





THE LIBRARIES  
COLUMBIA UNIVERSITY









MÜLLER MIKSA  
FÖLÖLVASÁSAI  
A NYELVTUDOMÁNYRÓL.



A HATODIK KIADÁS UTÁN  
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

FORDITOTTA

STEINER ZSIGMOND.

*Verbünzei*

BUDAPEST, 1875.

KIADJA RÁTH MÓR.

410  
M9121

v.1

53647A

56647P JUL 19 1965

A magyar tudományos akadémia főadata lévén a tudományok önálló művelése és emelése mellett azoknak *terjesztésére* is hatni, 1872. január 22-kén tartott összes ülésében egy bizottságot alakított, oly czélból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A m. t. akadémia ezen *könyvkiadó bizottsága* főadatának megfelelni kívánván, mindenek előtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennél fogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott arról, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekkép a bizottság eszközlésére részint a m. t. akadémia, részint egyes vállalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkké tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a bizottság, midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatványt is kívánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől: utólagos bírálatát nem terjeszthette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítókról minden felelőséget a részletekben magára nem vesz.

Budapesten; 1873. február 20-kán.

A m. t. akadémia  
könyvkiadó bizottsága.

# A szerző előszava

a z e l s ő k i a d á s h o z .

Fölolvasásaim itt úgy vannak nyomtatva, a mint kéziratban voltak készítve a *Royal Institution* számára. A fölolvasások alkalmával mellőznöm kellett jó részét annak, a mit irtam, s hogy most teljesebb alakban adom át a közönségnek, ezzel szívesen teljesítem nem egy hallgatónak kijelentett óhajtását. Fölolvasásaim ebben az alakban csak kivonatát képezik időről időre Oxfordban mondott előadásaimnak; egyéb céljuk nincs is, csak bevezetésül akarnak szolgálni e tudományba, mely sokkal tartalmasabb és terjedelmesebb, semhogy ilyen szűk keretben sikeresen lehetne tárgyalni.

Azonban célom el lesz érve, ha sikerül nem csak a szaktudósnak, hanem a bölcsésznek, a természettudósnak s a teologusnak is figyelmét rá irányozni erre a tudományra, mely valamennyit érdeklí; ez a tudomány azt vallja ugyan, hogy csak szavakat tárgyal, de mégis arra tanít bennünket, hogy a szavakban sokkal több van, mint a mennyiről bölcsészeinknek sejtelmük van. Azt



mondja Bacon: „Az emberek azt hiszik, hogy eszök uralkodik szavaik fölött, de megtörténik az is, hogy a szavak visszahatnak viszont értelmünkre.“ „A szavak, mint valami tatár nyila, visszapattannak a legbölcsebbek értelmére is, és hatalmasan megzavarják és fölforgatják itéletünket.“

*Oxford*, június 11-kén 1861.

**M. M.**

## A fordító előszava.

A magyar tudományos akadémia megbízása következtében veszi itt a magyar közönség a híres oxfordi nyelvész fölolvasásainak első kötetét. Ezen itt-ott egyoldalú, de mindig és mindenhol szellemdús és érdekes fejtegetéseknek ajánlásra alig van szükségök; a magyar fordítás bemutatására is csak kevés a mondani-valóm.

A fordításban csak nagyon keveset változtattam az eredeti szövegen, talán kevesebbet, mint a mennyit a magyar olvasóra való tekintettel kellett volna. Csak itt-ott jött hozzá \* csillagok közé téve \* egy-egy kinálkozó analogia a magyar nyelv köréből. A leglényegesebb változtatások ezek: A II-dik fölolvasásban elmaradt egy amerikai folyóiratból vett öt lapnyi idézet az egyesült államokbeli négerek angol nyelvjárásáról, mely úgy is kevés magyar olvasót érdekelne. A VIII-dik fölolvasásban, mely nagyobb részt a turáni nyelvekkel foglalkozik, néhány hibás adatot egyszerűen mással helyettesítettem (különösen a számnevek tábláján s a 305. lapon) és összeállítottam a magyar és a rokon nyelvek leglényegesebb szóegyezéseit a 306—309-dik lapokon. A IX-dik fölolvasásban is van néhány magyar szófejtés, különösen a 378, 379, 381-dik lapokon.

E kötetet még Hunfalvy Pál úrnak Müller morfológikus osztályozására, különösen a turáni nyelvekről föllállított elméletére irt *észrevételei* gazdagítják.

Köszönetet kell még mondanom szeretett tanáromnak, Budenz Józsefnek, azért, hogy szíves volt a fordításnak nagy részét átolvasni és becses megjegyzéseit velem közölni.

És most ajánlom e fordítást a magyar közönségnek figyelmébe. Vajha olyan érdekkal fogadnák, a milyen szerető gonddal készült.

Budapesten, január 1-jén 1874.

**Steiner Zsigmond.**

## Az első kötet tartalma.

---

<i>I. fölolvadás.</i>	
A nyelvtudomány a természettudományok közé tartozik . . .	Lap 3
<i>II. fölolvadás.</i>	
A nyelvnek növése megkülönböztetve a nyelvnek történetétől .	28
<i>III. fölolvadás.</i>	
A tapasztaló stádium . . . . .	75
<i>IV. fölolvadás.</i>	
Az osztályozó stádium . . . . .	102
<i>V. fölolvadás.</i>	
A nyelveknek genealogikus osztályozása . . . . .	158
<i>VI. fölolvadás.</i>	
Összehasonlító nyelvtan . . . . .	202
<i>VII. fölolvadás.</i>	
A nyelvnek alkotó részei . . . . .	235
<i>VIII. fölolvadás.</i>	
Morphologikus osztályozás . . . . .	259
<i>IX. fölolvadás.</i>	
Az elmélet foka és a nyelvnek eredete . . . . .	333
Észrevételek. Irta Hunfalvy Pál . . . . .	395
Genealogikus táblák . . . . .	414

---





# ELSŐ KÖTET.



## ELSŐ FÖLOLVASÁS.

### **A nyelvtudomány a természettudományok közé való.**

---

A mint a minap fölszólítottak, hogy felolvasásokat tartsak ez intézetben a hasonló nyelvészetről, azonnal késznek nyilatkoztam rá. Elég ideig éltem Angliában, s így tudhattam, hogy azokat a nehézségeket, melyeket az angolban való tökéletlen jártasságom támaszt, nagyon is egyensúlyozza majd az angol hallgatóságnak elnézése, és oly teljes bizalommal voltam tárgyamhoz, hogy azt kevésbbé ügyes előadótól sem véltem félteni. Meg voltam győződve, hogy a nyelvek története s az emberi beszéd természete körül tett nyomozások, melyek ötven év óta folynak Angliában, Német- és Franciaországban, a közönségnek nagyobb rokonszenvére érdemesek, mint a mennyi- nek eddig örvendhettek; sőt nekem, a mennyire megítél- hettem, úgy tetszett, hogy a tudományos kutatásnak ezen ujonnan nyitott aknájában tett fölfedezések nem alább- valók, sem ujság, sem fontosság tekintetében, korunknak legfényesebb fölfödözéseinél.

Csak akkor vettem észre az elvállalt föladat nehézségeit, mikor irni kezdettem fölolvasásaimat. A nyelv- tudománynak oly roppant a terjedtsége, hogy lehetetlen

kilencz fölolvásban egészen általános áttekintésnél többet nyújtani; s minthogy ezen tudománynak egyik legvonzóbb oldala az az aprólékos részletesség, melylyel minden egyes nyelvet, minden egyes tájszólást, minden szót, minden nyelvtani alakot elemez, éreztem, hogy alig lehetséges érdeme szerint igazságot szolgáltatnom tárgyának, vagy kellő világosságba helyeznem azoknak szolgálatát, a kik a nyelvtudományt megalapították és fölnevelték. Más nehézség abban áll, hogy sok száraz kérdést is kell majd tárgyalnom. Declinatiókat és conjugatiókat nem lehet mulattatókká tenni, azután meg az az előnyöm sincs meg, a mely legtöbb felolvasónak megvan: hogy fejtegetésüket kísérletekkel és rajzokkal élénkíthetik. Ha ma mind ezen nehézségek és hátrányok ellenére habozás nélkül kezdem meg csupa szók, csupa nevek és igék és partikulák körül forgó felolvasásaim folyamát, — ha merek oly közönséghez szólani, a mely itt a fizikusnak, a vegyésznek és a geológnek csodás elbeszéléseit az anyanyelv ékesszólása által a költőiségnek és regényességnek minden bájával ékítve szokta hallgatni, — ez onnan van, hogy, ha magamban nem bizakodom is, tárgyamban nem lehet bizalmatlankodnom. Szók tanulása kelletlen lehet az iskolás gyerekeknek, mint a kötörés utféli munkásnak, de a hozzá értő geológ szemében ezek a kövek fölötte érdekesekek — csodákat lát ő az országuton és krónikákat olvas minden árokból. És megvannak a nyelvnek is a maga sajátos csodái, feltárja őket a türelmes nyomozó vizsga tekintetének. Krónikák rejlenek fölszine alatt, hosszú elbeszélések minden szavában. Szentelt talajnak nevezték, mert a nyelv a gondolatnak megüledése. Még nem mondhatjuk meg, mi a nyelv. Lehet a természetnek szüleménye, lehet az embernek mesterséges műve, vagy Istennek adománya. De akármelyik

körbe tartozzék, meg fog tetszeni, hogy a maga körében nincs, a mi fölülhaladná, avagy csak hozzá fogható volna is. Ha a természet szüleménye, akkor legutolsó és betetőző terméke, melyet csak magának az embernek tartott fön. Ha ember készítette mű, a művész embert majdnem isteni teremtvé látszanék magasítani. Ha isteni ajándék, akkor Istennek legeslegnagyobb adománya; mert általa szólott Isten az emberhez, és szól ember az Istenhez, imádva, könyörögve, elmélkedve.

Hosszú, fárasztó útra kelünk, igaz, de utunk oly célhoz visz, mely fölötte vonzó és érdekes; és úgy hiszem, ígérhetem, hogy a látvány, mely tudományunk magaslatán szemünk elé tárul, dúsan fogja kártalanítani a kitartó utasokat s bocsánatot szerez a — talán erején felül merő — kalauznak.

A nyelvtudomány nagyon új keltű tudomány. Eredetét alig vihetjük túl századunk elején és még most is alig engednek neki egyenjogúságot az ismeretek idősebb ágai mellett. Még neve sincs megállapítva, és a különböző elnevezések, melyekkel Angliában, Franciaországban és Németországban felruházták, oly ingók és változók, hogy ez új tudomány tulajdonképi tárgyaira nézve a legzavartabb eszméket eredményezték. Hasonlító filologia, tudományos etimologia, fonologia (hangtan), glosszologia néven halljuk emlegetni. Franciaországban *lingvisztikának* keresztelték: alkalmas, de kissé barbár nevezet. Ha tudományunknak épenséggel görög névre van szüksége, vagy *mythos*(szó)-tól, vagy *logos*(beszéd)-tól származtatnók. De a *mythologia* név igénybe van már véve máshol, és *logologia* klasszikus fület nagyon is sértene. Nem is kell e nevek bírálatával fecsérelnünk időnket, minthogy egyikök sincs még oly általánosan elfo-



gadva, mint más ujkori tudományok neve, mint pl. földtan (geologia) vagy hasonlító anatomia; nem is jár majd nagy bajjal fiatal tudományunkat elkeresztelnünk, ha egyszer megismerjük születését, atyafiságát és jellegét. Én magam jobbnak tartom az egyszerű „nyelvtudomány“ nevezetet, ámbár ma, a hangzatos címek korában, ez az igénytelen név alig talál általános elfogadást.

Nevéről térjünk most tudományunknak értelmére. De mielőtt tárgyának körülírásához fognánk, és meghatározónk a módszert, melyet nyomozásainkban követnünk kell, hasznos lesz egy pillantást vetnünk a többi tudományra, melyek között a nyelvtudomány most először veszi igénybe helyét, és szemügyre vennünk eredettüket, fokozatos haladásukat és végleges megállapodásukat. Valamely tudománynak történelme annak mintegy élete rajzát adja; és a mint tapasztalatokat legjobban úgy gyűjtünk, ha mások életét tanulmányozzuk: talán fiatal tudományunkat is megőrizhetjük az ifjuságnak némely meggondolatlanságai és tévedéseitől, ha megértünk egy leczkét, melyet a tudománynak egyéb ágai drágábban fizettek meg.

Van valami egyforma a legtöbb tudomány történetében. Ha oly műveket olvasunk, mint Whewelltől *Az induktív tudományok története*, vagy Humboldt *Kosmosa*, úgy találjuk, hogy az eredet, a haladás, a kudarcz vagy siker okai azonosak a tudásnak majdnem minden ágainál. Mindeniknek történetében három korszak vagy stádium észlelhető, nevezhetjük a *tapasztalás*, az *osztályozás* és az *elmélet* fokának. Bármily megalázónak hangzik, minden mai tudományunkat, ha még olyan főnhéjjázó is a címe, visszavezethetjük félig vad néptörzseknek legjelentéktelenebb, legközönségesb foglalkozásaira. Nem az igaz, jó és szép volt az, a mi mélyre ható kutatásokra és merész felfedözésekre ösztönözte az első bölcsészeket.

Egy patriarkhális és félig barbár társadalom készítő szük-ségei nyújtottak alapköveket az emberi szellem jövő-beli legdicsebb alkotmányainak. Az ember ismeretének legrégebb részei már nevével elmondják a maguk történetét. A geometria, mely mai napság szabadnak vallja magát minden érzéki benyomástól, és pontjait, vonalait és síkjait tisztán észbeli fogalmak gyanánt tárgyalja, s nem engedí összetéveszteni azokkal a tökéletlen, durva jelölésekkel, melyekkel az emberi szem papíron látja őket érzéktve, a mértan, mint már a neve elárulja, egy-egy kertnek vagy legelőnek kimérésével vette kezdetét. Nevét két görög szó alkotja: *gē* föld, talaj, és *metron* mérték. A botanika, a növények tudománya, eredetileg a *botanē* tudománya volt, pedig ez nem általában növényt, hanem abrakot, legelő fűvet tesz, ettől: *boskein* etetni, legeltetni. A növények tudományát phytológiának hitták volna, mert görögül a növénynek *phyton* a neve\*). A csillagászatnak nem költő vagy bölcsész volt a megalapítója, hanem a hajós és a szántóvető. A régi költő talán csodálta „a csillagok bolygó futását“ s a bölcsész elmélyedhetett a menny harmóniájába; de élet-halál kérdése csak a hajósnak volt a csillogó égi kalauzok ismerete. Ő számította keltüket és nyugtukat a kereskedő pontosságával s a kalandor ravaszságával. És egy-egy csillagnak vagy csillagképnek már a neve mutatja, hogy azoktól kapta, a kik a tengeren és a száraz földön szántanak. A holdat pl. az ég sötét számlapjának arany mutatóját, elnevezték *mérőnek* — az idő mérőjének; mert az időnek éjek, holdak és telek voltak mértékei s csak sokkal később számláltak napok és évek szerint.

---

\*) L. Jessen: Was heisst Botanik? 1861.

Az angol *moon*\*) (hold) nagyon régi szó. Az angolszászban (*mōna*) nem volt nőnemű, hanem hímnemű; mert a hold eredetileg hímnemű, és a nap volt nőnemű minden germán nyelvben; és csak klasszikus minták befolyása okozta, hogy az angolban *moon* nőnemű lett és *sun* (nap) hímnemű. Nagyon téves Harris állítása az ő *Hermes*ében, hogy a napnak minden nép hímnemű tulajdonít és a holdnak nőnemű\*\*). Az Edda regetanában *Máni* (a hold) fia *Mundilfōrinn*nek, *Sól* (a nap) pedig leánya. A gótban is *mena* hímnemű, *sunno* nőnemű. Az angolszászban is *mōna* mindig hímneműnek van használva, és *sunne* nőneműnek. A svédben *måne* hímnemű, *sol* nőnemű. A litvánok is hímneműnek adnak a holdnak: *menù*; és nőneműnek a napnak: *saule*. És ámbár a szanszkritban a nap rendszeren férfi hatalomnak van véve, a holdnak leghasználtabb nevei, mint *K'andra*, *Soma*, *Indu*, *Vidhu* itt is hímneműek. A hold nevei sokszor vannak *hónap* értelmében véve: ezek s a hónapnak egyéb nevei megtartják ugyan ezt a nemet. Így *menoth* a gótban, *mōnādh* az angolszászban: mindkettő hímnemű. Hímnemű a görögben *mēn* és az iónban *meis* (hónap). Így a latinban a *mensis* származék; és a szanszkritban a hold *mās* s a hónap *māsa* mind a kettő hímnemű\*\*\*).

Már pedig világos, hogy ez a szanszkrit *mās* egy *mā* (mérni) gyóktól származott. A szanszkritban mérek *mā-mi*, mérsz *mā-si*, mér *mā-ti* (vagy *mimâ-te*). A mérő eszköznek szanszkritul *mā-tram* a neve, görögül *metron*, a

\*) Kuhn, *Zeitschrift für vergleich. Sprachforschung* IX. k. 104. l.

\*\*\*) Horne Tooke 27. l. Pott, *Studien zur griechischen Mythologie*, 1859, 304. l. Grimm, *Deutsche Grammatik* III. 349. l. Bleek, *Ueber den Ursprung der Sprache* VIII. l. (Kapstadt, 1867.).

\*\*\*\*) L. Curtius, *Grundzüge der griechischen Etymologie* 471. szám.

mai *meter*. Ha már a szántóvetőnek mérő, napoknak és heteknek és évszakoknak rendezője, az árapályoknak szabályzója, ünnepeiknek ura és nyilvános gyűléseiknek hírnöke volt a hold, nagyon természetes, hogy férfinak kellett gondolnia, nem pedig szerelem bántotta szűznek, a milyent az ujkori érzékeny költés tett helyébe.

Mielőtt a hajós rábizta életét és jószágát a tenger szeleire és hullámaira, bevárta azoknak a csillagoknak kelését, melyeket ő, hajós csillagoknak *Pleiadoknak*\*) nevezett, — ettől: *plein* hajózni. A görög tengereken biztosnak tartották a hajózást, mikor visszatértek a Pleiadok; és a mint eltűntek, abban hagyták. Latinul a Pleiadoknak *Vergiliae* a nevük — ettől: *virga* ág vagy hajtás. Ezt a nevet adta rájuk az itáliai gazda, mert mikor Itáliában május körül feltűntek, a nyár visszatértét jelezték. Egy másik csillagcsoport, a Bika fejében levő gönczöl szekere *Hyades* vagy latinul *Pluviae* nevet kapott, mert azt hitték, esőt jelentenek, ha együtt kelnek a nappal. A csillagász megtartja ezeket és sok más nevet; ma is beszél bolygó csillagokról és állókról (*stellae fixae*), és könnyen felejtí, hogy ezek a kifejezések nem tudományos megfigyelés és osztályozás eredményei, hanem hogy azoknak a nyelvéből vannak véve, a kik maguk is bolygók, vándorok voltak tengeren vagy pusztán és a kiknek az álló, *fix* csillag egész komolyan az volt, a minék a neve mondja: odaszögezett csillag, hogy égi horgony gyanánt legyen támaszuk a tenger mélyei fölött.

De ámbár a történelem bizonyítja jogosnak azon állításunkat, hogy az első mérnök szántóvető volt, az első botanista kertész, az első mineralogista bányász: egészen

---

\*) Ideler, *Handbuch der Chronologie* I. k. 241. 242. I. H. F. Perthes, *Die Plejaden* 14. I. jegyzet.

ésszerű volna az az ellenvetés, hogy a fejlődésnek ilyen alsó fokán a tudomány még alig tudomány: hogy egy szántóföld mérése még nem mértan, hogy főzeléktermesztés még egészen más, mint növénytan, hogy egy mészáros nem tarthat igényt a hasonlító anatóm nevére. Ez tökéletesen így van, de mégis igazságos, hogy minden tudományt emlékeztessünk arra a kisszerű kezdetre, és azokra a gyakorlati igényekre, melyeknek első idejében kellett eleget tennie. A tudománynak, mint Bacon mondja, az isteni dicsőség gazdag tárházának kell lennie és az ember helyzete segédének. És így, ámbár úgy látszik, hogy társadalmunk jelen emelkedett állásában a tudós szentelheti idejét a természet tényeinek és törvényeinek nyomozására, vagy hogy a gondolkodás világánál szemlélje titkait a nélkül, hogy bármi tekintettel volna munkájának gyakorlati eredményeire: sem művészet, sem tudomány nem virágzott és nem volt ápolva soká, ha nem szolgált valami módon a társadalom gyakorlati igényeinek. Igaz, hogy egy Lyell gyűjt és rendez, egy Faraday mér és elemez, egy Owen bonczol és hasonlít, egy Herschel vizsgál és számol a nélkül, hogy gondolnának munkájuknak közvetlen értekesíthető eredményeire. De van valami általános érdek, mely segíti és élteti nyomozásaikat, és ez az érdek azoktól a gyakorlati előnyöktől függ, melyekre végre is szert tesz a társadalom ezen tudományos vizsgálatokból. Ha kitünnék az, hogy a geológusok egymást követő rétegeiben csalatkozik a bányász, hogy a csillagász táblái a hajósnak haszontalanok, hogy a vegytan semmi egyéb, csak költséges kedvtelés, melynek az iparos, a gazda nem veheti hasznát — akkor a csillagászat, a vegytan meg a földtan csakhamar osztoznék az alkímia és asztrologia sorsában. A míg az egyiptomi tudomány (mellesleg megjegyzem, hogy mai



orvosi vevényeinknek hieroglíféle jegyeit Champollion valóban az egyiptomi képirásra vitte vissza\*), titokszerű receptjeivel reményt keltett a betegekben, és a mig föl-izgatta kegyelőinek bírvágyát az által, hogy aranyat szerezni ígérkezett, addig bőkezű segélynek örvendett a fejedelmek udvarában és kolostorok födele alatt. Ámbár az alkímia nem ejtette módját az aranycsinálásnak, sokkal hasznosabb felfüzdözéseknek egyengette útját. Ép így a csillagjósítás tudománya. Az asztrologia nem volt olyan merő csalás, mint általánosan vélik. Tudománynak nevezi Melanchthon, ez a józan és értelmes tudós, és Bacon is a tudományok közé sorolja, ámbár megengedi, hogy „jobban megegyezik és szövetkezik az embernek képzelmével, mintsem eszével.“ Daczára a szigorú kárhoztató ítéletnek, melyet Luther mondott rá, a csillagjósítás tovább is uralkodott Európa sorsán; és száz évvel Luther után a csillagok jósa fejedelmeknek és hadvezéreknek volt tanácsosa, míg az ujkori csillagászat megalapítója szegényen és kétségbe esve halt meg. Mai napság az asztrologiának még elemei is elvesztek és feledségbe mentek. Még reális és hasznos művészetek is elhalnak, a mint hasznukat nem vehetik, és titkuk néha elvész az újra felfüzdözés reménye nélkül. Mikor a hitujítás után szentegyházainkat megfosztották műékességeiktől, hogy külsőleg is helyre legyen állítva a keresztény egyház egyszerűsége és tisztasága: a festett ablakok színei elkezdettek fakúlni és halaványodni, és soha sem nyerték vissza előbbi élénkségüket és öszhangzásukat. A nyomtatás felfüzdözése halálos volt az ékes írásnak és miniatúr-festésnek, melylyel a kéziratokat diszítették; és korunk-

---

\*) Bunsen, *Egyiptom* IV. k. 108. l.

nak legjelesb művészei lemondanak arról, hogy versenyezzenek a középkori miséskönyv szerény készítőjének pontosságával, finomságával és színpompájával.

Némi czélzattal beszélek arról, hogy minden tudománynak valami gyakorlati célnak kellene megfelelnie, mert tudom, hogy a nyelvtudomány csak kevéssel szolgálhat korunk haszonelves szellemének. Nem mondja, hogy segít bennünket a nyelveknek gyorsabb megtanulására, nem is ad reményt, hogy valósuljon az egy, általános nyelv álma. Egyszerűen csak arra vállalkozik, hogy megtanít rá, mi a nyelv, és ez alig látszik elégségesnek arra, hogy egy új tudomány számára biztosítsa a közönség rokonszenvét és támogatását. De vannak kérdések, melyek nehezen érthetők és tisztán szemlélődő jelleműek, és mégis hatalmas befolyásuk volt a jóra vagy a rosra az emberek történetében. Küzdöttek az emberek egy-egy eszméért és életüket vesztették egy-egy szóért; és nagyon sok kérdés, mely forrongásba hozta a világot a legrégebb időktől napjainkig, igazán és voltaképen a nyelvtudományt illeti.

A mythologia, mely mérge volt a régi világnak, voltaképen a nyelv betegsége. Mythos annyi mint szó, de oly szó, mely név vagy melléklet létre lényegibb valóságot ölthetett. A legtöbb görög, római, ind vagy más pogány isten semmi egyéb, mint költői név, melyből fokkonkint isteni személy lehetett, a milyenre soha sem gondolt első feltalálója. *Eos* a hajnalnak volt a neve, mielőtt istenasszony lett, *Tithonos*nak vagyis az elhaló napnak felesége. *Fatum* eredetileg azt jelentette, a mi mondva volt; és mielőtt a *Fatum*ból végzetes hatalom lett, még Jupiternél is nagyobb, nem jelentett egyebet, mint a mit Jupiter egyszer kimondott, és a mit senki meg nem másíthatott — még maga Jupiter sem.

*Zeus* tulajdonképen annyit tett, mint a ragyogó ég, szanszkritban *Djaus*; és sok mondának, mely róla mint legfőbb istenről van elbeszélve, csak úgy van értelme, ha eredetileg a ragyogó égről voltak mondva, melynek sugarai mint egy arany eső szállanak a földnek, a régiek *Danaë*-jének ölébe, a kit atyja fogva tart a télnek sötéti börtönében. Senki sem kételkedik, hogy *Luna* egyszerű neve volt a holdnak; de *Lucina* is az volt, és mind a kettő ettől származik: *lucere* világítani. *Hekate* is egyik régi neve volt a holdnak: nőnemű alakja *Hekatos*nak és *Hekatebolos*nak, a messzelövellő, messzesugárzó napnak; és *Pyrrha*, a görögök Évája sem egyéb, csak neve a vörös földnek, különösen Thessaliában. Ez a mythologikus betegség, ámbár nem olyan mérges az ujkori nyelvekben, épen nem szűnt még meg\*).

A közép korban a nominalizmus és realizmus közötti harc, mely századokon át forrongott az egyházban és végre a reformáczióknak egyengette utját, mint a neve is mutatja, megint nem volt egyéb, mint vitázás nevek fölött, a nyelv természete fölött, a szavak viszonya fölött egy felől fogalmainkhoz, más felől a külvilág tárgyaihoz. Eretneknek mondtak sokakat, mert azt hitték, hogy a szavak — mint *jog* vagy *igazság* — egyedül eszünk képezte fogalmak, és nem olyan való tárgyak, a milyenek Isten szabad ege alatt járnak kelnek.

Ujabb időben a nyelvtudományt hitták segédül, hogy oldja meg egynémelyikét a legbonyolódottabb állami és társadalmi kérdéseknek. „Nemzetek és nyelvek dinasztikiák és szerződéses ellenében“ — ez megváltoztatta és még jobban meg fogja változtatni Európa abroszát; és

\*) L. II. kötet, 12. fölolvadás.

Amerikában hasonló nyelvészeket biztattak, hogy bizonyítsák be a nyelvek és fajok közös eredetének lehetőségét, hogy tudományos érvekkel legyen igazolva a rabzolgaságnak fene elmélete. Nem emlékszem, hogy láttam volna valaha jobban lealacsonyítva tudományt, mint egy Amerikában megjelent füzetnek a czimlapján, melyen a különböző emberfajok arczképe között a majom képe emberibb tekintetűnek volt föstve, mint a négeré.

Legujabban az embernek az anyagi és a szellemi világ határán való helyzetének kérdése nagyon kitűnő fontosságot nyert a természeti és a lélektani tudományok kérdései között. Egészen igénybe vette oly emberek gondolkodó erejét, a kik gyűjtésnek, nyomozásnak és elemzésnek szentelt hosszú élet után oly hivatottsággal láttak megoldásához, melynek párja mult időkben nincsen. És ha következtethetünk abból, mennyivel nagyobb hévvel folytak olyan viták, melyeket rendesen bírák higgadságával és nem pörlő ellenfelek szenvedélyességével szoktak folytatni, minden arra mutat, hogy ezek a nagyszerű kérdések, a mi létünk, a mi vértünk igazi nemesége, égi vagy földi származásunk, habár semmi közük olyasmihez, a mit közönségesen praktikusnak, gyakorlatinak neveznek, még nem vesztették el a maguk varázsát — varázsukat, mely soha sem fogja az ember szíve és esze fölött gyakorlott hatalmát elveszteni. Már, akár mennyire terjesztették is ki az állatország határait, úgy hogy egyszer az állat és ember közti határvonal csupán az agyvelőnek egyik redőjétől látszott függeni, van *egy* korlát, a melyet még senki nem mert érinteni — a beszéd, a nyelv válaszfala. Még azok a bölcsészek is, a kik szerint *penser c'est sentir*, a kik minden gondolatot érzésre visznek vissza, és azt állítják, hogy azon tehetségekben, melyek a gondolatnak szerző okai, osztozunk az állatokkal,

kénytelenek megvallani, hogy *eddig* még egy állatfaj sem fejlesztett nyelvet. Monboddó lord pl. megengedi, hogy *még eddig* nem földöztek föl állatot, a melynek nyelve, beszéde volt volna, „még a hódnak sem, pedig ez minden ismert állat között, mely nem tartozik mint az orang-utang a magunk neméhez, legközelebb ér bennünket finom érzésével.“

Locke, a kit általánosan ezen anyagelves bölcsészek közé sorolnak, s a ki értelmi tehetségünknek bizonyára nagy részét igényelte az érzékek tulajdonául, tökéletesen elismerte azt a válaszfalat, melyet a nyelv, mint ilyen, emelt, ember és állat közé. „Azt mondhatom határozottan“, ezt írja, „hogy az elvonás tehetsége épen nincs meg az állatokban, és hogy az általános eszmék birtoka teszi meg a teljes különbséget ember és állat között. Mert látjuk, nem találjuk nyomát ezeknél, hogy általános jegyekkel élnének egyetemes eszmék jelölésére; és ebből jogosan következtethetjük, hogy elvonó vagy általános eszméket alakító tehetségük nincsen, minthogy *szavaik* sincsenek, sem semmi egyéb általános jegyeik.“

Ha tehát a nyelvtudomány értelmezi azt, a mi köz megegyezés szerint megkülönbözteti az embert minden egyéb élő lénytől, ha határt állít ember és állat közé olyat, a milyent soha sem lehet elmozdítani, úgy tetszik, hogy mai napság különös igényei vannak mindazok figyelmére, a kik őszinte csodálattal szemlélik a hasonlító élettan (fiziologia) haladását, de kötelességüknek tartják erőlyesen tiltakozni egy Monboddó lord fölületes elméleteinek föléledése ellen.

De térjünk vissza a természettudományok történetének áttekintéséhez. Vizsgáltuk a tapasztalás fokát, melyen minden tudománynak át kell mennie. Láttuk pl. a növénytanban, hogy a ki távol országokat megjárt, a

ki nagy mennyiségű növényt gyűjtött, a ki tudja nevüket, ismeri sajátágaikat, gyógyító erejüket, még az nem növénytudós, hanem csak növényismerő, növények kedvelője, vagy a mi olaszoknak a *dilettante*, ettől: *dilettare* gyönyörködni valamiben. A valódi növénytudomány, mint minden más tudomány, az osztályozás munkájával kezdődik. A tényekkel való tapasztalatbeli megismerkedés tudományos ismeretté fokozódik, mihelyt a szellem az egyes termékek sokaságában felfödözi a szerves rendszer egységét. Ez a felfödözés hasonlítás és osztályozás által történik. Nem tanulmányozzuk többé az egyes virágot a maga kedvéért; vizsgálódásunk körét folyton tágítva iparkodunk felfödözni, mi közös a sokban, mi adja azokat a lényeges pontokat, a melyeken csoportok vagy természeti osztályok alapulhatnak. Ezeket az osztályokat megint még általánosabb vonásaikban hasonlítjuk össze egymással; a különbözésnek vagy az általánosabb és főbb jellemű hasonlóságnak új pontjai tűnnek szembe, és lehetővé teszik, hogy felfödözzük az osztályok osztályait, vagyis a családokat. És ha így át van tekintve a növényeknek egész birodalma, és a neveknek egyszerű szövevényét terítettük a természetnek kertje fölé, szinte fölelemelhetjük és szellemünkben mint egy egészet, mint egy jól meghatározott, teljes rendszert tekinthetjük: akkor aztán szólhatunk a növények tudományáról, a botanikáról. Új körébe emelkedtünk az ismeretnek, a hol az egyén alája van vetve a köznek, az észlelt tény a törvénynek; gondolatot, rendet, czélt födözünk föl, mely áthatja a természetnek egész birodalmát, és látjuk, mint világosítják meg az anyagnak sötét kháoszát egy isteni elme sugarai. Ilyen észleletek lehetnek helyesek is, helytelenek is. Elhamarkodott összehasonlítások vagy kelleténél szorosabb különböztetések gátolhatták, hogy a

vizsgáló szeme föl ne födözze a természet terveinek világos körrajzát. Mégis minden rendszer, bármilyen elégtelennek mutatkozik utóbb, egy-egy lépés előre. Ha egyszer az emberi szellem el van telve avval a meggyőződéssel, hogy rendnek és törvénynek kell lenni mindent, akkor nincsen nyugta, a míg el nem oszlatott minden rendhagyó látszatot, a míg föl nem fogta teljes szépségét és öszhangját a természetnek, a míg meg nem látta az ember szeme Isten szemét, mely kisugárzik minden művéből. A multnak tévedései előkészítői a jövőbeli diadaloknak.

Igy, ha visszatérünk előbbi példánkhoz, azon rendszeres növényosztályozásnak, mely Linné nevét viseli, és mely a termő szervek számára és jellemére van alapítva, nem sikerült kifejtenie azt a természetes rendet, mely mindent áthat, a mi nő és virágzik. Világos határvonalok, melyek nagy növénynemeket és családokat egyesítenek vagy választanak el, ezen szempontból láthatatlanok voltak. De mind e mellett műve nem volt hiába való. Az a tény, hogy a növények a világnak minden részén egy nagy rendszer alá foghatók, egyszer mindenkorra meg volt állapítva; sőt az ő osztályai és rendjei közül a legtöbb meg van tartva újabb rendszerekben is, mert a növények termő szerveinek jelleme véletlen párhuzamba esett az igazi rokonságnak más, még jellemzőbb jegyeivel. Épen így van ez a csillagászat történelmével. A Ptolemaeusféle rendszer téves volt, de helytelen nézőpontjaiból törvényeket födöztek fel, melyek meghatározták az égi testeknek igaz mozgását. Az a meggyőződés, hogy valami fejtetlen maradt, biztosan vezet tévedésünk megismerésére. A természetben nem lehet hiba, a hibának bennünk kell lenni. Ez a meggyőződés élt Aristotelesben: nem ismerte teljesen a természetet, mégis

kimondta, hogy „a természetben nincs semmi megszakítva vagy összefüggés nélkül, mint egy rossz tragédiában;“ és azon időtől fogva minden új tény, minden új rendszer megbizonyította véleményét.

Czélja világos az osztályozásnak. Akkor értjük a dolgokat, ha összefoghatjuk, azaz: ha megragadhatunk és együvé tarthatunk egyes tényeket, összekapcsolhatunk elszigetelt benyomásokat, megkülönböztetjük a lényegeset az esetékestől, és így állíthatjuk az általánosat az egyedről és osztályozhatjuk az egyedet az általános alá. Ez a titka minden tudományos ismeretnek. Sok tudomány, mikor ezen az osztályozó fokon halad át, a „hasonlító“ nevet veszi föl. Mikor az anatóm elvégezte számos testnek a bonczolását, mikor megnevezett minden egyes szervet, és mindeniknek fölfödözte sajátos működését, lassankint hasonlóságot vesz észre ott, a hol eleinte merő különbözést látott. Felfödözi az alsóbbrendű állatokban a fölsőbbek tökéletesb szervezetének kezdetleges nyomait, és meg-meggyőződik arról, hogy az állatvilágban megvan épen az a rend és czélszerűség, a mely áthatja a növények véghetetlen sokféleségét vagy a természetnek bármely más országát. Megtanulja, ha ugyan előbb nem tudta, hogy a létezők nem voltak terv nélkül, csak úgy általjában teremtve, hanem hogy van fokozat, mely észrevétlen lépésekkel vezet a legalsóbb rendű ázalagtól a természetnek koronázó művéig — az emberig; hogy minden egy és ugyanazon teremtő eszmelánczolat nyilvánulása, egy és ugyanazon bölcs Teremtőnek műve.

Ez úton vezet bennünket a második vagyis osztályozó fok természetszerűleg a harmadikhoz és végsőhöz — az elméleti vagy bölcselkedő fokhoz. Ha az osztályozás munkája rendiben meg van téve, azt tanuljuk belőle, hogy a természetben semmi sincsen véletlen; hogy minden



egyed fajhoz tartozik, és minden faj nemhez; és hogy törvényeknek van alávetve minden teremtettnél látszó szabadsága és változatossága. Ezek a törvények mutatják, milyen tervszerűség van a Teremtőnek lelkében; és ha régi bölcészek az anyagi világot merő csalódásnak tekintették vagy parányok összejutásának vagy egy gonosz elv művének, mi úgy olvassuk és magyarázzuk lapjait, mint isteni hatalomnak és bölcseségnek és szeretetnek nyilatkozását. Ez a természettanulmányoknak új jellemet adott. Mikor már a vizsgáló összegyűjtötte tényeit, és mikor az osztályozó rendbe fogta őket, kérdi a nyomozó, mi az eredete, mi az értelme mind ennek? és induktív módon, sőt néha találgatás segítségével oly régiókba próbálkozik, melyekbe a tisztán gyűjtő nem juthat. Igaz, hogy ezen kísérlet közben az ember szelleme sokszor jutott Phaëton sorsára, de a sikertelenség nem csüggeszti, és újra meg újra atyja paripáihoz kíváncsozik. Azt mondták, hogy ennek az ügy nevezett természetbölcséletnek soha sem volt semmi eredménye, csak azt bizonyította, hogy épen úgy kell lennie minden létezőnek, a milyennek a kutató és a gyűjtő találta. Mindazáltal a természettudományból soha sem lett volna az, a mi, a bölcsésztől, sőt a költőtől nyert lendületek nélkül. „Korlátolt tudásunk határán“ (Humboldt szavait idézem), „mint valamely sziget magas partjáról, szívesen révedez szemünk messze tájakon. Sokkal előbb, mintsem az Új Világot felfödözték, azt hitték, a Kanári és az Azori szigetekről látnak nyugoti szárazföldeket. Álképek voltak, nem a fénysugarak szokatlan megtörése, hanem a távolba való vágy szülte őket“ és mégis egy új világ felfödözésére vezettek.

Copernicus, a mint III. Pál pápának ajánlja művét (megkezdette 1517., bevégezte 1530., megjelent 1543.),

megvallja hogy nem megfigyelés vagy elemzés útján jutott a napnak központi helyzetéhez és a földnek napi forgásához, hanem „az által, hogy érezte a Ptolemaeusféle rendszerben az arányosság hiányát.“ De hát ki mondta neki, hogy *kell* arányoságnak lenni az égi testek minden mozgásában, vagy hogy az a bonyolodottság nem dicsőbb, mint az egyszerűség? Részarányt és egyszerűséget követelt a bölcsészet, még mielőtt a nyomozó fölfödözte = Copernicus maga mondja, hogy az eget fölforgató eszméit először egy régi görög bölcsész, Philolaos, Pythagoras tanítványa keltette benne. Kétség sincs, hogy Philolaosnak a föld forgása pusztá sejtelen volt, vagy, ha úgy tetszik, szerencsés ötlet, nem, mint Tycho de Brahének és az ő Kepler barátjának, Mars csillag kerengésének fáradságos megfigyelése eredménye. Mégis ha hitelt adhatunk Copernicus szavainak, nagyon is lehetséges, hogy ama sejtés nélkül soha sem hallottuk volna hírét a Copernicusféle rendszernek. Az igazságot nem csupa összeadás és sokszorozás által találja meg az ember. Kepler-ről szólván, a kinek következtetése módját kortársai is, újabb csillagászok is bizonytalannak és ábrándosnak tartják, nagyon igazán jegyzi meg Sir David Brewster, hogy „a kik a bölcsészetnek törvényeket mertek szabni, nagyon kevésbé vették észre, milyen szerepe van tudományos kutatásoknál a képzelem befolyásának“. A ki az igazságot keresi, épen úgy van szüksége a képzelem szövéténekére, mint a tanulmány lámpájára. Kepler élt mind a kettővel, sőt mi több, ő a hit csillaga által vezettette magát mindenütt a homályból a világosságba.

A természettudományok történetében a jellemeztünk három fokozat, a tapasztalati, az osztályozó és az elméleti, egészben véve rendes egymásutánban tűnik föl. Egészben véve mondom, mert volt eset, mint az épen

említett Philolaosnál is, hogy az első fokban tüntek föl a harmadikbeli eredmények. A lángész éles látásának egy eset pótolhat ezeret, és egy jól választott kísérlet általános törvény felfödözésére vezetheti. E mellett nagy hézagok is vannak a tudomány történelmében. Nemzedékek hagyománya meg van szakítva állami vagy nemzeti földindulások által, és a már-már bevégzett munkát újra elülről kellett kezdeni, ha új fölszin alakult, hogy új műveltséget teremjen. Mégis kétség kívül természetes e három foknak egymásutánja és igen tanácsos ügyelni rá minden tudományban. A növénytan bűvára eleinte növénygyűjtő. Minden növényt külön vesz, megfigyeli sajátos jellemét, lakóhelyét és tenyészése idejét, közönséges népszerű nevezetét. Megtanulja, mi a különbség gyökér, törzs, levél, virág, kehely, poroda és terme között. Megtanulja ugyyszólván a növénynek gyakorlati nyelvtanát, mielőtt hozzáfoghatna a hasonlításához, rendezéshez, osztályozáshoz. De meg senki nem haladhat sikerrel akármely természettudománynak a harmadik fokában sem, ha nem haladta meg a másodikat. Senki sem tanulmányozhatja a növényt, senki sem értheti meg olyan műnek az eszmei menetét, mint pl. Schleidentől „A növény élete“, a ki nem tanulmányozta a növények életét a természetnek csodás különféleségében és még csodásabb rendjében. Az induktív bölceletnek ezen utolsó és legfőbb céljai csak akkor lehetségesek, ha az út már előre meg volt világosítva osztályozás által. A bölcsésznek vezérelnie kell osztályait, mintha ezredek volnának, melyek szavát fogadják vezérüknek. Csakis így lehet vívni a harcztot és meghódítani az igazságot.

A többi természettudományra vetett futó pillantás után térjünk vissza a magunkéra, a nyelvtudományra, hogy lássuk, csakugyan tudomány-e, és hogy lehet-e az

induktív tudományok családjába sorozni. Tudni akarjuk, meghaladta-e már a természettani bűvárlás három fokát, vagy most haladja-e; vajon rendszeres volt e haladása, vagy terv nélküli; alkalmas, illő volt-e módszere vagy nem. De mielőtt ehhez fognánk, úgy vélem, még más a tennivalónk. Észrevehették már, hogy én mindig kétségtelen dolognak vettem, hogy a nyelvtudomány, vagy mint sok helyt, különösen Angliában, nevezik, a hasonlító filologia a természettudományok közé való, s hogy ezért módszerének is ugyanannak kell lenni, a melyet oly nagy sikerrel használt a növénytan, a földtan, anatomia s a természettudománynak egyéb ágai. Mindazonáltal hiába keresünk a természettudományok történelmében kijelölt helyet a hasonlító nyelvtudománynak, és már neve is azt látszik mutatni, hogy az emberi ismereteknek egészen más ágához tartozik. Az emberi ismeretek két nagy osztálya van, melyek tárgyukhoz képest nevezhetők *természeti* és *történelmi* tudományoknak. A természettudomány Isten műveivel, a történettudomány az emberekéivel foglalkozik. Ha már most nevéből itélünk, a hasonlító filologia, úgy látszik, a klasszikus filologia módjára nem a természet-, hanem a történettudományok között foglal helyet, és hogy az a hozzá illő módszer, melyet a művészet, jog, politika és vallás története követett. De ne vezettessük magunkat tévutra a hasonlító filologia név által. Bajos megmondanunk, ki adta rá ezt a nevet; de védelmére mind össze csak annyit lehet mondani, hogy a nyelvtudománynak alapítói főleg klasszikus tudósok vagyis filologusok voltak, és hogy ők a nyelv természete és törvényei körül tett nyomozásaikat annyi ténynek az összehasonlítására alapították, a mennyit a maguk különös tanulmánya körén belül gyűjthettek. Sem Németországban, mely ezen tudománynak szülőhelye, sem Franciaor-

szágban, a hol fényes sikerrel művelték, nincs ez a nevezet elfogadva. Nem lesz nehéz megmutatni, hogy ámbár sokat köszön a nyelvtudomány a klasszikus tudósnak, s ámbár viszont neki is nagyon hasznosnak bizonyult, még sincs a hasonlító nyelvészetnek semmi köze a közönséges értelemben vett filológiához. A filologia, akár klasszikus, akár keleti, akár régi, akár új nyelvekkel bánik, akár művelt, akár barbár nyelvekkel, mindig történeti tudomány. A nyelvet egyszerűen eszköznek veszi. A klasszikus tudós a görögöt és latint, az orientalista a hébert és szanszkritot vagy bármely más nyelvet kulcsnak használja, hogy megértse az irodalmi emlékeket, melyek elmúlt időkből maradtak reánk; varázs igének, hogy föléleszsze az idő sirjából különböző korok és különböző országok nagy embereinek eszméit, s végre eszközül, hogy nyomozza vele az emberi nemnek haladását a társadalomban, erkölcsben, értelmiségben és vallásban. Épen így, mikor élő nyelveket tanulunk, nem a maguk kedvéért tanuljuk a nyelvtanokat és szótárakat; gyakorlati hasznuk céljából tanuljuk. Ajánló leveleknek használjuk őket a legjobb társaságba, Európa vezér népeinek legjobb irodalmába. Egészen másképp a hasonlító nyelvészetben. A nyelvtudományban a nyelvek nem eszközök, a nyelv maga egyedüli tárgya a tudományos nyomozásnak. Olyan tájnyelvek, melyek soha semmiféle irodalmat sem természetettek, vad népek badar beszédje, a hottentottok csettenései, és az indosinainak hanglejtései épen oly fontosak, sőt egynémely feladatunk megoldásánál még nyomósabbak, mint Homér költeményei vagy Cicero prózája. Nem nyelveket akarunk megismerni, hanem a nyelvet; hogy mi a nyelv; hogyan szolgálhat eszközül vagy szervül a gondolásnak; meg akarjuk tudni eredetét, természetét, törvényeit; és hogy ennek a megismeré-

séhez jussunk, csak is ezért gyűjtünk, rendezünk és osztályozunk minden egyes nyelvtényt, melynek birtokába juthatunk.

Es itt jó eleve, tiltakoznom kell azon föltevés ellen, hogy a ki a nyelvet tanulmányozza, annak okvetetlen nagy nyelvismerőnek kell lenni. Főolvasásaim folytán száz meg száz nyelvről kell majd szólanom; némelyiknek sokan talán még soha nevét sem hallották. Ne tessék gondolni, hogy én ezeket, mind úgy ismerem, mint kegyetek a görögöt vagy latint, a francziát vagy németet. Ilyen értelemben igazán nagyon kevés nyelvet tudok, és soha sem tartottam igényt egy Mithridates vagy egy Mezzofanti hírére. Lehetetlen a nyelvésznek gyakorlatilag megismerkedni minden nyelvvel, a hánynyal dölga van. Nem kíván beszélni kačikal nyelven, a mely nem rég tanári széket kapott a guatemalai egyetemen, nem kívánja a cseremis nyelv finomságait elsajátítani; nem is dicsvágya neki, hogy a szamojédeknek vagy az ujjeländiaknak fölkutassa irodalmát. A nyelvtan és a szótár teszi kutatásainak tárgyát. Ezeket veszi segédül és elemzi gondosan, de nem terheli emlékező tehetségét névszóknak és igéknek ragozó mintájával, vagy hosszú szavak lajstromával, melyek irodalmi célra talán soha sem voltak használva. Igaz, hogy nyelv nem földi föl egész csodás szerkezetét csak annak a tudósnak, a ki bírálatosan át meg át tanulmányozta sok irodalmi művét, melyek fejlődésének különböző szakait tüntetik föl. Mindazáltal sokszor rövid szójegyzékek és egy-egy tökéletlen nyelvtani vázlat mind az, a mire számot tarthat a bűvár, vagy a mit győzni és a maga elé tűzött célokra fölhasználni remélhet. Meg kell tanulnia, hogy lehetőleg hasznosítsa töredékes ismereteit, úgy mint a hasonlító anatómnak, a ki sokszor tanulja leczkéit kövült csontoknak apró töredékeiből, vagy

nem tudományos utazóktól kapott határozatlan állatképek-  
ből. Hogyha szükséges volna, hogy a hasonlító nyelvész  
mind azon nyelvekkel, melyek tudományos bűvárlata  
tárgyát teszik, birálatilag vagy gyakorlat utján ismer-  
kedjék meg, akkor a nyelvtudomány igen egyszerűen a  
lehetetlenségek közé tartoznék. De nem is várjuk el,  
hogy a növénytudós tapasztalt kertész, a geológ bányász,  
vagy a haltudós valóságos halász legyen. Nem is volna  
ésszerű a nyelvtudományban a munkafelosztáson fönn-  
akadni, holott olyan szükséges sokkal kevésbé terjedel-  
mes tárgyak sikeres művelésére. Jóllehet abból, a mit  
a nyelv országának nevezhetnénk, sok veszett el örökre,  
ámbar, sajnos, a nyelv történetében egész korszakok  
vannak vizsgálódásunktól megvonva, mégis az emberi  
beszédnek tömege, mely előttünk van az ókori irodalom  
kövült rétegeiben, és az élő nyelveknek és nyelvjárások-  
nak véghetetlen sokféleségében, épen olyan tág teret  
nyújt, s talán tágabbat, mint akármelyik más ága a ter-  
mészetbűvárlatnak. Lehetetlen határozottan megállapítani  
az ismert nyelvek számát, de kilencz száznál alig lehet  
kevesebb\*). Hogy századunk elejénél előbb ez a tág  
tér nem keltett tudvágyat a természetbölcselemben, meg-  
lepőnek kell látszania, talán még meglepőbbnek, mint a  
régibb nemzedékeknek közönye ama tanítások irányában,  
melyeket maguk a kövek látszanak hirdetni arról az élet-  
ről, mely máig is lüktet a földnek ereiben, sőt fölszínén.  
Az a mondás, hogy „meghittségből megvetés lesz“, alkal-  
mazható ennek a két tudománynak a tárgyaira. Sétá-  
helyeink kövecsei alig tetszettek érdeemesnek tudományos  
tárgyalásra, és az a nyelv, melyen minden szántóvető

---

\*) Balbi az ő *Atlas*-ában 860at számlál. V. ö. Pott *Rassen* 230. l.  
*Etymologische Forschungen* (2. kiad.) II. k. 83. l.

suhancz tud szólani, csak nagy erőltetve emelkedhetett egy tudományos probléma méltóságáig. A természetnek minden részét áttanulmányozta az ember, az ásványok kincseit a föld gyomrában, minden évszak virágait, minden világrész állatait, a szélvészek törvényeit, és az égi testek járását, elemzett minden anyagot, bonczolt minden szervet, ismert minden csontot és izmot, a maga testének minden idegét és rostját, a husát és vérét alkotó végső elemekig; elmélkedett lelke természete, esze törvényei fölött, és próbálkozott behatolni minden létnek végső okaiba — és a nyelv, melynek segélye nélkül még az első lépést sem teheték volna meg ezen a dicső pályán, még úgy szólván észrevétlen maradt. Mint egy fátyolt, mely nagyon közel függött az ember szellemi szeme előtt, alig vették észre. Olyan korban, melyben a régi kor tanulmányozása vonzotta a legtehetségesebb szellemeket, mikor Pompeji hamvait szitálták a régi római játékszerek kedvéért; mikor vegytani szerekkel tüntették elő régi hártálykon görög bölcsészek elhalaványult gondolatait; mikor keresztül kasul kutatták Egyiptom sírjait szent emlékeik kedvéért, mikor a babyloni és ninivei palotáknak ki kellett adniok Nebuchadnezar agyag naplóit; mikor valóban mindent, a miben az ember ősi életének nyomát vélték találni, szorgalmasan fölkutattak és gondosan fönntartottak könyvtárainkban és muzeumainkban — a nyelv, mely egymaga messze túlvisz bennünket Assyria és Babylonia ékrovó irodalmán és Egyiptom képes okmányain; mely a beszédnek szakadatlan láncza által összeköt bennünket fajunknak őseleivel, és még folyton folytatja élte futását az emberi szellem legelső nyilatkozásaitól — a nyelv, élő és szóló tanuja fajunk egész történelmének, még sem volt átkutatva a történetbuvár által, soha sem kísértették meg,



hogy titkait föltárják, a míg meg nem kérdezte és ugy szólván visszavezette magához a nyelvet az utolsó ötven év alatt egy Humboldtnak, Boppnak, Grimmnek, Bunsennek és másoknak lángesze. Akármilyen véleményünk legyen a nyelv eredete- és többszöröződéséről, ha tekintjük, hogy a nyelv anyagához soha semmi sem volt hozzá adva\*), hogy változásai csak alakváltozások voltak, hogy későbbi nemzedékek soha egy új gyököt vagy gyökszót sem találtak föl, ép oly kevésbé, mint nem szaporodott soha egyetlen egy elemmel sem az anyagi világ, a melyben élünk; ha megfontoljuk, hogy bizonyos értelemben, még pedig egészen jogosan, elmondhatjuk, hogy ugyanazon szavakat ejtjük, melyek az Isten fia szájából hangzottak, mikor nevet adott „minden baromnak, és minden madárnak az ég alatt, és minden vadnak a mezőn“, akkor úgy hiszem, belátjuk, hogy a nyelvtudomány olyan igényt tarthat figyelmünkre, a milyent vagy a melynél nagyobbat csak igen kevés tudomány.

Előadtam az eddigiekben a módot, melyen tárgyalni akarom a nyelvtudományt; jövő fölolvadásomban azon bölcsészek ellenvetéseit szándékom rostálni, a kik a nyelvet nem tekinték egyébnek, csak emberi ész szerezte eszköznek, hogy könnyebben közölhessük egymással gondolatainkat, és a kik nem úgy mint természeti tárgygyal, hanem mint ember készítette művel akarnának vele elbánni.

---

\*) Pott *Etym. Forsch.* II. 230. 1.

## MÁSODIK FÖLÖLVASAS.

### **A nyelvnek növése megkülönböztetve a nyelvnek történetétől.**

---

Mikor a nyelvtudománynak helyet kértem a természettudományok között, el voltam készülve a sok ellenvetésre. A természettudományok köre zártnak látszott, és nem volt valószínű, hogy úgy egyszerre szívesen fogadják ezt az új helykövetelőt a régi tudományarisztokrátiának elismert ágai és sarjai között\*).

Első ellenvetés, melylyel a növénytan, földtan és élettanfélé tudományoknak elő kellett állaniok, ez: — A nyelv emberi mű; az ember találta ki, hogy legyen eszköze gondolatait közlenie, mikor csupa arczvonás és taglejtés elégtelennek mutatkozott; és vállalva fáradoztak rajta későbbi nemzedékek, míg lassan lassan oly tökéletessé tették, a milyennek a Biblia, a Védák, a Korán nyelvében, és a Homérek, Virgilek, Danték és Shakesperek költésében csodáljuk. Már az szent igaz, hogy ha a nyelv az ember műve volna olyan szó szerinti értelemben, mint egy szobor, vagy egy templom, vagy egy költemény vagy egy törvény, akkor nyelvtudományunkat

---

\*) V. ö. Whewell *Indications of the Creator* 146. l.

a történeti tudományok közé kellene sorolnunk. Volna nyelvtörténetünk, mint van a művészetnek, a költésnek, a jognak története — de nem igényelhetne helyet a természeti tudományágak sorában. Azt is látjuk, ha nézzük a legjelesebb ujkori bölcsészek műveit, hogy kétségtelennek tartják, hogy a nyelv emberi találmány, hogy a szavak mesterséges jegyek, hogy a nyelvek különbsége onnan van, hogy külön-külön népek más-más hangokban egyeztek meg különböző fogalmaik kifejezése végett. Ezt a nézetet a nyelv eredetéről olyan hatalmasan vitatták a mult század első bölcsészei, hogy érintetlen érvényben maradt azoknál is, a kik majd minden egyéb pontban egyenes ellenzői ezen iskola tanainak. Igaz, hallatszott néhány hang, mely óvást tett az ellen, hogy a nyelvet ember találta volna föl. De a mig ezek annyira vitatták a nyelvnek isteni eredetét, buzgóságuk annyira vitte őket, hogy ellenkezésbe jutottak a szent írásnak világos adataival. Mert a szentírásban nem a teremtő nevezi el a dolgokat, hanem Ádám. „Az Úr Isten“, azt olvassuk, „formálta a földből a mezei minden vadakat, és az égen repdeső minden állatokat, és Ádámhoz vivé, hogy lássa, minémű névvel nevez meg minden állatokat: mert valaminémű nevet adott Ádám minden állatnak, az annak neve\*)“. De ha kivesszük ezt a néhány bölcsészt, a ki orthodoxabb a Bibliánál\*\*), általánosan elfogadott vélemény a nyelv eredetéről az, a melyet Locke mondott ki, a melyet erősen védett Smith Adam az ő Értekezésében a Nyelv Eredetéről (függelékképen az Erkölcsei Érzelmekről irt értekezéséhez), és a melyet Dugald Stewart

\*) Genesis II. 19.

\*\*) L. Ladevi-Roche, *De l'Origine du Langage*, Bordeaux, 1860. 14. l. és Horne Tooke, *Diversions of Purley* 19. l.

is lényegtelen módosításokkal elfogadott. Szerintök az embereknek egy ideig némán kellett élniök, egyedüli közlekedő eszközeik, tagjaik lejtései, arczuk vonásai voltak, végre azután, mikor szaporodtak azok az eszmék, a melyekre nem lehetett többé ujjal mutatni, „szükségesnek tartották, hogy mesterséges jeleket találjanak föl, és értelmöket kölcsönös megegyezéssel állapították meg.“ Nem kell csekély véleménykülönbségeknél időznünk, vajon ilyen vagy olyan úton történt-e a nyelvnek mesterséges alakulása. Smith Ádám azt akarja velünk elhitetni, hogy az első mesterségesen alakult szavak *igék* voltak. Azt tartja, névszókra kevésbé sürgető szükség volt, mert a tárgyakra rá lehet mutatni, lehet őket utánozni, de a cselekvésre, melyet az ige fejez ki, rámutatni nem lehet. Ezért azt hiszi, hogy ha farkast láttak, hát rá mutattak és egyszerűen azt kiáltották „Jön, jön.“ Dugald Stewart ellenben azt hiszi, hogy az első mesterséges szavak nevek voltak, és hogy az igéket taglejtések helyettesítették; ha tehát farkast láttak jönni, nem azt kiáltották, hogy „Jön, jön“, hanem „Farkas, farkas“, a többit a képzelemre bízták\*).

De akár az igék, akár a nevek voltak először föl-találva, ennek kevés fontossága van; ha a nyelvnek természetét nyomozzuk, nem is lehet mingyárt előre szoros vizsgálatába ereszkednünk az olyan elméletnek, mely emberi műnek, kölcsönös megegyezéssel közlekedő eszköznek rendelve, tünteti föl a nyelvet. Megengedem, hogy *ha* igaz ez az elmélet, *akkor* a nyelvtudomány nem jutna a természettudományok körébe, és egyelőre meg kell elégednem evvel a megjegyzéssel: a kölcsönös megegyezést értekezésnek kellett megelőznie, már pedig

---

\*) D. Stewart *Works* III. k. 27. l.

eddiglen senki meg nem magyarázta, beszéd nélkül hogyan volt lehetséges akármilyen tökéletlen értekezés minden egyes szónak az érvényéről. De minthogy ezen fölolvadásoknak föladatuk bebizonyítani, hogy a nyelv nem mesterséges emberi mű olyan értelemben, mint a füstés, építés, irás vagy nyomtatás, ebben az előleges stádiumban engedelmet kell kérnem, hogy egyszerűen óvást tegyek olyan elmélet ellen, melynek igazságát, úgy hiszem, egyetlen egy tény sem bizonyítja, ámbár maiglan tanítják az iskolákban.

De vannak e mellett más ellenvetések, melyek úgy látszik, kizárják a nyelvtudományt a természettudományok köréből. Akármilyen volt a nyelvnek eredete — ezt jegyezték meg sokan, az igazságnak erős látszatával — a nyelvnek éppen úgy van saját történelme, mint a művészetnek, mint a törvénynek, mint a vallásnak; és hogy azért a nyelvtudomány a *történelmi* vagy — így is szokták nevezni ellentétben a *természettudományokkal* — *erkölcsi* tudományok körébe tartozik. Eléggé ismert tény, a legújabb kutatások sem ingatták meg, hogy a természet nem haladhat és nem javulhat. A virág, melyet a botanikus mai nap vizsgál, kezdettől fogva olyan tökéletes volt mint ma. Azok az állatok, melyek úgy nevezett műösztönnel vannak fölruházva, sohasem vitték ezt az ösztönt a tökélynek magasabb fokára. A méhnek hatszögletű sejtei nem szabályosabbak a tizenkilencedik században, mint bármely régibb korban, és a mennyire mi tudjuk, a dallás tehetségét sem vitte nagyobb tökélyre a mi csaloganyunk, mint a görögök philomélája. „A természetrajz“, azt mondja Dr. Whewell\*), „ha rendszeresen tárgyalja az ember, minden történelmit kizár, mert tárgyait

---

\*) *History of Inductive Sciences* III. k. 531. l.

maradandó és általános tulajdonaik szerint osztályozza, és semmi köze a részletes vagy esetleges tényekhez“. Már ha tekintjük a nyelveknek nagy számát, melyek a világnak minden részén dívnek, minden nyelvjárási és tájéjtési válfajaikkal, ha nézzük azt a sok változást, melyen a századok folytán minden egyes nyelv áthaladt, hogyan lett a latinból, olasz, spanyol, portugál, provençal, francia, oláh és rumén; azután meg hogyan mutat vissza a latin, összefogva a görög, kelt, germán és azláv nyelvekkel, továbbá a régi ind és perzsa nyelvekkel egy régibb nyelvre, az egész ind-európai vagy árja nyelvcsaládnak — ha szabad úgy neveztünk — szülejére; ha látjuk, hogy a héber, arab és szír, néhány apróbb tájnyelvvvel, egy és ugyanazon közös jellegnek csak különböző kifejezései, és hogy valamennyinek azon forrásból kellett erednie, a sémi faj alap nyelvéből; és ha ehhez a kettőhöz, az árja és sémi családhoz, hozzá veszünk még legalább egy biztosan megállapított nyelvosztályt, a turánit, mely magában foglalja a Közép- és Észak-Ázsiában elszórt nomád törzsek nyelvét: a tungúz, mongol, török, szamojéd és finn nyelveket, megannyi sugarat azon egy központból; ha megfigyeljük, mint ömlik végig a századokon ezen nyelvek árja három hatalmas ágban, és, mielőtt eltűnnek szemünk elől a messze távolba, mint mutatják szemlátomást összehajlásukat egy közös forrás felé: valóban úgy látszhatnak, mint ha történeti élete volna a nyelvnek, és mint ha beszélhetne az emberi akarat is, az idő hatalma is, a nyelvnek ha nem is lényegéről, legalább alakjáról.

És ha a beszédnek pusztán helyi eltéréseit nem is tekintené az ember olyan elégséges oknak, hogy kizárja a nyelvet a természettudományok köréből, nagyobb nehézségnek marad még az, hogyan lehet megegyeztetni a történeti változásokat, melyek minden egyes nyelvfajt

értek, a természettudománynak elismert elveivel. A természetnek minden része, akár ásvány, akár növény vagy állat, létezésének kezdetétől egész végeig egyazonnemű, nyelvet azonban keveset lehetne csak ezer év lefolyta után is annak fölismerni, a mi volt. Alfréd nyelve annyira különbözik a mai angoltól, hogy csak úgy kell azt tanulnia az angolnak, amint tanulja a görögöt vagy latint. Angol ember olvashatja Milont és Bacont, Shaksperet és Hookert; megértheti Wycliffet és Chaucert; de ha a tizenharmadik századbéli angolhoz ér, már csak találgathatja értelmét, és még ez sem sikerül neki oly műveknél, melyek régiek, mint p. az Orm és Layamon. A nyelvnek történelmi változásai lehetnek többé vagy kevésbé gyorsak, de folynak minden időben és minden országban. Ezek silányították a Véda-költőknek gazdag és hatalmas nyelvét a mai sepoy nyelvjárásnak sovány és tisztátalan jargonjává. Ezek változtatták a Zend-Avesta és a behisztúni hegyi emlékek nyelvét Firdusziévé és a mai perzsávé; Vergil nyelvét Danteévé, Ulfilas nyelvét Nagy Károlyévé, Nagy Károly nyelvét Goetheévé. Van okunk hinni, hogy ép ilyen változások s még nagyobb mérvben és sebesebben történnek vad néptörzsek nyelvével, ámbár irodalom hiányában fölötte nehéz ezekről megbizható tudomást szereznünk. De abban a néhány esetben, melyekben gondos nyomozásokat tehettek ez érdekes tárgyban, azt találták, hogy Szibéria, Afrika és Sziám vad, tudatlan népeinél két-három emberöltő meg bírja változtatni a nyelvnek egész alakját. Nagyon művelt nemzetek nyelve ellenkezőleg mindig jobban jobban megállapodik, és néha úgy látszik, majdnem elveszti változtató erejét. A hol van remek irodalom, a hol az irodalom nyelve elterjedt minden városba és faluba, majdnem lehetetlennek látszik, hogy még valami változás történjék. Mégis Róma nyelvét,

melyet annyi századon át uralt az egész művelt világ, kiszorították az újabb román nyelvjárások, és a régi görög helyébe a mai ruméliai nyelv lépett. És ámbár a nyomtató mesterség s a biblia és imádságos könyvek- és újságoknak nagy elterjedése még hatalmasabb gátjai voltak az emberi beszéd szakadatlan folyó változásának, mégis azt látjuk, hogy p. Angliában ma már nem beszélnek a szentesített bibliafordítás nyelvén. Bookernek a szent-iráshoz és imádságos könyvekhez való glossáriuma szerint azon szavak vagy szójelentések száma, melyek 1611 óta elavultak, 388-ra rug, vagyis a biblíában használt szavak egész számának majdnem tizenötöd részére. Csekélyebb változások, a hangsúly vagy az értelem változásai, új szavaknak fölvétele és régieknek elejtése, szemünk láttára mennek végbe. Azt mondja Rogers, hogy „*contemplate* elég rosszul van mondva, de *bálcony* már nagyon is fűlsértő“, és mai nap senki sem tüközik meg, ha *contémpplate* helyett azt hallja *contemplate*, és *bálcony* szokottabb lett mint *balcóny*. Így ezeket: *Roome, chaney, layloc, goold* csak nem rég szorították ki ezek: *Rome, china, lilac, gold*; és némely udvarias uriember a régi gárdából maig is azt mondja *obleeged* (*ablájdsd*) a helyett hogy *obliged* (*ablájdsd*). *Force* a vizesésre és *gill* a szirthasadékra nem volt divatos a klasszikus angolban Wordsworth előtt. *Handbook*, ámbár régi angolszász szó, csak nem rég lépett *manuel* helyébe; és nagyon sok szó, a milyen p. *cab* e. h. *cabriolet*, *buss* e. h. *omnibus*, sőt ige is, p. *to shunt* (síneket váltani vasuton) még ingadozik a köznapi és az irodalmi nyelv közötti határvonalon. Kisebb számmal vannak ugyan a nyelvtani változások, melyek a szentesített bibliafordítás megjelenése óta történtek, de ezek közül is föltüntetünk néhányat. Az egyesi harmadik személy végzetében a *th* helyébe általánosan *s* lépett. Most senki sem mondja



*he liveth*, hanem csak *he lives*. Néhány rendhagyó történeti mult (imperfectum) és részesülő uj alakot öltött. Senki sem mondja ma *he spake* és *he drave*, hanem *he spoke* és *he drove*; *holpen* helyett azt mondják *helped*; *holden* helyett *held*; *shapen* helyett *shaped*. A *ye* és *you* között való különbségnek, hogy t. i. az elsőt használták a nominativusban, minden más esetben pedig az utóbbit, a mai angolban nyomát sem találjuk; és föltűnőleg új nyelvtani alak az *its* birtokos névmás, mely a tizenhetedik század eleje óta keletkezett. A bibliában egyszer sem fordul elő, és ámbár Shakspere használja háromszor négyszer, Ben Johnson még nem ismeri el az ő angol nyelvtanában. \*)

Ezekből a tényekből azt következtették, hogy ha a nyelv, különbözőleg minden egyéb természeti tárgytól, történelmi változásokat szenved, akkor nem igen lehet azt úgy kezelni, mint bármely más természettudomány tárgyait.

Van valami tetszetős ebben az ellenvetésben, de ha gondosabban vizsgáljuk, azt fogjuk látni, hogy egészen a kifejezések összezavarásán épül. Különbséget kell tennünk *történelmi változás és természetes növés* között. Művészetnek, tudománynak, bölcsészetnek és vallásnak történelme van; nyelvnek vagy bármely más természeti tárgynak csak növése lehet.

Fontoljuk meg először is azt, hogy ámbár folyton változik a nyelv, ember ezt sem elő nem idézheti, sem el nem hárithatja. Épen úgy gondolhatnánk arra, hogy megváltoztatjuk a vérkeringés törvényeit, vagy hogy tesszünk magasságát megtoldjuk egy hüvelykkel, mint arra,

---

\*) The English Grammar made by Ben Johnson 1640. XV. fej.

hogy változtatunk a beszéd törvényein, vagy hogy föl-  
találunk új szavakat a magunk tetszése szerint. Az em-  
ber csak úgy uralkodhatik a természetben, ha ismeri  
törvényeit és hódol nekik: a költő, a bölcsész is csak  
úgy uralkodhatik a nyelven, ha ismeri törvényeit és  
ügyel rájuk.

Mikor Tiberius császár hibát ejtett s ezért Marcel-  
lus gáncsolta, egy másik Capito nevű nyelvész, a ki éppen  
jelen volt, azt mondta, hogy a mit a császár mondott  
az jól van mondva latinul, vagy ha nem, hát nem sokára  
jó lesz. Marcellus, a ki inkább volt nyelvész, mint ud-  
varonc, azt felelte: „Capito hazudik, mert, uram császár,  
embereknek adhat sz római polgárjogot, de szavaknak nem“.

Hasonló adomát beszélnek Zsigmond római csá-  
száról. Mikor a costnizi zsinaton elnökölt, latin beszédet  
intézett az összegyűltekhöz s buzdította őket a husszita  
felekezeti kiirtására, azt mondván: „Videte Patres, ut era-  
dicetis schismam Hussitarum“. Elég udvariatlanul vágott  
szavába egy barát; „Serenissime Rex, schisma est gene-  
ris neutri“. \*) A császár nem zavarodott meg, hanem  
megkérdezte a goromba barátot: „Hogyan tudod?“ —  
„Alexander Gallus mondja“, felelt a vén cseh iskolame-  
ster. „És ki az az Alexander Gallus?“ duplikázott a csá-  
szár. „Barát volt“, felelt amaz. „No jól van“, mondja a  
császár, „én meg római császár vagyok, és reméllem  
az én szavamnak lesz annyi értéke, mint akármelyik  
baráténak“. Kétségtelen, hogy a nevetők a császár ré-  
szén voltak; de *schisma* mindazonáltal neutrum maradt,  
s még egy császár sem másíthatta meg nemét vagy  
végezetét.

---

\*) Hogy *neuter* genitívusa *neutri*, és nem *neutrius*, l. Priscianus  
lib. VI. cap. I. 220. és cap. VII. 243. — L. még Ausonius, Epig. 50.

Az a gondolat, hogy a nyelvet ember változtathatja és javíthatja, épen nem új. Tudjuk, hogy Protagoras, egy régi görög bölcsész, állított föl néhány törvényt a nemről, és csakugyan kezdett hibákat találni Homér szövegében, mert nem egyezett az ő szabályaival. De itt és minden más esetben sikeretlennek bizonyult az erőltetés. Próbálja az ember p. az angolban a legcsekélyebb szabályt megváltoztatni, és fogja látni, hogy ez physice lehetetlen. Látszólag nagyon kevés különbség van *very* és *much* között, de talán soha sem lehet egyiket a másik helyébe tenni. Lehet mondani „*I am very happy*“, de nem „*I am much happy*“, ámbár mondjuk „*I am most happy*.“ Ellenben azt mondja az ember, „*I am much misunderstood*“, és nem „*I am very misunderstood*.“ Így a nyugoti román nyelvek, a spanyol és portugall, aztán meg az oláh a comparativus képzésére csak a latin *magis* szót használhatja: sp. *mas dulce*; port. *mais doce*; ol. *mai dulce*: de a francia, a provençal, az olasz azon célra csak a *plus* szóval élhet: ol. *più dolce*; prov. *plus dous*; fr. *plus doux*. Azonban épen nem lehetetlenség, hogy az a különbségtevés *very* és *much* közt (*very* csak melléknév, *much* csak igenév előtt használatos) idővel eltűnik. Bizony nem egy uri társaságban hallani ezeket a kifejezéseket „*very pleased*“, „*very delighted*.“ De ha beáll az ilyen változás, oka nem lesz akármely egyénnek *akarata*, sem akárhány embernek a *kölcsönös meggyezése*, sőt inkább: megesik az *daczára* grammatikusok és akadémikusok berzenkedésének. Itt vesszük tehát észre az első különbséget történelem és növés közt. Egy fejedelem megmászhatja a társadalom törvényeit, a vallás szertartásait, a művészet szabályait: hatalmában van egy nemzedéknek, vagy akár egy egyénnek, hogy valamely művészetet a tökéletességnek legmagasb csúcsára emel, mi

a következő nemzedék engedheti süllyedni, és egy új ihletett lángész új lendületet adhat neki. Itt mindenhol egyéneknek öntudatos és célzatos tetteivel van dolgunk, s így történelmi alapon mozgunk. Ha hasonlítjuk Michel Angelo vagy Raphael remekeit a régi Róma szobraihoz és freszkóihoz, beszélhetünk a művészetnek történelméről. Összeköthetünk két korszakot, melyeket évezredek választanak el egymástól, azoknak a művei által, kik a művészet hagyományait századról századra adták; de nem találjuk itt soha azon szakadatlan és öntudatlan növést, mely összeköti Plautus nyelvét Danteével. Az a folyamat, mely által mintegy megállapodik a nyelv és újra fölszabadul, egyesíti magában a szükségesség és szabad akarat ellentétét. Ámbár úgy látszik, hogy első helyen az egyén munkás, új szavak és nyelvtani alakok természetében, de ez csak úgy történik, ha egyénisége bele van merülve családjának, törzsének vagy nemzetének közös működésébe. Egy magára semmit sem tehet, és ha egyén is adja az első lökést valami új nyelvbeli alakulatra, ez többnyire, talán mindig megelőző számítás nélkül, sőt öntudatlan történik. Az egyes ember, mint ilyen, tehetetlen, és az eredmény, mely látszólag tőle jön, hatása körén kívül álló törvényektől és mind azok közreműködésétől függ, a kik vele együtt alkotnak egy osztályt, egy testet, vagy egy szerves egészet.

De bár könnyű megmutatni, mint épen most tettük, hogy nyelvet nem változtathat vagy alakíthat át emberi izlés, képzelem vagy akár lángész, mégis egyedül az emberben s az ember által változik a nyelv. Már régtől fogva, Horátius óta, volt szokás a nyelv változásait a fák növéseivel hasonlítani össze. De hasonlatok csálnak. Voltaképen mit tudunk egy fa növéseinek okairól, és mit nyerhetünk abból, hogy olyasmit, a mit nem értünk egé-

szen, hasonlítunk olyasmihhez, a mit még kevésbé értünk? Sokan p. úgy beszélnek az igének végezeteiről, mint ha a szógyökből úgy sarjadnának elő, mint valami fatörzsből. De mit érhetnek ők az ilyen kifejezéseken? Ha épen kell a nyelvet fához hasonlítani, csak egy pontra vethet világot ez a hasonlat: hogy sem nyelv, sem fa meg nem élhet, nem is nőhet önmaga által. Talaj nélkül, levegő és világosság nélkül a fa meg nem élhetne, ezt még csak nem is képzelhetjük. Ép így a nyelv. Magában nem létezhetnék a nyelv; kell neki talaj, a melyen nőhet, s ez a talaj az ember szelleme. Mi a nyelv ember nélkül? Úgy beszélni a nyelvről, mint önálló lényről, mintha saját életet élne, nőne, érnék, sarjakat hajtana, és kihalna — tiszta mesebeszéd; és ámbár a képletes kifejezéseket el nem kerülhetjük, mindig óvakodnunk kellene, ha ilyes nyomozásokkal vagyunk elfoglalva, hogy maguk a szavak, a melyekkel élünk, ne vezessenek félre.

Már most, a nyelvnek növése két folyamatban áll, és különbséget kell tennünk köztük gondosan, ámbár lehetnek egyaránt működésben. Ezt a két folyamatot így nevezem:

1. *Nyelvjárási tenyészet.*
2. *Hangbeli fogatkozás v. romlás.*

Kezdem emevvel, mert szembeszökőbb, ámbár a nyelvjárási tenyészetnél később működik. Megengedettnek tekintem, hogy a nyelvben eredetileg mindennek volt jelentése. Minthogy nyelvnek nem lehet egyéb célja, mint hogy gondolatunkat fejezze ki, majdnem szükségképen kell következtetnünk azt, hogy a nyelvnek sem többet, sem kevesebbet nem szabad magában foglalnia, mint a mi arra a célra szükséges. Ebből úgy látszik, az is következik, hogy, ha a nyelv nem tartalmaz

többet, mint a mi az illető gondolatoknak a jelölésére szükséges, lehetetlen akármelyik részét változtatnunk úgy, hogy igazi célja meg ne legyen hiúsítva. S ez némely nyelvben valóban így van. A sínai nyelvben p. *sí. a. m. tíz*. Ha legkevesebbet is változtatunk a *sí.* szón, elveszti a *tíz* jelentést. Ha *sí.* helyett azt mondjuk *t'szí*, ez már *hét*, és nem *tíz*. De most tegyük, hogy két annyit, tehát kétszer tízet vagyis huszat akarunk kifejezni. Vennünk kellene *eül-t*, mely a. m. *kettő*, és oda tennünk *sí* elé, és lesz *eül-sí* húsz. A mire *sí*-nél kellett vigyázni, arra kell vigyázni az *eü-sí*-nél is. A mint változtatjuk, a mint hozzá toldunk vagy elejtünk egy betűt, nem húsz az többé, hanem vagy más valami vagy semmi. Épen azt találjuk más nyelvekben, melyeket a sínaival együtt egytaguaknak neveznek. A tibetiben *csu* tíz, *nyi* kettő; *nyi-csu* húsz. A burmaiban *sé* tíz, *nhit* kettő; *nhit-sé* húsz.

De hogy van ez az angolban, a gótban, vagy a görögben, latinban, vagy a szanszkritban? Nem mondja az angol *two-ten*, a latinban sincs *duo-decem*, sem *dvi-daça* a szanszkritban, hanem:

szanszkritban	görögben	latinban	angolban
vinçati	eikati	viginti	twenty.

Itt először is azt látjuk, hogy a szanszkrit, görög és latin csak egyazon szónak helyi módosulásait mutatja; de az angol *twenty*, valamint a gót *twai tigjus* (két tizség), az angolszász *tuëntig*, új összetétel s német elemekből alakult; mind ez, mint látni fogjuk, nyelvjárási tényészet eredménye.

Mindjárt észre vesszük, hogy a latin *viginti*- és a szanszkrit *vinçati*-nak első része egy és ugyanazon számot mutatja, mely *dvi*-ből rövidült *vi*-vé. Ez nem valami rendkívüli; mert a latin *bis* hasonló módon állott elő eredeti *dvis*-ből, s ennek megfelel az angol *twice*, a

görög *dis*. Ez a *dis* pedig a latinban igekötőnek maradt meg, a. m. *ketté*; úgy hogy pl. *discussio* eredetileg annyit tesz, mint kettévágás, és más a *percussio*, mely át-meg átverést jelent. A *discussio* csakugyan olyan diótörésképe, hogy kivehessük a dolognak magvát. Tehát ugyanez a szó van meg a latin húszban: *vi-ginti*, és a szanszkrit *vinçatiban*.

Hasonlóképen lehet bebizonyítani, hogy *viginti*-nek második része a régi tizes szónak romlott alakja. Szanszkritban tíz *daçan*; ettől származik *daçati* = egy tized, tízség; ez a *daçati* megrövidült, lett belőle *çati*; ha ehhez hozzá járul a *vi* e. h. *dvi*, kettő, előáll a szanszkrit *vinçati* e h. *vi + çati*, húsz. A latin *viginti*, a görög *ei-kati* ugyanezen processzusnak köszönik eredetüket.

Figyeljük már most meg azt a roppant különbséget, mely olyan kétféle szó között van — nem hangjukat, hanem jellemeket értem —, milyenek a sinai *eül-si*, két-tíz vagyis húsz, és azok a valóságos nyomorék szavak, melyekkel a szanszkritban, görögben és latinban találkozunk. A sinaiban nem látunk semmi fölösleget, de semmi hiányosat sem. A szó maga beszél, nem kell hozzá magyarázat. A szanszkritban ellenben a két összetevő elemnek leglényegesebb részei elvesztek, és a mi megmaradt, olyan változott agglomeratum, melyet nagyon beható s részletes elemzés nélkül meg nem lehet érteni. Itt van tehát egy példánk arra, a mit *hangbeli fogyatkozásnak* mondunk, és észreveszszük, hogy a nyelvnek nem csak alakját, hanem egész természetét rombolja. Mihelyt valamely nyelvben a hangbeli romlás mutatkozik, az a nyelv elvesztette azt, a miben minden emberi beszédnek leglényegesebb jellegét láttuk, azaz, hogy valamennyi részének legyen jelentése. Az a nép, mely szanszkritul beszélt, ép oly kevéssé tudta, hogy *vinçati* kétszer tizet

jelent, mint egy francia azt, hogy *vingtben* meg vannak a *deux* és *dix* maradékai. A nyelv tehát új stádiumba lép, mihelyt a hangbeli változás támadásainak enged. A nyelvnek élete megmerevült és kialudt azokban a szavakban és szórészekben, melyek eme hangbeli változásnak nyomait mutatják. Ezen túl azokat a szavakat és szórészeket csak mesterség vagy hagyomány tarthatja fenn; és a mi fontos, ezen túl különbség lép föl: a között, a mi lényeges, gyökeres, és a mi merő alaki, nyelvtani elem a szavakban.

Mert vegyünk most egy másik példát, mely világosabbá fogja tenni, hogyan idézi elő a hangbeli fogyatkozás az úgy nevezett nyelvtani alakoknak első látszatát. Nem szokásunk a húszat a tíz többesének vagy duálisának tekinteni. De hogyan alakult eredetileg egy többesi alak? A sínai nyelvben, mely elejétől fogva a leggondosabban őrizkedett a hangbeli fogyatkozás romboló hatásától, a többes szám a legérzékibb módon van alakítva. Így *zsin ott a m. ember*; *kiáj az egészet*, az összeséget jelenti. Ezt hozzá teszik a *zsin*-hez, lesz *zsin-kiáj*, és ez a többes szám, emberek. Más szavakkal is él a sínai nyelv ugyanerre a célra, pl. evvel: *péi*, a mi a. m. osztály. Így ha *i*, idegen, után járul *péi*, osztály, lesz *i-péi* idegenek. Vannak az angolban hasonló többesek, de nem számítják a nyelvtani alakokhoz. Így *man-kind* (ember + nem) tökéletesen úgy van alkotva, mint *i-péi* (idegen + nem); *Christendom*, kereszténység a. m. minden keresztény, és *clergy* (papság) is hasonértelmű *clerici*-vel. — Más rokon nyelvek hasonló eljárás követnek. A tibeti nyelv többese oly szavak hozzájárulása által alakul, mint *kun* mind, és *tszogz* sokaság. A „kilencz“ és „száz“ számnevekkel is élnek azon célra. És itt is, a míg értik és elevenen tartják ezeket a sza-



vakat, ellentállanak a hangbeli romlásnak, de a mint, hogy úgy mondjam, elvesztik lelkök jelenlétét, belép a hangbeli fogyatkozás, és a mint ez megkezdette pusztításait, az általa érintett szórészek csak mesterségesen, meg-egyezés folytán élnek, és nyelvtani végezetekké sat-nyúlnak.

Félek, nagyon megviselném türelmüket, ha a szanszkrit, görög, latin nyelvtani végzeteknek elemzésébe bocsátkoznám, hogy megmutassam, hogy keletkeztek ezek a végezetek önálló szavakból, melyeket a beszédnek folytonos surlódása és kopása lassanként csupa porrá őrlött. De hogy kifejthessük, hogyan erednek hangbeli fogyatkozás által nyelvtani végezetek, nézzünk olyan nyelveket, melyeket jobban ismerünk. Vegyük a francia igehatározót. Francia grammatikusoktól<sup>1)</sup> azt tanuljuk, hogy, ha igehatározót akarunk alkotni, *ment* végezettel kell megtoldanunk a melléknevet. Így ebből *bon* jó, lesz *bonnement* jól; *vrai* igaz, *vraiment*. Ez a végezet a latinban nincs meg. De találkozunk a latinban<sup>2)</sup> olyan kifejezésekkel, mint *bonâ mente*, jó szándékkal. Azt olvasuk Ovidban „*Insistam forti mente*“, állok elébe bátor szívvel, megállok bátran; francziául „*J’insisterai fortement*.“ Középkori kéziratokban a glossák ilyen szavakkal kezdődnek: *aut, vel, seu, id est, hoc est*, vagy *in aliâ mente*, és ez annyit tesz, mint *autrement*, máskép. Tehát a latinnak tovább növéseben, illetőleg francziává változásában egyszerűen ez történt: olyan kifejezésekben, mint *forti mente* az utolsó szót nem érezték többé külön szónak és ugyanakkor elvesztette határozott ejtését is. *Mente*, *mens*nek

---

<sup>1)</sup> Fuchs. *Romanische Sprachen*. 355. l.

<sup>2)</sup> Quintilian V. 10. 52. „*Bona mente factum, ideo palam; mala, ideo ex insidiis.*“

ablativusa, lett *ment*, és puszta képző elemnek volt megtartva, igehatározóknak végezetéül, még olyankor is, mikor a *mente*-nek (lélekkel) eredeti jelentésére való emlékezés teljességgel lehetetlenné tette volna alkalmazását. Ha azt mondjuk francziául, hogy a pőröly *lourdement* esik, nem igen sejtjük, hogy egy vasdarabnak nehézkes esést tulajdonítunk. Ámbár az olaszban sincs a *mente* határozó végezetnek (ebben pl. *chiaramente*) külön szóértéke, a hangbeli fogyatkozás még nem érintette; s a spanyolban használják néha külön szónak, de még ilyenkor sem lehet mondani, hogy megtartotta volna határozott jelentését. Így a spanyolban e. h. „*claramente, concisamente y elegantemente*“ csinosabban van mondva „*clara, concisa y elegante-mente.*“

Nehéz bármily fogalmat szereznünk róla, milyen terjedelemben alakíthatja át egy nyelvnek egész fölületét az, a minek a hangbeli változást épen leirtuk. Gondoljuk meg, hogy a franczia *vingt*-ben épen azok az elemek vannak meg, mint *deux* és *dix*-ben; hogy a franczia *douze*-nak második része csak más alakja a latin *decim*-nek ebben: *duodecim*; hogy a végző *nte* ebben *trente* tulajdonkép a. m. a latin *ginta* ebben *triginta*, s hogy ez a *ginta* ismét a szanszkrit *daça* vagy *daçati*, tiz-ből származott és rövidült. Az után gondoljuk meg, milyen régen kellett ennek a hangbeli romlásnak beállani. Mert a mint a franczia *vingt*, a spanyol *veinte* és az olasz *venti* föltételezi az eredetibb *vinginti*-t, melyet a latinban találunk meg, épen úgy tételez föl ez a latin *vinginti* és a görög *eikati* és a szanszkrit *vinçati* egy régibb nyelvet, melyből megint ők származnak, s a melyben a *vinginti* előtt kellett egy eredetibb *dvi-ginti*-féle alaknak lenni, és még ez előtt egy más összetételnek, ép olyan világosnak és érthetőnek, minő a sinai *eül-si*, összetéve

a kettőnek *dvi* és a tíznek *daçati* régi árja nevéből. Olyan mérges hatású ez a hangbeli változás, hogy néha fölemészti egy-egy szónak egész testét és nem hagy meg egyebet, csak töredékes romokat. Így az angol *sister*, szanszkrit *svasar*, a pehlviben és az osszétben *cho* alakban jelenik meg<sup>1)</sup>; *daughter*, a szanszkrit *duhitar* a csehben *dci*-vé (ejtsd *ci*) satnyult.<sup>2)</sup> Ki hinné, hogy az ang. *tear* s a fr. *larme* egyazon forrásból eredtek; hogy a francia *même* a latin *semetipsissimus*-t tartalmazza, hogy *aujourd'hui*-ben a latin *dies* szó kétszer van meg<sup>3)</sup>; vagy hogy *to dowal* ige, melyet a yorkshirei asztalosok rendszeren használnak, azonos az angol *to dovetail* igével? Ki ismerné föl a latin *pater*-t az örmény *hayr*-ban? Mégis nehézség nélkül mondjuk, hogy *père* = *pater*; és minthogy az örményben kezdő *h* többször felel meg ez eredeti *p*-nek (*het* = *pes*, *pedis*; *hing* = görög. *pyr*, ang. *fire*, tűz), könnyen megérthetjük, hogy az örmény *hayr* valósággal párhuzamos alakja a latin *pater*-nek.<sup>4)</sup>

A nyelvnek eme változásait növésnek szoktuk nevezni, pedig megfelelőbben mondanók romlásnak és így megkülönböztetnők a másodiktól, a nyelvjárási processzustól, melyet most kell vizsgálnunk, s mely, mint látni fogjuk, sokkal igazibb növést mutat.

Hogy megértstük a *nyelvjárási tényészet* jelentését, először tisztán kell látnunk, mit értünk nyelvjárás alatt.

<sup>1)</sup> Szanszkrit *s* = perzsa *h*; tehát *svasar* = *hvaçar*. Ebből lesz *choçar*, *chor*, és *cho*. Zend *qanha*, acc. *qanharem*; perzsa *kháher*. Bopp, *Vergl. Grammat.* 35. §.

<sup>2)</sup> Schleicher, *Beiträge* II. k. 392. l.: *dci* = *dugte*; gen. *dcere* = *dugtere*. L. Poncell, *Du Langage* 208. l.

<sup>3)</sup> *Hui* = *hodie*, olasz. *oggi* és *oggi*; *jour* = *diurnum* a *dies*-ből.

<sup>4)</sup> L. M. Müller, *Letter to Chevalier Bunsen, On the Turanian Languages* 67. l.

Láttuk az előbb, hogy a nyelvnek független léte nincsen. A nyelv az emberben létezik, él akkor mikor beszél, és meghal minden szóban, mely ki van ejtve és nem hallik többé. Az tiszta véletlen, hogy a nyelvet valaha írásba vetették, és hogy eszköze lett egy írásba foglalt irodalomnak. Még most is a legtöbb nyelv iratlan és nem teremtett irodalmat. Közép-Ázsia, Afrika, Amerika és Polynesiának számos néptörzseinél a nyelv még természetes állapotában él, folytonos forrás állapotában; és oda kell mennünk, ha akarjuk látni, hogyan nő a nyelv, míg semmiféle irodalom közbejöttem le nem tartóztatja. A miket mi szoktunk nyelveknek nevezni, Görögország, Róma, India és Olasz-, Francia-, Spanyolország irodalmi nyelvét, a beszédnek inkább mesterséges, mint természetes alakjának kell tekintenünk. Nyelvjárásaiban éli a nyelv valóságos és természetes életét, és daczára a klasszikus vagy irodalmi nyelvek zsarnokságának, nagyon messze van még az a nap, hogy egészen kiirtva lehetne látni a nyelvjárásokat még olyan klasszikus nyelvekben is, a milyen az olasz és francia. Vagy húsz olasz nyelvjárás van leírva és nyomtatva. Champollion-Figeac a főbb francia nyelvjárásokat tizennégyre teszi. Az újgörög nyelvjárások számát némelyek hetvenre becsülik, és ámbár sok közülök alig több, mint helyi válfaj, mégis némelyik, mint a tzakoi, annyira különbözik az irodalmi nyelvtől, mint a dór az attikaitól. Lesbos szigetén olyan helységeknek, melyek egymástól csak két három óra járássra vannak, gyakran sok külön szavuk és sajtáságos kiejtésük van.<sup>1)</sup> De vegyünk csak olyan nyelvet, mely-

---

<sup>1)</sup> *Nea Pandora* 1859. 227. 229. sz. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* X, 190. l.

nek van ugyan irodalma, de mégis kevesebbet hatottak rá klasszikus írók, mint az olaszra vagy francziára, és egyszerre fogjuk látni, milyen dús-gazdag a nyelvjárások tenyészte. A fríz nyelv, mely csekély területen él Németországnak északnyugati szélén, a Schelde és Jütland között, s néhány partmelléki szigeten, melyet azon helyen legalább két ezer éve beszélnek <sup>1)</sup>, s melynek vannak irodalmi emlékei a tizenkettedik századból: végtelen sok helyi nyelvjárásra oszlik. Kohl írja utazásaiban: A legközönségesebb dolgoknak, melyeket majdnem egyformán nevez meg egész Európa, egészen különböző nevük van a különböző fríz szigeteken. Így Amrumban az atya *aatj*; a Hallig szigeteken *baba* vagy *babe*; Syltön *foder* vagy *vaar*; a szárazföldnek némi területében *tätte*; Föhrnek keleti részén *oti* vagy *ohitj*. Ámbár ez a népség néhány német mérföldnyi távolságban él egymástól, ezek a szavak jobban különböznek, mint az olasz *padre* és az angol *father*. Még járásaiknak neve is egészen más meg más a különböző tájejtésekben. *Sylt* szigetét *Söl*, *Sol* és *Sal*nak is nevezik. Minden ilyen nyelvjárást, ámbár megfejtetheti egy-egy fríz tudós, alig érthet más, mint az illető járás parasztja. A mit tehát általában fríz nyelvnek híznak, és a mi ilyennek van ismertetve nyelvtanokban, valóssággal csak egyike a sok nyelvjárásnak, ámbár kétségkívül a legfontosabbik; és ugyanezt mondhatjuk minden úgy nevezett irodalmi nyelvről.

Klaus Groth azt írja: „A schleswigi szárazföldön a Husum és Tondern közti fríz nyelvsziget a nyelv törté-

---

<sup>1)</sup> Grimm, *Geschichte der deutschen Sprache* 668. l. — Marsh, *Lectures on the English Language*, New-York 1860. 370 l.

netében valóságos talány és csoda, a melyet még nem észleltek és vizsgáltak eléggé. Az egész fríz parton Belgium és Jütland között miért tartotta meg épen csak a két szélső rész anyanyelvét? Mert a keleti frizek Oldenburgban egyszerű al-németet (platt-deutsch) beszélnek, úgy mint Westphaliában vagy akár nálunk. Cirk Hinrich Stüremburg — úgy nevezett keleti fríz szótárának nincs több joga a fríz névre, mint a brémai szótárnak. Ha csak az egész pártvidék bele nem süllyedt a tengerbe, ki magyarázza meg ezt a Husumon túl való zárvonalat, ezen a vidéken, mely olyan sík és egyhangú, akár a magyar pusztá, minden természetes határ és válaszfal nélkül, a hol az utazót, ha bemegy a legközelebb vendéglőbe és föl- vagy al-németül beszél, megértik, sőt akár melyikre tiszta német nyelven kaphat feleletet, de a fogadóst és szolgáit olyan nyelven hallja beszélni, mely egészen idegenszerűnek hangzik? Ép oly idegenszerű a Wiede-Autól északnak dívó nyelv, hol a fríz helyét a dán foglalja el. Ki magyarázhatja meg, micsoda processzus következtében tartotta magát a nyelv épen addig és tovább nem, olyan nyelv, melylyel be nem utazhat az ember nyolcz vagy tíz négyszög mérföldet sem? Miért nem mondott le ez a pár ezernyi nép régen „egy faragatlan nyelvjárásnak haszontalan maradékaról“, mikor pedig azon kívül az al- és fölnémetet, vagy az alnémetet s a dánt is megtanulják! A messze terjedő elszórt városokban néha egyedül áll egy-egy alnémet ház fríz házak között és megfordítva, és ez így volt nemzedékek óta. A szászok nem tartják szükségesnek, hogy megtanuljanak frízül, mert minden szomszédjuk beszél németül; de a fríz családokban nem hallani német szót, ha csak német vendégeik nincsenek. A tizenhetedik szá-

zad óta a német nyelv alig hódított meg egy házat, várost bizonyosan nem.<sup>1)</sup>

Téved, a ki azt gondolja, hogy a nyelvjárások mindenütt az irodalmi nyelvnek elfajzásai. Még Angliában is<sup>2)</sup> egy-egy tájnyelvnek sok eredetibb alakja van, mint Shaksperenek; és szótáruknak gazdagsága sok pontban fölülmulja akármelyik korbeli remekírók szótáráét. A nyelvjárások mindig inkább forrásai, mintsem csatornái voltak az irodalmi nyelvnek; minden esetre párhuzamos folyamok voltak régen, mielőtt egyikük amaz ideiglenes fölényre emelkedett, mely az irodalmi művelés eredménye.

A mit Grimm mond a nyelvjárásoknak eredetéről általában, csak olyanokra illik, melyek hangbeli romlásnak köszönik létüket. Azt írja<sup>3)</sup>: „Minden nyelvjárás előre haladva fejlődik, és minél visszább tekintünk a nyelv történetében, annál kisebb a számuk, annál határozatlanabb a jellemük. Minden sokféleség fokozatosan támad *egy* eredeti egységből.“ Így tetszik valóban, ha nyelvi elméleteinket egyedül az irodalmi nyelvek által nyújtott anyagra építjük, a milyenek a szanszkrit, görög, latin és gót nyelvek. De hát ezek a nyelvek maguk mik voltak, mielőtt az irodalmi művelés megállapította őket? Föltehetjük-e, hogy Indiában — oly területen, mely majd akkora, mint Európa, és hegységek, erdők, sivatagok szeldelik — egy és ugyanazon nyelvel éltek mindenhol, mikor a Véda költői első himnuszukat zengették, hogy isteneik hatalmát ünnepeljék? Nem

1) *Illustrierte deutsche Monatshefte*. 1869. 330. 1.

2) L. Barnes, *Poems in Dorset Dialect*, Preface XIV. 1.

3) *Geschichte der deutschen Sprache*. 833. 1.

mutat-e Görögország még irodalmában is különböző nyelv-járásokat, és tesz-e úgy, mint a klasszikus latinság, mely avval kérkedik, hogy ő csak is egyike a latiumi nyelv-járásoknak, az, melylyel a római patricius családok éltek? Nyelvjárások voltak, mielőtt irodalmi nyelvek alakultak, mert minden irodalmi nyelv csak a sok nyelv-járásnak egyike; nem is következik ebből semmiképen, hogy, ha egyik közülök irodalmi nyelv méltóságára emelkedik, a többi rögtön elnémul. Ellenkezőleg tovább élnek teljes erejükben, ámbár aránylagos homályban; és ha csak az irodalmi nyelvek nem erősítik és tüdítik magukat úgy, hogy folyton közlekednek előbbi társaikkal, a népszerűbb nyelvjárások előbb utóbb érvényesítik hatalmukat. Az irodalmi nyelvek, minő a szanszkrit, görög, latin, koronás fők a nyelvek történetében. De valamint a világtörténetnek többnek kell lennie, mint uralkodó házak krónikájának, ép úgy a nyelvtörténet keze-lőjének sem szabad szem elől tévesztenie a beszédnek amaz alsóbb s népszerűbb rétegeit, mert belőlük eredtek voltaképen ezek az uralkodó házak, s csak is bennük találunk támaszt.

Azonban itt van a nehézség. Hogyan írjuk le a nyelvjárások történetét? A nyelvnek régi történetében csak irodalmi nyelvek nyújtanak anyagot, míg a használatos nyelvjárásoknak még csak létezését is alig említik.

Plinius, igaz, elmondja <sup>1)</sup>, hogy Kolchisban volt több mint 300 nemzetség és mindegyiknek külön-külön nyelv-járása volt; és a rómaiaknak, hogy közlekedést tartsanak fenn a bennszülöttekkel, száz harmincz tolmácsot kellett alkalmazniok. Ez valószínűleg túlzás; de nincs

---

1) Plinius VI. 5. — Hervas, *Catalogo* I, 118.



okunk kételkedni Strabo állításában, a ki hetven néptörzsről beszél, hogy mindnyájan ezen a területen élnek egymás mellett, melyet most is „a nyelvek hegységének“ neveznek. Ujabb korban, ha hittérítők ráadták magukat vad és írástudatlan népek nyelvének tanulására, ritkán bírtak a sok tájnyelv közül egynél többet megtanulni; és ha volt fáradozásuknak egyáltalán eredménye, az a nyelvjárás, melyet írásba foglaltak, s melyet művelő hatásuknak közegévé tettek, csakhamar némi irodalmi felsőbbbségre tett szert, s a többi, mint barbár jargon, háttérben maradt. Mégis a mit csak tudunk vad népek nyelvjárásairól, főleg vagy egészen hittérítőknek köszönjük; és nagyon kívánatos, hogy újra meg újra fordítsák figyelmeket erre az érdekes kérdésre, a nyelvnek nyelvjárási életére, mert ennek földérítésére csak nekik vannak eszközeik. Gabriel Sagard, a kit hittérítőnek küldöttek 1626. a huronokhoz, s a ki közzé tette *Grand voyage du pays des Hurons* cz. művét Párisban 1631., azt állítja, hogy ezen észak-amerikai népek közt alig beszél egy falu épen azon a nyelven, mint a másik; sőt hogy azon egy falunak két családja sem beszél teljesen egyenlő nyelven. És a mi fontos, hozzá teszi, hogy nyelvük napról napra változik, és már annyira változott, hogy a régi huron nyelv majdnem egészen különbözik a mostanitól. Ellenben azt is mondják, hogy az utolsó két század alatt a huronok és irokézok nyelve semmit sem változott.<sup>1)</sup> Olvasunk térítőkről<sup>2)</sup>, a kik Közép-Amerikában megkísérették vad népek nyelvét leírni, s nagy gonddal szó-

<sup>1)</sup> Du Ponceau. 110. l.

<sup>2)</sup> L. F. Waldeck, *Lettre à M. Jomard des Environs de Palenqué, Amérique Centrale.* — *Archaeologia Americana* II. k. 160. l. — Dr. Rae, *The Polynesian*. 1662. 23. szám.

tárba vettek minden szót, melyet csak hatalmukba keríthettek. Mikor visszatértek azon néphez nem több mint tíz év múlva, azt vették észre, hogy az ő szótáruk elavult és haszna-vehetetlen. Régi szavak elmerültek, újak emelkedtek fölszínre, és a nyelvnek egész külső alakja tökéletesen megváltozott.

Semmin sem csodálkoztak a jezsuita téritők anynyira, mint az amerikai bennszülöttek nyelveinek ropant sokaságán. De ez korántsem bizonyít valami nagy foku műveltséget, inkább azt mutatja, hogy a különböző amerikai népfajok soha sem rendelték magukat alá valamely hatalmas állami központnak, és hogy soha sem sikerült nekik nagy nemzeti birodalmakat alapítaniok. Hervas, igaz, tizenegy családra viszi vissza az összes amerikai nyelvjárásokat — négy délire és hét északira<sup>1)</sup>; de ez csak ép olyan gondos és részletes hasonlítás által lehetséges, a milyennek következtében rokon nyelvek gyanánt sorozhatjuk egymás mellé az Islandban és Ceylonban élő nyelveket. Gyakorlati czélokra nézve az amerikai nyelvjárások egymástól egészen idegenek, s a népek nem értik egymás nyelvét.

Épen ilyen észleleteket hallunk mindenhol, a hol értelmes vizsgálók figyelték meg a nyelvjárásoknak buja növést. Ha Birmára vetjük tekintetünket, látjuk, hogy a birmai nyelvnek meglehetősen irodalma van, és hogy a közlekedésnek nem csak Birmában, hanem Pegu és Arakánban is közege. De az Iravaddi félsziget bonyolított hegysorai biztos menedékkül szolgálnak sok független törzsnek, s mindenik saját külön nyelvén beszél; és Gordon kapitány csak Manipura szomszédságában nem kevesebb, mint tizenkét nyelvjárást szedett össze.

<sup>1)</sup> *Catalogo* I. 393.

„Ezek közül némelyiket“ azt mondja „csak harmincz-negyven család beszéli, mégis annyira különböznek a többtől, hogy a legközelebb szomszédságban meg nem értik.“ Brown, a jeles amerikai téritő, ki egész életét arra szentelte, hogy abban a világrészben hirdesse az evangéliumot, beszéli, hogy néhány törzset, mely elhagyta szülő faluját és más helyen telepedett meg, ott maradt rokonai két három ember öltő mulva meg nem értették. <sup>1)</sup>

Északi Ázsiában az osztjások mint Messerschmidtől tudjuk, ámbár voltaképen ugyanazon nyelvet beszélnek mindenhol, helyenként annyi sajtáságos szót és alakot fejlesztettek, hogy tizenkét vagy husz német mérföldnyi távolra csak nagyon bajosan közlekedhetnek egymással. Castrén, északi és közép Ázsia nyelveinek merész búvárlója <sup>2)</sup>, bizonyítja, hogy néhány mongol nyelvjárásnak nyelvtana valósággal új stádiumba lép, és míg a mongol irodalmi nyelvben az igének nincsenek személy végezei, a turán beszédnek ez a jellemző vonása nem rég fejtett ki a burjétek nyelvében és a nyercsinszki tungúz nyelvjárásokban.

Még egy hasonló észleletet közöl Robert Moffat *Missionary Scenes and Labours in Southern Africa* cz. művében. „Nyelvüknek tisztaságát és harmóniáját“ — azt mondja — „föntartják gyűléseik, ünnepeik és szertartásaik, valamint énekeik és folytonos közlekedésük. Az elszigetelt pusztai falvak lakóinál egészen mást találunk; nekik nincsenek olyan gyűléseik; ők kénytelenek átbarangolni a vadont, sokszor nagyon messzire szülőhelyüktől Ilyenkor apák és anyák s a kik csak birnak terhet, he-

---

<sup>1)</sup> *Letter on the Turanian Languages.* 114. és 233. l.

<sup>2)</sup> L. u. o. 30. l.

tek hosszat elvándorolnak, és gyermekeiket két három beteges öregnek gondjára bízzák. A fiatal nemzedék, melyből némelyek épen dadogni kezdenek, mások épen egy-egy egész mondattal tudnak boldogulni, és a nagyobbak egymással játszanak és veszekednek, ezek a természetgyermekei egész áldott nap *saját külön nyelvükhöz szoknak*. A beszédesebbek leereszkednek az éretlenebbekhez; és így, ebből a gyerek Bábelből tarka szavak- és kifejezésekkel ékeskedő nyelvjárás támad, minden szabály nélkül kapcsolkozva egyik a másikhoz, és *egy öltő folytán a nyelvnek egész jelleme megváltozik*.

Ilyen a nyelv élete természetes állapotában<sup>1)</sup>; és jogunk van következtetni, hogy hasonló módon nőttek más nyelvek, melyeket csak úgy ismertünk, a mint az irodalom vetett rájuk zablát és féket. Nem is szükséges, hogy az írott vagy klasszikus irodalom sok nyelvjárás közül egyiknek elsőbbséget adjon és sajátos alakjainak kétségbe nem vont törvényességet. Beszédnek nyilvános gyűlésekben, népszerű balladák, nemzeti törvények, vallásos jóslatok épen olyan hatást tesznek, ámbár kisebb terjedelemben. Meg-megállítják ezek a nyelvek természetes folyását nyelvjárásainak számtalan patakjában és maradandóvá teszik a beszédnek némely alakjait, melyek ilyen külső befolyások nélkül csak rövid ideig élhettek volna. Ámbár nem bocsátkozhatunk most egészen a nyelv eredetének kérdésébe, annyit mégis világosan láthatunk, hogy akármilyen volt a nyelvnek eredete, első iránya határtalan sokféleség felé tartott. De e mellett volt némi természetes korlát, mely a nemzeti és irodalmi nyelvnek növelését már kezdet óta előkészítette. Az apa nyelve lett családja nyelve; egy család nyelve lett a nem-

<sup>1)</sup> L. Schelling, *Werke*, I. k. 114. l.

zetség nyelve <sup>1)</sup>). Egy és azon nemzetségben megtarthaták egyes családok egymás közt sajátos családi alakjait és kifejezéseiket. Élhetek új szavakkal, s némelyek olyan czifrák és furcsák lehetnek, hogy azon nemzetségnek egyéb tagjai alig értették. Nagy gyűlésekben, a hová a nemzetségnek minden tagja eljött s hol általános vitákban vett részt az ember, ilyen kifejezésektől természetesen tartózkodott, valamint mi is tartózkodunk ilyenkor vidéki sajtáságoztól s a magunk kedves szavaitól. De annál jobban kedvelték őket minden egyes sátor tűzhelyénél, minél határozottabb alakot öltött a nemzetségnek általános nyelve. Keletkezettek nyelvjárások egyes néposztályok szerint is, a szolgák, lovászok, pásztorok, katonák nyelve. Asszonyoknak meglehetek saját gazdasági szavaik és a serdülő nemzedék teremthetett magának külön, határozottabb kifejezésmódot. Még mi is, ebben az irodalmas korban, melyet évezredek választanak el a nyelveknek amaz ősapáitól, otthon nem úgy beszélünk mint nyilvános helyen. Épen azok a körülmények, melyek által egy-egy nemzetségnek határozottabb, a családok szava járásától különböző nyelve keletkezik, természetik — nagyobb mértékben — a népszövet-ségek, sarjadó gyarmatok, keletkező nemzetek nyelvét. Mielőtt egy-egy nemzeti nyelv keletkezett, mindig volt száz meg száz nyelvjárás a kerületekben, városokban, falvakban, nemzetségekben s családokban; és ámbár a

---

<sup>1)</sup> Derham említ egy asszonyt, a ki 93 éves korában halt meg, 16 gyermeke volt, s ezek közül 11 megházasodott. Mikorra meghalt, volt 114 unokája, 228 másodunokája, és 900 harmadunokája. Ha az asszonynak férjhez meneteli korát 17 évre teszszük, akkor 76 év lefolyása alatt lett 1258 ivadéka. — Lobscheid, *Engl. and Chin. Dictionary 1866.*

műveltség és központosítás haladása iparkodik kevesbiteni őket s eltérő vonásaikat enyhíteni, ki nem irthatta őket még mai időben sem.

Tekintsük most azt, a mit közönségesen nyelvtörténetnek hínak, pedig a nyelv természetes] növésének kell nevezni, és könnyen be fogjuk látni, hogy ez főleg ama két alapprocesszusban áll, melyeket épen most vizsgáltunk, *a hangbeli fogyásban és a nyelvjárási tenyészetben* vagy *növésben*. Vegyük a hat román nyelvet. Azt szokták róluk mondani, hogy a latinnak gyermekei. Nem ellenzem a szülő és gyermek nevek alkalmazását a nyelvekre; csak azt nem engedhetjük meg, hogy ilyen világos és egyszerű kifejezések alatt homályos és határozatlan fogalmak rejtezzenek. Már ha azt mondjuk, hogy az olasz nyelv a latinnak gyermeke, ez által épen nem akarunk az olasznak új életelvet tulajdonítani. Egyetlen egy új gyökérelem sem termett az olasz nyelv alakulása kedvéért. Az olasz nyelv a latinnak új alakja. Az olasz új latin, vagy a latin régi olasz. A *szülő* és *gyermek* nevek csak különböző korszakokat jelölnek egy és ugyanazon nyelvnek növésében. Ha azt mondja az ember, hogy a latin elhalt, mikor sarjadékának életet adott, ez megint tiszta mythologia, és könnyű volna bebizonyítani, hogy a latin élő nyelv volt még sokáig, miután az olasz járnit tanult. Csak azt kell világosan tudnunk, mit értünk latin nyelv alatt. A latin egyike ama sok nyelvjárásoknak, melyek Olaszországnak árja lakóinál divatoztak. Ez volt a latiumi nyelvjárás, Latiumban Róma nyelve, Rómában a patriciusoké. Megállapították irodalmilag Livius Andronicus, Ennius, Naevius, Cato és Lucretius, kiművelték a Scipiók, Hortensius és Cicero. Nyelve volt egy külön osztálynak, egy politikai pártnak, egy irodalmi körnek. Ez idők előtt Róma nyelvének sokat kellett változni és

hullámszani. Polybius beszéli (III. 22.), hogy a legtanultabb rómaiak sem tudták nehézség nélkül megfejteni a Róma és Karthago közt kötött régi szerződések nyelvét. Horatius megvallja (Ep. II. 1. 86.), hogy nem érti meg a régi saliusok költeményeit, és megjegyzi, hogy más sem igen érti. Quintilian mondja (I. 6. 40.), hogy a saliusok maguk is alig értik szent hymnusaikat. Ha nem a patricusoké, hanem a plebejusoké volt volna a túlsúly, a latin nyelv nagyon is különböző lett volna attól, melyet Ciceróban olvasunk, és tudjuk, hogy magának Cicerónak is, ki Arpinumban nevelkedett, el kellett szokni sok vidéki sajtóságtól — ilyen p. a vég *s* elejtése — mikor finom társaságba kezdett járni és új patricius barátainak kellett írnia.<sup>1)</sup> Az óta hogy a törvényhozás, vallás, irodalom és általános műveltség nyelve lett, a klasszikus latin nyelvjárás fejlődésében elakadt. Nem nőhetett többé, mert nem volt szabad változnia és klasszikus szabályosságától eltérnie. Később a latin nyelvet mint egy hazajáró lélek kísértette a maga régibb alakja. Irodalmi nyelvjárások, vagy, mint közönségesen nevezik, klasszikus nyelvek ideiglenes nagyságukat elkerülhetetlen hanyatlással fizetik meg. Olyanok, mint a mesterséges tavak nagy folyók partján. Mint nagy viztartók fogadják magukba a nyelvet, mely az előtt élt és folyt, de nem mozgatja őket többé az eleven ár. Néha úgy látszik mint ha az egész nyelvár beleveszne ezekbe a tavakba és alig mutathatjuk ki a kis patakokat, melyek a főme-

---

<sup>1)</sup> Quintilianus IX. 4. „Nam neque Lucilium putant uti eadem (s) ultima, cum dicit Serenu fuit, et Dignu loco. Quin etiam Cicero in Oratore plures antiquorum tradit sic locutos.“ — Némely kifejezésekben a szóvégi *s*-et társalgás közben rendszeren elejtették; pl. *abin* e. h. *abisne*, *viden* *videsne*, *opu'st* *opus est*, *conabere* *conaberis* helyett.

derben tova folynak. De ha a víznek alsóbb folyásánál, azaz történelmileg később, megint találunk egy megállapodott nyelvtestet, bizvást elhihetjük, hogy táplálékát maguk azok a patakcsák szolgáltatták, melyek egy ideig majdnem el voltak veszve szemünk elől. Vagy még alkalmasabb lehet klasszikus irodalmi nyelvet egy folyónak befagyott fölszínéhez hasonlítani, mely sima és csillogó, de merev és hideg. Többnyire politikai rázkódások következtében történik, hogy a művelt és finomult beszédnek ezt a fölszínét áttörik és elsodorják az alulról emelkedő vizek. Olyan időkben történik ez, mikor a felsőbb osztályok vagy gyengülnek vallási és társadalmi harcokban, vagy megint az alsóbb osztályokkal egyesülnek, hogy idegen támadást verjenek vissza. Mikor irodalmi foglalkozáshoz senkinek sincs kedve, mikor a palotákat égetik, a zárdákat fosztogatják, a tudomány székeit rombolják — akkor a népszerű vagy köz nyelvjáráások, melyek addig alul folydogáltak, keresztültörnek az irodalmi nyelvnek kristály fölületén, és elmosják, mint a tavaszi ár, az elmúlt kornak gátló alakulatait. Békésebb időkben az után új és népszerű irodalom támad olyan nyelven, mely *úgy látszik* hódítások s forradalmak következtében alakult, de valósággal sokkal előbb nőtt volt s mikor készen volt már, a történetek csak fölszínre hozták. Látjuk, hogy ezen szempontból, nem lehet azt mondani, hogy akármely irodalmi nyelv szülője volt volna egy másik nyelvnek. Mihelyt a nyelv elveszti határtalan változó képességét, veszteségein való aggodalmát és abbeli készségét, hogy az ész és szív minden kívánalmának rögtön eleget tegyen: természetes élete csupa mesterséges letté vált. Élhet még jó ideig, de ha úgy is látszik, hogy életre való sarj, valósággal csak megtörött és fonnyadó ág, és végre is lehull a törzsről, melyből



kisarjadt. Az olasz nyelv gyökereit nem a klasszikus római irodalomban, hanem Itáliának népszerű tájnyelveiben kell keresnünk. Az angol nyelv nem csak a wessexi angolszászból eredt, hanem Nagy-Britannia minden tájnyelvéből, melyet vidéki különösségek tarkítottak s különböző korszakokban a latin, dán, normann, francia nyelv és más idegen elemek befolyása módosított. Némely angol tájnyelvek, melyek ma is élnek, nagyon fontosak az angol nyelvnek bírálatos tanulására nézve; s egy francia herczeg, a ki most Angliában él, nagy érdemet szerez magának avval, hogy összegyűjti, a mit még meg lehet menteni ezekből a tájnyelvekből. A hindusztáni nem fia a szanszkritnak, melyet a Védákban vagy a brahmánok későbbi irodalmában találunk: hanem egyik ága az Indiában élő beszédnek, mely azon töröl szakadt, mint a szanszkrit, mikor először nyerte el irodalmi függetlenségét.

A mint így iparkodtam megvilágosítani a nyelvjárásoknak, mint a nyelv forrásainak jellemét, talán úgy látszott némely hallgatónak, hogy kelleténél nagyobb fontosságot tulajdonítottam nekik. Igaz, ha más volt volna czélom, könnyen rámutathattam volna, hogy hiszen irodalmi művelés nélkül a nyelv soha sem kaphatott volna olyan megállapodott jellemet, a milyen szükséges a gondolatok közlésére; hogy akkor soha sem felelhetett volna meg legszebb céljának, hanem maradt volna emberkerülő troglodytáknak badargása. De minthogy az irodalmi nyelvek fontosságát nem egy könnyen ismeri félre senki, a nyelvjárások fontossága pedig, a mennyiben a nyelvnek növéstét folytatják, még eddig nem volt kimutatva: jobbnak véltem azon előnyöknél időzni, melyek a nyelvjárásokból háramlanak irodalmi nyelvekre, mintsem azon szolgálatoknál, melyeket nyelvjárások kö-

szönnek irodalmi nyelveknek. Azon fölül fő czélunk ma az, hogy a nyelvnek növését kifejtsük, s ezen szempontból lehetetlen túlbecsülnünk a nyelvjárásoknak folytonos ujra-sarjadását. Mozdíts el egy nyelvet szülő földjéről, szakíts el ama nyelvjárásoktól, melyek tápláló forrásai, és egyszerre elakasztd természetes növését. A hangbeli romlás még működik, de nem a nyelvjárási tenyészetnek ujító befolyása. Az a nyelv, melyet a norvég menekültek vittek Islandba, majdnem egészen megmaradt annak, a mi hét század előtt volt, míg hazájában, a hol nyelvjárásai környezték, két külön nyelvvé nőtt, svédde és dánná. Azt tartják, a tizennegyedik században Svédország, Dánia és Island nyelve egy nyelv volt<sup>1)</sup>; nem is hivatkozhatunk idegen hódításra vagy a honi vérnek idegennel való keveredésére, ha számot akarunk adni ama változásokról, melyeket a nyelv Svédországban s Dániában szenvedett, Islandban pedig nem.

Alig bírjuk elképzelni, milyen kimeríthetetlenek a nyelvjárások segéd forrásai. Ha irodalmi nyelvek *egy* általános kifejezést megállapítottak, nyelvjárásaik ötvennel is szolgálhatnak, ámbár mindeniknek megvan a maga külön árnyalata. Ha a gondolkodó ész új találmányokat fejleszt a társadalom haladásával, a nyelvjárások készségesen nyújtják a szükséges neveket úgy nevezett fölösleges szavaik készletéből. Nem csak helyi és vidéki nyelvjárások vannak, hanem egyes osztályoknak is megvan a maguk szavajárása: pásztoroknak, lovas embereknek, katonáknak, mezei gazdáknak. Azt hiszem, az olvasók közül nem sokan értik ezeket a lovász műszava-

---

<sup>1)</sup> Marsh, *Lectures* 133. 368. 1.

kat: csánk, csüd, mar, könyök hamarja, hóka, himpók, kalász, békaszáj. <sup>1)</sup>

A hol az irodalmi nyelv mindenféle állatnak fiáról vagy kölykéről beszél, gazdák, juhászok szégyelnék magukat ilyen általános kifejezéssel élni. „A nomádok nyelve“, azt mondja Grimm, „nagyon bőségesen nyujt kifejezéseket kardra és fegyverekre, és barmaik életének minden részletére. Műveltebb nyelvben ezek a kifejezések alkalmatlannak s fölöslegesnek tetszenek. De a paraszt szájában a nemzésnek, a terhességnek, a szülésnek, halásznak, ölésnek majd minden egyes állatnál külön neve van, így a vadász is szeret külön nevet adni más-más állat járásának és teste részeinek. Azon pásztoroknak, a kik a szabad levegőn élnek, szemök messzebb lát, fülök jobban hall — miért ne volna meg nyelvökben is ez az élénk szemlélhetőség és változatosság? <sup>2)</sup>

De különösen azt kívántam ebben a fölolvadásban kimutatni, hogy azon okok fölött, melyek a nyelvek növelését eszközlik, vagy mások szerint történetét alkotják, embernek semmi hatalma nincs. A nyelvnek hangbeli romlása nem a véletlen eredménye; határozott törvények uralkodnak fölötte, a mint majd meglátjuk, ha a hasonló nyelvtan elveit fogjuk vizsgálni. De ezeket

---

<sup>1)</sup> „Az eredetiben ezek vannak elsorolva: poll, crest, withers, dock, hamstring, cannon, pastern, coronet, arm, jowl, muzzle; — a német fordításban: widerrist, kőte, fessel, krone, croupe, baster; — a francia fordításban: garrot, tronçon, paturon, boulet, couronne. — Valamennyit természetesen nem lehet alkalmas szóval fordítani.“

<sup>2)</sup> „Itt az eredetiben egy középkori angol könyvből vannak elsorolva a legkülönbözőbb kifejezések a tömeg, csapat fogalmára. Ezek mellé állíthatjuk ezeket a magyar kifejezéseket: nyáj, gulya, falka, csorda, ménes, csűrhe, raj, csapat, sereg, had stb.“

a törvényeket nem emberek szabják; sőt ellenkezőleg, az embernek engedelmeskedni kell nekik, ha nem is tud felőlük semmit.

Az újabb román nyelveknek a latinból való fejlődésében nem csak általános egyszerűsítő hajlamot látunk, nem csak természetes törekvést arra, hogy némely más-salhangzók, és még inkább mássalhangzó csoportok kiejtésének nehézségét elkerüljék: hanem látunk olyan világos törvényeket mindegyik román nyelvben, melyek p. azt mondatják velünk, hogy a francziában a latin *patrem*-ből természetesen nőtt a mai *père*. A szóvégi *m* ugyanis mindig elesett a román nyelvekben, s történt ez még a latinban is. Így *patrem* helyett lett *patre*. Már pedig a latin *t* két hangzó közt ilyen szavakban, mint *pater*, a francziában kivétel nélkül elenyészett. Ez törvény és ennek segítségével egyszerre kitalálhatjuk, hogy *catena*-ból *chaine*-nek kellett válni; *fata*, a *fatum*-nak későbbi nőnemű alakja, lett *fée*; *pratium*, mező, *pré*. *Pratum*-ból származik *prataria*, s ebből a francziában *prairie* lett; épen ilyen *fatum*, *fataria*, angolban *fairy*. Így minden latin *atus* végű igenévnek, mint *amatus* szeretett, francziában *é*-re kell végződnie. Tehát ugyanazon törvény miatt lett *patre* (*patere*-nek ejtve) *paere* vagy *père*; így változott *matrem* *mère*-ré, *fratrem* *frère*-ré. Ezek a változások lassan-lassan mennek végbe, de ellentállhatatlanul; és a mi legfontosabb, egészen kívül esnek az ember szabad akarátának hatáskörén vagy ellenőrzésén.

A nyelvjárási tényészetre még kevesebb befolyása lehet egyesek akarátának. Mert ámbár költő alkothat akarva és szándékosan új szót, de elfogadása oly körülményektől függ, melyek egyéni befolyást nem engednek. Vannak némely oly változások a nyelvtanban, hogy első tekintetre úgy látszik, leginkább a szóló szeszélyének

kell őket tulajdonítanunk. Megengedi p. az ember, hogy a latin végezeteknek elveszése természetes eredménye volt a gondatlanabb kiejtésnek; megengedi, hogy a francia genitivnek mai jele *du* természetesen romlott el a latin *de illo*-ból — de a *de* választása, minden más szó helyett, a sajátító jelölésére, azt látszik bizonyítani, hogy az ember szabadon működött a nyelv alakulásában. De nincsen úgy. Egyes ember a maga elhatározása következtében nem vihette volna ki, hogy a latin genitivust eltörölje, és a *de illo*-féle körülírást tegye helyébe. Annak a népnek, mely egy köz latin nyelvjárással élt, kellett éreznie, milyen kényelmetlen, hogy nincs világos, megkülönböztető jele a genitivnek. Azon népnek kellett a *de* előszót oly módon használnia, hogy helyi jelentését egészen szem elől tévesztette (p. Horatiusban *una de multis* egy a sok közül.) Azon népnek még a névelő hiányát is kellett éreznie, és *illo*-t használnia sok kifejezésben, a hol eredeti névmási erejét elvesztette. Mind ezen föltételeknek meg kellett lenni, mielőtt egy egyén, az után egy másik és az után száz és ezer és millió ember használhatta a *de illo*-t genitiv jelölőnek; és úgy lehetett belőle az olasz *dello, del, s* a francia *du*.

Egyes grammatikusok s puristák kísérletei, hogy a nyelvet javítsák, egészen haszontalanok; és alig fogunk többet olyan rendszerekről hallani, melyek nyelvet rendhagyó alakjaitól akarnak megtisztítani. De nagyon valószínű, hogy rendhagyó ragozások eltűnését, irodalmas és iratlan nyelvekben, a gyermekek beszédének kell tulajdonítanunk. A gyermekek nyelve szabályosabb, mint a magunké. Angol gyermekek mondják *badder, baddest* e. h. *worse, worst*. „Magyar gyermekek közt is hallani *sokabb* e. h. *több, vagyol* e h. *vagy*.” Az urdú nyelvben a régi birtokos rag *rá, re, ré* volt, ma *ká, ke, kí*, kivéve ezek-

ben: *hamára* enyém, miénk, *tumhárá* tiétek, s néhány más névmásban. Dr. Fitz-Edward Hall közölte velem, hogy hallotta Indiában gyermekek közt a *hamká* és *tumká*-t. Gyermekek mondják *I gaed, coomd, caught* (e. h. *went, came, caught*); és ez a nyelvtani igazságérzet, annak érzése, minek hogyan kellene lenni, iktatott ki századok folytán sok u. n. rendhagyó alakot. Ha *vagyunk sumus, vannak sunt*, a 2. személynek is, legalább a gyermek szoros logikája szerint, úgy kellett volna lennie, hogy *sutis*. Ez, igaz, nagyon barbár oly fülnek, mely a klasszikus *estis*-hez szokott. És látjuk, hogy pl. a francia szépen megtartotta a latin alakokat: *nous sommes, vous êtes, ils sont*. De a spanyol azt mondja *somos, sois, son*; s ez a *sois sutis* helyett van. Hasonló nyelvtani egyenlítés nyomait leljük az olasz *siamo, siete, sono* alakokban, melyek rendes igék (mint *crediamo, credete, credono*) példájára képződtek. A második személy, *sei* e. h. *es*, szintén a gyermek-nyelvtanból való. Ilyen az oláh *süntemu*, vagyunk, *sünteti* vagytok, melyek a *sünt* harmadik személynek köszönik eredetüket. És mit szólnunk olyan szerzetről, mint *essendo*! ez a gerundium annak rendi szerint van egy *essere* infinitívából alakítva, mint *credendo, credere*-ből! Az angolban is vannak ilyen barbarizmusok. Az angolszász *sind* többesi harmadik személyt hamis analogia vitette át az első s második személybe s vétetett föl vele új *on* végzetet, mely tulajdonképp az imperfectum többeseé. A régi northumber nyelv a többesi első személyt használta a második s harmadikban is, s ugyan azon *on* imperfectumi végezettel:

Angol	northumb. 1)	angolszász	gót
we are	aron	sind(on)	sijum <sup>2)</sup>
you are	aron	sind(on)	sijuth
they are	aron	sind(on)	sind.

Nyelvjárásilag azt halljuk *I be* e. h. *I am*; s ha a demokraták pártja mindig fölül kerülne, találhatnánk újságokban nem sokára ilyen alakokat is *I says, I knows*.

Ezeket a különböző befolyásokat, melyek alatt nő és változik a nyelv mindenütt, hullámokhoz és szelekhez lehet hasonlítani, melyek rétegeket raknak a tenger fenekére; ott aztán főlhalmozódnak, emelkednek és nőnek, míg végre megjelennek a fölületen, s meg lehet vizsgálni minden alkotó részöket; ezeket pedig nem a növésnek valami belső elve hozta létre, nem is szabályozták változhatatlan természeti törvények; de más részt épen nem a véletlen eredményei, s nem törvénytelen s szabályozatlan tényezők termékei. Nem lehetünk elég gondosak szavaink megválasztásában. Szorosan véve, a folyton átalakuló földföletlet változásainál nem lehet szó se *történelemről*, se *növésről*. *Történelem* szabad tényezők működését jelenti, *növés* szerves lényeknek természetes fejlődését. Mégis beszélünk a földkéreg növéséről, és tudjuk, mit értünk ez alatt; és ilyen értelemben — de nem a milyenben p. a fa növését vesszük, — van jogunk a nyelv növéséről beszélni. Ha ama módosulásokat, melyek meglevő elemeknek folyton új vegyülésében állanak, s melyek nem esnek szabad tényezők ellenőrzése alá, s végre is természetes erők eredményének ismerendők el, nevezhetjük növésnek; s ha így értelmezve, alkalmazhatjuk ezt a nevet a földkéreg növésére: ugyanez

1) Grimm, *Gesch. der deutschen Sprache*. 666. l.

2) L. Leo Meyer, *Die gothische Sprache* 496. l.

a szó, ugyanebben az értelemben illik a nyelvre is, és följogosít bennünket, hogy átültessük a nyelvtudományt a történelmi tudományok köréből a természettudományok körébe.

Még egy ellenvetést kell megvizsgálunk s ez a vizsgálat még világosabban fogja velünk megértetni a nyelvnek valódi jellemét. A föld növéseinek nagy korszakai, melyeket a földtani kutatások megállapítottak, végüket érték, legalább megközelítőleg, a mint fölfedeztük az emberi életnek első nyomait, s a mint az ember történelme — legtágabb értelemben — kezdetét veszi. A nyelv növéseinek korszakai, megfordítva, az ember történelmével együtt kezdődnek és vele folynak párhuzamosan. Azért mondták, hogy ámbár a nyelv talán nem mesterséges mű, mégis lehetetlen megértenünk akármely nyelvnek életét és növést, ha nem ismerjük történelmileg azt az időt is, a melyben nőtt az illető nyelv. Azt mondják, kell tudnunk, vajon az a nyelv, melyet a hasonlító nyelvtan nagyító üvege alatt akarunk elemezni, vadon nőtt-e föl, vad népség közt, melynek sem szóbeli, sem írott, sem költői, sem prózai irodalma nem volt; vagy művelték-e költők, papok és szónokok s megtartotta-e egy klasszikus kor bélyegét? Továbbá azt is csak a politikai történelemből tudhatjuk meg, hogy egyik nyelv érintkezett-e a másikkal, mennyi ideig tartott ez az érintkezés, a két nemzet közül melyik volt a hódító s melyik a hódított, melyik teremtette az országnak törvényeit, vallását és művészetét, s hogy melyikből került ki a legtöbb nemzeti tanító, népszerű költő és hatásos népvezető. Mind ezen kérdések tisztán történelmi jelleműek, és olyan tudomány, melynek annyit kell történelmi forrásokból merítenie, könnyen látszik anomaliának a természettudományok körében.



Ha erre felelni akarunk, azt nem tagadhatjuk, hogy a természettudományok közül egyik sincs oly szoros kapcsolatban az ember történelmével, mint a nyelvtudomány. De ki lehet mutatni, hogy hasonló kapcsolat — ámbár kisebb foku — van a természetbúvárlatnak egyéb ágai és az ember történelme között. Az állattanban p. némileg fontos azt tudni, micsoda különös történelmi korszakban, melyik országban, és milyen czélra szelidítettek meg és szoktattak házhoz némely állatokat. Az ethnologia — mellesleg jegyezzük meg, a nyelvészettől egészen különböző tudomány — bajosan adhatna számot arról, hogy a mongol fajra Magyarországon s a tatár fajra Törökországban kaukázi bélyeg van nyomva, ha nem tudnók irott okmányokból, hogyan s mikép vándoroltak s telepedtek mongol s tatár törzsek Európába. A botanikusnak, ha több fajta rozst hasonlít össze, megint nehezére esnék, okát adni illető sajátságaiknak, ha nem tudná, hogy ezt a növényt a világnak némely részein századokon át művelték, míg más vidékeken, p. a Kaukázus hegy-ségben még vadon nőhet. A növényeknek megvan a maguk hazája, mint az emberfajoknak, és hogy ugorka van Görögországban, narancs és cseresznye Olaszországban, burgonya Angliában és bor a Jóreménység fokánál, azt kielégítőleg csak a történetbúvár magyarázhatja meg. Az a szorosabb viszony tehát, mely a nyelv történetét az ember történetéhez fűzi, nem elégséges arra, hogy a nyelvészetet kizárja a természettudományok köréből.

Sőt, ha szorosan meghatározzuk a nyelvtudományt, megmutathatjuk, hogy egészen függetlennek mondhatja magát a történelemtől. Ha Anglia nyelvéről beszélünk, igaz, hogy kell egyet mást tudnunk a britt szigeteknek politikai történelméből, hogy értsük ama nyelvnek jelen állapotát. Történelme a régi brittekkel kezdődik, s ezek

kelta nyelvjárást beszéltek; elvezet bennünket a szász településekhez, a dán beütésekhez, a normann hódításhoz: és látjuk, hogyan járult hozzá minden ilyen politikai esemény a nyelvjellem alakulásához. Lehet mondani, hogy Anglia nyelve egymás után kelta, szász, normann és angol volt. De ha az angol nyelv történetéről beszélünk, egészen más térre léptünk. Az angol nyelv soha sem volt kelta, a kelta soha sem nőtt szászszá, sem a szász normanná, sem a normann angollá. A kelta nyelv története foly mai napig. Nem tesz az semmit, hogy a britt szigeteknek minden lakója beszéli-e vagy csak egy csekély része Walesben, Irlandban és Skóciában. A míg csak valaki beszél egy nyelvet, él az és önálló léte van. Az utolsó anyóka, a ki cornul beszélt, s a kinek emléket emeltek Paulban, egy maga volt képeviselője a régi cornwalli nyelvnek. Kelta emberből lehet angol, kelta és angol vér vegyülhet egymással: és ki tudná ma pontosan megmondani a kelta és szász vér arányát Anglia népességében? De *nyelvek soha sem vegyültek egymással*. Egészen közömbös dolog, a britt szigetek nyelvét angolnak vagy brittnak vagy szásznak nevezzük-e; a nyelvbúvárra nézve az angol germán nyelv, és semmi egyéb, mint germán. A fiziológ tehet óvást és kimutathatja, hogy az angol nyelvnek mintegy koponyája vagy testalkata több tekintetben kelta jellegű; a genealogista is tehet óvást, s bebizonyíthatja, hogy sok angol család ágainak eredete normann; a nyelvbúvárnak a maga útján kell járni. Igaz, veheti hasznukat a történelmi tudósításoknak egy régi kelta rétegről Britannia népessége közt, vagy a szász, dán és normann beütésekről. De ha minden emlék elégett volna, és minden koponya elporladt volna, az angol nyelv, a mint akármelyik paraszt fiu beszéli, elmondaná a maga történelmét, ha a

hasonlító nyelvtan szabályai szerint elemeznék. A történelem segítsége nélkül is látnók, hogy az angol germán nyelv, a hollandival és a frizzel együtt az alnémet ághoz tartozik; hogy ez az ág a főlnémet, gót és skandináv ágakkal együtt alkotja a germán osztályt; hogy ez a germán osztály együtt véve a kelta, szláv, hellén, itáliai, iráni és ind osztályokkal alkotja az ind-európai vagy árja nyelvcsaládot. A nyelvészet bűvára fődözhet föl az angol szótárban vegyelemzés által kelta, normann, görög és latin járulékokat, de egyetlen egy csöpp idegen vér sem hatott be az angol nyelvnek szerves rendszerébe. A nyelvtan, a nyelvnek vére és lelke tiszta és vegyületlen az angolban, a hogy a britt szigeteken beszélik, mint a hogy a szárazföldnek angolai, szászai és jütjei beszélték.

A mint így vizsgáltuk és czáfoltuk az ellenvetéseket, melyeket a nyelvészetnek a természettudományok közé bocsátása ellen tettek vagy tehetnének, némely eredményekhez jutottunk, melyeket hasznos lesz újra összefoglalnunk, mielőtt tovább haladunk. Láttuk, hogy míg a filologia csak úgy bánik a nyelvvel, mint eszközzel, a hasonlító nyelvészet a nyelvet tudományos bűvárlatának tárgyává teszi. Czélja ennek az új tudománynak nem egy nyelvnek, hanem soknak és végül valamennyinek a vizsgálata. És az emberi beszéd tudományos tárgyalásában nem érdekesebb Homér nyelve, mint a hotentottoké.

Láttuk másodszor, hogy bármely nyelv tényeinek és alakjainak első gyakorlati összeszerzése és gondos elemzése után a legközelebbi és legfontosabb lépés az emberi beszéd minden különböző fajainak osztályozása, és hogy csak mikor ez már megtörtént, foghatni biztosan azon kérdések megfejtéséhez, melyek minden természet-

tudománynak céljául vannak kitzúve: hogy t. i. mi a nyelv, honnan van, és minek van.

Láttuk harmadszor, hogy különbség van történelem és növés között. Meghatároztuk a nyelv növésének valódi értelmét, és észre vettük, milyen független az ember szeszélyétől, de hogy törvényeket ural, melyeket gondos megfigyeléssel felfödözhetünk és végül visszavihetünk felsőbb törvényekre, melyek az emberi gondolat s az emberi hang szervei fölött uralkodnak. Ámbár megen-gedtük, hogy a nyelvészet szorosabb kapcsolatban van, az embernek úgy nevezett politikai történelmével, mint bármely más természeti tudomány, láttuk, hogy tudomá-nyunk szorosan véve könnyen nélkülözhetné ezt a se-gélyt, és hogy nyelveket lehet elemezni és osztályozni a maguk nyujtotta fölvilágosításoknál, különösen nyelvtani szerkezetüknek szívósságánál fogva, a nélkül, hogy bármi tekintettel volnánk a beszélő egyénekre, családokra, nem-zetségekre, népekre vagy fajokra.

Ezen vizsgálatok folytán két alapelvet kellett meg-állapítanunk, s nyomozásaink további folyamában sokszor kell majd rájuk hivatkoznunk. Az első a nyelvtant nyil-vánítja leglényegesebb elemnek, s így az osztályozás alap-jának minden oly nyelvben, mely határozott nyelvtani izülséget teremtett magának; a másik tagadja hogy ve-gyült nyelv lehető volna.

Ez a két alaptétel valósággal csak egy, a mint látni fogjuk, ha szorosabban vizsgáljuk őket. Alig van nyelv, melyet valamely értelemben ne lehetne kevert nyelvnek mondani. Nem volt nemzet vagy néptörzs soha úgy elszigetelve, hogy több kevesebb idegen szó hozzá ne hatolhatott volna. Néhol ezek a belevitt szavak meg-változtatták a nyelvnek egész vele születtett arczulatját sőt mennyiségük a honos elemét fölül is multa. Így a török

turáni nyelv; nyelvtana tisztán tatár vagy turáni; — de mai nap a török nyelv, a mint a felsőbb rétegek beszélnek Konstantinápolyban, olyan tökéletesen be van nőve perzsa és arab szavakkal, hogy egy vidéki paraszt ficzko csak keveset értene az úgy nevezett oszmanliból, ámbár ennek a nyelvtana azonos avval, melyet ő tatáros beszédében követ. Ezen perzsa és arab szóknak megvoltát a törökben inkább irodalmi és politikai, mintsem vallási befolyásoknak lehet tulajdonítani. A perzsa műveltség hatott az arabokra vallási és politikai hódításaiknak első napjaitól fogva, és ámbár a meghódított s megtérített perzsáknak szükségkép kellett nagyon sok arab, tehát sémi eredetű vallási és politikai kifejezést elfogadniok: az arabba átment sok perzsa szónak gondosabb vizsgálatából kitünnék, hogy Perzsiának régi árja műveltsége, melyet a Szasszanída fejedelmek is élesztettek, igen nagy, ámbár csendes hatást gyakorolt Arábia kezdetleges nomádságára. <sup>1)</sup> Maga a korán sem ment a perzsa kifejezésektől, és kárhoztatva vannak benne a perzsa románczok, melyek Mohamednek műveltebb követői közt keletben voltak. Ámbár hát a törökök sémi vallást s vele szükségkép sémi vallásos terminológiát fogadtak el, csak akkor vették ezt át, mikor már perzsa csatornán ment keresztül. Innen a sok perzsa szó a törökben, s a perzsa szerkezet és sajtáságoknak világos nyomai még arab szavakban is, melyek a törökben használatosak. Olyan árja szók, mint *gyaur* hitetlen, *oruds* bőjt, *namáz* imádság, ha oly turáni fajnál találjuk őket, mely sémi vallás, szertar-

---

<sup>1)</sup> Reinaud, *Mémoire sur l'Inde* 310. l. — Renan, *Hist. des Langues Sémitiques* 292. 379. l. — Spiegel, *Avesta* (Übersetzung) I. k. 39. l.

tásai szerint imádja Istent, tanulságosabbak a műveltség történetében, mint pénzek, fölratok vagy krónikák.

Nincs talán nyelv, mely a világosan legkülönbözőbb forrásokból eredő szavakkal olyan tele volna, mint az angol. Úgy látszik, a földkerekségnek minden országa elhozta néhány szóképzésményét az angolországi értelmi vásárra. Latin, görög, héber, kelta, szász, dán, francia, spanyol, olasz, német — sőt még hindusztáni, maláj és sínai szavak is vannak összekeverve az angol szótárban. Ha csak a szavak bizonyítanak, lehetetlen volna az angolt az emberi beszéd megállapított törzseinek bármelyikével egy osztályba sorozni. Ha nem vagyunk tekintettel a csekélyebb járulékokra, ha az angolban a germán elemeket csak a latin, uj-latin vagy normann-francia elemekkel hasonlítjuk össze, azt találjuk, hogy az utóbbiaknak határozott többségük van a honi szász szavakhoz képest. Ez hihetetlennek látszik; és ha vesszük egyszerűen bármely angol könyvnek egyik lapját és megszámláljuk rajta a tiszta szász és latin eredetű szavakat, kétségtelen, hogy a szász részen lesz a többség. A névelők, névmások, előszók és segéd-igék, melyek mind szász eredetűek, újra meg újra előfordulnak egy és ugyanazon lapon. Hickey azt állította, hogy az angol szótárnak kilencz tizedrésze szász, minthogy csak három latin eredetű szó van a miatyánkban. Sharon Turner, a ki nagyobb téren tette megfigyelését, arra az eredményre jutott, hogy a normann úgy viszonylik a szászhoz, mint négy a hathoz. Egy másik író, a ki az angol szóknak összes számát 38,000-re becsülte, 23,000-et szász, és 15,000 román forrásnak tulajdonít. De Thommerel pontosabb leltárt vett föl s megszámlált minden szót Robertson és Webster szótárában, és megállapította azt a tényt, hogy a 43,566-nyi szóösszegeből 29,853 román,

13,230 germán s a többi vegyes forrásokból ered. Ha tehát csak szótára bizonyít, s az angollal mint elegy nyelvvel bánunk, a francziával, olaszszal és spanyollal kellene egy osztályba tennünk, a román vagy új-latin nyelvjárások közé. De a nyelvnek, ha keverékes is szótárunk, nyelvtanuk nem vegyülhet máséval. Hervasnak beszéltek hittérítők, hogy a tizenhatszázadik század közepén az araukánok alig használtak egyetlen szót, mely ne volt volna spanyol, mégis megőrizték eredeti nyelvöknek nyelvtanát és szófűzését.

Ez az oka, hogy a nyelvtant tették majdnem minden nyelvben a rokonság ismertető jelének s az osztályozás alapjának; s ebből egészen természetesen következik, hogy az osztályozásban s egyáltalában a nyelvtudományban lehetetlen rá hagynunk, hogy léteznék keverék nyelv. Egész angol mondatokat alkothatunk latin vagyis román szavakból; de a mi nyelvtan maradt az angolban, germán munkának viseli félreismerhetetlen nyomait. Már a mit az angolban nyelvtannak nevezhetünk, nem sokkal több, mint a neveknek egyesí genitiv és többesi nominativ végezete, a hasonlító fokok, s az igének egy pár személye és ideje. De az egyetlen s, mely a jelentő módú jelen egyesí harmadik személyének jelölőjéül szolgál, dönthetetlen bizonyíték arra, hogy a nyelveknek tudományos osztályozásában az angolt, ha egyetlen egy szász eredetű szót sem tartott volna is meg, szásznak kellene osztályozni, s az árja nyelvcsalád nagy német törzsének egyik ága gyanánt. Régibb és kevésbé érett nyelvekben a nyelvtan vagyis a beszédnek alaki része sokkal dúsabban van kifejlődve, mint az angolban, s így sokkal biztosabban rá visz, hogy felfödözzük a családi hasonlatosságot azon család szétszórt tagjaiban. Némely nyelvben nincs nyoma annak, a mit mi grámmatikának

szoktunk nevezni, p. a régi sínaiban; másokban még megfigyelhetjük a nyelvtannak növését, vagy helyesebben mondva, az anyagi elemeknek pusztán alakiakká való lassu gyengülését. Ezekre a nyelvekre oly osztályozó elveket kell alkalmaznunk, a milyenekkel a természetrajz tanulmánya szolgál; és genealogikus rokonság helyett meg kell elégednünk az alaki egyneműséggel.

Igy, azt tartom, megfelelttem néhány ellenvetésre, mely el akarta venni a nyelvtudománytól azt a helyet, melyre igényt tart a természettudományok körében. Jövő felolvasásomban meg fogjuk látni, mi volt tudományunk története kezdettől fogva mai napig, és mennyire lehet mondani, hogy meghaladta a három fokot, a tapasztalás, az osztályozás s az elmélet fokát, melyek minden egyes természeti tudománynak gyermekkorát, ifjúságát és meglett korát jelölik.

---



## HARMADIK FÖLÖLVASÁS.

### A tapasztaló stádium.

---

Elkezdjük ma leírni a nyelvtudománynak történelmi haladását három stádiuma szerint, a *tapasztalat*, az *osztályozás* s az *elmélet* fokain. Általános szabály szerint mindenféle természettudomány elemzéssel kezdi, halad az osztályozáshoz, s végzi az elmélettel. De, a mint kimutattam első fölölvasásomban, vannak gyakran kivételei e szabálynak, s épen nem ritkán látjuk azt, hogy bölcselő elméleteket, melyek tulajdonképen az utolsó fokba való, kísértettek meg a természettudományokban már sokkal előbb, mintsem a szükséges bizonyítékok össze voltak volna gyűjtve és rendezve. Így azt találjuk, hogy a nyelvtudomány abban a két országban, a hol egyedül kereshetjük eredetét s történelmét, egyszerre a beszédnek rejtélyes természetéről való elméletekbe mertül, és tényekkel oly keveset törődik, mint a ki értekezést irt a tevéről, pedig sohasem látta sem a tevét, sem a sivatagot. A brahmánok a Véda himnusaiban isteni rangra emelik a nyelvet, de ezt tették ők mindennel, a miről nem tudták, hogy mi. Himnusokat mondtak neki, s elmondták róla, hogy az istenekkel volt együtt kezdettől fogva, hogy csodás dolgokat művelt s hogy soha sem nyilat-

kozott az embernek egészen. A „Bráhma-<sup>n</sup>ák“-ban a nyelvet tehénnek, a lehelletet bikának nevezik, s azt mondják, hogy fiuk az ember szelleme.<sup>1)</sup> Azt mondják, hogy Brahman, a legfelsőbb lény, a beszéd által ismerteti meg magát, sőt a beszédet magát a legfőbb Brahmának nevezik. Mégis nagyon régi korban találták föl magukat a brahmánok a nyelv által való elragadtatásukból, és szentelt-testének bonczolásához csodálatos ügyességgel fogtak hozzá. Nyelvtani elemzésbeli működésük, melynek kelte a Kr. e. hatodik századból való, nincsen még fölülmulva egy nemzet nyelvtani irodalmában sem. Avval az eszmével, hogy a nyelvet csekély számu gyökre vezetik vissza, teljesen meg voltak barátkozva a brahmánok legalább is 500 évvel Kr. e., pedig Európában ezt csak a tizenhatodik században kísértette meg Henry Estienne.<sup>2)</sup>

Ámbár a görögök nem magasztalták a nyelvet istennővé, mindazonáltal megadták neki régi bölcsész iskoláikban a legnagyobb tiszteletet. Alig van egy jeles bölcsészük, a ki ne hagyott volna valami mondást a nyelv természete felől. A külső világ vagyis a természet, s a belső világ vagyis a szellem, nem indított nagyobb csodálkozást s nem keltett mélyebb bölcseségtű jósmondásokat a régi görög bölcséknél, mint a nyelv, mely mind a kettőnek, a természetnek s a szellemnek képe. „Mi a nyelv?“ ez ép oly régi kérdés, mint hogy „Mi vagyok én?“ és „Mi az egész világ körülöttem?“ A nyelv kérdése csakugyan elismert harczttere volt a régi görög böl-

---

<sup>1)</sup> Colebrooke, *Miscellaneous Essays*. I. 32. *Rig-Veda* X. könyv. 125. himn. *Atharva-Veda*. IV. 30; 9. XIX, 9, 3. Muir, *Sanscrit Texts*. III. k. 108. 150. l.

<sup>2)</sup> Sir John Stoddart, *Glossology* 276. l.

csészet különböző iskoláinak, s fogunk tekintetet vetni régi sejtelveinkre a nyelv természetéről, ha oda jutunk, hogy a nyelvtudománynak harmadik vagy elméleti fokát nézzük.

Most az első vagy tapasztaló foknak kell régi nyomait keresnünk. És itt kétségesnek látszhatik, micsoda munkát tulajdonítsunk voltaképen ennek a foknak. Mit érthet az ember a nyelvnek gyakorlati tárgyalásán? Kik voltak azok, kik ép azt tették a nyelvben, a mit a hajós csillagai közt, a bányász ásványai, a kertész virágai között? Ki volt az első, a ki gondolkodott a nyelvről? a ki különbséget kezdett tenni alkotó részei közt, a nevek és igék, névelők és névmások, alanyeset és tárgyeset, cselekvő és szenvedő között? Ki szerezte ezeket a kifejezéseket és mi célból szerezte?

Ezekre a kérdésekre nagy gondosan kell felelnünk, mert már mondtam, hogy a nyelvnek tisztán tapasztalati elemzését Görögországban a gondolatot s beszédet illető általánosb nyomozások előzték meg; és ez volt az oka, hogy sok műszó, mely a tapasztalati nyelvtan műnyelvét alkotja, megvolt már rég a bölcsészet iskoláiban, s a grammatikus csak úgy készen kapta. A névszó és ige, vagy inkább az alany s az állítmány közt való különbségtetés a bölcsész műve volt. Az eset-, szám-, nem-féle műkifejezéseket is rég megalkották azok, kik be akartak hatolni a gondolkodás természetébe, de nem ama gyakorlati célból, hogy a nyelv alakjait lehessen elemezni. Hogy gyakorlatilag alkalmazták őket Görögthon beszélő nyelvére, az későbbi nemzedék műve volt. A nyelvtanító volt első, ki a gondolat kategóriáit összehasonlította a görög nyelvnek tényeivel. Ő volt az, a ki Aristoteles s a stoikusok műszavait átvitte a gondolatról a beszédre, a logikából a nyelvtanba, s

így nyitotta az első utakat a beszélt nyelvnek járatlan vadonába. S e közben a grammatikus kénytelen volt a bölcsészekről kölcsönzött sok kifejezésnek szorosán megállapított értelmén változtatást tenni, s másokat is kellett faragnia, ha, csak a legkezdetlegeseb módon is, meg akarta állapítani a nyelv tényeit. Mert valóban, ha különbséget teszünk névszó és ige, cselekvő és szenvedő, alanyeset s tárgyeset között, ez még nem valami nagyon segít bennünket előre a nyelvnek tudományos elemzésében. Nem több az, csak egy első fogás s az emberi ismereteknek egyéb ágaiban csak a legegyszerűbb terminológiával hasonlítható össze. Mégis legalább kezdet volt, és nagyon fontos kezdet; és ha megőrizték történeteink könyveiben azok nevét, kikről azt mondják, hogy ők fődözték fel a természetes elemeket, Thales és Anaximenes és Empedokles nevét, akkor az első grammatikusok nevét sem kell elfelejtenünk, a kik a nyelv elemeit fődözték fel, s a bölcsészet egyik leghasznosabb s leg-sikereseb ágának alapítói voltak.

A nyelvtan tehát, a szónak közönséges értelmében, vagyis a nyelvnek tisztán alaki és tapasztalati elemzése, mint minden egyéb tudomány, nagyon természetes és gyakorlati szükségletnek köszöni eredetét. Az első gyakorlati grammatikus az első gyakorlati nyelvtanító volt, és ha tudni akarjuk a nyelvtudomány kezdetét, iparkodnunk kell, hogy azt tudjuk meg, hogy a világtörténelemnek micsoda korszakában s micsoda körülmények közt gondolt egy nép először arra, hogy a magáén kívül más nyelvet is megtanuljon. Azon időben fogunk rá-  
találni az első gyakorlati grammatikusra, és előbb nem. Sokat készíthettek elő a bölcsészeknek kevésbbé érdekelt vizsgálódásai, s az alexandriai tudósok a Homér költeményeiben megőrzött régi görög alakoknak bírálatos

tanulmánya által. De a hajlítás és ejtegetés szabályai, szabályos és rendhagyó nevek és igék paradigmái, mondatnani észrevételek s effélék, ez mind a nyelvtanítók munkája és senki másé.

Ámbár pedig a nyelvtanításnak jelenleg olyan nagy kelete van, aránylag nagyon új találmány. Görög ember hajdan soha sem gondolt arra, hogy idegen nyelvet tanuljon. Minek is kellett neki? Az egész világot fölosztotta görögre s barbárra, és megalázásnak tartotta volna, ha elfogadta volna akár viseletét vagy erkölceit, akár nyelvét barbár szomszédainak. Privilegiumnak tekintette, hogy ő görögül beszél, s még nyelvjárásokat is, melyek közel rokonok voltak a maga nyelvével, pusztá jargonnak nézett. Időbe kerül az, hogy valamely nép arra a gondolatra jusson, hogy más nyelven is megértetheti magát, nem csak a magáén. A lengyelek német szomszédáikat *niemiec*-eknek (= német) hívják, és *niemyi* a. m. *néma*; ép úgy hitták a görögök a barbárokat t. i. *aglossoi* vagyis nyelvetleneknek. Arról a névről, melyet a németek adtak kelta szomszédáiknak — *walh* az ófölnémetben, *vealh* az angolszászban, a mai *welsch*, — fölteszik, hogy azonos vele a szanszkrit *mlek'k'ha*, s ha így van, akkor olyan embert jelent, a ki érthetetlenül beszél. <sup>1)</sup>

Mikor már a görögök szükségesnek kezdték találni, hogy idegen nemzetekkel közlekedjenek, mikor már kivángatták megtanulni nyelvüket, a föladat még épen nem volt megoldva. Mert hogyan lehet idegen nyelvet megtanulni, a meddig mindenik rész csak a magáén tud beszélni? A föladat majd oly nehéz volt, mint mikor némelyek szerint az első emberek, a mint még

<sup>1)</sup> Leo, *Zeitschrift für vergl. Sprachf.* II. k. 252. 1.

nem tudtak beszélni, összetültek, hogy nyelvet találjanak föl, és hogy megvitassák, milyen alkalmas neveket adjanak az érzéki fölfogásoknak s az elvont eszméknek. Föl kell tennünk, hogy a görögök eleinte épen úgy tanultak idegen nyelvet, mint a gyermekek tanulják a magukét. A tolmácsok, a kiket régi történetirók említenek, valószínűleg különböző nyelvű szülők gyermekei voltak. Cya-xares méd király az országába jött szittyákhoz néhány gyermeket küldött, hogy megtanulják nyelvüket és a nyillövés mesterségét.<sup>1)</sup> Barbár és görög szülőknek fia természetesen meg szokta tanulni apja és anyja nyelvét, és szolgálatainak haszonhajtó természete bizonyára még jobban ösztönözte rá. Tudjuk, ámbár inkább mesés forrásból, hogy a görögök nagyon elcsodálkoztak azon sokféle nyelven, melyet út közben találtak az arany-gyapjas vitézek, és hogy nagyon érezték az ügyes tolmács hiányát.<sup>2)</sup> Nem kell ezt furcsállanunk, mert az angol sereg sem igen járt ott jobban, mint Jason hada; mert annyiféle nyelvjárás dívik a kaukázusi szoroson, hogy azt a bennszülöttek maig is „nyelvek hegységének“ nevezik. Ha ezen regés korból Görögország történelmi ideje felé fordulunk, azt látjuk, hogy a kereskedés adott első lendületet a tolmács mesterségnek. Herodot beszél (IV. 24.) hogy görög kereskedő karavánokat, melyek a Volga mentén jártak az Urál hegyek felé, hét tolmács kísért, s ezek hét különböző nyelvet beszéltek. Ezeknek szláv, tatár és finn nyelveknek kellett lenni, mert ezek Herodot idejében csak úgy dívtak azokon a vidékeken, mint mai nap. A perzsa háborúk közben barátkozhattak meg a görögök először avval a gondolattal, hogy más

1) Herodot I. könyv 78. fej.

2) Humboldt, *Kosmos* II. köt. 141. l.

nemzeteknek is van valóságos nyelvök. Themistokles tanult és, azt mondják, beszélt is folyékonyan perzsául. N. Sándor utja még hathatósban növelte más nemzetek s nyelvek ismeretét. De mikor Sándor társalogni akart a brahmánokkal, kiket akkor a görögök igen régi és rejtélyes bölcsesség őreinek tekintettek, feleleteiket olyan sok tolmácsnak kellett fordítani, hogy az egyik brahmán azt mondta, „olyanná kell lenniök, mint sok tisztátalan csatornán át járt viznek.“<sup>1)</sup> Van tudomásunk csakugyan még régibb görög utazókról, és nehéz értenünk, azokban a régi időkben hogyan utazhatott valaki a nélkül, hogy legalább valahogy tudta volna ama népnek nyelvét, melynek mezeit, falvait és városait meg kellett járnia. De ezen utazások közül némelyek, kivált azok, melyek állítólag Indiáig értek, későbbi íróknak pusztá koholmányai. Lykurg utazhatott Spanyolországba és Afrikába, Indiáig bizonyosan nem jutott, s az indiai gymnosophistákkal való érintkezéséről sincs előbb említés, mint Aristokratesnél 100 körül Kr. e. Pythagoras utazásai szintén mesések, alexandriai írók koholmányai, a kik azt hitték minden bölcseségnek keletről kellett erednie. Több bizonyosság hiteti el velünk, hogy Demokrit járt Egyiptomban és Babilonban, de távolabb utazásai — Indiába — szintén mesések. Ámbár Herodot járt Egyiptomban és

---

<sup>1)</sup> Ez mutatja, milyen bajosan lehet azt föltenni, hogy ind bölcsészeknek volt volna valami befolyásuk a görög bölcsészetre. Pyrrhon ugyan — ha hiszünk Alexander Polyhistornak — elkísérte N. Sándort indiai útjára, és könnyen kísértetbe jöhet az ember, hogy összekösse Pyrrhon skepticizmusát a buddhista bölcsészeti rendszerrel, mely akkor Indiában divott. De a nyelvvel való ismeretlenség mind a két részről szinte áthághatatlan korlát volt a görög és az indiai bölcselkedők között (*Fragmenta Histor. Graec.* ed. Müller, tom. III. p. 243. b. Lassen, *Indische Alterthumskunde* III. k. 380. l.)

Perzsiában, sehol sem adja értésünkre, hogy más nyelven tudott volna beszélni, mint a magáén.

Körülbelül azt mondhatjuk, hogy a barbárok könyveiben tanultak nyelveket, mint akár a görögök, akár a rómaiak. Nem sokára a macedon hódítás után ott találjuk <sup>1)</sup> Berosust Babilonban, Menandert Tyrusban és Manethót Egyiptomban, és valamennyien eredeti forrásokból szerzik össze országuk évkönyveit. Műveiket görögül s a görögöknek írták. Berosusnak anyanyelve a babiloni volt, Menanderé a föníciai, Manethőé az egyiptomi. Berosus ép oly könnyen tudta olvasni Babiloniának ékiratu okmányait, mint Manethó Egyiptom papyrusait. Ilyen három embernek majdnem egyidejű megjelenése, a kiknek születése és nyelve barbár, s a kik hazájuk történeteit a teljes feledelegtől féltették s meg akarták menteni az által, hogy görög hódítóik őrizetére bízták, — nagyon jelentékeny. De szintén nevezetes dolog s épen nem megtisztelő a görög vagy macedon hódítókra nézve az, hogy úgy látszik kevésre becstültek ezen műveket. Mind elvesztek, s csak töredékekből ismerjük őket, pedig semmi kétség, hogy Berosus műve megbecsülhetetlen kalauz volna az ékiratok s a babiloni történetek bűvárának, és hogyha Manethó egészen meg volna őrizve, az egyiptomi időszámítás kérdésében kötetnyi vitákat takarított volna meg velünk. Annyit mégis látunk ama műveknek majdnem egykoru megjelenéséből, hogy a N. Sándor-féle hódításokat követett korban a görög nyelvet tanulták és művelték barbár származásu irodalmi emberek is, de görögöt hiába keresnénk olyant, a ki irodalmi czélokból tanult és használt volna mást, mint a

---

<sup>1)</sup> L. Niebuhr, *Vorlesungen über alte Geschichte*. I. k. 17. 1.



maga nyelvét. Nincs tudomásunk szellemi közlekedésről görögök és barbárok közt N. Sándor és Alexandria ideje előtt. Alexandriában összekerült sokféle nemzet, a kik különböző nyelveken szóltak és különböző istenekben hittek. Ámbár első rendben kereskedelmi ügyek vették őket igénybe, nagyon természetes volt, hogy pihenő percekben beszélgettek hazájukról, isteneikről, királyaikról, törvényhozóikról és költőikről. Azon kívül voltak Alexandriában görögök, a kik régiségek tanulmányával foglalkoztak, és értették, hogy miféle kérdéseket intézzenek a világnak bármely országából jött emberekhez. Az egyiptomiaknak mesés régiségre tartott igényeik, a zsidók hite törvényük szentelt jellemében, a perzsáknak Zoroaster irásába vetett bizodalma, mind ezek alkalmas vitatárgyaknak ajánlkoztak Alexandria csarnokaiban s könyvtáraiban. Az Ó Szövetségnek fordítását, a Septuagintát, valószínűleg azon irodalmi nyomozó szellemnek köszönhetjük, melynek Alexandriában a Ptolemaeusok voltak pártfogói. Úgy látszik, Zoroaster iratait, a Zend-Avesztát is lefordították azon időben görögre. Mert az a Hermippus, a ki Plinius szerint Zoroaster iratait fordította, minden valószínűség szerint a peripatetikus bölcsész Hermippus<sup>1)</sup> volt, Kallimachus tanítványa, egyike Alexandria legmíveltebb tudósainak.

1) Plinius XXX. 2. „Sine dubio illa orta in Perside a Zoroastre, ut inter auctores convenit. Sed unus hic fuerit, an postea et alius, non satis constat. Eudoxus, qui inter sapientiae sectas clarissimam utilissimamque eam intelligi voluit, Zoroastrem hunc sex millibus annorum ante Platonis mortem fuisse prodidit. Sic et Aristoteles. Hermippus, qui de tota ea arte diligentissime scripsit, et vicies centum millia versuum a Zoroastre condita, indicibus quoque voluminum eius positus explanavit, praeceptorem a quo institutum disceret, tradidit Azonacem, ipsum vero quinque millibus annorum ante Troianum bellum fuisse.“ L. Bunsen, *Egypten* V. a. 101.

De ha találjuk is Alexandriában hasonló nyomait annak, hogy más nemzetek irodalma nagy érdekeltséget keltett, arra a föltételre semmi bizonyítékunk sincs, hogy nyelvüket is tudományos vizsgálat tárgyává tették volna. Nem más nyelvek tanulása, hanem a maguk régi nyelv-járásaik búvárlása vezette az alexandriai görögöket először oly tanulmányokra, a milyeneket mi kritikus és filologikus tanulmányoknak nevezünk. A görög nyelvnek birálatos tanulmánya Alexandriában vette eredetét és főleg Homér szövege szolgált neki alapúl. A nyelvtannak általános körvonalai, mint az elébb megjegyeztem, megvoltak már régibb korban is. A görög bölcsészek iskolái nevelték föl. <sup>1)</sup> Plato a névszót és igét mint a beszédnek két fő alkatrészét ismerte. Aristoteles hozzácsatolta a kötő szókat s a névelőt. A szám- és esetbeli különbségeket is ő vette észre. De sem Plato, sem Aristoteles nem fordított sok figyelmet a nyelv alakjaira, melyek a gondolat ezen alakjainak megfeleltek, nem is indította őket rá semmi, hogy azokat gyakorlati szabályokra vezessék vissza. Aristotelesnek az ige vagy *rhēma* alig egyéb az állítmánynál, és olyan mondatokban, mint „a hó fehér“ a *fehér*-et *rhēmának* (igének) mondta volna. Először állították némi rendbe a nyelvnek meglevő alakjait az alexandriai tudósok. Fő gondjuk volt, hogy helyesen tegyék közzé a görög remekíróknak, s különösen Homérnek szövegét. Kénytelenek voltak tehát figyelmet fordítani a görög nyelvtannak meglevő alakjaira. A Görögország különböző részeiből Alexandriába s Pergamusba küldött kéziratok meglehetősen különböztek egymástól, s csak gondos vizsgálat által lehetett meghatározni, mely alakok voltak megengedhetők Homérben,

<sup>1)</sup> L. Max Müller, *History of Ancient Sanskrit Literature* 163. l.

s melyek nem. Homér-féle kiadásaik nem voltak pusztá *ekdoseis* (ezt a görög szót betű szerint fordították a latin *editio*-val) vagyis közzétételek, hanem *diorthoseis*, azaz bírálatos kiadások. Voltak különböző iskolák, s azok Homér nyelvéről való nézeteikben ellenkeztek egymással. Minden egyes olvasást, melyet Zenodotus vagy Aristarchus fölvetett, meg is kellett védeni, s ezt csak úgy lehetett, ha a Homér-féle költeményeknek nyelvtanát általános szabályokba foglalták. Élt Homér a névelővel? Használta tulajdonnevek előtt? Ilyen és hasonló kérdéseket kellett megállapítani, s a mint egyik vagy másik nézetet elfogadták a kiadók, többé-kevésbé erőszakos módon változtatták ezen régi költeményeknek szövegét. Új műkifejezésekre volt szükség, hogy a névelőt, ha egyszer elismerték, megkülönböztessék a mutató névmástól. A latin *articulus* (névelő) betű szerinti fordítása a görög *arthron* szónak. *Arthron* (lat. *artus*) a. m. csukló, izvápa. Aristoteles használta ezt a szót először, s csak olyan szavakat érthetett alatta, melyek mintegy csuklóul szolgáltak a mondat tagjainak. Olyan mondatban, mint „A ki tette, az meg fog lakolni érte“, görög grammatikusok az az mutató névmást nevezték volna első íznek, s az *a ki* visszahozó névmást másod íznek <sup>1)</sup>; és Zenodotus az első alexandriai könyvtárnok előtt, 250. Kr. e., minden névmást egyszerűen a beszédnek ízei vagyis *articulusai* gyanánt osztályoztak. Ő volt első, a ki különbséget tett személyes névmások vagyis *antónymiai* közt, s a beszédnek pusztá *articulusai* vagy izületei közt, s ezek megtartották az óta az *arthra* nevet. Ez a megkülönböztetés nagyon szükséges volt, és bizonyára a Homér-féle szövegben tett javításai vitték erre, mert Zenodotus volt első, a ki a

<sup>1)</sup> ἄρθρον προτασσόμενον, ἄρθρον ὑποτασσόμενον.

névelőt helyreállította tulajdonnevek előtt az Iliasban s az Odysseában. Ki gondol mai nap, mikor határozatlan vagy határozott articulusról beszél, ezen szónak eredetére s eredeti értelmére, és hogy mennyi időbe került, míg azzá lehetett, a mi ma: minden iskolás gyerek használta műszóvá?

Hogy még egy példáját vegyük annak a befolyásnak, melyet Homér kritikus tanulmánya gyakorlott Alexandriában a nyelvtani műnyelv fejlődésére — látjuk, hogy a számok fogalmát, az egyest és a többest, először a bölcsészek állapították és határozták meg. De Aristotelesnek nem voltak olyan műszavai, mint egyes és többes; és a kettős számról meg sem emlékezik. Csak amaz esetekről szól, melyek egységet vagy sokaságot fejeznek ki, ámbár neki az *eset* vagyis *ptosis* szó is egészen más értelmű, mint a mi nyelvtanainkban. Az *egyes* és *többes* kifejezéseket nem találták föl előbb, mint mikor szükség volt rá, és szükségük volt rá először is a grammatikusoknak. Zenodotus, Homér kiadója, először vette észre a kettős szám használatát a Homér-féle költeményekben, és a fölfedezőknak szokásos buzgóságával sok többesi alakból csinált kettőst, a hol nem is volt rá szükség.

Az alexandriai tudósok tehát, és a velők vetelkedő pergamusi akadémikusok, voltak elsők, a kik kritikus módon tanulták a görög nyelvet, vagyis, a kik elemezték a nyelvet, általános törvényekbe állították, megkülönböztették az egyes beszédrészeket, külön műszavakat találtak föl a szóknak különböző szereplésére, megfigyelték némely költőknek többé-kevésbé helyes nyelv szokásait, ügyeltek az elavult és klasszikus alakok közt való különbségre, és hosszú, tudós értekezéseket tettek közzé mind ezen tárgyakról. Műveik nagy korszakot je-

lölnek a nyelv történetében. De még egy lépést kell tennünk, hogy a görög nyelvnek gyakorlati elemi nyelvtanával találkozzunk. Az első valóságos görög nyelvtan pedig Dionysius Thraxé volt. Még megvan, és ha kétségbe vonták is valódiságát, ezen kétségek már teljesen el vannak oszlatva.

De ki volt az a Dionysius Thrax? Atyja, mint nevéből látjuk, thrácziai volt; de Dionysius maga Alexandriában élt, és Aristarchusnak, Homér híres bírálója- és kiadójának, volt tanítványa. Dionysius utóbb Rómába ment, és tanított is ott Pompejus idejében. Itt új látvány tárul elénk az emberiség történelmében. Egy görög, Aristarchus tanítványa, letelepedik Rómában, és megírja a görög nyelvnek gyakorlati grammatikáját — természetesen ifju római növendékei számára. Ő nem volt a nyelvtannak föltalálója. A nyelvtannak majdnem egész keretét elődeinek munkái — Platótól Aristarchusig — szolgáltatták neki. De ő volt az első, ki a régibb bölcseszetnek s kritikának eredményeit arra a gyakorlati célra alkalmazta, hogy tanított görögül, és nagyon fontos az hogy nem görögöket tanított, a kik úgy is tudtak görögül és így nyelvöknek csak elméletére volt szükségök, hanem rómaiakat, a kiknek hajlítást és ejtegetést, rendeset és rendhagyót kellett tanulniok. Azért műve egyike lett ama fő csatornáknak, melyeken át a grammatikai műnyelv, melyet Athénből vittek Alexandriába, visszafolyt Rómába, és innen elterjedt az egész művelt világon.

De ámbár Dionysius volt az első gyakorlati nyelvtannak szerzője, épen nem volt Rómában a legelső „*professeur de langue*.” Azon időben Rómában jobban el volt terjedve a görög szó, mint ma a franczia nálunk. Az urak gyermekei előbb tanultak görögül, mint latinul, és

Ámbár Quintilián a nevelésről írt művében nem helyesli, hogy egy fiu jó ideig egyebet se tanuljon a görögnél — „mint most általánosan szokásban van“ — mindazáltal ő is ajánlja, hogy a fiu először görögül tanuljon, és az után latinul.<sup>1)</sup> Ez furcsának látszik, de a mennyire csak van tudomásunk Olaszországról, a görög nyelv ép oly otthonos volt benne, mint a latin. Olaszország majd mindenét Görögországnak köszönte, nem csak későbbi időkben, mikor a görög műveltségnek leáldozó napja vegyítette sugarait Róma nagyságának hajnalpirjába; hanem mindig, mi óta csak az első görög gyarmatosok nyugot felé hajóztak, hogy új hazát keressenek. A görögöktől kapták Itália lakói ábécéjüket; tőlök tanultak olvasni, írni.<sup>2)</sup> A mázsának, mérő póznának, gépeknek általában, a vert pénznek<sup>3)</sup>, némely hajózáshoz való kifejezéseknek<sup>4)</sup>, a *nausea*-t vagyis tengeri betegséget sem véve ki, mind ennek görögből kölcsönzött neve van, s ez mutatja, mennyire lekötelezettjei voltak az itáliaiak a görögöknek még a műveltségnek elemeiért is. Az itáloknak kétségkívül megvoltak a maguk istenei, és némely istenségeik neve, melyek az árja nemzeteknek közös tulajdonai, majdnem egyenlő a latinban s a görögben. De vannak más nevek is a latinban s az oszkban, ámbár hiányznak az umbriaiban s a sabinban, melyek nyilván a görögből vannak átvéve. Ilyenek *Apollo* (az oszk 'Απελλοῦν) és *Hercules* (az oszk *Heraklo*). Mommsen szerint az itáloknak *Hereclus* nevű istenök is volt, s ezt később a görög *Heraklesszel* azonosították. Ő azt tartja, hogy ez a név

<sup>1)</sup> Quintilian I. 1,12.

<sup>2)</sup> L. Mommsen, *Römische Geschichte*. I. k. 197. 184. l.

<sup>3)</sup> U. o. I. 186. l. — Corssen, *Aussprache* II. 813. l.

<sup>4)</sup> *Gubernare* kormányozni: κυβερνᾶν; *ancora* horgony: ἄγκυρα; *prora* hajó orra: πρῶρα. Ellenben *navis*, *remus*, *velum* közös árja szavak.

*hercère*-ből származik, s ugyanazt a fogalmat fejezi ki, melyet a görög *ἥρως*, a határok védője. De ez a föltétel sok akadályba ütközik. *Hercère* nincs meg a latinban; ha megvolna is, nem volna egyeredetű *ἥρως*-szal; végre a *lus* kicsinyítő képzővel lett volna *herculus* vagy *herclus*, de tiszta latin szónak nem *hereclus*. *Castor*-ban és *Pollux*-ban készséggel hittek az olasz hajósok, mint a hajózás isteneiben, pedig mind a kettőnek tisztán görög eredete volt, és ők voltak az első görög istenek, a kiknek a Regillus tó melletti ütközet után (485.) templomot állítottak Rómában<sup>1)</sup>. 431-ben megint Apollónak állítottak Rómában templomot, és a delphii jóshelyre eljártak az itálok, a mióta csak görög gyarmatosok telepedtek földjükre. A hires *cumaei Sibylla* jóslatai görögül voltak írva, s a papok (*duoviri sacris faciundis*) tarthattak két görög szolgát, hogy fordítsák ezen jóslatokat.<sup>2)</sup>

Más esetekben pedig görög isteneket itáliai istenekkel azonosítottak. Minthogy *Jupiter* nyilván azon árja istenség volt, a ki *Zeus*, *Junot* a nejét is egynek vették *Herá*-val. *Arest Mars*-ban ismerték föl, *Hephaestost Vulcanus*-ban, *Athenét Minervá*-ban stb.; sőt *Sáturnust* (*Saëturnus*) is, a ki eredetileg, úgy látszik, itáliai földművelő istenség volt, azonosították *Kronos*-szal, és minthogy *Kronos Uranos* fia, könnyen találtak föl egy új istenséget, és azt mesélték, hogy *Saturnus Caelus* fia.

<sup>1)</sup> Mommsen I. 408.

<sup>2)</sup> L. u. o. I. 165. — *Sibylla* vagy *Sibulla* egy itáliai *sabus* vagy *sabius*, bölcs, szó kicsinyítője; s ámbár ezt a szót római írónál nem találjuk, az itáliai nyelvjárásokban meg kellett lennie. A francia *sage* egy itáliai *sabius* alakra mutat, mert sem *sapiens*, sem *sapius* főnmaradt nem eredhet. — Diez, *Lexicon Etymologicum* 300. l. *Sapius* főnmaradt a *nesapius*, bolond, szóban. *Sibulla* tehát bölcs vénasszonyt jelentett.

Mikor a rómaiak 454. Kr. e. törvénykönyvet kívántak összeállítani, első dolguk volt, hogy megbizottakat küldöttek Görögországba, hogy tudomást szerezzenek az athéni Solon és más görög városok törvényeiről.<sup>1)</sup> A mint a rómaiaknak állami hatalma növekedett, készségesen engedtek helyet a görög szokásoknak, görög művészetnek, görög nyelvnek és irodalomnak<sup>2)</sup>. Még a pún háborúk kezdete előtt sok római állami ember értett és beszélt görögül. A fiukat nem csak a latin betűkre tanították mestereik (*litteratores*), hanem ugyanakkor a görög ábécét is kellett tanulniok. A kik Rómában görögül tanítottak, azokat *grammaticus*-oknak hitták, s többnyire görög szolgák vagy *libertus*-ok (szabadosok, szabadon-bocsátottak) voltak.

Ama fiatal emberek közt, kiket Cato látott nevelkedni Rómában, ki uri ember akart lenni, annak kellett görögül tudnia. Görög könyveket olvastak, görögül társalkodtak, sőt irtak is görögül. Tiberius Gracchus (177-ben consul) Rhodusban görög beszédet mondott, s ezt utóbb közzé is tette. Mikor Flamininushoz a görögök latinul szólottak, ezt az előzékenységet avval viszonzta, hogy görög verseket irt isteneik tiszteletére. Róma történelmét először görögül írta Rómában Fabius Pictor, 200 körül Kr. e.<sup>3)</sup>; és valószínű, hogy ezen munkának és Lucius Cincius Alimentus s Publius Scipio munkáinak ellensúlyozására írta Cato Róma történelmét latinul. A felső osztályok példáját mohón követték az alsóbbak. Legjobb bizonyítékok erre Plautus színművei; az a tetszelgés a görög szavak használatában némely jelle-

---

<sup>1)</sup> Mommsen I. 256. l.

<sup>2)</sup> U. o. I. 425. 444. l.

<sup>3)</sup> U. o. I. 902. l.



meinél oly feltűnő, mint a francziának bolondul túlságos szerepeltetése német írónknál a tizenhatszadik században.

Veszteség is, nyereség is volt abban az örökségben, melyet Róma Görögországtól kapott; de mi lett volna Róma görög mesterei nélkül? Maguk a római irodalomnak atyái is görögök voltak, magántanítók, a kik abból éltek, hogy iskolás könyveket és színműveket fordítottak. Livius Andronicus, a kit fogolynak küldtek a tarenti háborúból (272 Kr. e.), Rómában görög tanár lett. Az Odysseának latin versekbe való fordítását, mely a római irodalomnak kezdetét jelöli, nyilván magánleczkéi használatára írta. Stílusát, ámbár nagyon nehézkes és merev volt, a tökéletesség mintájának tekintették a fővárosnak serdülő költői. Naevius és Plautus voltak kortársai és közvetlen utódai. Plautusnak minden vígjátéka görög eredetinek volt fordítása vagy átdolgozása; és Plautusnak még az sem volt megengedve, hogy a színhelyet Görögországból Rómába vitte volna át. A római közönség görög életet és görög feslettséget kívánt látni; büntette volna azt a költőt, ki egy római patriciust vagy egy római matrónát mert volna színre vinni. Görög szomorújátékokat is fordítottak latinra. Ennius, Naevius- és Plautusnak kortársa, ámbár valamivel fiatalabb (239—169.), először fordította Euripidest. Ennius is, mint Andronicus, itáliai görög volt, letelepedett Rómában mint nyelvtanító és görögből fordító. Pártját fogta a szabadelvű párt, Publius Scipio, Titus Flamininus és Marcus Fulvius Nobilior. <sup>1)</sup> Polgárjogot is kapott Rómában. De Ennius több volt, mint költő, több, mint nyelvtanító. Ujítónak, neológnek nevezték, s valamennyire meg is érdemelte ezt a nevet. Latinra fordított két művet <sup>2)</sup>, és mind a kettő

<sup>1)</sup> Mommsen I. 892. 1.

<sup>2)</sup> Mommsen I. 843. 194. 1.

nagyon ellenséges szellemmel volt irva Görögország vallása és maguknak a görög isteneknek léte ellen. Az egyik Epicharmus (470. Kr. e. Megarában) bölcsészete volt, pedig ez azt tanította, hogy Zeus nem egyéb a levegőnél, és más istenek is csak nevek, még pedig a természetes erők nevei; a másik munkában messenei Euhemerus (300. Kr. e.) azt bizonyította elbeszélés alakjában, hogy a görög istenek soha sem léteztek, és a kiket istenek gyanánt tiszteltek, emberek voltak. Ezt a két munkát nem fordította czél nélkül; és ámbár mind a kettő fölötté silány, nagyon romboló hatást gyakoroltak a római istentannak még silányabb rendszereire. „Görög“ hason értelmű lett a hitetlennel; és Ennius alig kerülte volna el azon büntetést, mely Naeviusra politikai szatiráiért volt szabva, ha nem élvezte volna a legbefolyásosabb római államférfiak pártfogását és becstülését. Még Cato is, a görög bölcsészetnek és retorikának makacs ellensége<sup>1)</sup>, barátja volt a veszedelmes Enniusnak; és annyira növekedett a görög nyelv befolyása Rómában, hogy magának Catónak is meg kellett tanulnia öreg korára, hogy a görög irodalomban oktassa fiát, mert ezt, ha nem is hasznosnak, legalább ártatlannak tartotta. Nevetni szokták Catót, hogy olyan nyakasan ellenzett mindent, a mi csak görög; de vádjában sok igazság volt. Sokat hallottunk fiatal bengálokról — fiatal hindúkról, hogy Byront és Voltairt olvassák, billiárdoznak, kabrioleteznek, kinevetik papjaikat, pártolják a térítőket, és nem hisznek semmit. Az a leírás, melyet Cato a fiatal római járdaróvról ad, nagyon emlékeztet bennünket ezekre a fiatal bengálokra.

---

<sup>1)</sup> Mommsen I. 911. l.

Mikor Róma elfogadta a tudomány fáklyáját Hellas kezéből, az a fáklya már nem égett legragyogóbb fényével. Platót és Aristotelest Chrysippus és Carneades követték volt; Euripides és Menander foglalták el Aeschylus és Aristophanes helyét. Mikor őre lett a Prometheus szikrájának, mely először Görögthonban világlott, s mely utóbb nem csak Itáliát, hanem Európának minden országát megvilágította: ugyanakkor Róma sokat veszített azon honi erényből, melynek nagyságát köszönhette. A római mértékletességet és szigort, a római polgári erényt és hazafiságot a római tisztaságot és jámborságot kiszorította a görög fényűzés és könnyelműség, a görög ármány és önzés, a görög erkölcstelenség és hűtlenség. Tiltalom és kárhoytatás nem tehetett róla, és a görög eszmék soha sem voltak vonzóbbak, mint miután Cato és barátjai kárhoytották. Minden új nemzedékbe több-több görögség hatott be. 131-ben<sup>1)</sup> tesznek említést Publius Crassus consulról, hogy ő — mint egy másik Mezzofanti — különböző görög nyelvjárásokon tudott beszélni. Sulla megengedte idegen követeknek, hogy beszélhettek görögül a római tanács előtt.<sup>2)</sup> A stoikus Panaetius<sup>3)</sup> a Scipiók házában élt, mely sokáig volt Rómában az irodalmi kitünőségek gyűlő helye. Szívesen látott vendégek voltak ott Polybius, a görög történetiró, a bölcsész Clitomachus, Lucilius a gúnyköltő, az afrikai költő Terentius (196—159.<sup>4)</sup> és az improvisator Archias (102. Kr. e.). E

<sup>1)</sup> Mommsen II. 407. l.

<sup>2)</sup> U. o. II. 410. l. Valerius Maximus, Tiberius korában, kérdezi: „Quis ergo huic consuetudini, qua nunc Graecis actionibus aures curiae exsurdantur, ianuam patefecit?” lib. II. cap. II. 3. L. még Dio Cassiust lib. LVII. cap. 15.

<sup>3)</sup> Mommsen II. 408. l.

<sup>4)</sup> U. II. 437. l. jegyzet; II. 430. l.

válogatott körben a görög irodalom remekműveit olvasták és bírálták; a görög bölcsészet kérdéseit vitatták, s az emberi életnek legfőbb érdekei eszmedús társalgás tárgyai lettek. Ámbár nem kelt ki ebből a társaságból valami eredeti szellemű költő, a római irodalom fejlődésére igen hatalmas befolyást gyakorolt. Törvényszéke volt a jó ízlésnek, és helyességéből, egyszerűségéből és férfiaságából a klasszikus latin nyelv sokat köszönhet ama „kozmpolitikák klubjának“, mely a Scipiók vendégszerető hajlokában szokott összegyűlni. A következő nemzedékek közt mindig általánosabban terjedt el a görög nyelv ismerete Rómában. Cicero görögül beszélt a syracusaei tanácsban, Augustus Alexandria városában. Ovid beszéli, hogy fiuk és leányzók szokták Menander vígjátékait olvasni — „solet pueris virginibusque legi“ — és Juvenal is így kiált föl (Sat. VI. 186. s a köv.):

„Omnia Graece,

Cum sit turpe magis nostris nescire Latine.

Hoc sermone pavent, hoc iram, gaudia, curas,

Hoc cuncta effundunt animi secreta.“

A felsőbb római társadalomnak vallásos élete a pún háborúk végén inkább görög volt, mint római. Mind azok, kik megtanultak komolyan gondolkodni vallásos kérdésekről, vagy stoikusok voltak, vagy Epikur követői, vagy pedig az új akadémia tanait fogadták el; ez tagadta, hogy a Végtelenről lehetne valamit tudni, s a véleményt tette az igazság helyébe. Igaz, hogy Epikurt s az új akadémia tanát veszélyesnek és eretneknek tekintették, de a stoikusok bölcsészetét túrték, és egyeséfféle jött létre bölcsészet és vallás között. Épen úgy volt állami bölcsészet, mint állami vallás. A római papságnak sikerült 161-ben minden görög rhetort és bölcsészt kiűznie Rómából, de belátta, hogy egyességre kell velök

lépnie. Nyíltan bevallották<sup>1)</sup>, hogy a felvilágosult osztályokban a bölcsészetnek kell a vallás helyét elfoglalnia, de a csodákban és jóslatokban való hit szükséges, hogy rendben lehessen tartani a nagy tömeget. Még Cato is<sup>2)</sup>, az orthodox, nemzeti és conservatív párt vezetője, a fölötti bámulatának adott kifejezést, hogy a haruspex nem fakad nevetve, mikor társával találkozik. Egy Scipio, Aemilianus és Laelius a népszerű istenekben való hitet vallották. De Jupiter nekik a világ szelleme volt, és az isteneknek szobrai csupán a művészet munkái.<sup>3)</sup> Panaszkodott is a nép, hogy az ő isteneiknek sem testök és tagjaik, sem szenvedélyeik nincsenek. Mégis meg volt őrizve a béke a stoikus bölcsész s az igazhitű pap között. Mind a két párt azt vallotta, hogy ugyanazon istenekben hisz, de szabadságot követeltek arra nézve, hogy a maguk módja szerint higgyenek bennök.

Hosszacsckán időztem Róma értelmi légkörének változásainál, melyek a pún háborúk végén tűnnek föl, és iparkodtam megmutatni, mennyire el volt telve görög eszmékkal, hogy megmagyarázzam, mi máskülönbösen csaknem megfejthetetlen, azt a komoly buzgóságot, melylyel Rómában a görög nyelvtant tanulták — nem csak néhány tudós és bölcsész, hanem a kornak vezető politikusai. Minekünk a névszót és igét, esetet és nemet, rendes és rendhagyó ragozást illető viták mindig megtartanak valamit abból a kelletlen jellemből, mely az iskolában volt meg rajtok, és alig bírjuk felfogni, hogy lehetett a nyelvtan — a tiszta és egyszerű nyelvtan —

<sup>1)</sup> Mommsen II. 417. 418. l.

<sup>2)</sup> U. o. I. 845. l. Cicero, *De Divinatione* II. 24. „Mirari se aiebat (Cato), quod non rideret haruspex, haruspicum cum vidisset.“

<sup>3)</sup> Mommsen II. 415. 417. l.

Rómában olyan általános érdekű dolog és tárgya művelt társalgásnak. A rómaiaknak nyelvtani tanulmányait élénkíthették ugyan Hellas remekiróiból vett példák, de fő tárgyuk mégis a nyelv volt, mint ilyen. Mikor az akkori első grammatikusoknak egyikét, a pergamusi Cratest, küldötte Rómába követnek Attalus király, megkülönböztetett tisztelettel fogadta a fővárosnak minden irodalom-kedvelő államembere. Ő Diogenes Babylonius tanítványa volt, ez meg Chrisipussé; és minthogy Chrysippus állhatatos védője volt az „anomalía” elméletének: a nyelvnek azon bölcsészete, melyet Crates tanított (ἀρεσις Κρατήτειος), szintén olyan jellemű volt<sup>1)</sup>. Crates egyszer a Palatium dombján talált jární, lába belekerült egy csatorna rostélyába, elesett és lábát törte<sup>2)</sup>. E miatt tovább

<sup>1)</sup> „In quo fuit Crates nobilis grammaticus, qui reliquit sex libros περὶ ἀνωμαλίας; heis libris contra ἀναλογίαν atque Aristarchum est nixus, sed ita, ut scripta indicarent eius, ut neutrius videatur pervidisse voluntatem; quod et Chrysippus de inaequalitate cum scribit sermonis, propositum habet ostendere similes res dissimilibus verbis et dissimiles similibus ipse vocabulis notatas (id quod est verum); et quod Aristarchus, de aequalitate cum scribit et de verborum similitudine, quorundam inclinationes sequi iubet, quoad patiatu consuetudo.“ — Varro, *De lingua latina*, ed. O. Müller, lib. IX. cap. 1.

<sup>2)</sup> „Primus igitur quantum opinamur studium grammaticae in urbem intulit Crates Mallotes, Aristarchi aequalis, qui missus ad senatum ab Attalo rege inter secundum et tertium Punicum bellum sub ipsam Ennii mortem, cum regione Palatii prolapsus in cloacae foramen crus fregisset, per omnē legationis simul et valetudinis tempus plurimas acroasis subinde fecit assidueque disseruit, ac nostris exemplum fuit ad imitandum.“ Suetonius, *De viris illustribus, De grammaticis et rhetoribus* cap. 2. ed. Reifferscheid, Lipsiae, 1860. — Scioppius az ő *Grammatica philosophica*-jának (1628.) bevezetésében azt írja. „Haec ergo ut legi, minime jam mirandum mihi visum est, tanti flagitii erroribus inquinatam esse veterem grammaticam, quae ex cloacae foramine una cum claudio magistro emerserit.“

tartózkodott Rómában, mintsem szándéka volt, s rábírták, hogy rendezzen néhány nyilvános nyelvtani fölolvasást vagyis *akroaseis*-t; és ezen fölolvasásoktól keltezi Suetonius a nyelvtanulmányt Rómában. Ez 159 körül Kr. e. történt, a második és harmadik pún háború közt, kevéssel Ennius halála után, és két évvel a görög rhetorok és bölcsesek kiűzése után (161). Négy évvel utóbb Carneadest szintén követnek küldötték Rómába, s Cato megtiltotta neki a fölolvasást. Crates fölolvasásai óta a nyelvtani s filologiai tanulmányok fölötte népszerűek lettek Rómában. Az ő tanítványa, Alexander Polyhistor, Sulla idejében működött. Tudjuk, hogy Lucius Aelius Stilo a latinról olvasott<sup>1)</sup>, a mint Crates a görögről olvasott vala. Tanítványai közt ott voltak Varro, Lucilius és Cicero. Varro huszonnégy könyvet irt a latin nyelvről, négyet közülök Cicerónak ajánlott. Cicerót magát tekintély gyanánt idézik nyelvtani kérdésekben, ámbár nem ismerünk tőle különös nyelvtani munkát. Lucilius a helyesírás reformjának szentelte szatiráinak kilenczedik könyvét<sup>2)</sup>. De semmi sem mutatja szembeszökőbben, milyen nagy érdekeltséget keltett a grammatika tanulmánya Rómának legelőkelőbb rétegeiben, mint Caesar műve a latin nyelvtanról. A gall háború folytán írta s Cicerónak ajánlotta, s ez bizonyára büszke lehetett arra a megtisztelésre, melyben a nagy hadvezető s államférfiu részesítette<sup>3)</sup>. Ezen munkák közül a legtöbb elveszett, s csak esetleges idézetekből ítélhetünk róluk. Így tud-

1) Mommsen II. 413. 426. 445. 457. I. Lucius Aelius Stilo irt egy munkát az etimológiáról, és egy indexet Plautushoz. — Lersch, *Die Sprachphilosophie der Alten*. II. 111.

2) Lersch II. 113. 114. 143.

3) Cicero *Brutus* cap. 72.

juk Caesarnak egy töredékes *De Analogiâ* cz. művéből, hogy ő volt a latin *ablativus* kifejezésnek alkotója. Az előtt sehol sem fordul elő ez a szó; a görög nyelvtanítóktól természetesen nem lehetett kölcsön venni úgy, mint más esetek nevét, mert a görög nyelvtannak nem volt ablativusa. Ha elgondoljuk, hogy Caesar harczolt a barbárok ellen Galliában s Németországban, hogy ügyelt távolról a római politika bonyodalmaira, s épen midőn készült megragadni a világ kormánypálcáját, ugyanakkor folytatta filológikus és grammatikus tanulmányait titkárával, a görög Dydimussal <sup>1)</sup>, — egészen ujszerű látványát adja ez mind ama rendkívüli embernek, mind a kornak, melyben élt. Midőn Caesar diadalmaskodott, egyik kedves terve az volt, hogy görög és latin könyvtárt alapít Rómában, és a könyvtárnokságot ama kor legjobb nevű tudósának, Varrónak ajánlotta, ámbár Varro Pompejus pártján harczolt ellene <sup>2)</sup>.

Igy elértünk ahhoz az időhöz, melyben — mint az előbb láttuk — Dionysius Thrax az első elemi görög nyelvtant Rómában kiadta. Dionysius, Aristarchus tanítványa léte, az „analogiát“ vallotta és ezért ellenzője volt ama nézeteknek, melyeket Crates adott elő a nyelvnek rendhagyó jelleme felől. Befolyása mégis leginkább gyakorlati irányban volt érezhető. Ő ültette át Rómába a tapasztalati nyelvtant, ő fordította latinra a görög nyelvtannak műnyelvét, és ezen új ruházatban járta be a nyelvtan majdnem két ezer év óta az egész művelt világot. Indiában másféle műnyelv fejlődött a brahmánok nyelvtanító iskoláiban, és az övék némely tekintetben tökéletesebb, mint az alexandriai s a római, mégis hall-

<sup>1)</sup> Lersch III. 144.

<sup>2)</sup> 48. Kr. e. — Mommsen III. 557. 1.



hatni már ott is ilyen szavakat, mint *casus*, *genus*, *activ*, *passiv*, s ezeket európai tanítók terjesztik bennszülött tanítványaik közt. A szók viszontagságai valóban különösek, s mikor egyszer az indiai kormány iskoláinak vizsgálatairól szóló jelentéseket néztem, olyan kérdések, hogy „Mi a *casus genitivusa* Sivának?“ úgy tetszett, a történelemnek egész köteteit vezetik elénk egyetlen mondatban. Hogyan jutottak Indiába ilyen szavak, *casus*, *genitivus*? Angliából jutottak oda, és Angliába Rómából, és Rómába Alexandriából, és Alexandriába Athénből. Athénben a *casus* vagyis *ptōsis* szónak bölcsészeti jelentése volt; Rómában *casus* csak szóról szóra fordítás volt; az eredeti *eset* jelentés elveszett s a szó tiszta műkifejezéssé süllyedt. Athénben a nyelv bölcsészete másik fele volt a szellem bölcsészetének. A logikai alaktan s a nyelvbeli alaktan műnyelve azonos volt. A stoikusok logikájának két része volt <sup>1)</sup>, *rhetorika* és *dialektika*, s az utóbbi először szólott „Arról, a mi jelöl, vagyis a nyelvről“; másodszer „Arról, a mi jelölve van, vagyis a tárgyakról.“ Az ő bölcsészetük nyelvében *ptōsis*, a mit a rómaiak *casus*-sal fordítottak, valóban esést jelentett, az az egyik eszmének a másikhoz való hajlását vagy viszonyát, egyik szónak a másikra való esését, rajta nyugvását. Hosszas, heves viták folytak arról, vajon a *ptōsis* vagy *eset* nevet lehet-e a *nominativus*ra is alkalmazni, és minden igazi stoikus megcsúfolta volna a *casus rectus* kifejezést, mert ők úgy okoskodtak, hogy az alany vagyis a *nominativus* nem eshetik s nem alapulhat valami másra, hanem áll egyenesen, s a mondatnak egyéb szavai hozzá támaszkodnak s tőle függenek.

<sup>1)</sup> Lersch II. 25. Περὶ σημαίνοντων vagy περὶ φωνῆς; ἐς σημαίνοντων vagy περὶ πραγμάτων.

És hogyan találják ki az indiai kormány iskoláinak barna tanulói, hogy *casus genitivus* mit jelent? A latin *genitivus* becstületes kocsintás, mert a görög *genikē* soha sem jelenthetett *genitivus*-t. Ha *genitivus* az eredet, a születés esetét akarta kifejezni, a görögben *gennētika* lett volna a neve, nem *genikē*. S a sajátító eset nem is épen a fiunak apjához való viszonyát fejezi ki. Mert ámbár mondhatjuk p. latinban „*filius patris*“ (az apának fia), de mondhatjuk ám azt is „*pater filii*“ (a fiunak apja). A görög *genikē*-nek sokkal tágabb, sokkal bölcsészebb értelme volt <sup>1)</sup>. A *casus generalis*-t jelentette, a nemi esetet, vagy inkább azt az esetet, mely a *genust* vagyis nemet fejezi ki. Ez valódi ereje a *genitivus*nak. Ha azt mondom „a víznek madara“, a „víznek“ megjelöli a nemet, melyhez valamely madár tartozik, oda sorolja a „vízi“ madarak közé. „A hegyek lakója“ a. m. a hegylakó. Olyan kifejezésekben, mint „apának fia“ vagy „fiunak apja“ a sajátítónak ugyanolyan eredménye van. Állít valamit a fiuról vagy az apáról; és ha különbséget teszünk az apa fiai s az anya fiai közt, a *genitivusok* azt az osztályt vagy nemet, *genust* jelölik, melybe az illető fiak tartoznak. Ugyanazon célnak felelnek meg, mint ez a két melléknév: apai és anyai. Szófejtéssel lehet bizonyítani, hogy sok esetben a sajátító végzete azonos ama képzőkkel, melyek főneveket melléknevekké változtatnak <sup>2)</sup>.

<sup>1)</sup> Schömann, *Was bedeutet γενική πῶσις* in *Höfers Zeitschrift für die Wissenschaft der Sprache* 1846. I. 83. I. II. 126. I. *Beiträge zur Geschichte der Grammatik*, von Dr. K. E. A. Schmidt, Halle 1859. Ueber den Begriff der *γενική πῶσις*, 320. I.

<sup>2)</sup> A tibeti nyelvben szabály, hogy „Melléknevek úgy alakulnak a főnevekből, hogy ezekhez hozzá járul a *genitivus* jegye“; ezt meg is

Alig szükség tovább nyomoznom a nyelvnek tapasztalati tanulmánya vagyis nyelvtani elemzése történetét Rómán túl. Dionysius Thraxnál a nyelvtannak vázlatára be volt végezve. Későbbi írók javították és teljesítették, de valóban semmi újat és eredetit nem tettek hozzá. Kisérhetjük a nyelvtani tudomány folyamát Dionysius Thraxtól a magunk idejéig görög és római íróknak majdnem szakadatlan láncolatában. M. Verrius Flaccust, Augustus unokáinak nevelőjét és Quintilianust találjuk az első században; Scaurust, Apollonius Dyscolust és ennek Herodianus fiát a másodikban; Proburst és Donatust, sz. Jeromos tanítványát, a negyedikben. Midőn Konstantin elmozdította Rómából a kormányzat székhelyét, a grammatika tudománya új hazát nyert a konstantinápolyi akadémiában. Nem kevesebbnek, mint húsz görög és latin grammatikusnak volt tanári széke Konstantinápolyban. Justinian alatt, a hatodik században, Priscianus neve adott új fényt a nyelvtanulmányoknak, s az ő műve tekintély maradt az egész középkoron át majdnem napjainkig. Mi magunk is azon terv szerint tanultuk a nyelvtant, melyet Dionysius követett Rómában, Priscianus Konstantinápolyban, Alcuin Yorkban; és akármit mondjunk a nevelő rendszerünkben történt javításokról, a görög és latin nyelvtanok, melyek nyilvános iskoláinkban használatosak, főképp a nyelvnek amaz első tapasztalati elemzésére vannak alapítva, melyet Athénben a bölcészek készítettek elő, Alexandriában a tudósok alkalmaztak, és Rómában a görög tanárok vittek át gyakorlati célra, t. i. idegen nyelv tanítására.

lehetne fordítani így: „a genitívus úgy alakul, hogy a névszóhoz hozzá járul a melleknévképző“; p. *mi* ember, *mi-ji* emberé vagy emberi. — Ugyanezt találjuk a garo nyelvben, s részben a dravida nyelvekben és a congoi, hindusztáni, mahratti stb. nyelvekben.

## NEGYEDIK FÖLÖLVASÁS.

### Az osztályozó stádium.

---

Utolsó fölölvasásunkban vázoltuk a nyelvek tapasztalati tanulásának eredetét és haladását Plato és Aristoteles idejétől fogva a mi iskolás gyerek korunkig. Látuk, mikor és mily körülmények között történt a nyelvnek első nyelvtani elemzése; hogyan nevezték alkotó részeit, a beszédrészeket; és hogyan állapítottak meg, félig bölcsészeti s félig tapasztalati műnyelv segítségével, olyan nyelvtanító rendszert, mely bizonyára megfelelt a maga fő céljának, akármit tartunk belső értéke felől.

Ha tekintjük azt az eljárást, melylyel kifejlesztették ezt a nyelvtani rendszert, nem várhatjuk, hogy ennek a segítségével megértjük a nyelvnek természetét. A nevek és igék, articulások és kötő-szókra való fölosztás, a hajlítás és ejtegetés mintái, mind ez csupa mesterséges háló, mely rá van húzva a nyelvnek élő testére. Nem kell Dionysius Thrax nyelvtanában keresnünk az emberi beszédnek helyes, jól tagolt vázlatát. Mégis különös, ha ügyelünk rá, milyen feltűnő egyezések vannak a görögök és a hindúk grammatikai műnyelve között, s ez úgy látszik azt bizonyítja, hogy mégis valami igaz és természetes alapon áll az iskoláknak annyira gáncsolt nyelv-

tani rendszere. A hindú az egyetlen nemzet, mely a nyelvtani tudományt művelte a nélkül, hogy akár közvetlen, akár közvetve kapott volna ösztönzést a görögöktől. Mégis a szanszkritban is az eseteknek — *vibhakti* vagyis hajlításoknak — ugyanazt a rendszerét találjuk, a cselekvő, szenvedő és közép alakokat, az időket, módokat és személyeket, és mindez, ha nem is egészen, de majdnem egészen azon módon van fölosztva, mint a görögben<sup>1)</sup>. A szanszkritban a nyelvtan neve *Vjākarana*, azaz elemzés vagy földarabolás, széttagolás. Valamint a görög nyelvtan Homér kritikus tanulmányának köszönte eredetét, a szanszkrit nyelvtan a Védáknak, a brahmánok legrégebbi költészetének, tanulmányából keletkezett. Ezen szent himnuszok s a későbbi irodalmi szanszkrit nyelv közt volt különbségeket följegyezték és vallásos gonddal őrizték. Még megvannak a brahmánok nyelvtani tudományában történt első kísérletek, az úgy nevezett *prātiçākhjā*k. Ezen műveknek bevállott célja csak az, hogy a régi védai nyelvjárásnak helyes kiejtéséről adjanak szabályokat, de szolgáltatnak egyszersmind nyelvtani jellemű észrevételeket és különösen azokat az értékes gyűjteményeket rendhagyó vagy másképp megjegyzésre méltó szókából, a *ganá*kat. Az ezekben nyújtott szilárd alapra építették a következők nemzedékek tudósai azt a csodálatos épületet, mely tökéletességre emelkedett *Pānini* nyelvtanában. Nincs olyan alak, sem rendes, sem rendhagyó, mely ne volna figyelembe véve *Pānini* és magyarázóinak nyelvtanában. Olyan tökéletes példánya a tisztán gyakorlati nyelvelemzésnek, hogy fölül nem multa, sőt meg sem közelítette más nemzetek nyelvtani irodal-

<sup>1)</sup> L. Max Müller, *History of Ancient Sanskrit Literature* 158. 1.

minak semmiféle terménye. De a nyelvnek igazi természetéről s természetes növéséről nem tanulhatunk belőle semmit.

Mit tudunk tehát a nyelvről, ha megtanultuk a görög vagy szanszkrit nyelvtant, vagy ha átvittük a klasszikus nyelveknek hálózatát a magunk nyelvére?

Ismerünk némely nyelvalakokat, melyek megfelelőnek némely gondolatalakoknak. Tudjuk, hogy alanynak a nominativus alakját kell fölvenni, tárgynak az accusativusét. Tudjuk, hogy a távolabbi tárgyat tulajdonítóba lehet tenni, s hogy az állítmány, legáltalánosabb alakjában, állhat sajátítóban. Megtanultuk, hogy *p.* az angolban *s* végzet vagy *of* előszó jelöli a sajátítót, a görögben ellenben *os*, a latinban *is* végzet fejezi ki. De hogy mit jelent ez az *os* és *is*, miért van annyi erejük, hogy az alanyesetet sajátítóra, tehát alanyt állítmánynya változtassanak, az talány marad. Az magától értődik, hogy minden nyelvnek, ha nyelv akar lenni, kell megkülönböztetnie az alanyt a tárgytól, az alanyesetet a tárgyesettől. De hogy vihet végbe csupán a szóvégnek változása olyan lényeges különbséget, az majdnem megfoghatatlannak látszik. Ha egy pillanatra félre tekintünk a görög-től és a latintól, valóban találunk sok nyelvet, melynek nincs külön alakja ezen két gondolatbeli kategóriára. Még a görögben s latinban sincs külsőleg különbség a semlegesek alanyesete s tárgyesete között. Azt mondják közönségesen, hogy a sínai nyelvnek semmi nyelvtana nincs, az az: nincsenek ragozásai, nincsenek hajlításai és ejtegetései, a mint mi értjük ezeket a szavakat, nem külbözteti meg alakilag a beszéd részeit egymástól, a főnevet, igét, melléknevet, igehatározót stb. Még sincs a gondolatnak olyan árnyalata, melyet sínai nyelven ne lehetne kifejezni. A kínaiaknak nem nehezebb különb-

séget tenniök „Jakab veri Jánost“ és „János veri Jakabot“ közt, mint a görögök s rómaiaknak vagy akár magunknak. Nincs nekik külön végzetük a tárgyesetre, de megfelel a czélnak az, hogy az alanyt mindig az ige elé helyezik, a tárgyat pedig utána, vagy hogy oly szavakat alkalmaznak a név előtt vagy után, melyek világosan jelentik, hogy a névszót az igének tárgyául kell venni. Vannak más nyelvek, melyeknek a görögnél és latinnál is többféle végzetük van. A *finnbén* tizenöt eset van, s ezek kifejeznek minden lehető viszonyt alany és tárgy közt. De nincs határozott accusativusa, tisztán tárgyi esete. Az angolban és francziában az alanyeset és tárgyeset megkülönböztető végzetét elkoptatta a hangbeli romlás, és ezek a nyelvek kénytelenek úgy, mint a sínai, az alanyt s a tárgyat a szavaknak elhelyezése által különböztetni meg. A mit tehát az iskolában tanulunk, mikor azt halljuk, hogy *rex* nominativusból *regem* lesz az accusativus, az egyszerűen gyakorlati szabály. Tudjuk, hogy mikor kell használnunk *rex*, és mikor *regem* alakot. De miért legyen a királynak *rex* a neve, mikor alany és *regem*, mikor tárgy: ez egészen megfejtetlen marad. Ép úgy tanuljuk, hogy *amo*, angolul *I love*, annyi mint szeretek, *amavi*, *I loved* szerettem; de miért jelölje ezt a tragikus változást *szeretésből nem szeretéssé* egyszerűen az, hogy az o-t fölcseréljük *avi*-val (magyarban *ek-et tem-mel*), vagy hogy az angolban csak egy *d*-t teszünk az első alakhoz: ezt se nem kérdi a nyelvtan, se nem felel rá.

Már ha van nyelvtudomány, épen ezekre a kérdésekre akar felelni. Ha nem lehet rájuk felelni, ha meg kell elégednünk paradigmákkal és szabályokkal, ha a nevek és igék végzeteit a megegyezés találmányainak vagy titokszertü hajtásoknak kell tekintenünk, akkor nincs a nyelvnek tudománya, akkor meg kell elégednünk a

nyelvnek úgy nevezett mesterségével (τέχνη) vagyis a nyelvtannal.

Mielőtt elvállaljuk avagy abbanhagyjuk valamely kérdésnek megfejtését, helyesen cselekszünk, ha meghatározzuk, milyen eszközeink vannak a megfejtésre. Ha p. az angollal kezdjük, azt kellene kérdenünk, micsoda eszközök segélyével találhatjuk ki azt, miért jelenti *I love* azt, hogy most csakugyan szeretek, és miért jelenti *I loved* azt, hogy ez az érzés már elmúlt és elveszett? Vagy ha oly nyelveket tekintünk, melyeknek gazdagabb ragozásuk van, mint az angolnak, azt kísértünk meg felföldözni, mily folyamat és mily körülmények következtében lett *amo*-ból csupán egy *r* hozzájárulása által *amor*, mely már nem azt fejezi ki, hogy én szeretek, hanem hogy engem szeretnek, szerettetem. Úgy sarjadtak talán elő a hajlítások és ejtegetések, mint egy fának virágai? vagy úgy készen adta őket az embernek valami rejtélyes hatalom? vagy bölcs emberek találták föl, úgy hogy némely betűkkel jelölték a gondolásnak némely mozzanatait, mint a matematikus, a ki szabadon választott algebrai jegekkel fejezi ki az ismeretlen mennyiségeket? Itt egyszerre szemtől szemben állunk a nyelvtudománynak legfőbb, legnehezebb kérdésével, a nyelvnek eredetével. De jobb lesz most elfordulnunk az elméletektől másfelé, és egyelőre egészen a tényekre irányoznunk figyelmünket.

Vegyük az angolban a végzett jelent (perfectum), *I loved*, összehasonlítva a folyó jelennel (praesens), *I love*. Nem karolhatjuk föl egyszerre az egész angol nyelvtant, de ha kereshetjük az egyik alaknak nyomait egészen valódi fészkeig, akkor alig esik nehezünkre a többit is kinyomoznunk. Már ha azt kérdezzük, hogyan fejezhette ki egy vég *d*-nek hozzájárulása oly rögtön a szerelemtől a közönyhez való átmenetet, mielőtt valami megfejtést



megkísértenénk, legelső dolgunk az, hogy megállapítsuk, melyik *I loved*-nek legrégebb, legeredetibb alakja. Ezt a szabályt elismerte már Plato a nyelv bölcsészetében, ámbár, meg kell vallanunk, ritkán vette hasznát. Tudjuk, milyen pusztítást vihet végbe a hangbeli romlás a nyelvnek szótárában is, nyelvtanában is, és kár volna konjektúráinkat vesztegetni olyan alakulatokra, melyeknek megfejtésére elégséges a nyelv történelmére hivatkoznunk. Már pedig az angol nyelv történetének nagyon csekély ismerete is tudatja velünk, hogy a mai angol nyelvtan nem olyan, mint Wycliffeé volt. Wycliffe nyelvét megint visszavezethetjük addig, a hol Sir Frederick Madden szerint közép angolnak nevezzük, 1500—1300; a közép-angolt visszavihetjük az ó angolra, 1330—1230; az ó angolt a félszászra, 1230—1100; s a fél-szászt az angol-szászra <sup>1)</sup>. Világos, hogy ha fel akarjuk fődözni eredeti jelentményét annak a szótagnak, mely *I love-t I loved*-dé változtatja, akkor ezen szótagnak eredeti alakjához kell folyamodnunk, ha valahol ráakadhatunk. Soha sem tudnók, hogy az angol *priest* (a német *priester*) eredetileg *öregebbet* jelentett, ha nem kutatjuk föl, hogy eredeti alakja *presbyter*, s ebben minden görögtudó azonnal föl ismeri *presbys*-nek (öreg) középfokát. Ha csak a mai angolra volnánk hagyva, megkísértenők *priest*-et kapcsolatba hozni *praying* vagy *preaching*-gel, de így nem juthatnánk helyes származtatásához. A mai angol *Gospel* éppen nem mutat világos jelentést. A mint visszakisérjük az eredeti *Goddspell*-ig, látjuk, hogy szórul szóra fordítása az *evangelium*-nak: jó ujság, jó hír. *Lord* az angolban semmi egyéb nem volna, csak üres czím, ha nem

---

<sup>1)</sup> L. Marsh *Lectures on the English Language* 48. l.

volna felfödözve eredeti alakja és jelentése az angol-szász *hláford*-ban, a mi kenyéreredetet jelent, mert *hláf* kenyér és *ord* hely. <sup>1)</sup>

De ha ezt meg tettük is, ha kutattuk egy mai angol szónak nyomait az angol-szászig, ebből épen nem következik, hogy ott meg is találjuk eredeti alakját, vagy hogy ennek föltárhassuk eredeti jelentését. Az angol-szász nem eredeti, nem őslakók nyelve. Már nevével is a szárazföldi szászokra és angolokra mutat. Ezért kísérnünk kell szavunkat a különböző szász és alnémet nyelvjárásokon végig, míg végre a németnek legrégebb fokát érjük el, a melyikhez juthatunk, t. i. a Kr. u. negyedik századbéli gótot. Még itt sem állapodhatunk meg. Mert ámbár a gótot nem vihetjük vissza régebbi germán nyelvre, mindjárt észre vesszük, hogy a gót is újabb nyelv, és hogy a fejlődésnek számos fokán kellett áthaladnia, mielőtt az lett belőle, a mi volt Ulfilas püspök szájában.

Mit kell tehát tennünk? — Azt kell megkísértenünk, a mit akkor tennénk, ha az ujkori román nyelvekkel volna dolgunk. Ha francia szót nem vihetünk vissza latinra, az olaszban keressük meg a megfelelő alakot, és iparkodunk az olaszt visszavezetni latin forrására. Ha p. kételkednénk a francia *feu*, tűz szó eredetén, csak az olasz *fuoco*-ra kell vetni szemünket, és azonnal látjuk, hogy mind a kettő, *fuoco* és *feu*, a latin *focus*-tól származik. Tehetjük ezt, mert tudjuk, hogy a francia s az olasz rokon nyelvjárások, és mert megelőzőleg meghatároztuk pontosan ama rokonságnak fokát, melyben egymáshoz állanak. Ha az olasz helyett a né-

---

<sup>1)</sup> Grimm, *Deutsche Grammatik* I. 229. 1.

metben kerestük volna a francia *feu*-nek magyarázatát, eltévesztettük volna az igaz utat; mert a német *feuer*, ámbár jobban hasonlít a *feu*-höz, mint az olasz *fuoco*, francziában soha sem vehette volna föl a *feu* alakot.

Hogy a francia *hors* (kívül) előszó a latin *foris*-ből származik, azt is könnyebben meghatározhatjuk, ha megtaláltuk, hogy *hors*-nak megfelel az olasz *fuora*, a spanyol *fuera*. A francia *fromage*, sajt, nem egy könnyen fejthető meg a latinból. De a mint összehasonlítjuk az olasz *formaggio*-val<sup>1)</sup>, látjuk, hogy *formaggio* és *fromage* *forma*-tól származik; mert Olaszországban a sajt úgy készült, hogy a tejet kis kosarakba, formákba öntötték. Az angol *feeble*-t, a francia *faible*-t világosan származtathatjuk a latinból, de csak akkor, ha látjuk az olasz *fiavole*-t, s ha ez a latin *febilis*-re, siralmas, emlékeztet bennünket. Soha sem leltük volna meg a francia *payer*, az angol *to pay* etimológiáját, azaz származását, ha nem folyamodnánk a rokon nyelvjárások szótárához, az olasz és spanyoléhoz. Itt megtaláljuk, hogy fizetni az olaszban *pagare*, spanyolban *pagar*, a provençalban pedig valóban mind a két alakot megtaláljuk: *pagar* és *payer*-t. Már pedig *pagar* világosan a latin *pacare*, megbékíteni, megnyugtanni, ígére mutat vissza. Joinville mind a két értelemben használja a *payer* igét: megbékéltetni és kifizetni<sup>2)</sup>. A hitelezőt megnyugtanni annyi volt, mint kifizetni; épen így volt *une quittance*, nyugtató, eredetileg *quietantia*, megnyugtató, mert *quietus* nyugodt.

<sup>1)</sup> Diez, *Lexicon*. — Columella VII. 8.

<sup>2)</sup> Joinville, ed. Nat. de Wailly 34. l., „Il s'agenoilla devant l'évesque et se tint bien pour païé“; 256. l. „que se les dix mille livres ne sont paies, que vous le facez paier.“

Ha tehát nyomozásainkat tovább akarjuk folytatni, ha nem elégszünk meg avval, hogy az angol szót gótra vezessük vissza, hanem azt akarjuk tudni, milyen volt fejlődésének még régibb korában — akkor meg kell határozunk, vajon vannak-e más nyelvek, melyek a góthoz oly viszonyban állanak, a milyenben az olasz és spanyol állanak a francziához — föl kell állítanunk, a mennyire lehetséges, a különféle nyelvcsaládoknak nemzetség-fáját, genealogiáját. És ezzel tudományunknak második fokára, az osztályozás stádiumába lépünk; mert a genealogia, a hol alkalmazható, legtökéletesb alakja az osztályozásnak.

Mielőtt amaz eredményeket kezdjük vizsgálni, melyeket az ujjab munkások, Schlegel, Humboldt, Pritchard, Bopp, Burnouf, Grimm, Pott, Benfey, Kuhn, Curtius, Schleicher és mások nyertek a nyelvtudománynak ezen ágában, jó lesz egy pillantást vetnünk arra, mi történt az ő idejük előtt az emberiség számtalan nyelveinek osztályozása érdekében.

A görögök soha sem gondoltak arra, hogy az osztályozás elvét alkalmazták volna az emberi nyelvekre. Ők csak a görög közt egy részt, s minden egyéb nyelv közt más részt tettek különbséget, s az utóbbiakat a kényelmes „barbár“ nevezet alatt foglalták egybe. Igaz, sikerült nekik a görög nyelvjárások közül négyet tűrhető helyességgel osztályozniok <sup>1)</sup>, de a „barbár“ kifeje-

<sup>1)</sup> Strabo, ed. Müller ed. Dübner, p. 286. l. 10. Τὴν μὲν Ἰάδα τῆ παλαιᾷ Ἀτθίδι τὴν αὐτὴν φασμέν, τὴν δὲ Δωριδα τῆ Αἰολίδι. Ugyanez az író a keresztény időszámítás elején azt mondja a számos görög nyelvjárásról: σχεδὸν δὲ τι καὶ νῦν, κατὰ πόλεις, ἄλλοι ἄλλως διαλέγονται δοκοῦσι δὲ δωρκεῖν ἅπαντες διὰ τὴν συμβᾶσαν ἐπικράτειαν (ibid. p. 286. l. 45.) V. ö. *Romaiic and Modern Greek* by James Clyde, 1855. 28. l.

zést olyan általánosan használják a görögnek távolabb rokonaira (a pelasgok, károk, macedonok, thrákok és illyrek nyelvjárásaira), hogy tudományos osztályozás céljából majdnem lehetetlen hasznát venni a régi írók állításainak ezen, úgy nevezett barbár nyelveket illetőleg.<sup>1)</sup>

<sup>1)</sup> Herodot (VII. 94. és 95.) Pelasgoi-nak mondja a Peloponnesoson s a szigeteken lakó ionok s az aeolok régi nevét. Mégis (I. 57.) azt következteti a Kreston, Plakia és Skylake városokbeli pelasgoknak akkori nyelvjárásából, hogy a régi pelasgok barbár nyelven beszéltek (βάρβαρον τὴν γλῶσσαν λέντες). Ezért aztán azt hiszi, hogy az attikai nép, mely voltaképen pelasg volt, eredeti nyelvét elvesztette (τὸ Ἀττικὸν ἔθνος ἐν Πελασγικὸν ἄμα τῇ μεταβολῇ τῇ ἐς Ἑλληνας, καὶ τὴν γλῶσσαν μετέμαθε). V. ö. Dieffenbach, *Origines Europaeae* p. 59. Halykarnassusi Dionysius (I. 17.) ezt a nehézségét úgy kerüli el, hogy azt mondja, a pelasg nép kezdettől fogva hellén népfaj volt, eleinte a Peloponnesosból ment éjszakra, letelepedett Thessaliában, melyet akkor barbárok laktak, és végre kiűzték őket Thessaliából a kuretek és a lelegek, a kiket most aetoloknak és lokroknak hínak. Azonban mind a kettő csak egyéni vélemény.

A káriabelieket Homér (II. 867. v.) βαρβαρόφωνοι-nak nevezi; de Strabo (p. 565. l. 42.) nagyon törekedik bebizonyítani, hogy ez csak beszédöknek durva hangzatára vonatkozott, és hogy Homér a „barbár“ szót még nem vette a hellének ellentéte gyanánt. Azonban Strabo maga a károkat tulajdonképen barbároknak tekinti. Azt mondja (p. 267. l. 15; p. 564. l. 20), hogy azelőtt Λέλεγες volt a nevük. Ezeket pedig a pelasgokkal, s a kaukonokkal együtt Hellasnak régibb barbár lakói közé számítja (p. 266. l. 47; p. 267. l. 24.) Továbbá ő és Aristoteles és halykarnassusi Dionysius (I. 17.) a lokrokat a lelegek maradékainak tekintik, pedig a lokrokat alig nevezték volna barbároknak.

A macedonokat Strabo (p. 395. l. 45) „a többi hellénekkal“ együtt említi. Demosthenes N. Sándort barbárnak nevezi, Isokrates pedig Heraklidának. A mennyire néhány megmaradt szóból ítélhetni, a macedon nyelv görög nyelvjárás lehetett. (Dieffenbach, *Origines Europaeae* p. 62). Justinus (VII. 1.) azt mondja a macedonokról: „Populus Pelasgi, regio Paeonia dicebatur.“ A hagyomány azt tartotta, hogy a macedonok elfoglalta föld a thrákoké vagy pieriaiaké (Thuk. II. 99.

Plato ejt ugyan Kratylosában (36. fejj.) olyan megjegyzést, hogy a görögök a maguk szavait barbároktól kaphatták, minthogy a barbárok régiebbek, mint a görögök. De nem tudta észrevételének egész horderejét belátni. Csak azt mutatja ki, hogy néhány szó, mint a *tűz*, *víz* és *kutya* neve azonos a phrygben s a görögben; és fölteszi, hogy a görögök a phrygektől kölcsönözték őket (26. fejj.) Az

Strabo, p. 267. l. 10.), egy része pedig a thessaliaké volt (Strabo, p. 369. l. 44). Livius (31.29) azt mondja az aetolok, akarnánok és macedonokról: *ejusdem linguae homines.*

A thrákokot Herodot az indiai nép után legnagyobb népnek mondja (V. 3.). Strabo megkülönbözteti őket az illyrektől (p. 260. l. 30; Diefenbach, p. 65.), a keltáktól (Strabo p. 252. l. 27.) és Thukydides a gétáktól és scytháktól (II. 96.) Nyelvükről csak annyit tudunk, a mennyit Strabo mond (p. 252. l. 9.), hogy a thrákok ugyanazt a nyelvet beszélik, melyet a géták, és a géták ugyanazt, a melyet a dákok (p. 253. l. 15). A dák nyelvnek töredékei megvannak még a Dioskoridesnél összegyűjtött növénynevekben, ezek pedig — Grimm magyarázata szerint — nyilván árja, ámbár nem görög szavak. A thrákokat az illyrekkel és epirótákkal együtt Strabo barbároknak nevezi (p. 267. l. 6.).

Az *illyrek* barbárok voltak a görögök szemében. Most az árja család egyik önálló ágának tekintik őket. Herodot hozzájuk sorozza a venéteket (I. 196.); s a venétek, Polybius szerint (II. 17.), a ki ismerte őket, a keltákétól különböző nyelven beszéltek; azt mondja továbbá, hogy ez régi népfaj, s hogy szokásaiban s viseletében a keltákhoz hasonlít. Ezért némely író hibásan keltáknak vette őket, s nem vette tekintetbe a nyelvi különbséget, melyre Polybius kellő súlyt fektet. Az illyr nagyon elterjedt népfaj volt; a pannonokat, dalmátokat, dardánokat (a kiktől a Dardanellák vették nevüket), mind ezeket nevezik illyreknek (Diefenbach, *Origines Europaeae*, p. 74. 75).

Veszett munka volna, ha határozott fogalmakat akarnánk megállapítani a görögök és rómaiak adataiból barbár szomszédaiak faja és nyelve tekintetében.

a gondolat, hogy a görögnek s a barbárok nyelvének közös forrása lehetett, soha sem jutott eszébe. Különös, hogy olyan átható ész, a milyen Aristotelesé volt, nem tudott a nyelvekben semmit sem észre venni abból a törvényből és rendből, melyet a természetnek más országaiban iparkodott fölfedezni. De ha Aristoteles nem kísértette ezt meg, nem kell csodálkoznunk, hogy a következő két ezer évben sem kísértette meg senki. A rómaiak minden tudományos tárgyban csupán papagájai a görögöknek. Ők maguk barbároknak voltak nevezve, és csakhamar hozzá szoktak, hogy azon nevet ők is alkalmazzák más nemzetekre, kivéve természetesen mestereiket, a görögöket. Már pedig *barbár* egyike ama anyag kifejezéseknak, melyek, úgy látszik, mindent mondanak, de voltaképen semmit sem mondanak. Olyan gondtalanul használták, mint az *eretnek* szót a középkorban. Ha a rómaiak nem kapták volna készen ezt a kényelmes *barbár* nevet, több figyelemmel s rokonszenvvel bántak volna szomszédaikkal, a keltákkal és germánokkal: minden esetre nagyobb tisztelettel lettek volna irántuk. És ha ezt teszik, felfödözték volna, daczára a külső különbségeknek, hogy ezek a barbárok végre is nem nagyon távoli rokonaik. Olyan sok hasonlóság volt Caesar nyelve közt s azon barbároké közt, kik ellen Galliában s Germániában harczolt, mint az ő nyelve és Homér nyelve közt. Olyan éleselméjű ember, mint Caesar, belátta volna ezt, ha nem tette volna vakká a hagyományos kifejezésmód. S ez nem túlzás. Mert nézzünk csak egy példát. Ha olyan folyton előforduló igét veszünk, mint a bírást jelentő ige, *van nekem*, a ragozást majdnem azonosnak találjuk a latinban s a görögben:

	latin	gót
van nekem	habeo	haba <sup>1)</sup>
van neked	habes	habais
van neki	habet	habaith
van nekünk	habemus	habam
van nektek	habetis	habaith
van nekik	habent	habant.

Bizonyára jókora vakság vagy inkább süketség kell ahhoz, hogy ilyen hasonlóságot észre ne vegyen az ember, s ez a vakság vagy süketség, úgy hiszem, egészen és egyedül a *barbár* szóból keletkezett. A míg ez a barbár szó ki nem volt törölve az emberiség szótárából, a míg a *testvér* nem lépett helyébe, a míg el nem volt ismerve a világ minden nemzetének joga, hogy *egy* nem tagjainak legyenek nevezve, addig nem kereshetjük tudományunknak első kezdeteit sem. Ezt a változást a kereszténység hozta létre. A hindúnak minden ember, a ki nem „kétszer született“, *mlek'k'ha* volt; a görögöknek mindenki, a ki nem tudott görögül, barbár volt; a zsidóknak minden körülmetéletlen személy pogány volt; a mohammedánoknak minden ember, a ki a prófétában nem hisz, *kāfir*, hitetlen, vagy *gyaur*, tűzimádó pogány. A kereszténység először rontotta le a korlátokat zsidó és pogány, görög és barbár, fehér és fekete között. *Humanitás* olyan szó, melyet hiába keresünk Platóban vagy Aristotelesben; az az eszme, hogy az emberi nem *egy* család, hogy az *egy* Isten gyermekei, keresztény eszme; s az emberiség tudománya s az emberiség nyelveinek tudománya soha sem született volna meg a kereszténység nélkül. Mikor arra tanították az embereket, hogy mindenkit testvérnek tekintsenek, akkor, és csak akkor tűnhetett föl az emberi be-

<sup>1)</sup> Leo Meyer: *Die gotische Sprache* 38. 1.



széd különfélesége olyan kérdésnek, mely megoldást követelt minden gondolkodó figyelőtől s azért a nyelvtudománynak valódi kezdetét az első pünkösd napjáról kezdem. A megoldott nyelveknek ezen napjától kezdve új fény dereng a világ fölött, és szem elé kelnek oly tárgyak, melyek rejtve voltak az ókori népek tekintete előtt. Régi szavak új értelmet nyernek, régi kérdések új érdeket, régi tudományok új célzt. Az emberi nemnek közös eredete, a fajok és nyelvek különbsége, minden nemzetnek fogékonysága a legmagasb fokú szellemi művelődés irányában — ezek az új világban, melyben mi élünk, tudományos érdekű kérdések lettek, mert a tudományosnál is fölebbvaló érdekűek. Gyöngye ellenvetés az, hogy oly sok századnak kellett elmúlnia, mielőtt az a szellem, melyet a kereszténység öntött a tudományos bűvárlatnak minden ágába, látható eredményeket termett. A tölgy hajókban, melyek az oceánt szelik, fölismerjük a kis makkot, melyet évszázadok előtt ástak a földbe, és fölismerjük Albertus Magnus bölcsészetiében, majdnem 1200 évvel Krisztus holta után, Kepler törekvéseiben, s a korunkbeli legnagyobb bölcsészek vizsgálódásaiban azon gondolat-kulcsnak alap hangját, melyet először a pogányok apostola hangoztatott<sup>1)</sup>: „Mert a mi Istenben láthatatlan, az ő örökkévaló hatalmassága és Istensége, e világnak alkotmányából és a teremtett dolgokból megértetvén, megláttatik.“

De fogjuk látni, hogy a nyelvtudomány többet köszönhet a kereszténységnek, mint az első lendületet. Tudományunknak előmunkásai maguk az apostolok, a kik

---

<sup>1)</sup> Róm. I. 20. — Locke, *Essay concerning Human Understanding* IV. 10, 7.

küldve voltak világgá „hirdetni az evangéliomot minden teremtménynek“, és igazi követőik, az egész keresztény egyháznak térítői. Most is a Miatyánk s a szentírás fordításai a világnak minden nyelvére, a legbecsesebb anyagokat szolgáltatják a hasonlító nyelvészeknek. Míg az ismert nyelvek száma csekély volt, nem igen jutott eszébe valakinek az osztályozás. A lelket szinte meg kell zavarni a tények sokaságának, mielőtt a rendezéshez folyamodnék. Míg csak is a görögöt, latint és hébert tanulták, elégséges volt az az egyszerű fölosztás szent és köz, vagy klasszikus és keleti nyelvekre. De midőn a theologusok kiterjesztették tanulmányaikat az arab, khaldéai és szíriai nyelvekre, ezzel egy lépés történt, még pedig nagyon jelentékeny lépés nyelvosztálynak vagy családnak föllállítása felé <sup>1)</sup>. Be kellett látnia mindenkinek, hogy

<sup>1)</sup> Hervas (*Catalogo* I. 37.) a következő műveket említi, melyek a nyelvtudomány terén a 16. század folytán megjelentek: *Introductio in Chaldaicam Linguam, Siriacam, atque Armeniacam, et decem alias Linguas*, a Theseo Ambrosio, Papiae, 1539. 4o. *De Ratione communi omnium Linguarum et Litterarum Commentarius*, a Theodoro Bibliandro, Tiguri 1548. 4o. Ez magában foglalja a Miatyánkot tizennégy nyelven. Bibliander a walesit s a cornit a görögtől származtatja, azt mondván, hogy a görög nyelv Marseilleből Franciaországon át hatott ide. Azt állítja, hogy kevés különbség van az örmény s a khald nyelv közt, és idézi Postelt, a ki a törököket az örményektől származtatja, mert törökül is beszéltek Örményországban. A perzsákat Sém ivadékainak veszi, és nyelvüket összekapcsolja a szírral s a héberrel. A szerb s a georgiai nyelv ő szerinte görög nyelvjárások.

A nyelvről szóló egyéb munkák a 16. századból: Perion, *Dialogorum de Linguae Gallicae Origine ejusque cum Graeca Cognatione libri quatuor* Parisiis 1554. Ő azt mondja: minthogy a francia nincs megemlítve ama hetvénekét nyelv között, melyek a bábéli nyelvzavarból eredtek, tehát a görögből kell származnia. Caesart idézi (*De Bello Gallico* VI. 14.) annak bebizonyítására, hogy a druidák görögül beszéltek, s aztán ebből származtatja a mai francia nyelvet!

ezek a nyelvek egymásnak legközelebb rokonai, és hogy különböznek a görögtől és latintól mind azon pontokban, melyekben egymással megegyeznek. És látjuk, hogy már régen, 1606-ban *Guichard*<sup>1)</sup> az ő *Harmonie étymologique* cz. művében a hébert, khaldéait és szírt egymás mellé helyezi egy nyelvosztályba; azon kívül különbséget tesz a román és a germán nyelvjárások közt.

De meggátolta hosszú időre a nyelvtudománynak haladását az a gondolat, hogy az emberi nemnek ősi nyelve a héber volt, s hogy ezért minden nyelvnek a

---

Henri Estienne (1528—1598.) munkái sokkal szilárdabb alapon állnak. Igazságtalan az a vád, hogy ő a francziát a görögből származtatta. L. művét: *Traicté de la Conformité du Langage français avec le grec* (1566 körül). Különösen mondattani és nyelvtani észrevételeket tartalmaz, és célja megmutatni, hogy némely görög kifejezéseket, melyek rendhagyóknak s nehezeknek tetszenek, könnyebben meg lehet érteni, ha összehasonlítjuk hasonló francia kifejezésekkel.

A Miatyánkot 1548-ban tizennégy nyelven adta ki Bibliander, 1591-ben huszonhat nyelven Roccha (*Bibliotheca Apostolica Vaticana a fratre Angelo Roccha, Roma, 1591. 4o*); 1592-ben negyven nyelven Megiserus (*Specimen XL Lingvarum et Dialectorum ab Hieronymo Megisero a diversis auctoribus collectarum quibus Oratio Dominica est expressa Francofurti 1592*); 1593-ban ötven nyelven ugyanaz a szerző (*Oratio Dominica L diversis lingvis, cura H. Megiseri, Francofurti 1593. 80*).

<sup>1)</sup> A 17. század elején jelent meg *Trésor de l' Histoire des Langues de cet Univers* par Claude Druet, 2. édition, Iverdon, 1619. 4o, Hervas azt mondja, Druet ismétli Postel, Bibliander és más 16. századbeli írók tévedéseit.

Druet előtt adta ki munkáját Estienne Guichard: *L'Harmonie étymologique des Langues hébraïque, chaldaïque, syriaque, — greque — latine, française, italienne, espagnole, — allemande, flamende, angloise etc.* Paris 1606.

Ennek a könyvnek czíme azt mutatja, hogy Guichard négy nyelvosztályt különböztet meg, melyeket most sémi, hellen, itáliai és germánnak neveznénk: mégis a görögöt a héberből származtatja.

héberből kell eredni. Az egyház-atyák soha sem kételkedtek e felől. Sz. Jeromos egyik levelében Damasusnak azt írja <sup>1)</sup>: „Az egész ókor (*universa antiquitas*) bizonyítja, hogy a héber nyelv, melyen az ó szövetség van írva, kezdete minden emberi beszédnek.“ Origines a Mózes negyedik könyvéről irt művében a tizennegyedik homiliában abbéli hitét fejezi ki, hogy a héber nyelv, mely eredetileg Ádám hagyománya, megmaradt a világnak azon részében, mely Istennek volt választott része, és nem volt, mint a többi, valamelyik angyalára bízva. <sup>2)</sup>

Több nép tartotta szent írásai nyelvét a legrégebbi nyelvnek, vagy az emberiség természetes nyelvének. A brahmánok szerint a szanszkrit az istenek nyelve, s a buddhisták a páli vagy mágadhi nyelvjárást, Buddhának és szent törvényüknek a *Tripitakának* nyelvét, tehát oly nyelvet, mely a szanszkritből olyan világosan származik, mint az olasz a latinból, minden nyelvek gyökerének tekintették. Katjájana páli nyelvtaniró azt mondja: „Van egy nyelv, mely gyökere valamennyinek; emberek és brahmánok beszéltek a kalpáknak kezdetén, az előtt pe-

---

J. J. Scaliger (*Opuscula Varia*, Parisiis 1610. p. 119. *Diatriba de Europaeorum Lingvis*) tizenegy osztályt különböztet meg: latint, görögöt, germánt, szlávot, epirótát vagy albánt, tatárt, magyart, finnt, ir-t, brittet és baszkot vagy cantabriait.

<sup>1)</sup> „Initium oris et communis eloquii, et hoc omne, quod loquimur, Hebraeam esse lingvam, qua vetus Testamentum scriptum est, universa antiquitas tradidit.“ Máshol (Isaia cap. 7.) azt írja: „Omnium enim fere lingvarum verbis utuntur Hebraei.“ L. még *Journal asiatique* 1850. júl. 20. l.

<sup>2)</sup> „Mansit lingua per Adam primitus data, ut putamus, Hebraea, in ea parte hominum, quae non pars alicujus angeli, sed quae Dei portio permansit.“

dig soha sem ejtettek emberi hangot, és még a főséges Buddha is azt beszélte: ez a magadhi nyelv.<sup>1)</sup>

Midőn tehát az első kísérletek történtek a nyelvek osztályozásában, olyan tudósok szemében, mint Guichard és Thomassin, ez volt a kérdés: Minthogy a héber kétség kívül a nyelvek szülője, hogy kell azt a folyamatot megfejtenünk, mely által a héber annyi nyelvjárásra osztott; és hogy lehet ezt a sok nyelvjárást, a görögöt és latint, a koptot, a perzsát, a törököt, visszavezetni közös forrásokra, a héberre?

Valóban bámulatos, mennyi alapos tudományt és szellemet vesztegettek ezen kérdésre a tizenhetedik és tizennyolczadik század folytán. Ehhez talán egyetlen párhuzamot találunk a régi csillagászok fáradságos számításai- és szerkesztéseiben: meg akarták magyarázni az égi testek mozgásait, és ténynek vették, hogy földünknek kell a bolygó-rendszer szilárd középpontjának lenni. De ha tudjuk is ma, hogy oly tudósok munkái, mint Thomassin, sikertelenek voltak, s nem is lehettek sikeresek: fölötte csüggesztő nézetünk volna az emberi nem haladásáról, ha úgy néznénk vissza az elmúlt korok jeles embereinek törekvéseire, ámbár helytelen irányuk lehetett, mint csupa ürességre és haszontalan szellemgyötülésre. Nem kell elfelejtenünk, hogy maga a tény, hogy olyan emberek sem jutottak eredményhez, hatalmasan táplálta azt a meggyőződést, hogy magában a kérdésben rejlik valami helytelenség, végre aztán merészebb szellem megfordította a kérdést és így sikerült megfejtése. Mikor már halomra irták a könyveket, hogy megmutassák, hogyan származott a görög, a latin s minden egyéb

---

<sup>1)</sup> V. ö. Spence Hardy, *Legends of the Buddhists*, 28. l.; idézi Alwis, *Lectures on Buddhism*, 55. l.

nyelv a héberből<sup>1)</sup>, s mikor egyetlen egy rendszerük sem bizonyult kielégítőnek, végre kérdezték az emberek: „De miért *kell* minden nyelvet a héberből származtatni?“ — és ez a kérdés maga megoldotta a föladatot. A negyedik és ötödik század theologusainak, a kik sem hébert sem egyéb nyelvet nem értettek a magukén kívül, természetesen látszhatott, hogy a héber minden nyelvek forrása; de sem az új sem az ó szövetségben egyetlen szó sincs, melyből ez a nézet szükségképen következne. Ádám nyelvéről semmit sem tudunk; ha pedig a héber, a mint mi ismerjük, egyike volt azon nyelveknek, melyek a bábéli nyelvzavarból támadtak, akkor nem igen lehetett Ádámnak s az egész földnek nyelve, „mikor az egész földnek még egyféle beszéde volt“<sup>2)</sup>.

Ámbár tehát a nyelvosztályozás felé történt némi haladás a tizenhetedik századnak sémi nyelvekkel foglalkozó tudósai által egy részt, más részt megint akadályl্যা lett ez a haladás. Szem elől tévesztették tisztán tudományos érdekét annak, hogy a nyelvek jellemző vonásaiak szerint legyenek osztályozva, és olyan téves eszmék ter-

<sup>1)</sup> Guichard annyira ment, hogy azt mondta, minthogy a hébert jobbról balra írják, a görögöt meg balról jobbra, a görög szavakat vissza lehet vezetni a héberre egyszerűen úgy, hogy jobbról bal felé olvassuk.

<sup>2)</sup> A rabbinikus írásmagyarázat különböző módjai közt volt egy, mely szerint a héber szónak minden betűjének vették a számértékét és a szót megfelelő számértékű más szóval magyarázták; így abból a mondasból, hogy „a föld valamennyi lakóinak egy nyelvük volt“ (Genesis XI. 1.) azt következtették, hogy ez a héber volt, mert  $\text{אֱדָם}$  helyett a hasonértelmű  $\text{אֶדְוִם}$  szót tették, és  $\text{הֶקְרֵשׁ}$  ( $5 + 100 + 4 + 300 = 409$ ) szót a vele egyenértékű  $\text{הֶקְרֵשׁ}$  ( $1 + 8 + 400 = 409$ ) helyett. *Cohélet*, ed. Ginsburg 31. l. V. ö. Quatremère, *Mélanges* 138. l.

jedtek el, melyeknek hatása még most sincs egészen eltávolítva.

Azt az előítéletet, hogy a héber forrása minden nyelvnek, először győzte le Leibniz<sup>1)</sup>, Newtonnak kor- és vetélytársa. „Épen annyi okunk van arra“ — úgy mond — „hogy a hébert tartsuk az emberiség ős nyelvének, mint arra, hogy Goropius nézetét fogadjuk el, a ki egy művet tett közzé Antwerpenben 1580. s azt bizonyítja benne, hogy a paradicsomban hollandi nyelven beszéltek<sup>2)</sup>.“

---

<sup>1)</sup> Minthogy ismételve kérdőre vontak, miért irom Leibniz-ot nélkül, védelmemre elmondhatom, hogy ezt sem hanyagságból, sem tudatlanságból, sem tetszelgésből nem tettem (pedig mind evvel vádoltak), hanem abból az egyszerű okból, hogy maga Leibniz soha sem írta az ő nevét Leibnitz-nak, sem nyomtatott munkáiban, sem leveleiben. L. *Die Werke von Leibniz*, kiadta Onno Klopp, Hannover, 1864. I. k. XXIV. l.

<sup>2)</sup> *Hermathena Joannis Goropii Becani*, Antverpiae 1580. *Origines Antverpianae*, 1569. André Kempe a paradicsom nyelvéről írt munkájában azt mondja, hogy Isten Ádámhoz svédül szólt, Ádám dánul felelt, és a kígyó Évának francziául beszélt.

J. B. Erro *El Mundo primitivo* cz. munkájában a baszkot mondja Ádám nyelvének. (Madrid, 1814).

Chardin azt beszéli el, hogy a perzsák hite szerint három nyelven beszéltek a paradicsomban; a kígyó arabul, Ádám és Éva perzsául, és Gábor törökül.

Nevezetes vita volt mintegy két száz éve a pampelunai káptalanban. A határozat, a mint a káptalannak jegyző-könyvébe fölvették így hangzik: 1. Volt-e a baszk nyelv az emberiségnek ős nyelve? A tudós tagok megvallják, hogy ámbár szilárdan meg vannak róla győződve, nem mernek egyenesen igenlő választ adni. 2. A baszk volt-e az egyedüli nyelv, melyen Ádám és Éva szóltak a paradicsomban? Erre a pontra nézve, azt mondja a káptalan, semmi kétség sem lehet, és „lehetetlen valami komoly és okos ellenvetést előhozni.“ V. ö. Hennequin, *Essai sur l'Analogie des Langues*, Bordeaux, 1838. 60. l.

Azonban Bladé (*Étude sur l'Origine des Basques*, Paris, 1859. 533. l.) azt mondja: „Les archives civiles et religieuses de Pampelune

Tenzelnek azt írja egyik levelében Leibniz: „A hébert ősnyelvnek nevezni, épen annyi, mint ha egy fa ágait neveznök eredetieknek, törzsökösöknek, vagy azt képzelnök, hogy van ország, melyben levágott törzsek nőnek fák gyanánt. Ilyen eszméket lehet kigondolni, de nem egyeznek meg a természet törvényeivel, s a világegyetemnek harmoniájával, azaz: az isteni bölcseséggel“<sup>1)</sup>.

De Leibniz nem csak ezt az egy botránkoztató követ mozdította el a nyelvtudomány küszöbéről. Ő alkalmazta először a tiszta induktív okoskodás elvét oly tárgyra, melyről az előtt csak úgy szólván vaktában okoskodtak. Kimutatta, hogy először is szükséges annyi tényt összegyűjteni, a mennyit csak lehet. Fölszólította a térítőket, utazókat, követeket, hercegeket s császárokat, hogy segítsék elő munkáját, mely annyira szíven fektűt. Sinában a jezsuitáknak volt számára dolguk. Witsen<sup>2)</sup> utazó nagyon becses ajándékot küldött neki, egy hotten-tottra fordított Miatyánkot. „Barátom — írja neki Leibniz köszönő levelében — kérve kérlek, gondoldj rá, és emlékeztess rá moszkvai barátidat, tegyenek kutatásokat, szerezzenek példákat a szittyá nyelvekből, a szamojédok, szibériaiak, baskírok, kalmukok, tungúzok, s mások nyelvéből.“ Miután megismerkedett Leibniz Nagy Péterrel,

---

ont été explorées minutieusement par des savants tels que Garibay, le P. de Moret, Yanguas y Miranda etc.; et pas un ne confirme, que je sache, le dire de M. Hennequin. J'ai fait moi-même, et j'ai fait faire, sur ce point, des recherches demeurées sans résultat.“

<sup>1)</sup> Guhrauer, *Leben des Leibniz* II. k. 129. l.

<sup>2)</sup> Nicolaes Witsen, amsterdami polgármester, utazott Oroszországban 1666—1672; utazásait közzé tette és Nagy Péternek ajánlotta. 2. kiadás 1705. Munkája sok szógyűjteményt foglal magában.



a következő levelet intézte hozzá Bécsből, 1713. október 26-dikán:

„Indítványt tettem, hogy azon számos nyelvet, melyek Fölséged birodalmában és ennek határain használatosak, s melyeket eddig alig nyomozott és ismertetett valaki, jegyezzék föl; hogy szótárakat is, vagy legalább kisebb szógyűjteményeket szerezzenek, és fordíttassák ezen nyelvekre a tíz parancsolatot, a Miatyánkot, a Hísekegyet és a vallástannak egyéb részeit, *ut omnis lingua laudet Dominum*. Ez növelné Fölségednek dicsőségét, a ki annyi sok nemzetet uralkodik, s olyan buzgón javítja sorsukat; és lehetővé tenné, hogy fölfedezzük ama nemzeteknek eredetét, melyek a Fölségednek alávetett szittya földről költöztek más országokba. Főképen pedig arra szolgálna, hogy a kereszténység jobban meggyökerezne a népeknél, melyek ama nyelveket beszélik, s ezért szólítottam föl a nagyon tisztelendő metropolitát is ugyanezen ügyben“<sup>1)</sup>.

Leibniz összeállította a legegyszerűbb s legszükségesebb szavak jegyzékét, s ezeket kívánta összegyűjteni, hogy a különböző nyelvekben össze lehessen őket hasonlítani. Otthonn, midőn történelmi kutatásokkal volt elfoglalva, összegyűjtött mindent, a mi világot vethetett a német nyelv eredetére, és buzdított másokat, p. Eccardot, hogy azonképen cselekedjenek. Kimutatta, milyen fontosak a nyelvjárások, s még a tájszók is, a nyelvek etimologikus szerkezetének földerítésére<sup>2)</sup>. Leibniz soha

---

<sup>1)</sup> *Catharinens der Grossen Verdienste um die vergleichende Sprachkunde*, von F. Adelung: Petersburg, 1815. Leibniznak egy másik levele báró Safiroff alkanczellárhoz Pirmontban kelt 1716. jun. 22.

<sup>2)</sup> *Collectanea Etymologica* II. 255. „Malim sine discrimine Dialectorum corrogari Germanicas voces. Puto quasdam origines ex su-

sem akarta rendszeresen osztályozni a nyelvnek egész birodalmát, nem is sikerült neki a tájnyelvek helyes osztályozása, melyekkel megismerkedett. Jáfeti és arami nyelvosztályt különböztetett meg, és az első Ázsiának és Európának északi részét foglalja el, a másik pedig a délit. Hitte, hogy a nyelveknek eredete közös, és hogy az emberi nem keletről vándorolt nyugot felé. De nem sikerült neki pontosan meghatározni ama rokonságnak fokát, melyben a nyelvek egymáshoz állanak, és belevegyített néhány turáni nyelvet, mint a finnet s a tatárt, a jáfeti nyelvcsaládba. Ha Leibniznak volt volna ideje kidolgozni mind azon terveket, melyek termékeny és fogékony szellemében megszülemlettek, vagy ha értették és támogatták volna tudós kortársai, akkor a nyelvtudomány, mint egyike az induktív tudományoknak, egy századdal előbb volt volna megalapítva. De oly ember, mint Leibniz, a-ki mint nyelvtudós, theologus, jogász, történetbúvár és mennyiségtudós egyaránt kitűnő volt, csak is intéseket ejthetett, milyennek kellene a nyelv tanulmányának lennie. Leibniz nem csak a különzékszámítást fődözte föl. Ő volt egyike az elsőeknek, a kik megfigyelték a földrétegek alakulatait. Foglalkozott egy számoló gép szerkesztésével, s ez az eszme már gyermekkorában szülemlott meg benne. Egy egyiptomi hadjáratnak teljesen kidolgozott tervét szerkesztette, és XIV. Lajos elé terjesztette, hogy figyelmét Németország határaitól másfelé terelje. Ugyan ő hosszas levelezésbe bocsátkozott Bossuet-vel, hogy kiegyezést létesítsen a protestánsok és katolikusok között; és Theodiceájában és egyéb műveiben iparkodott az igazság és vallás ügyét

---

perioribus Dialectis melius appariturus; ut ex Ulfilae Pontogothicis, Otfriði Franciscis.“

védni az angol és francia materialisztikus bölcsészet támadásai ellen. Mondták ugyan némelyek, hogy Leibniz fölfedezéseinek csak kevés eredményük volt, s hogy legnagyobb részüket ismétleni kellett. De a nyelvtudományra nézve ez nem áll. Az az új érdek a nyelvek iránt, melyet Leibniz élesztett föl, nem is halt ki többé. A mint egyszer elismerték, hogy kívánatos az emberiség nyelveinek teljes *herbáriumát* összegyűjteni, a térítők és utazók kötelességüknek érezték szógyűjteményeket összeállítani és nyelvtanokat szerkeszteni, valahol csak új népfajjal érintkeztek. Azt a két nagy munkát, melyek századunk elején ezen gyűjtések eredményeit összefoglalták — értem a *Nyelvek Lajstromát* Hervastól, és a *Mithridatest* Adelungtól — egyenesen Leibniz befolyására lehet visszavinni. A mi Hervast illeti: ő gondosan olvasta Leibnizot, és ámbár néhány pontban véleménye eltér amazétól, mégis teljesen elismeri abbeli érdemeit, hogy előmozdította a nyelveknek igazán bölcsészti tanulmányát. Adelung *Mithridateséről*, és arról, hogy mit köszönhet Leibniznak, fogunk beszélni mindjárt.

Hervas 1735-től 1809-ig élt. Születése spanyol volt, állása jezsuita. Midőn térítőül működött Amerikának soknyelvű népei között, a nyelvek rendszeres tanulmánya vonta magára figyelmét. Visszatérte után leginkább Rómában élt a számos jezsuita térítők között, a kiket épen akkor hittak vissza a világnak minden részéről, s az által hogy közléseket nyert tőlük ama népek nyelvéről, melyek közt működtek, nagyon elő voltak segítve nyomozásai.

Legtöbb művét olaszul írta, melyeket utóbb spanyolra fordítottak. Nem bocsátkozhatunk nagy terjedelmű irodalmi munkái általános czéljának nyomozásába. Együtt véve Kosmosfélélt akartak alkotni, s ő *Idea del Universo* czi-

met adott nekik. Minket az a rész érdekel, mely az embert s a nyelvet tárgyalja, mint a világegyetemnek részét, itt pedig különösen a *Nyelvek Lajstroma*, mely 1800-ban hat kötetben jelent meg spanyolul.

Ha összehasonlítjuk Hervas művét egy hasonló munkával, mely nagy figyelmet keltett a múlt század vége felé, s melyet most többen is ismernek, mint Hervas — t. i. Court de Gebelin *Monde primitif* cz. művével<sup>1)</sup>, — mindjárt látjuk, mennyire fölülmulja a spanyol jezsuita ezt a francia bölcsészt. Gebelin a perzsát, örményt, malájt és koptot a hébernek nyelvjárásai gyanánt kezeli; a baszkról úgy szól, mint kelta nyelvjárásról, és héber, görög, angol és francia szavakat akar felföldözni Amerika nyelveiben. Ellenben, ámbár Hervas lajstroma ötször annyi nyelvet foglal magában, mint a mennyit Gebelin ismer, ő nagyon óvakodik, hogy el ne ragadtassa magát olyan elméletek által, melyeket a meglevő tények nem bizonyítanak. Most könnyű hibákat és pontatlanságokat kimutatni Hervasban, de úgy hiszem, hogy a kik leginkább gáncsolták, azoknak kellett volna leginkább elismerni, mennyit köszönhetnek neki. Nem csekély dolog, mutatóványokat és jegyzeteket gyűjteni több mint háromszáz nyelvből. De Hervas többet tett. Ő maga szerkesztette több mint negyven nyelvnek nyelv-tanát<sup>2)</sup>. Ő mutatta ki talán először, hogy a nyelveknek igazi rokonságát főleg nyelvtani bizonyítékokkal, nem pedig puszta szóhasonlatokkal kell meghatározni<sup>3)</sup>. Be-

---

<sup>1)</sup> *Monde primitif analysé et comparé avec le monde moderne*, Paris 1773.

<sup>2)</sup> *Catalogo* I. 63.

<sup>3)</sup> „Mas se deben consultar gramaticas para conocer su caracter proprio por medio de su artificio gramatical.“ *Catalogo* I. 65. Ugyan-

bizonyította az ige- és névragozások összehasonlítása által, hogy a héber, khaldéai, szír, arab, aethiop és amhar mind csak egy eredeti nyelvnek elágazásai, és egy nyelvcsaládot alkotnak, a sémit<sup>1)</sup>. Ő elvetette azt az eszmét, mint ha minden emberi nyelv a héberből származnék. A rokonságnak világos nyomait találta meg a sínai és indo-sínai nyelvjárások között; úgy szintén a magyar, lapp és finn között, s ez a három nyelv most csakugyan együtvé van sorozva a turáni család tagjai közt<sup>2)</sup>. Megmutatta, hogy a baszk nem kelta nyelv, mint általánosan hitték, hanem független nyelv, hogy baszkul beszéltek Spanyolországnak legrégebb lakói, s ezt spanyol hegy-ségek és folyamok nevével bizonyította<sup>3)</sup>. Sőt egyike a legfényesebb felfedezéseknek a nyelvtudomány történetében, a maláj és polynesiani nyelvcsalád fölállítása — mely Afrika keleti részéről, Madagascar szigetétől 208 hosszasági fokon végig, egész a Husvéti szigetekig terjed, Amerika nyugati oldaláig<sup>4)</sup> — sokkal régebben si-

---

ezt az elvet mondta ki Lord Monbodo 1795 körül *Ancient Metaphysics* című művében. IV. k. 326. l.

<sup>1)</sup> *Catalogo* II. 468.

<sup>2)</sup> U. o. I, 49. — Witsen is egyik, Leibnizhoz intézett levelében (kelt 1698. máj. 22.) a tatár s a mongol nyelvek közti rokonságot érinti: „On m'a dit que ces deux langues (la langue Moegal et Tartare) sont différentes à peu près comme l'Allemand l'est du Flamand, et qu'il est de même des Kalmuks et Moegals.“ — *Collectanea Etymologica* II. 363. l.

<sup>3)</sup> Leibniz is osztozott ebben a véleményben (l. Hervas, *Catalogo* I. 50.), ámbár ő a spanyolországi keltákat az ibérek származékainak tekintette.

<sup>4)</sup> *Catalogo* I. 30. „Verá que la lenguá llamada *malaya*, la qual se habla en la península de Malaca, es matriz de innumerables dialectos de naciones isleñas, que desde dicha península se extienden por

került Hervasnak, mintsem Humboldt kidolgozta és hirdette a világnak.

Azt is észrevette Hervas, mekkora hasonlóság van a szanszkrit s a görög nyelvtan közt, de azok a tökéletlen adatok, melyeket barátjától, Fra Paolo de San Bartolomeo karmelita térítőtől, a Rómában 1790-ben megjelent első szanszkrit nyelvtan szerzőjétől, kapott, nem voltak elégségesek arra, hogy belátta volna ezen nyelvtani hasonlóságnak egész jelentőségét. Milyen közel volt Hervas az igazság felfödözéséhez, láthatjuk szögyeztetéseiből. Összehasonlítja p. a görög *Theos*, Isten, szót a szanszkrit *Deva*-val. Azonosnak mondja a görög *eimi, eis, esti*, vagyok, vagy, van igét a szanszkrit *asmi, asi, asti*-val. Sőt azt is kimutatta, hogy a három görög nemi végzet, *os, ē, on* ugyanaz, a mi a szanszkrit *as, á, am*<sup>1)</sup>. De azt hitte, hogy a görögök bölcsészete és mythológiája Indiából származott<sup>2)</sup>, s így föltette, hogy néhány szavukat is a hindúktól kölcsönözték, sőt a szók nemének megkülönböztetése módját is.

mas de doscientos grados de longitud en los mares Oriental y Pacifico.“

U. o. II. 10. „De esta peninsula de Malaca han salido enjambres de pobladores de las islas del mar Indiano y Pacifico, en las que, aunque parece haber otra nacion, que es de negros, la *malaya* es generalmente la mas dominante y extendida. La lengua malaya se habla en dicha peninsula, continente del Asia, en las islas Maldivas, en la de Madagascar (perteneciente al Africa), en las de Sonda, en las Molucas, en las Filipinas, en las del archipiélago hasta islas, que por su poca distancia de América se creian pobladas por americanos. La isla de Madagascar se pone à 60 grados de longitud, y a los 268 se pone la isla de Pasquau ó de Davis, en la que se habla otro dialecto malayo; por lo que la extension de los dialectos malayos es de 208 grados de longitud.“

<sup>1)</sup> *Catalogo* II. 134.

<sup>2)</sup> U. o. II. 135.

A második mű, melyet századunk elején mutat föl a nyelvtudomány, s mely még inkább eredménye a Leibniz adta lendületnek, Adelungnak *Mithridatese*<sup>1)</sup>. Adelung műve részint Hervasból meríti anyagát, részint az orosz kormány eszközölte szógyűjtésekből. Pedig ezeket a gyűjtéseket nyilván Leibniznak köszönhetjük. Ámbár Nagy Péternek sem ideje, sem kedve nem volt a nyelvész tanulmányokra, a kormány folyton fordított figyelmet az orosz birodalombeli nyelveknek összegyűjtésére<sup>2)</sup>. De még nagyobb szerencse volt a nyelvtudománynak szánva. Rómában egy Caesar volt pártfogója, de még buzgóbb pártfogót talált a nagy északi czárnőben, Nagy Katalinban (1762—1796.). Már nagyfejedelemnő korában volt elfoglalva egy általános szótár eszméjével, a Leibniz készítette terv szerint. Buzdította a sz.-pétervári brit követségnek káplánját, Rev. Daniel Dumaresquet, vállalja el a munkát, és mondják, hogy ez Katalin kívánatára közzé is tette egy negyedretű kötetben *A keleti nyelveknek Összehasonlító Szótárát*; de, ha valaha megjelent is ez a munka, ma egészen el van veszve. A nagy tiszteletben állott szerző 1805-ben halt meg Londonban, nyolczvannégy éves korában. Mikor Katalin trónra lépett, a hódítások tervei alig vették igénybe több idejét, mint nyelvész tanulmányai; és egyszer majd egy évig

1) Az első kötet 1806-ban jelent meg. Adelung meghalt, mielőtt még a második kötet világot látott; ezt Vater adta ki 1809-ben. A harmadik s a negyedik kötet 1816 s 1817-ben jelent meg; kiadta Vater és az ifjabb Adelung.

2) Bizonyosságot szolgáltatnak erre a következő munkák: Strahlenberg, *Der Norden und Osten Europas und Asiens* 1830, polyglott táblával stb.; Messerschmidt *szibériai utazásai* 1729—1739; Bachmeister, *Idea et desideria de colligendis lingvarum speciminibus*, Petropoli, 1773. Gildenstädt *kaukázusi utazásaiban* stb.

elzárkózott, és minden idejét hasonlító szótára összeállítására szentelte. Egy levele Zimmermannhoz, mely 1785. május 9-dikén kelt, talán fog némelyeket érdekelni. Azt írja:

„Levele kivont magányomból, melybe majd kilencz hónapig voltam elzárkózva, és nehezemre esett megválnom tőle. Alig találná el, mivel foglalkoztam. Elmondom, mert ilyen dolgok nem történnek minden nap. Szójegyzéket készítettem az orosz nyelvnek két-három száz gyökérszavából, és lefordítottam őket annyi nyelvre és tájnyelvre, a mennyit csak találhattam. Számuk már is meghaladja a két százat. Minden nap vettem egyet ezen szók közül, és leirtam mindazon nyelveken, melyeket csak gyűjthettem. Így tudtam meg, hogy a kelta hasonló az osztyákhhoz; hogy a mi eget jelent az egyik nyelvben, az másokban felhőt, ködöt, boltozatot jelent; hogy az Isten szó némely nyelvekben a jót, a legfőbbet, másokban meg napot, tüzet jelent. (Eddig francziául van írva levele; ezután egy sor németül következik.) Meguntam nádparipámat, midőn olvastam a Magányról irt könyvét. (Erre megint francziául.) Minthogy azonban sajnáltam volna ilyen rakás papirost a tűzbe vetni, — az a hat ölnyi hosszú terem, melyet dolgozó szobának használtam magányomban, úgyis pompásan volt fűtve, — magamhoz kérettem Pallas tanárt, és miután őszintén megvallottam vétkemet, abban egyeztünk meg, hogy ezeket a gyűjteményeket közre bocsátjuk, s így hasznossá tesszük őket azoknak, a kik kedvüket lelik másoknak elvetett játékszereiben. Csak keleti Szibéria néhány nyelvére várunk még. Végre is lát-e majd a világ ebben a munkában különféle fényes eszméket, vagy sem, az az illetőknek hajlamaitól függ, engem pedig legkevésebbé sem érint.“



Ha egy császárnő nádparipán nyargal, sokan segítenek neki készségesen. Nem csak az orosz követeknek volt meghagyva, hogy gyűjtsenek anyagokat; nem csak német tanárok<sup>1)</sup> járultak hozzá nyelvtanokkal és szótárakkal, hanem maga Washington is, hogy kedvére tegyen a császárnőnek, szétküldötte szójegyzékét az egyesült államoknak minden kormányzójához s tábornokához, és meghagyta nekik, tegyék hozzá az amerikai nyelveknek egyenértékű szavait. A császári szótárnak első kötete<sup>2)</sup> 1787-ben jelent meg: tartalmazott 285 szót lefordítva ötvenegy európai és száznegyvenkilenc ázsiai nyelvre. Ámbár teljes tiszteletet kell adni a császárnőnek nevezetes vállalatáért, illik megemlékeznünk, hogy a bölcsész volt az, a ki majdnem száz évvel előbb vetette el a magot, mely jó talajra esett.

Mint gyűjtemények fölötté jelentősek Hervas, Katalin császárnő és Adelung művei, ámbár az utolsó ötven év alatt olyan haladás történt a nyelvek osztályozásában, hogy most kevés ember folyamodnék hozzájuk. Azon fölül azt az osztályozó elvet, mely ezen művekben követve volt, alig lehet tudományosnak nevezni. A nyelvek földrajzilag vannak rendezve, mint Európa, Ázsia,

---

<sup>1)</sup> A császárnő irt Berlinbe Nicolainak, kérte, írjon össze egy nyelvtan- és szótárjegyzéket. A munkát kéziratban megküldötték neki Berlinből 1785-ben.

<sup>2)</sup> *Glossarium comparativum Linguarum totius Orbis*, Petersburg, 1787. Második kiadása, melyben a szavak betűrendben vannak sorozva 1790—91 jelent meg 4 kötetben, kiadta Jankievič de Mirievo. 379 (272) nyelv van benne, még pedig 171 Ázsiára, 65 Európára, 30 Afrikára és 23 Amerikára esik. Adelung szerint (idézve Pottnál, *Ungleichheit* stb. 230. l.) 277 nyelv van benne, 185 ázsiai, 52 európai, 28 afrikai és 15 amerikai; de ez 280-at tenne. Az első kiadás nagyon ritka. (Megvan az egész a nemzeti múzeum könyvtárában. Pesten.)

Afrika, Amerika és Ausztrália nyelvei, ámbár egyszerűságon oly rokonságok vannak megengedve, melyek egymástól 208 foknyira élő nyelveket egyesítenének. A nyelvek, úgy látszott, mint szigetek uszkálnak az emberek beszédének oceánján; nem kerültek egymáshoz, hogy nagyobb földrészeket alakítsanak. Ez nagyon kétes korszak minden tudomány történetében, és ha nem történt volna egy szerencsés esemény, mely villanyos szikraként jegecsesítette szabályos alakokká a szerte úszó elemeket, nagyon kétséges, vajon azok a nyelvek és nyelvjárások, melyek Hervas és Adelung műveiben voltak elszámálva és ismertetve, magukon tarthatták volna-e soká a nyelvész érdekét. Ez a villanyos szikra a szanszkrit felfödözése volt. A szanszkrit a hindúknak régi nyelve. Legalább 300 évvel Kr. e. szűnt meg élő nyelv lenni. Akkor India népe már nyelvjárásokkal élt, s ezek a régi Védák-beli szanszkriothoz olyan viszonyban álltak, mint az olasz a latinhoz. Ismertünk egynéhányat ezen tájnyelvek közül (mert több is volt egynél Indiának különböző részeiben) ama fölírásokból, melyeket a híres *Açoka* király vésetett Dhauli, Girnar és Kapurdigiri szikláira, s melyeket Prinsep, Norris, Wilson és Burnouf betűztek ki. Megfigyelhetjük ezen helyi nyelvjárásoknak tovább-növését a *páliban*, a ceyloni buddhismus szent nyelvében, mely egykor a nép nyelve volt azon vidéken, a honnan a buddhismus eredetét vette, a mai Beharban, a régi Magadhában. Ugyanazon helyi nyelvjárásokkal találkozunk megint az úgy nevezett prákrit nyelvekben, melyek a későbbi színművekben vannak használva, s a dsainák szent irodalmában és néhány költői műben; és végre látjuk, hogy India különböző hódítóinak nyelvvel, az arabbal, perzsával, mongollal, törökkel való keveredés által, s a nyelvtani szerkezetnek evvel járó rom-

lása által, hogyan változtak a mai hindi, hindusztáni, mahratti és bengáli nyelvekké. De a szanszkrit ezen egész idő alatt megmaradt a brahmánok tudományos nyelvül. Nem halt el, mint a latin, mikor számos sarjának éltet adott; és egy művelt brahmán még mai nap is folyékonyabban ír szanszkritul, mint bengáli nyelven. A szanszkrit épen az volt, a mi a görög volt Alexandriában, a mi a latin volt a középkorban. Klasszikus és egyszersmind szent nyelvük volt a brahmánoknak, e nyelven voltak írva szent himnuszaik, a Védák, s a későbbi művek, mint *Manu* törvényei s a *Puránák*.

Hogy van ilyen nyelv, mely az országnak s egy nagy irodalomnak régi nyelve, azt mindig tudták, és ha van még némi kétség, a milyennek a szanszkritnak kora és hitelessége tekintetében Dugald Stewart ad kifejezést *Conjectures concerning the Origin of the Sanskrit* cz. munkájában <sup>1)</sup>, megszünteti azt egy tekintet India történelmére, és a tudósítások azon különféle nemzetek iróitól, melyek ezen országnak nyelvével és irodalmával egymás után megismerkedtek.

Azt a bizonyítékot, hogy minden indiai személy- és helynevek, melyeket görög és római írók említenek, tiszta szanszkrit szavak, oly ügyesen merítették már ki mások, hogy erről a tárgyról nincs több mondani való.

A legközelebbi nemzet, mely a görögök után India nyelvével és irodalmával megismerkedett, a sínai volt. Ámbár a buddhismust csak Kr. u. 65-ben, Ming-ti császár alatt ismerték el harmadik állami vallásnak <sup>2)</sup>, buddhista térítőik eljutottak Sínába már Kr. e. a harmadik

---

<sup>1)</sup> *Works* III. k. 72. l.

<sup>2)</sup> Max Müller, *Buddhism and Buddhist Pilgrims* 23. l.

században. Van egy buddhista térítő említve a sínai évkönyvekben 217. évben; és Kr. e. 120. év körül egy sínai hadvezér megvervén a barbár népeket a Gobi sivatagtól északra, diadaljelnek arany szobrot hozott magával, Buddha szobrát. Buddhának maga a neve, melyből a sínaiaknál Fo-tó és Fo lett<sup>1)</sup>, tisztán szanszkrit, és ilyen ezen vallásnak minden szava és minden gondolata. Sínai zarándokok jártak Indiába, hogy a szanszkritot tanulják, mint a buddhismus szent írásaihoz való kulcsot. Ők Fannak nevezték; de M. Stanislas Julien megmutatta, hogy ez Fan-lan-mo rövidítése, és hogy a szanszkrit Brahmant egyedül így tudta ejteni a sínai<sup>2)</sup>. Olvassuk a Han családból való Ming-tiről, hogy Tsai-int és más főbb hivatalnokokat Indiába küldötte, hogy ott tanulják meg Buddha tanát. Szolgálatukra két tudós buddhistát nyertek meg, Matángát és Csu-fa-lant, és néhány nagyon fontos buddhista művet sínai nyelvre lefordítottak. A szellemi közlekedés az ind félsziget és Ázsiának északi szárazföldje között szakadatlan folyt több századon át. Követségeket küldöttek Sínából Indiába, hogy hozzanak hirt az országnak vallása, politikája, társadalma és földrajza állapotáról; s az érdeknek fő tárgya, mely vonzotta a nyilvános küldöttségeket s az egyes zarándokokat a Himálája hegyeken át, Buddha vallása volt. Mintegy három száz évvel később, miután Ming-ti császár nyilvánosan elismerte Buddha vallását,

---

<sup>1)</sup> *Méthode pour déchiffrer et transcrire les noms sanscrits qui se rencontrent dans les livres Chinois, inventée et démontrée par M. Stanislas Julien, Paris, 1861. 103. 1.*

<sup>2)</sup> „Fan-šu (*brahmākṣara*), les caractères de l'écriture indienne, inventée par Fan, c'est à dire Fan-lan-mo (*brahma*).“ Stanislas Julien, *Voyages des Pèlerins bouddhistes* II. k. 505. 1.

kezdett a buddhista zarándokoknak nagy folyama Sínából Indiába özölni. Az első tudósítás, mely ezen zarándoklásokról ránk maradt, Fa-hian utazásairól szól; ez a negyedik század vége felé volt Indiában. Utazásait francziára fordította A. Rémusat. Fa-hian után Hoei-seng és Song-yun utazásai vannak följegyezve; ezek a császárné parancsára jártak Indiában 518-ban, hogy szent könyvet és ereklyét gyűjtsenek. Azután Hiouen-thsang következett, a kinek élete és utazásai, 629—645. olyan népszerűek lettek Stanislas Julien kitűnő fordítása által. Hiouen-thsang után a sínai zarándokoknak fő művei az ötvenhat barátnak utleirása, melyet 730-ban tettek közzé, és Khi-nie utazásai, a ki 964-ben 300 zarándok élén látogatta meg Indiát.

Hogy Indiában az irodalmi czélokra használt nyelv ezen egész idő alatt a szanszkrit volt, azt nem csak ama számos névből és vallási s bölcsészeti kifejezésekből tudjuk, melyek a sínai zarándokok munkáiban említve vannak, hanem a hajlításnak és ejtegetésnek rövid paradigmájából, melyet egyikük (Hiouen-thsang) naplójába szőtt.

A mint a mohammedánok benyomultak Indiába, azt olvassuk, hogy szanszkrit műveket fordítottak perzsára és arabra <sup>1)</sup>. Már a második Abasszida, Almanzur khalifa idejében <sup>2)</sup> 773-ban egy alapos tudományu indiai csillagász látogatta meg a khalifa udvarát; magával hozta a bolygók egyenleteinek tábláit közép mozgásuk szerint, és észleleteket, melyek a nap- és holdfogyatkozásokra s

---

<sup>1)</sup> Sir Henry Elliot, *Historians of India* 259. l.

<sup>2)</sup> Colebrooke, *Miscellaneous Essays* II. 504. l., idéz Ben al Adami csillagászati tábláinak előszavából, melyeket az ő folytatója, Al Cásem adott ki 920-ban Kr. u. A szanszkrit számjegyekről l. Strachey, *As. Res.* XII. 184; Colebrooke, *Algebra* LII. l.

a csillag-jegyek emelkedésére vonatkoztak; s mind ezt, azt mondta, más táblázatokból vette, melyeket egy indiai herczeg szerkesztett, a kinek az arab szerző írása szerint Phighar volt a neve. A khalífa örömmel fogadta a kínálkozó alkalmat s lefordíttatta a könyvet arabra, hogy az araboknak utmutatóul szolgáljon a csillagászatban. Ezt a munkát Muhammed ben Ibrahim Alfazári végezte, és fordítását a nagyobbik *Sind-hind*<sup>1)</sup> vagy *Hind-sind* név alatt ismerik a csillagászok, mert mind a kétféle írásmód előfordul.

Azon időtájon irt Jakub, Tharek fia, egy csillagászati művet, mely a *Sind-hinden* alapszik<sup>2)</sup>. Hárun-al-Rásid udvarában két indiai orvos volt, Manka és Száleh. Manka szanszkritből perzsára fordította a *Suçruta* cz. klasszikus orvosi munkát<sup>3)</sup> és egy értekezést a mérgekről, melyet *K'ānakjának* tulajdonítanak<sup>4)</sup>. Al-Mámúm khalifasága alatt híres algebrai értekezést fordított Mohammed ben Múza szanszkritből arabra (kiadta 1831-ben F. Rosen).

1000. év körül Abu Rihan al Birúni (szül. 970., meghalt 1038.) negyven évet töltött Indiában, és ott irta *Faríkhul-Hind* cz. kitünő művét, mely kimerítő ismertetését adja az akkori hindúk irodalmának és tudományosságának. A khavarazmi szultán jelölte ki Albirunit, hogy egy követséget kíséren, melyet ő Mahmudhoz Ghazniba és Masudhoz Lahorebe küldött. Meghitták a tudós Avicennát is, hogy csatlakozzék a küldöttséghez, de ő vo-

---

<sup>1)</sup> *Sind-hind* Ben al Adami szerint az idők folyamát jelenti; Casiri így fordítja: perpetuum aeternumque.

<sup>2)</sup> Reinaud az id. helyen 314. l.

<sup>3)</sup> V. ö. Steinschneider, *Wissenschaftliche Blätter* I. k. 79. l.

<sup>4)</sup> L. Flügel, *Zeitschrift der D. M. G.* XI. 148. és 325. l.

nakodott. Albirúni megszerezte a szanszkritnak teljes ismeretét, mert nem csak a szanszkritból fordított arabra egy művet a *Sámk'hja*- s egyet a *Joga*-bölcészetről, hanem az arabból szanszkritra is fordított két művet <sup>1)</sup>.

1150. körül, azt olvassuk, hogy Abu Szaleh egy munkát a királyok neveléséről szanszkritból arabra fordított.

Beszélik, hogy két száz évvel utóbb Firoz sáh Nagarkote elfoglalása után több bölcészeti művet fordított szanszkritból Maulána Izzu-d-din Khalid Khani által. Egy állatorvoslatról szóló művet, melyet *Sālotarnak* tulajdonítanak, a ki állítólag *Suṣrutának* nevelője volt, szintén lefordítottak a szanszkritból 1381-ben. Egy másolata meg volt tartva Lucknowban a királyi könyvtárban.

Még két száz év és Akbar uralkodásánál vagyunk (1556—1605). Rendkívülibb ember soha sem ült India trónján. Mohammedánnak volt nevelve, de elvetette a próféta vallását mint babonásat <sup>2)</sup> és aztán arra adta magát, hogy kereste az igaz vallást. Brahmánokat és tűzimádókat hívott meg udvarába, és ő előtte kellett megvitatniok vallásuk érdemeit mohammedán tudósok ellen. Mikor hírét vette, hogy Goában jezsuiták vannak, meghívta őket fővárosába, és sokáig olyannak tekintették, a ki titkon áttért a kereszténységre. De ő rationalista és deista volt, s a mint maga kijelenti, nem hitt soha semmit, a mit meg nem tudott érteni. Az a vallás, melyet ő alapított, az úgy nevezett Ilahi-vallás, tiszta deismus volt, keverve a napnak, mint az Istenség legtisztább s

<sup>1)</sup> Elliot, *Historians of India* 96. l.

<sup>2)</sup> V. ö. Vans Kennedy, *Notice respecting the Religion introduced by Akbar*, Transactions of the Literary Society of Bombay 1820. II. k. 242—270. l.

legfönségesebb jelképének imádásával.<sup>1)</sup> Ámbár Akbar maga sem olvasni, sem írni nem tudott<sup>2)</sup>, udvarában a legkülönbözőbb meggyőződésű tudósok laktak. Lefordítottatott perzsára minden könyvet, bármely nyelven jelent meg, ha ígérkezett fényt deríteni azon kérdésekre, melyek a császár lelkét foglalkoztatták. Így fordították meghagyására az új szövetséget<sup>3)</sup>; ép így a *Mahābhārata*-t, a *Rāmājanā*-t, az *Amarakośā*t<sup>4)</sup>, s a szanszkrit irodalomnak egyéb remek műveit. De ámbár e császár a legnagyobb becsét tulajdonította a különböző nemzetek szent írásainak, úgy látszik, nem sikerült neki a brahmánoktól a Veda fordítását kieszközölnie. Az *Atharva-veda*-t lefordította neki Hadszi Ibrahim Sirhindi<sup>5)</sup>, de ez soha sem örvendhetett oly tekintélynek, mint a többi három Veda, és kétséges, vajon kell-e az *Atharva-veda* alatt egyebet értenünk, mint az *Upaṇiśad*okat, melyek közül néhányat talán egyenesen Akbar kedvéért irtak. Van egy, igaz, mesés természetű elbeszélés, mely mutatja, hogyan őrizték a brahmánok a szanszkrittanulmányt a Mogul császárok uralma idejében.

„Sem a tekintély“, ezt olvassuk, „sem ígéretek nem bírhatták rá a brahmánokat, hogy Akbarnak vallásuk alaptanait föltárták volna: kénytelen volt tehát cselhez folyamodni. Fogása abban állott, hogy egy *Feizi* nevű fiut, ezen papok gondjaira bízott, mint szegény árvát a papi nemzetségből, mert csak ilyen volt szabad

<sup>1)</sup> Elliot, *Historians of India* 249. l.

<sup>2)</sup> Müllbauer, *Geschichte der katholischen Missionen Ostindiens*. 134. l.

<sup>3)</sup> Elliot, *Historians of India* 248. l.

<sup>4)</sup> U. o. 259. és 260. l.

<sup>5)</sup> L. Max Müller, *History of Ancient Sanskrit Literature* 327. l.



beavatni vallásának szentségeibe. Miután Feizi játsszandó szerepére minden kellő utasítást megkapott, titkon Benaresbe vitték, a hindu tudományosságnak székhelyére; házába fogadta egy tudós brahmán és olyan gonddal nevelte, mintha a maga fia volt volna. Miután az ifju tíz évet töltött a tanulással, Akbar visszakívánta; de őt lekötötték tanítója leányának kecssei. A vén brahmán nem akadályozta a két szeretőnek növekedő szenvedélyét. Szerette Feizit, és leányát nőül ajánlotta neki. Az ifju, eltelve hálával és szeretettel, eltökélte, hogy az ármányt többé nem titkolja, és a brahmánnak lábához vetve magát megvallotta a cselt, és bocsánatot kért fondorkodásáért. A pap nem tett szemrehányást, hanem fogott egy tört, mely övéen függött, és szívébe dőfte volna Feizinek, ha ez még jókor meg nem ragadta volna karját. Az ifju minden eszközt fölhasznált, hogy megbékítse, és késznek nyilatkozott mindenre, a mivel megengesztelheti árulását. A brahmán, könyekre fakadva, bocsánatot ígért neki oly föltétel alatt: esküdjék meg, hogy soha sem fordítja a Védákat, a szent könyveket, és semmi emberfiának föl nem tárja a brahmán hitvallást. Feizi szívesen megígérte: mennyire volt ura szavának, nem tudjuk; de a hinduk szent könyveit sohasem fordította senki.“<sup>1)</sup>

Láttuk így a szanszkritnak létezését N. Sándor idejétől Akbar uralkodásáig. Száz évvel Akbar után Dsehan sáhnak legidősbik fia, a szerencsétlen Dará a valóságos elmékedések iránt ugyanazt az érdekeltséget tanúsította, mely által hirneves nagyapja tűnt ki. Tanult

---

<sup>1)</sup> *History of the Settlements of the Europeans in the East and West Indias*, translated from the French of the Abbé Bernal by J. Justamond, Dublin, 1776. I. k. 34. l.

szanszkritul és perzsára fordította az *Upanišadokat*, a *Védák*-hoz függesztett bölcsészeti értekezéseket. Ez az 1657. vagy 1658. évben történt<sup>1)</sup>, egy évvel mielőtt megölette őt öcsce, a vakbuzgó Aurengzebe. Ezen fejedelem fordítását fordította francziára Anquetil Duperron 1795-ben, a francia köztársaság negyedik évében; és ez volt sok ideig a fő forrás, melyből európai tudósok a brahmánok szent irodalma felől való ismereteiket merítették.

Azon időben, a melyhez most eljutottunk, Aurengzebének, XIV. Lajos kor- és vetélytársának, uralma idejében, a szanszkrit nyelvnek s a szanszkrit irodalomnak létéről volt tudomásuk az európaiaknak, ha nem is Európában, legalább Indiában, különösen pedig a téri-tőknek. Hogy ki volt az első európai a ki a szanszkrit felől tudott valamit, vagy a ki megtanulta azt, nehéz megmondani. Mikor Vasco de Gama kikötött Calcuttában, 1498-iki május 9-dikén, Padre Pedro azonnal kezdett a bennszülötteknek prédikálni és vértanu halált szenvedett még mielőtt India fölfedezője visszatért volna Liszabonba. Minden új hajó, mely Indiába jutott, új téri-tőket vitt oda; de jó ideig hiába keresünk leveleikben és jelentéseikben említést a szanszkrit nyelvről és irodalomról. Xavéri Ferencz, most sz. Ferencz, először szervezte az evangéliumhirdetésnek nagy művét Indiában (1542); és olyan buzgó és föláldozó volt, annyira sikerült neki boldognak boldogtalannak szívét megnyernie, hogy barátai egyéb csodás adományok közt a nyelvtudás adományát is tulajdonították neki<sup>2)</sup> — ámbár sz. Ferencz maga ezt soha sem emlegette. De csak 1559. évben

---

1) V. ö. *Proceedings of the Asiatic Society of Bengal* 1870. 252. l.

2) Müllbauer 67. l.

halljuk először, hogy a térítők Goában tanulták, egy megtért brahmán segítségével<sup>1)</sup>, az országnak theologikus és bölcsészeti irodalmát, s a brahmánokat nyilvános vitatkozásokra szólították.

1581-től 1588-ig egy, korának irodalmi emberei közt meglehetősen kitűnő, olasz tudós, Filippo Sasseti élt Goában. Levelei nem rég jelentek meg Flórenczben; egyikben azt írja, hogy az indiaiaknak minden tudománya egy nyelven van írva, neve *Sanscruta*. Ez, azt mondja, annyi mint jól beosztott nyelv. Úgy tanulják, mint mi a görögöt s latint, és hat hét évig tart, míg megtanulják. Senki sem tudja, mikor élt ez a nyelv, de sok szava közös az európai nyelvekkel, sőt az olaszszal, különösen a 6, 7, 8 és 9 számnevekben, az Isten, kigyó nevében s másokban. Azután így folytatja: „Tizenyolcz éves koromban kellett volna ide jönnöm, hogy ezen szép dolgoknak némi ismeretével térhetnék vissza“<sup>2)</sup>.

---

<sup>1)</sup> U. o. 80. l. Ezek a brahmánok Roberto de Nobili szerint alsóbb osztályhoz tartoztak, mely nem volt beavatva a szent irodalomba. „Ők, azt mondja, nem ismerték a *Smarta*, *Apostamba* és *Sutra* című, könyveket.“ U. o. 188. l. — Roberto maga idéz az ő védelmében az *Apastamba-Sūtrából* (u. o. 192. l.), szintűgy a *Skanda Puranából* (193. l.) s a *Kadambariból* (193. l.). Egy munkáját említi Kircher, *China Illustrata* 1667. 152. l., de ez a munka, úgy látszik, csak kéziratban volt meg. Kircher azt mondja: „legat, qui volet, librum quem de Brahmanum theologia P. Robertus Nobilis Societatis Jesu, missionis Madurensis in India Malabarica fundator, nec non lingvae et Brahmanicae genealogiae consultissimus summa sane eruditione . . . conscripsit.“ Ez a könyv még most is nagyon érdekes volna.

<sup>2)</sup> *Lettere edite e inedite di Filippo Sasseti, raccolte e annotate da Ettore Marcucci*, 1855. 417. l. Sassetiről való tudomásomat Maggi tannának (Milánóban) köszönöm.

Első bizonyos példája annak, hogy európai térítő lektüzdötte a szanszkrit nyelvnek nehézségeit, későbbi korba esik — nevezhetjük Roberto de Nobili korának, hogy megkülönböztessük az első korszaktól, mely xavéri Ferencz szellemét uralta. Roberto de Nobili 1606-ban ment Indiába. Nemes származású és finom műveltségű ember volt, s csak annál élénkebben vette észre a nehézségeket, melyek a felsőbb kasztokat s különösen a brahmánokat visszatartották attól, hogy a Madurában s más helyeken alakult keresztény községhez csatlakoztak volna. Ezek a községek jobbra alsóbb rangú emberek-ből állottak, míveletlenek- és neveletlenekből. Arra a merész tervre jutott, hogy brahmánnak mondja magát, hogy így bejárása legyen az országnak főbbjei- s nemeseihez, bölcsei- és tudósaihoz. Elzárkózott évekig és titokban megtanulta nem csak a tamilt és telugut, hanem a szanszkritot is. Midőn a brahmánok nyelvének s irodalmának kitűró tanulmánya után elég erősnek érezte magát, hogy szembe szálljon ellenzőivel: akkor mutatkozott nyilvánosan, felöltötte a brahmánok ruháját, viselte zsinórukat és homlokuk jegyét, megtartotta életük módját, s még a bonyolódott kasztszabályoknak is alávetette magát. Sikeresen működött, ámbár üldözték a brahmánok is, mert félték tőle, s a maga munkatársai is, mert nem tudták megérteni politikáját. Öregen és vakon halt meg Indiában; élete érdekléssel teljes a térítőre nézve. Itt csak mint első európai szanszkrit-tudósról beszélhetek róla. Olyan embernek, a kinél idézeteket találunk *Manuból*, a *Puránák*-ból, sőt az *Apastamba-Sútrák*-ból, melyeket most is csak az a kevés szanszkrit-tudós ismer, a ki tud szanszkrit kéziratokat olvasni: nagyot kellett haladnia a brahmánok szent nyelve és irodalma ismeretében; és maga az az eszme, hogy ő azért jött, mint

mondta, hogy egy új, negyedik *Védát* hirdessen <sup>1)</sup>, mely elveszett, mutatja, milyen jól ismerte azon vallás rendszerének erős és gyöngye pontjait, a melyet le akart küzdeni. Meglepő, hogy a tudósok figyelmét nem vonták magukra jelentései, melyeket Rómába küldött, hogy a bálványimadás vádja ellen megvédje magát, pedig megbízható rajzot ad ezekben a brahmánoknak vallásáról, szokásairól és irodalmáról. Az „Accomodatio“, alkalmazkodás kérdése sok éven át foglalkoztatott bibornokokat és pápákat. De úgy látszik, senki sem vette észre azt a rendkívüli érdeket, mely olyan régi, olyan tökéletes s annyira meggyökeredzett műveltség létéhez fűződik, mely még a római térítőktől is alkalmazkodást igényel. Olyan időben, midőn egy görög kézirat fölfedezését örömmel üdvözölte volna Európának minden tudósa, egy teljes irodalom fölfedezése észrevétlen maradt. A szanszkritnak még nem viradt föl a napja.

Volt még egy jezsuita térítő a tizenhetedik században, a ki a szanszkritot megtanulta: Heinrich Roth. Míg Agrában lakott, sikerült egy brahmánt rábírnia, hogy megtanította a szanszkritnak elemeire, és hat évi kitartó munka után tökéletesen bírta ezt a nehéz nyelvet. Ró-

---

<sup>1)</sup> Az *Ezur-Veda* nem Roberto de Nobili munkája; valószínűleg egyik megtért írta. Szanszkrit versekben van írva, a *Purānák* stílusával; hindu és keresztény tanoknak zagyva keverékét tartalmazza. A francia fordítást megküldötték Voltairenek, s ő kinyomatta 1778-ban: „*L'Ezour Vedam traduit du Sanscritam par un Brame.*“ Voltaire azon meggyőződését fejezte ki, hogy az eredetije két századdal öregebb N. Sándornál s hogy ez a legbecsesebb ajándék, melyet nyugot keletnek köszön. Ellis a szanszkrit eredetét Pondicheryben találta meg. (*Asiatic Researches* XIV. köt.) Nincs bizonyíték arra, hogy Roberto műve volna, s nincs is említve munkái között. (Bertrand, *La Mission du Maduré*, Paris, 1847—50. III. k. 116. l.; Müllbauer 205. l. jegyzet).

mában volt 1666-ban, s ő írta azt az érdekes értekezést a szanszkrit ábécéről, melyet Athanasius Kircher tett közzé *China Illustrata*-jában (1667.)

A tizennyolczadik századhoz értünk<sup>1)</sup>, s itt azt látjuk, hogy valahára kezd az európai tudósok figyelme a rendkívüli fölfedezés felé fordulni, melyben kételkedni többé nem lehetett: hogy van Indiában egy nagyszerű irodalom, melynek koráról azt hitték, hogy a világnak minden egyéb irodalmáét fölmúlja. A francia jezsuiták, a kiket XIV. Lajos küldött a ryswicki béke után (1697.) Indiába, tudományos tárgyú levelezést folytattak a francia Institut tagjaival. Kérdéseket intéztek hozzájuk ezen tudós társaság tagjai, és a feleleteket közzé tették vagy az akadémia emlékirataiban vagy a *Lettres édifiantes*-ban. Azon feleletek, melyeket Coeurdoux atya adott Barthélemy Abbé kérdéseire, és azután Anquetil du Perronnal folytatott levelezése<sup>2)</sup> — telvék a legérdekesebb tárgyakkal. Ez a tudós térítő volt, mint alább látni fogjuk, egyike az elsőknek, a kik fölfogták valódi horderejét azon hasonlóságnak, mely India régi nyelve és Európa nyelvei közt fönnáll. Egyik rendtársa, Calmette atya, mondja egyik levelében<sup>3)</sup>, mely Vencataguiryban Carnata királyságban kelt január 24. 1733., hogy a jezsuitáknak azon időben voltak olyan térítőik, a kiknek nem csak alapos ismereteik voltak a szanszkritról, hanem a *Véda* némely részeit is el tudták olvasni. Elbeszéli, hogy szanszkrit könyvtárt alapítottak, s hogy eb-

1) 1677-ben állítólag valami Marshall jól ismerte a szanszkritot. Elliot, *Historians of India* 265. l.

2) *Mémoires de Littérature de l'Académie Royale des Inscriptions* XLIX. k. 647. l.

3) *Lettres édifiantes*, Paris, 1781. XIII. k. 390. l.

ből már-már nagy előnyök háramlottak a vallás terjesztésére. Legérzékenyebben azon fegyverekkel sebeztek a brahmánokat, melyeket a pogányságnak ezen fegyvertárából kerítettek elő. Megvolt nekik amazoknak bölcsészete és theológiája, különösen a négy *Véda*, melyek a brahmánok törvényeit tartalmazták, s melyeket a hinduk emlékezetet meghaladó idők óta szent, dönthetetlen tekintélyű s közvetetlen Istentől eredő könyveknek tekintettek.

„Mióta először jöttek Indiába térítők, — így folytatja Calmette atya — mindig lehetetlennek hitték, hogy megtalálják azt a könyvet, melyet az indiaiak annyira tisztelnek. És valóban soha sem sikerült volna ez, ha nem voltak volna köztük rejtező brahmánjaink, a kik keresztények. Mert hogyan közölték volna ezen könyveket európaiakkal, kivált vallásuk ellenségeivel, ha még a hindukkal sem közlik, kivéve a maguk kasztjabelieket? ... Legkülönösebb pedig az, hogy a *Védát* maguk annak őrzői sem értik tökéletesen; mert a *Véda* nagyon régi nyelven van írva, és a *Szamuszkrutám*, melylyel az ő tudós embereik csak úgy élnek, mint mi a latinnal, kommentár segélye nélkül nem elégséges arra, hogy megértesse velük a *Véda*-beli gondolatokat és szavakat. Azt a kommentárt pedig *Maha bachiam* vagyis nagy kommentárnak híjják. A kik ezen könyvek tanulmányozásával foglalkoznak, azok teszik az első osztályt tudósaik között. Egyedül ezek a brahmánok osztják az áldást. . . .“

Az után megint ezt mondja:

„Mióta a *Véda* kezünk között van, szövegéből sok olyast szedtünk ki, a mi meggyőzi őket azon alapigazságokról, melyek által okvetetlen meg kell dőlni bálványimádásuknak; mert az Isten egysége, az igaz Istennek tulajdonságai, az üdvözülés- és elkárhozásról szóló

tan, mind ez benne van a *Védában*. De az igazságok, melyekkel ezen könyvben találkozunk, csak úgy vannak benne elszórva, mint arany szemek homok-tömegben. . . .“

Egy másik levelében, mely 1737. szept. 16-dikán kelt, ugyanaz a térítő ezt írja:

„Egy véleményen vagyok önnel abban, hogy nagyobb gonddal kellett volna fölhasználni az indiai vallásnak eredeti könyveit. De eddig ezen könyvek nem voltak kezeink között, és igen soká azt hitték, hogy nem is lehet őket megtalálnunk, különösen a legfontosabbakat, t. i. a négy *Védát*. Csak öt-hat éve, hogy keleti könyvtárt alakíthatok a király számára, és hogy meg vagyok bizva, hogy ezen célra indiai könyveket keressek. Tettem is fölfedezéseket, melyek a vallásra nézve nagyfontosságúak, s ezek közé számítom a négy *Véda* vagyis a szent könyvek fölfedezését.

„De ezen könyvek, melyeknek a legügyesebb indiai tudósok is alig értik felét, melyeket egy brahmán meg nem merne nekünk magyarázni, mert félne, hogy a maga kasztjával bajba keverednék, és melyeknek kulcsát még meg nem adja a szanszkritnak ismerete, mert sokkal régibb nyelven vannak írva, — ezen könyvek, mondom, több mint egy tekintetben, zárt könyvek reánk nézve. Mégis szövegüknek némely részét magyarázva találjuk theologiai munkáinkban; némely részeket meg lehet érteni a közönséges szanszkrit segélyével, különösen a *Védáknak* utolsó könyveiben, melyek — a nyelv és stílus különbségeiből itélve — több mint öt századdal újabbak a többinél.“

Néhány évvel Calmette után Pons atya adott terjedelmes ismertetést a brahmánok irodalmi kincseiről; és jelentése, melyet Karikalból („dans le Maduré“, 1740. november 23.) Du Halde atyához intézett, a *Lettres édi-*



*fiantes*-ban jelent meg<sup>1)</sup>. Pons atya ebben nagyon érdekes és, általában véve, igen pontos leírást ad a szanszkrit irodalom különböző ágairól, — a négy *Védáról*, a nyelvtani értekezésekről, a hat bölcsészeti rendszerről, s a hinduknak csillagászatáról. Némely pontokban megelőzte Sir William Jones nyomozásait.

De ámbár Coeurdoux, Calmette, Pons atya és mások levelei nagy érdeket keltettek, ez az érdek szűkségeképen meddő maradt, a mig nem voltak nyelvtanok, szótárak és szanszkrit szövegek, melyeknek segítségével az európai tudósok a szanszkritot épen úgy tanulhatták volna, a mint a görögöt s a latint tanulták. Barthélemy abbé 1763. kérte Coeurdoux atyát, hogy mindenek előtt szanszkrit grammatikát küldjön neki; ámbár úgy látszik, volt azon időben Párizsban a királyi könyvtárban egy latinul írott szanszkrit grammatika, mely a szanszkrit szavakat bengáli betűkkel adta. Egyedül a mondattani rész hiányzott, s ezt utóbb pótolta Coeurdoux atya. Úgy látszik, Rómában a Collegio Romanoban is megvoltak a kés zletek Roth H.-tól<sup>2)</sup> egy szanszkrit nyelvtan számára, valamint Hanxleden J. jezsuita hátrahagyott becses irományaiban; és erre gyakran hivatkozik Paulinus a Santo Bartholomaeo, Hervas<sup>3)</sup> és mások. Azonban első, a kinek sikerült Európában szanszkrit nyelvtant kiadnia, egy német karmelita volt, *Wesdin János Fülöp*, ismertebb néven *Paulinus a Santo Bartholomaeo*. Ő Indiában 1776-tól 1789-ig volt és szanszkrit nyelvtanát Romában adta ki

---

<sup>1)</sup> *Lettres édifiantes*, Paris, 1781. XIV. k. 65. l. Nagyon jól ismerteti ezt a levelet Biotnak egyik czikke *Journal des Savants* 1861; v. ő. még Hervas, *Catalogo de las Lenguas* II. 125. l.

<sup>2)</sup> Hervas, *Catalogo* II. 133. l.

<sup>3)</sup> U. o. 132. l.

1790-ben. Pár évvel később teljesebb nyelvtant nyomatott; néhány értekezést is irt India régiségeiről, mythológiájáról és vallásáról, és minden munkájában fölhasználta Hanxleden hátrahagyott iratait, a kinek a szanszkritban, Paulinus idézeteiből ítélve, igen terjedelmes ismeretei lehetnek<sup>1)</sup>. Paulinus nyelvtanát nagyon megrostálták, és most már aligha használja valaki; de ha igazságosak akarunk lenni, meg kell gondolnunk, hogy véghetetlenül nagyobb nehézségekkel jár akármely nyelvnek első grammatikáját megírni, mint a későbbieket<sup>2)</sup>.

Láttuk mind ezekben, hogyan volt mindig ismeretes a szanszkrit nyelv és irodalom létezése, a mióta először fődözték föl Indiát N. Sándor és társai. De a mit még nem tudtak, az volt, hogy ez a nyelv, a mint Nagy Sándor idejében és Salamon idejében és századokkal az előtt beszélték, közel rokona volt a görögnek s a latinnak, és tényleg olyan viszonyban volt velük, mint a francia az olaszszal és spanyollal. Annak a történetét, a mit európai szanszkrit philológiának lehet nevezni, a calcuttai Ázsiai Társaság alapításától 1784. keltezhetjük.<sup>3)</sup> Mert

<sup>1)</sup> *Vyacarana seu Locupletissima Samscrdamicae Linguae Institutio* a P. Paulino a S. Bartholomaeo. Romae, 1804.

<sup>2)</sup> *Sidharubam seu Grammatica Samscrdamica*, cui accedit dissertatio historico-critica in lingvam Samscrdamicam, vulgo Samscret dictam, in qua hujus lingvae existentia, origo, praestantia, antiquitas, extensio, maternitas ostenditur, libri aliqui in ea exarati critice recensentur, et simul aliquae antiquissimae gentilium orationes liturgicae paucis attinguntur et explicantur autore Paulino a S. Bartholomaeo. Romae, 1790.

<sup>3)</sup> A legrégebb kiadványok e téren: a *Bhagavadgita*, ford. Wilkins, 1785; a *Hitopadeça*, ford. Wilkins, 1787; és a *Çakuntala*, ford. W. Jones, 1789. Eredeti nyelvtanokat — hogy pusztá kompilációkat ne említsünk — kiadtak Colebrooke 1805, Carey 1806, Wilkins 1808,

ámbar a régibb térítők sokkal többet tudtak szanszkritul, mint sokan hitték, mégis Sir William Jones, Wilkins, Carey, Forster, Colbrooke, s ezen jeles társaság egyéb tagjainak munkái tárták föl először a brahmánok nyelvét és irodalmát Európa tudósainak.

Nehéz volna eldönteni, vajon a kettő közül, a nyelv vagy az irodalom keltett-e nagyobb és tartósabb érdekeltséget. Lehetetlen volt, még a legfutólagosb módon is, megtekinteni a név- és igeragozásokat, a nélkül, hogy meg ne lepje az embert a nyelvtani alakoknak rendkívüli hasonlósága, sőt némely esetekben tökéletes azonossága a szanszkritban, görögben és latinban. Láttuk, hogy már 1588-ban Sasseti Fülöpnek szeged ütött fejébe a szanszkrit és olasz számnevek hasonlósága, s az Isten, kigyó és sok egyéb szavaké. Észrevették ezt bizonyára mások is sokan, de senki sem adott ennek olyan világos kifejezést, mint Coeurdoux atya. 1767-ben irt ő Pondicheryből Párizsba, Barthélemy abbénak, a ki tőle szanszkrit nyelvtant és szótárt és általában fölvilágosító adatokat kért India történetéről és irodalmáról; s azon kívánattal, hogy az akadémia elé terjeszszék, ily című emlékiratot mellékelte: „*Question proposée à M. l'abbé Barthélemy et aux autres membres de l'Académie de belles-lettres et inscriptions: „D'où vient que dans la langue samscroutane il se trouve un grand nombre de mots qui lui sont communs avec le latin et le grec, et surtout avec le latin?„* A jezsuita térítő először is tényeit adja elő, s ezek közül némelyek nagyon érdekesek. Összehasonlítja p. ezeket: *deva* és *deus* Isten;

---

Forster 1810, Yates 1820, Wilson 1841; Németországban Bopp 1827, 1832, 1834, 1863; Benfey 1852, 1855 és 1862.

*mṛtju* és *mors* halál; *gánitam* és *genitum* létrehozott, szülött; *gānu* és *genu* térd; *vidhavá*, összetéve ebből: *vi* nélkül *dhava* férj, és *vidua* özvegy; *na* és *non* nem; *madhja* és *medius* középső; *dattam* és *datum* adott; *dānam* és *donum* ajándék és sok egyébek, melyeket újabb tudósok újra kijelöltek. Némely hasonlítása kétség kívül tarthatatlan, de egészben véve irata több figyelmet érdemelt, mint a mennyit az akadémia fordított rá. Főleg nyelvtani egyeztetései nagyon helyesek. Összehasonlítja a szanszkrit és latin segéd igének jelentő és foglaló módját:

szanszkrit	latin	szanszkrit	latin
asmi	sum	sjám	sim
asi	es	sjás	sis
asti	est	sját	sit
smas	sumus	sjáma	simus
stha	estis	sjáta	sitis
santi	sunt	santu	sint.

A névmások közül egyezteteti ezeket: *aham* és *ego*, *me* és *me*, *mahjam* és *mihi*, *sva* és *suus*, *tvam* és *tu*, *tubhjam* és *tibi*, *kas* és *quis*, *ke* és *qui*, *kam* és *quem* stb. Hasonlóképen föltünteti a szanszkrit, görög és latin számnevek közt való meglepő egyezéseket egytől százig.

De nem elégedve meg evvel, hozzá fog a különböző föltételek vizsgálásához, melyek ezen tények megfejtésére kínálkoznak; és miután megmutatja, hogy sem kereskedelmi, sem irodalmi közlekedéssel, sem térítéssel, sem hódítással meg nem lehet magyarázni a szavaknak azon közös eredetét, melyet a szanszkritban, görögben és latinban találunk: arra az eredményre jut, hogy ezen közös szavakat az emberiség ősnyelve maradványainak tekinti, melyeket különböző népek, észak és dél felé költöztükben, a bábéli nyelvzavar nagy katasztrófája után, megőriztek.

Ha tekintetbe vesszük, hogy ezt az értekezést Coeurdoux száz évvel ez előtt írta, csodálnunk kell, hogy olyan csekély figyelmet ébresztett maga iránt és hogy soha sem történt róla említés, a míg M. Bréal föl nem támasztotta a francia akadémia emlékirataiból, és nem biztosította ezen szerény térítőnek azt az elismerést, a mely bizonyára megilleti: hogy legalább is ötven évvel megelőzte a hasonlító nyelvészetnek némely legfontosabb eredményeit.

Halhed bengáli grammatikájában, mely 1778-ban jelent meg, azt mondja: „Csodálkozva láttam, mennyire hasonlítanak némely szanszkrit szavak perzsa és arab, sőt latin és görög szavakhoz; még pedig nem műszavakban vagy képes kifejezésekben, melyeket egyféle alakban terjeszthet el a műveltség s a finomult erkölcs, hanem a nyelvnek fő- és alaprészeiben, az egytaguakban, a számnevekben, és oly tárgyak megnevezésében, melyeket a művelődésnek közvetlen hajnalán meg lehetett különböztetni.“ Sir William Jones, mikor első tekintetet vetett a szanszkritra, kimondta, hogy csodás szerkezetű nyelv, tökéletesb, mint a görög, gazdagabb, mint a latin, és mind a kettőnél kimíveltebb és finomultabb, de mind a kettővel szoros rokonságban álló. „Akármely nyelvész“, azt írja, „vizsgálja a szanszkritot, görögöt és latint, föl kell tennie, hogy valamely közös forrásból eredtek, mely talán nincs is többé meg. Hasonló, bár nem oly kényszerítő okoknál fogva föl kell tennünk, hogy a gót és a kelta nyelv is egyeredetű a szanszkrittal. Ugyanezen családhoz kapcsolhatjuk a régi perzsa nyelvet.“

De hogy lehetett ezt a rokonságot megfejtetni? Az embereket egészen elfogta a csodálkozás. A theologusok fejüket rázták; a klasszikus tudósok kételkedve nézték a dolgot; a bölcsészek a legmerészebb konjektúrákba bo-

csátkoztak, hogy elkerüljék az egyedül lehetséges következtetést, melyet az eléjük állított tényekből lehetett vonni, de melytől félni lehetett, hogy kicsinyes világtörténelmi rendszereiket halomra dönti. Monboddo lord épen befejezte nagy művét<sup>1)</sup>, melyben az egész emberiséget egy majompártól származtatja, és a világnak valamennyi nyelvét egy nyelvtől, melyet eredetileg néhány egyiptomi isten gondolt ki<sup>2)</sup>, ekkor mint egy villámcsapás jött a szanszkritnak fölfedezése. De becsületére kell mondanunk, hogy azonnal fölfogta a fölfedezésnek véghetetlen fontosságát. Nem lehetett tőle elvárni, hogy föláldozza őskori majmait és egyiptomi isteneit; de, nem tekintve ezt, azon következtetések, melyeket a Wilkins barátja — első szanszkrit grammatikáink egyikének szerzője — által eléje adott bizonyságokból vont, valóban nagy becsületére válnak a skót bűvár éles elméjének. „Van még egy nyelv, — ezt írja<sup>3)</sup> 1792. — megőrizve India brahmínjainál, mely gazdagabb és minden tekintetben finomultabb, mint akár Homérnek görög nyelve. Minden más indiai nyelv nagyon hasonlít ehhez a nyelvhez, melyet szanszkritnak neveznek. De azok a nyelvek az ő dialektusai és belőle alakultak, nem pedig a szanszkrit azokból. Erre s egyéb ide vágó részletekre nézve oly biztos tájékozást kaptam Indiából, hogy, ha bevégez-

<sup>1)</sup> *Of the Origin and Progress of Language*, 2. kiadás, 6 kötet. Edinburg, 1774.

<sup>2)</sup> „Föltettem, hogy a nyelvet nem lehetett természetfölötti segítség nélkül föltalálni, és ehhez képest azt állítottam, hogy a nyelv az egyiptomi démon királyok találmánya. Ezek először magukat, aztán másokat tanítottak beszélni. De meggyőződtem arról, hogy ezek közt is történt haladás e mesterségben, mert olyan nyelvet, mint a szanszkrit, nem lehetett egyszerre föltalálni.“ Monboddo, *Ancient Metaphysics* IV. k. 357. l.

<sup>3)</sup> *Of the Origin and Progress of Language* VI. k. 97. l.

hetem az ember történetét, melyet *Ancient Metaphysics* cz. munkámnak harmadik kötetében megkezdettem, képes leszek világosan bebizonyítani, hogy a görög a szanszkritből származik, hogy ez volt Egyiptomnak régi nyelve, és hogy az egyiptomaiak vitték azt, egyéb mesterségeikkel, Indiába és Görögországba azon gyarmataik által, melyeket oda telepítettek.“

Néhány évvel később határozottabb nézetei voltak a szanszkrit és görög közti viszonyról; 1795-ben ezt írja<sup>1)</sup>: „Wilkins ur meggyőződése szerint a szanszkrit és görög nyelv közt olyan nagy hasonlóságot bizonyított, hogy ezek szükségképen vagy egymásnak, vagy egy eredetibb nyelvnek dialektusai. Már pedig a görög nyelv bizonyára nem dialektusa a szanszkritnak, ép oly kevéssé, mint a szanszkrit a görögnek. És így egyazon nyelv dialektusainak kell lenniök; ez a nyelv pedig nem lehetett más, mint Egyiptom nyelve, melyet Osiris vitt Indiába, és azt hiszem, bebizonyítottam, hogy ennek nyelvjárása volt kétség kívül a görög is.“

Jelenleg nem kell bírálgatnunk lord Monboddó elméleteit Egyiptomról és Osirisről. De érdekes lesz még egy kivonatot adnunk, hogy megmutassuk, milyen jól tudta Monboddó — nem tekintve farkas embereit és farkatlan majmait — megvizsgálni és fölhasználni az előtte volt tényeket:

„Hogy ezeket az észleleteket a szanszkrit és görögnek Wilkins által fölfedezett egyezéseire alkalmazam, azon szavakkal akarom kezdeni, melyeknek minden nyelvben eredeti szavaknak kellett lenniök, mert az általuk jelzett dolgokat ismerni kellett és meg kellett nevezni a művelődésnek már kezdő korában, úgy hogy

---

<sup>1)</sup> *Ancient Metaphysics* IV. k. 322. l.

lehetetlen, hogy egyik nyelv kölcsönözte volna őket egy másiktól, ha csak nem volt ennek a származéka vagy dialektusa. Ilyenek a számnevek, az emberi test tagjainak s a rokonsági viszonyoknak neve, mint atya, anya, bátya, néne. A számok használatának a polgári társasággal egykorunak kell lenni. A szanszkrit számok egytől tizig *eka, dva, tri, k'atur, pank'an, šaš, saptan, aštan, navan, dačan*, és ezek minden esetre rokonai a megfelelő görög és latin számneveknek. Az után haladnak húsz felé s azt mondják: tíz és egy, tíz és kettő, és így tovább egész huszig; mert rendszerük tizedes, csak úgy mint a miénk. Húsznak a neve *vinčati*. Azután folynak a számok harminczig, melyet *trinčat* fejez ki; ennek az összetételnek egyik alkatrésze a hármat kifejező szó, épen úgy, mint az illető görög és latin szavakban. Hasonló módon vannak kifejezve a negyven, ötven stb., melyek szintén olyan összetételei az egyszerű számoknak, t. i. négy, öt stbnek. A százat *sat* fejezi ki, s ez a szó elüt a száznak mind görög, mind latin nevével. De ezen számlálásban nevezetes találkozást látunk a huszat vagyis kétszer tizet kifejező szanszkrit szó, és az ugyanezt kifejező görög és latin szavak között. Mert a három nyelvnek egyikében sem áll ez a szó semmiféle viszonyban a kettős számmal, mely a tizzel szorozva huszat tesz, holott a harminczat, negyvenet stb. kifejező szavak összefüggést mutatnak a hármat, négyet jelölő szavakkal. A görögben húsz *eíkosi*, s ez semmi vonatkozást sem mutat a kettőre (*dvo*), szintűgy nem a latin *viginti*, de ez már, úgy látszik, inkább hasonlít a szanszkrit *vinčati* szóhoz. S így kiviláglik az, hogy a két nyelvnek, a görögnek és a latinak, rendhagyó alakjai a megfelelő szanszkrit alakokkal való egyezéseket tüntetnek föl.“



Lord Monboddónál össze van még hasonlítva egymással a szanszkrit *pada* s a görög *pus, podos*; a szanszkrit *nása* s a latin *nasus*; a szanszkrit *deva* s a görög *theos* és a latin *deus*; a szanszkrit *ap* viz s a latin *aqua*; a szanszkrit *vidhavâ* s a latin *vidua* özvegy. Néhány szanszkrit szóról, mint *gonia* szeglet, *kenra* közép, *hora* óra, kimutatja, hogy nyilván a görögből eredtek s úgy kerültek a szanszkritba. Az után kimutatja a nyelvtani egyezéseket a szanszkritban s a klasszikus nyelvekben. Vizsgálja az oly összetételeket, mint *tripada* háromlábú szék: *tri* három, és *pada* láb; észreveszi azt a nevezetes tényt, hogy a szanszkrit, épen úgy, mint a görög, az állító melléknevet tagadóvá változtatja az által, hogy oda teszi eléje a fosztó *a*-t (*a* privativum); az után idézi, a mit Wilkins legbecsesebb ajándokának tart, ezen szanszkrit alakokat: *asmi* vagyok, *asi* vagy, *asti* van, *santi* vannak, melyek nyilván egyeredettek a megfelelő görög (*esmi, eis, esti*) és latin (*sunt*) alakokkal.

Egy másik skót bölcész, Dugald Stewart kevésbbé volt hajlandó olyan készségesen megengedni a dolgot. Kétség kívül nagy küzdelmébe került volna oly embernek, a ki abban a hitben nevelkedett, hogy a görög és latin vagy eredeti nyelvek, vagy a hébernek elváltóságai: hogy bele nyugodjék abba a fölforgató tanba, mely szerint szoros rokonság fűzi a klasszikus nyelveket a vadak beszédjéhez, mert vad embernek tartották akkor a nagy mogulnak minden alattvalóját. Azonban bölcsen belátta Dugald Stewart, hogy, ha igazak a szanszkritra vonatkozó tények, akkor a belőlük vont következmények elkertülhetetlenek. Azért egyáltalán tagadta, hogy az a szanszkrit nyelv valóban létezik, és megírta hires értekezését, melyben be akarja bizonyítani, hogy a szanszkritot azok a hazug, ravasz világcsalók, a brahmánok, a

görög és latin mintájára állították össze, és hogy az egész szanszkrit irodalom ámitás. Főlemlítem ezt, mert jobban mutatja, mint akármi más, hogy a szanszkrit nyelv fölfedezése milyen hatalmas lökést adott azon előítéleteknek, melyek oly mélyen meg voltak gyökerezve minden művelt ember szellemében. Helyeslésre találtak egy ideig a legképtelenebb érvek, ha csak nyújtottak mentséget, melylyel ki lehetett kerülni azt a nem-akarom következtetést, hogy a görög és latin egy atyafiságból való a fekete hindúk nyelvével.

Az első, a ki az európai tudomány hajnalán mérészen szeme közé nézett a szanszkrit-tudomány tényeinek és következményeinek, a német költő Schlegel Frigyes volt. Az amiensi béke idején (1801—1802.) Angliában volt és A. Hamilton által föltületesen megismerkedett a szanszkrittal. Az után egy ideig Párizsban folytatván tanulmányait, 1801-ben közzé tette: *A Hindúk Nyelvéről és Bölcseségéről* irt munkáját. Ez a munka vetette meg a nyelvtudománynak alapját. Ámbár csak két évvel később jelent meg, mint Adelung *Mithridatese*, ezen munkától olyan távol esik, mint Copernicus rendszere a Ptolemaeusétól. Schlegel nem volt nagy tudós. Sok állítása hibásnak bizonyult, és mi sem volna könnyebb, mint bonczolgatni kísérletét és nevetségessé tenni. De Schlegel lángész volt; és ha új tudományt kell teremteni, kívánatos a költőnek képzelő tehetsége, talán még inkább, mint a tudósnek alapossága. Bizonyára szük-séges volt egy neme a költői víziónak, hogy *egyetlen* tekintettel fölfogja India, Perzsia, Görögország, Olaszország és Németország nyelvét, és összekösse őket az egyszerű *indo-germán* nevezettel. Ez Schlegel műve volt, és méltán mondták róla, hogy ezzel az értelmi fejlődésben „egy új világot fődözött fel“.

Fogjuk látni a legközelebbi előadásban, hogyan fogadták Schlegel eszméjét Németországban és hogyan vezetett az majdnem közvetlen az emberiség fő nyelveinek genealogikus osztályozására.

---

## ÖTÖDIK FÖLÖLVASÁS:

### A nyelveknek genealogikus osztályozása.

---

Vázoltuk utolsó előadásunkban azon különféle kísérletek történetét, melyek a nyelvek osztályozása érdekében történtek, egész 1808-ig, azon évig, melyben Schlegel Frigyes közzé tette kis munkáját *A hinduk nyelvéről és bölcseségéről*. Olyan volt ez a munka, mint egy búvólőnek varázs vesszeje. Rá mutatott a helyre, a hol aknát kell nyitni; és nem sokára a kornak legjelesb tudósai hozzá láttak a bányász munkához, és fölszínre hozták a becses érczet. Egy ideig mindenkinek Angliába kellett mennie, a ki szanszkritul akart tanulni. Ott jártak Bopp, Schlegel, Lassen, Rosen, Burnouf; másolták a kéziratokat a „Keletindiai Házban“; segítették őket Wilkins, Colebrooke, Wilson és a régi Indian Civil Servicenek más jeles tagjai. Először hasonlította össze pontosan és tudományosan a szanszkrit nyelvtant a göröggel, latinnal, perzsával és némettel — Bopp Ferencz 1816-ban <sup>1)</sup>. Ezt követték más értekezései, és 1833-ban jelent meg tőle „*A szanszkrit, zend, görög, latin, litván, szláv, gót és német nyelvek összehasonlító nyelvtana*“ első

---

<sup>1)</sup> *Conjugationssystem*, Frankfurt, 1816.

kötete. Ezt a munkát csak majdnem húsz évvel később fejezte be, de a mely mindenkorra biztos és szilárd alapját fogja képezni az összehasonlító nyelvészetnek. Schlegel Frigyesnek testvére, Schlegel Ágost Vilmos, fölhasználta azt a befolyást, melyet mint német költő szerzett magának, és népszerűvé tette a szanszkrit tanulmányt Németországban. *Indische Bibliothek* című irata 1819-től 1830-ig jelent meg, és ámbár főleg a szanszkrit irodalomnak volt szánva, tartalmazott cikkeket a hasonlító nyelvészetről is. Ez az új tudomány csak hamar még hatalmasabb pártfogóra talált Humboldt Vilmosban, a ki Humboldt Sándornak méltó testvére és akkoriban Poroszországban egyike volt a legbefolyásosabb államférfiaknak. Értekezései, különösen a nyelv bölcsészetéről, életében általános figyelmet keltettek; és tanulmányainak maradandó emlékét hagyta hátra a Kávi nyelvről szóló nagy munkájában, mely halála után jelent meg, 1836-ban. Szintén a hasonlító nyelvészet megalapítóihoz kell számítanunk Pott tanárt, a kitől az *Etymologiai nyomozások* 1833-ban s 1836-ban jelentek meg. Különlegesebb czélú, de ugyanazon általános elvekre volt alapítva Grimmnek valóban nagyszertű munkája, a *Német nyelvtan*. Megjelenése majdnem húsz évig folyt, 1819-től 1837-ig. Egy kitünő dán tudóst is meg kell itt említenünk, Rask Erazmust, a ki Európának északi nyelveit tanulmányozta. 1816-ban Perzsiába s Indiába utazott és először szerzett grammatikai ismeretet a zendről, a Zend Avesta nyelvéről; de előbb halt meg, hogy sem tudományos nyomozásainak minden eredményét közzé tehetné volna. Mégis bebizonyította, hogy a parszik szent nyelve szoros viszonyban áll a brahmánok szent nyelvvel, és hogy úgy, mint a szanszkrit, megőrizte némely legrégebb alakulatait az indo-európai nyelvtörzsnek. Az

ó-perzsa nyelv körüli nyomozásokat újra folytatta Franciaországnak egyik legnagyobb tudósa, Eugène Burnouf. Zoroaster munkáit lefordította ugyan már az előtt Anquetil du Perron, de ez csak az eredetinek új-perzsa fordításából való fordítás volt. Burnouf volt az, a ki szanszkrit és hasonlító nyelvészetbeli ismeretei segítségével először fejtette meg a régi „fény vallása“ alapítóinak szavait. Szintén ő alkalmazta ugyanazt a kulcsot sikeresen Darius és Xerxes ékirataira is. Kora halálát soká fogják gyászolni, nem csak azok, a kik — mint én magam — oly szerencsések voltak, hogy személyesen ismerték és előadásait hallgatták, hanem mind azok, a kiknek a keleti irodalom s a keleti tudomány szivükön fekszik.

Nem sorolhatom föl itt mind azon tudósokat, a kik Bopp, Schlegel, Humboldt, Grimm és Burnouf nyomdokait követték. Hogy milyen virágzó és termékeny volt már is a nyelvtudomány, legjobban láthatni akármelyik hasonlító nyelvész könyvtárában. Németországban 1852 óta külön folyó-irata van a hasonlító nyelvtudománynak. A londoni nyelvészeti társaság évenként egy-egy becses kötetet ad ki tárgyalásaiból; és majd minden európai egyetemen van a szanszkritnak tanára, a ki egyszersmind a nyelvtudományról és hasonlító nyelvészetéről is tart fölolvasásokat.

De honnan van — s ez nagyon természetes kérdés, — honnan van az, hogy a szanszkrit fölfedezése olyan gyökeresen megváltoztatta a nyelveknek osztályozó tanulmányát? Ha a szanszkrit volt volna az emberiségnek ős nyelve, vagy legalább a görögnek, latinak, németnek szülője, akkor értenők, hogy ezen nyelveknek egészen új osztályozásához kellett vezetnie. De a szanszkrit nem áll a görög, latin, germán, kelta és

szláv nyelvekhez oly viszonyban, a milyenben a latin áll a francia, olasz és spanyolhoz. A szanszkritot, mint már fentebb mondtuk, nem nevezhetjük ezen nyelvek szülőjének, hanem csak idősebbik testvértárnak; a klasszikus nyelvekhez olyanféle viszonya van, mint a provençálnak az újabb román nyelvekhez. Ez tökéletesen igaz; de épen az, hogy pontosan és világosan meg kellett határozni a szanszkritnak s ugyanazon nyelvcsalád egyéb tagjainak kölcsönös viszonyát, épen ez a követelmény vezetett olyan fontos eredményekhez, és különösen a hangváltozás törvényeinek megállapításához, mert ez az egyedül biztos eszköz a nyelvek közti rokonság különböző fokainak megítélésére, s így a nyelvek családfájának fölállítására. Ha egyszer a szanszkrit megkapta a maga kellő helyét, ha egyszer az emberek megbarátkoztak avval a gondolattal, hogy kellett egy nyelvnek léteznie, mely eredetibb volt akár a görögnél, akár a latinnál, akár a szanszkritnál, s mely közös hátterét képezi nem csak ennek a három nyelvnek, hanem a germán, kelta és szláv ágaknak is: minden nyelv mintegy magától, helyes álláspontjára került. A találynak kulcsa meg voltelve, a többi mind csak türelem dolga volt. Belátták, hogy ugyanazon érvek, melyek egymás mellé rendelt családtagoknak bizonyították a szanszkritot s a görögöt, hasonló szigorúsággal alkalmazhatók a latinra és görögre is; és mikor aztán bebizonyult, hogy a latin sok pontban eredetibb, mint a görög, könnyű volt belátni, hogy a germán, kelta és szláv nyelvekben is van sok olyas, a mit a szanszkritból, görögből vagy latinból származtatni nem lehet. Fölismerték, hogy mind ezen nyelveket egyazon osztálynak egymás mellé rendelt tagjainak kell tekinteni.

Az első nagy lépés tehát, melyet a nyelvek osztályozásában — főleg a szanszkritnak fölfedezése következtében — tettek, az volt, hogy a tudósok nem elégedtek többé meg a rokonság megállapításával általában, hanem kezdtek nyomozni különböző fokait is azon rokonságnak, melyben egy osztály nyelvei állottak egymáshoz. A puszta *osztályok* helyett most lépnek föl először jól rendezett *nyelvcsaládok*.

A második lépés természetesen az első után következett. Hogy általában két vagy több nyelvnek közös eredetét meg lehessen állapítani, elég volt az előtt a számnevek, névmások, elűljárók, határozók s a legfontosabb nevek és igék összehasonlítása: most csak hamar úgy találták, hogy a rokonság fokainak behatóbb megvizsgálásához pontosabb mértékre van szükség. Ilyen mértéket nyújtott a *hasonlító nyelvtan*, azaz összehasonlítása azon nyelvek nyelvtani alakjainak, melyekről föl volt téve, hogy egymásnak rokonai; s az ilyen összehasonlítások mindig megállapított törvények szerint történtek, melyek a hangbeli változásokat szabályozták.

Világosabb lesz ez, ha újabb nyelvek történetére vetünk egy tekintetet. Soha sem kételkedett senki a fölött, hogy az úgy nevezett román nyelvek — az olasz, román v. oláh, provençal, francia, spanyol és portugál nyelv — egymásnak legközelebb rokonai. Láthatta akárki, hogy mindegyik a latinból származott. De egyike a legjelesb francia tudósoknak, Raynouard, a kinek a román nyelvek és irodalmak történetében legtöbbet köszönhetünk, azt állította, hogy egyedül a provençal közvetlen származéka a latinnak, és hogy a francia, olasz, spanyol és portugál a provençalból származnak. Azt mondta, hogy a latin nyelv a hetedik és kilencedik század közt közvetítő fokon ment keresztül; ezt a köz-



vetítő nyelvet ő *román nyelvnek* nevezte, s iparkodott bebizonyítani, hogy ez ugyanaz a nyelv, mely a dél-franciaországi provençal, a troubadourok nyelve. Szerinte a különböző román nyelvjárásokra Olasz-, Francia-, Spanyolországban és Portugalban csak akkor oszlott föl a latin nyelv, miután már ezen egy változáson, a *román* vagy provençal nyelven keresztül ment. Ezt az elméletet, melyet erősen megtámadott Schlegel Á. V., és melyet utóbb behatóan megbírált George Cornewall Lewis, csak úgy lehet megczáfolni, ha összehasonlítjuk a provençal nyelvtant más román dialektusok nyelvtanával. És ha vesszük a *vagyok* segéd igét és összehasonlítjuk provençal alakjait a francia alakokkal, azonnal látjuk, hogy a francia többször eredetibb állapotban tartotta meg a latin alakokat, mint a provençal, és hogy tehát lehetetlen a francziát a provençal származékának s a latin nyelv unokájának mondanunk. A provençal alak:

<i>sem</i> ,	a megfelelő	francia alak	<i>nous sommes</i>	vagyunk,
<i>etz</i>	"	"	<i>vous êtes</i>	vagytok,
<i>son</i>	"	"	<i>ils sont</i>	vannak.

És valóságos nyelvtani csoda volna, ha olyan nyomorékká lett, kopott alakok, mint *sem*, *etz* és *son* visszaváltoztak volna olyan épebb, eredetibb, latinabb alakokká, minők *sommes*, *êtes*, *sont* (*sumus*, *estis*, *sunt*).

Tegyük meg ugyanezt a kísérletet a szanszkrit, görög és latin nyelvvel is, és fogjuk látni, hogy ezen nyelvek genealogikus viszonyát is nyelvtani alakjaik összehasonlítása által lehet meghatározni. Épen oly lehetetlen a latint a görögből vagy a görögöt a szanszkritből származtatni, mint a francziát a provençal származékának tekinteni. Ha a *vagyok* segéd igénél maradunk, azt látjuk, hogy ez

szanszkritul	görögül	litvánul
<i>asmi</i>	<i>esmi</i>	<i>esmi.</i>

A gyök *as*, a rag *mi*.

Már most a második személy ragja *si*, s ha ez hozzá járul az *as* vagy *es* gyökhöz, volna

<i>as-si</i>	<i>es-si</i>	<i>es-si.</i>
--------------	--------------	---------------

De itt a szanszkrit, a mennyire csak ismerjük történetét, *assi* helyett a kopott *asi* alakot mutatja; és képtelenség volna azt föltenni, hogy a görög és litván nyelvbeli teljes *essi* alak a csonka szanszkrit *asi*-ből támadott volna.

A harmadik személy azonos a szanszkritban, görögben és litvánban *asti* vagy *esti*; és ugyanezt ismerjük föl a vég *i* elvesztésével a latin *est*, gót *ist* és orosz *est'* alakokban.

Ugyanez a segéd ige elegendő bizonyítékot szolgáltat arra is, hogy a latin épen nem mehetett keresztül a görög, vagyis az úgy nevezett pelazg fejlődési fokon, hanem hogy mind a ketten független módosulásai egyazon eredetibb nyelvnek. Az egyes számban a latin kevésbbé eredeti, mint a görög; mert *sum* van benne *es-um* helyett, *es es-is* helyett, *est es-ti* helyett. A többesi első személyben is *sumus* van *es-umus* (a görög *esmes*, szanszkrit *'smas*) helyett. A második személy, *es-tis*, egyenlő a görög *este*-vel, és eredetibb, mint a szanszkrit *stha*. De már a többes szám harmadik személyében a latin alak eredetibb, mint a görög. A szabályszerű alak *as-anti* volna; ebből a szanszkritban *santi* lett. A görögben a kezdő *s* is elesett és az aeol *enti*-ből végre *eisi* lett. A latin ellenben megőrizte a gyökbéli *s*-et, és teljességgel lehetetlen volna a latin *sunt*-ot a görög *eisi*-ből származtatni.

Alig kell mondanom, hogy a mai angol alakok *I am, thou art, he is* csak másod rendű módosulásai ugyanazon eredeti igének. A gótban ezeket így találjuk:

*im* e helyett: *ism,*  
*is* " *iss,*  
*ist.*

Az angolszászban az *s* elváltozik *r*-ré; tehát

egyesben: *com* e helyett: *eorm,*  
*eart* " *ears,*  
*is.*  
 többesben: *sind* e helyett: *isind,*  
*sind,*  
*sind.*

Ezt a próbát alkalmazták a hasonlító nyelvészet megalapítói minden nyelvre, és így Európa és Ázsia főbb nyelveit csak hamar visszavezették határozott családokra, meg tudtak különböztetni mindegyik családban különböző ágakat, melyek ismét számos, régibb és újabb nyelvjárásokból állanak.

Vannak azonban nyelvek, a melyek mind eddig nincsenek családokba sorozva, és ámbár nincs ok kétkednünk, hogy némelyek ezek közül is előbb-utóbb genealogikus osztályozással lesznek összefoglalva, jól tesszük, ha tartózkodunk azon általánosan elterjedt, de egészen önkényes föltevéstől, mintha a genealogikus osztályozás elve minden nyelvre szükségképen alkalmazható volna. Az osztályozásnak ezen módja kétség kívül legtökéletesebb mindennemű osztályozás között, de a természettudománynak legtöbb ágában csak nagyon korlátoltan lehet keresztülvinni. A nyelvtudományban a genealogikus osztályozásnak különösen az alaki vagyis nyelvtani elemeken kell alapulnia, ezek pedig, hangbeli változásoknak alávetve, csak szakadatlanul folyó hagyomány által őrizhetők meg. Tudjuk, hogy a francia,

olasz, spanyol és portugál egy közös forrásból erednek, mert vannak közös nyelvtani alakjaik, melyeket ezen nyelveknek egyike sem merithetett a maga segéd forrásaiból, és melyeknek, külön tekintve, egyikben sincs értelmük vagy, hogy úgy mondjam, életük. A végzetlen mult képzőjének, a spanyol *ba*, olasz *va* szótagnak, melylyel ebből *canto*, énekek, lesz *cantaba* és *cantava*, ezen ujkori nyelvekben nincs önálló léte és független értelme. Nem is alakulhatott olyan anyagokból, melyekkel az olasz és spanyol nyelv rendelkezik. Régibb nemzedékektől kellett származnia, melyeknek ez a *ba* még érthető volt. Visszavezetjük tehát latin *bam*-ra ebben *cantabam*, ezt a *ba-m* szótagot pedig ismét egy segédigére, melyet föntartott még a szanszkrit nyelv *bhav-âmi*, és az angolszász *be-om* (*vagyok*) alakban. Genealogikus osztályozás tehát szorosán véve csak hanyatló nyelvekre alkalmazható, melyeknek nyelvtani növést az irodalmi művelés befolyása elakasztotta, melyek kevés új anyagot fogadnak magukba, a régit megtartják, a meddig lehetséges, és melyekben az, a mit növésnek vagy történetnek nevezünk, semmi egyéb, mint a hangbeli fogyatkozás terjedése. De mielőtt a nyelvek hanyatlanak, kopnak, átérték már a növés korszakát is; és úgy látszik, eddig legtöbbször teljesen figyelmen kívül hagyták, hogy oly nyelvek, melyek már ezen régi korszakban külön voltak válva, természetesen ellent fognak állani minden genealogikus osztályozás kísérletének. Ha p. visszaemlékezünk rá, mily módon alakul a többes szám a sínai és néhány más nyelvben, látjuk, hogy a hol talán minden egyes nyelvjárás más-más kifejezést választ a többes szám jelölésére, p. *sereg*, *nyáj*, *osztály*, *nem*, *rakás* stb., ott esztelenség volna azt várnunk, hogy a nyelvtani végzetekben hasonlóságot találunk, mikor már

azok a kifejezések a hangbeli fogyás által pusztá többes-jelölökké koptak. De más részről ebből épen nem következnek az, hogy ezeknek a nyelveknek nem közös az eredete. Megtörténhetik, hogy a hasonlító nyelvész egy eredetű nyelvekben elemzi a nyelvtani végezteket és nem megy velök semmire; mert a szavak, melyeket az illető nyelvek az eset, szám, személy, idő és mód jelölésére alkalmaztak, s melyekből összevonás és kopás által lettek azok a végezetek, merőben különbözők voltak. Ilyen nyelvekre nézve tehát a genealogikus osztályozás a dolog természeténél fogva egészen lehetetlen, különösen, ha az ily osztályozást főleg nyelvtani vagyis alaki bizonyosságokra akarjuk alapítani.

De föltehetné az ember, hogy az ilyen nyelvek, ha nyelvtani szervezetük különböző, legalább gyökérszavaik azonossága által fogják közös eredetüket bizonyítani. Ezt kétség kívül fogják tenni sok esetben. Valószínű, hogy egyformán megőrizték számneveiket, némely névmásaikat, és a mindennapi életnek némely szavait. De még itt sem kell nagyon sokat várnunk, és nem kell meglepve lennünk, ha még kevesebbet találunk, mint a mennyit reméltünk. Tudjuk, milyen különböző az *atya* neve a különböző fríz nyelvjárásokban. A fitestvérnek latin *frater* neve helyett a spanyolban ezt találjuk *hermano*. A latinban a tűz neve *ignis*; de a francziában *feu*, olaszul *fuoco*. Senki sem fog a németnek s angolnak közös eredetén kételkedni; mégis az angol *first* (első) számnévtől nagyon különbözik a német *der erste*, ámbár amannak meg megfelel a német *fürst* (fejedelem, herczeg). Szintén egészen különböznek egymástól *the second* (a második) és *der zweite*; és semmi összefüggés sincs az angol *its* s a német *sein* (övé) birtokos névmás között. (Senki sem tagadja már ma a ma-

gyar és p. a finn nyelv közti rokonságot: a magyar *száj, vér, fej* szavaknak megfelelnek a finnben *suu* (olv. *szú*), *vere, päät*; de már *láb* a finnben *jalka*, ámbár ezt meg a magyar nyelv *gyalog* alakban őrizte meg.) Még sokkal nagyobb ez a nyelvjárási szabadság a régi és irodalom nélküli nyelvekben; és a kik leggondosabban megfigyelték a nyelvjárások természetes tenyészetét, épen legkevésbé csodálkoznak azon, ha egy eredetű nyelvek nem csak nyelvtani szerkezetükben, hanem sok olyan próba-szóban is különböznek, melyeket leginkább szoktunk használni arra, hogy az irodalmas nyelvek közti rokonságot földerítsük. Hogy mégis hogyan lehet ily nyelvjárásoknak rokonsági viszonyáról szólni, azt később fogjuk látni. Egyelőre elég, ha világossá tettem, miért nem alkalmazható a genealogikus osztályozás elve szükségképen minden nyelvre; és másodsor, miért nem kell genealogice nem osztályozható nyelvekről sem föltennünk, hogy már kezdettől fogva különbözők voltak. Az a sokszor ismételt állítás, hogy minden nyelv genealogikus osztályozásának lehetetlensége a nyelvek közös eredetének lehetetlenségét bizonyítja, — csak egy neme a tudományos dogmatismusnak, pedig ez még mindig leginkább akadályozta az elfogulatlan buvárlatok szabad haladását.

De lássuk most, mennyire haladt a nyelveknek genealogikus osztályozása, hány nyelvcsalád van már kellőleg megállapítva. Emlékezzünk csak arra, mi győzött meg bennünket a genealogikus osztályozás szükségességéről. Kivántuk p. némely angol szavaknak és nyelvtani alakoknak eredeti jelentését tudni, és láttuk, hogy, ha olyan szavaknak, mint *I love* és *I loved* (*szeretek* — *szerettem*), eredetüket ki akartuk puhatolni, előbb vissza kellett őket vezetnünk legeredetibb alak-

jokra. Hasonlóképen a román nyelvek történetére hivatkozva azt láttuk, hogy az egyik nyelvjárásnak szavait sokszor eredetibb alakban őrizte meg a másik; és e szerint nagyon fontos teendő volt az, hogy a régi nyelveket is ugyanazon genealogikus összefüggésbe hozzuk, mely a francia, olasz, spanyol és portugál nyelveket mint egy és ugyanazon család tagjait köti össze.

Elkezdttük tehát Anglia élő nyelvével és nehézség nélkül vezettük vissza az angolszászra. Ez a Kr. u. hetedik századba visz bennünket vissza, mert innen keltezi Kemble és Thorpe az ó angol eposzt, a *Beowulfot*. Ezen túl nem kísérhetjük az angol irodalmat angol földrön. De tudjuk, hogy a jütök, a szászok és az angolok — a kiknek nyelve az úgy nevezett angolszásznak, azaz a régi angol nyelvnek, legfontosabb járuléka volt — a száraz földről jöttek. Különböző al-német nyelvjárásokat beszéltek ezek, s az északon lakott angolok nyelve, úgy látszik, némileg vegyülve volt fel-német elemekkel. Származékaik Németországnak északi partjain máig is al-német, vagyis *nieder-deutsch*, nyelvjárásokat beszélnek, s ezeket Antwerpen, Bréma és Hamburg vendéglőiben nem egy angol matróz tartotta romlott angol nyelvnek. Az al-német nyelv számos nyelvjárásban és még Németország északi lapályain, de mai nap kevés kivétellel már alig használják irodalmi czélokra. A frizek nyelve — a kik az Angliába telepedett szászoknak nagy részét képezték — al-német, épen úgy a hollandi és flandriai nyelvjárások. A szárazföldi fríznek már a tizenkettedik században van saját irodalma, ha nem régebben. A hollandit, mely még ma is nemzeti és irodalmi nyelv, ámbár szűk térre szorítva, visszakísérhetjük tizenhatodik századbeli irodalmi emlékekhez. A flandriai is azon időben Flandria és Brabant udvarának irodalmi

nyelve volt, de az óta nagyon szűk térre szorította, ám-  
bár nem nyomta el egészen, Belgiumnak és Hollandnak  
hivatalos nyelve. A legrégebb al-német irodalmi emlék a  
száraz földön a *Heljand* (= Heiland, gyógyító vagyis  
üdvözítő) című keresztény eposz, mely két kilencedik  
századbéli kéziratban maradt ránk, s melyet az akkor  
megtérített szászok használatára irtak. Találjuk nyomait  
némi szász vagyis al-német nyelvű irodalomnak azon  
időtől fogva a közép koron át egész a tizenhatodik szá-  
zadig. De ebből az irodalomból csak kevés van meg-  
őrizve, és miután Luther a bibliát fel-német (*hoch-deutsch*)  
nyelvre fordította, az al-német sorsa el volt döntve.

Németországnak irodalmi nyelve a fel-német, ez  
volt már Nagy Károly idejétől fogva. Számos nyelv-  
járása dívik Németország különböző részein. Történel-  
mét három korszakra lehet osztanunk. A mostani vagy  
új-fel-német korszak Lutherrel veszi kezdetét; a közép-  
fel-német korszak Luthertől hátra felé a tizenkettedik  
századig terjed, az ó-fel-német korszak innen a hetedik  
századig terjed.

Látjuk tehát, hogy a fel-németet is épen úgy,  
mint a germán nyelveknek al-német ágát visszakísér-  
hetjük körülbelül a (Kr. u.) hetedik századig. Nem kell  
azt föltennünk, hogy ezen idő előtt *egy* közös germán  
nyelvet beszélt minden német törzs, és hogy ez csak  
az után szakadt két ágra — a felsőre és alsóra. Soha  
sem volt egy közös, egyöntetű germán nyelv; még azt  
sem lehetne bebizonyítani, hogy volt valaha egységes  
fel-német vagy al-német nyelv, melyből valamennyi fel-  
német, illetőleg al-német nyelvet lehetne származtatni.  
Nem lehet az angol-szász, a fríz, a flandriai, a hollandi  
és a plattdeutsch nyelvet a régi al-némettől származ-  
tatnunk, mely a kilencedik századbéli szárazföldi szász-



ban van megőrizve. Legfeljebb annyit mondhatunk, hogy mind ezen különböző al-német nyelvjárások Angliában, Hollandban, Frízlandban és Észak-Németországban különböző időkben a nyelvtani fejlődésnek ugyanazon stádiumain, úgy szólván, ugyanazon szélességi fokain haladtak át. Hozzá tehetjük még azt, hogy vissza felé minden egyes században határozottabban mutatkozik ezen nyelvjárásoknak összehajlása; de nincs semmi bizonyosságunk, mely följosogítana bennünket arra, hogy föltegyük egy eredeti, egységes al-német nyelvnek történeti valóságát, s hogy ebből származtatnánk valamennyi nyelvjárást. Ez csak pusztá teremtménye olyan nyelvészeknek, a kik nem tudják fölfogni a nyelvjárások különféleségét egy közös típus nélkül. Ép így vitatnák ők egy eredeti fel-német nyelvnek föltevését, mely forrása volna nem csak az irodalmi ó, közép és új fel-németnek, hanem mind azon tájnyelveknek is, melyek Ausztriában, Bajorországban, a sváb és frank vidékeken divatoznak. Azt is el akarnák velünk hitetni, hogy a fel- és al-németre osztlás előtt volt egy teljes germán nyelv, mely még nem volt sem fel- sem al-német, de magában foglalta mind a kétőnek csiráit. Ilyen rendszer alkalmas lehet a nyelvtani elemzés céljaira, de azonnal téves lesz, mihelyt ezen elvont nyelvtani lényeket történeti valósággal akarjuk fölruházni. Voltak családok, nemzetségek, szövetségek és törzsek, mielőtt nemzetek voltak; ép úgy voltak nyelvjárások, mielőtt egységes klasszikus nyelv alakult. Az a nyelvész, a ki történelmi valóságot követel az eredeti egységes germán nyelvnek, csak olyan, mint az a történettudós, a ki hisz Francusban, Hektor unokájában, a frankoknak állítólagos ősében, vagy egy Brutusban, a britek mesés törzsatyjában. Mikor a germán törzsek egymás után vonultak lefelé a Dunától s a balti

tengertől, hogy elfoglalják Olaszországot s a római provinciákat — mikor a gótok, lombardok, vandálok, burgundok, mind annyian külön királyok alatt, s mind annyian saját törvényeikkel és szokásaikkal, megtelepedtek Olasz-, Francia-, Spanyolországban, hogy eljátszszák különböző szerepüket a római tragédiának utolsó felvonásában, — nincs okunk föltenni, hogy akkor mind annyian egyazon nyelven beszéltek. Ha egyáltalában volnának irodalmi emlékeink azon régi német törzsektől, megint csak olyan sok nyelvjárást találnánk, némelyeket fel-, másokat al-német sajtáságokkal. S ez nem csupa konjektura; mert szerencsés véletlen következtében úgy történt, hogy ezen régi német népeknek legalább egyik nyelvjárása máig is meg van őrizve Ulfilas püspöknek gót bibliafordításában.

Ezen nevezetes emberről kell egy pár szót szólnom. Ulfilas életének idejére és fő eseményeire nézve az egyházi történetírók adatai nagyon ellentmondók egymásnak. Ezt főleg azon körülménynek tulajdoníthatjuk, hogy Ulfilas ariánus püspök volt, és hogy a rá vonatkozó adatok két ellenkező oldalról erednek, ariánus és athanasianus írótól. Ha jelleméről akarnánk itélni, szükséges volna pontosan megvizsgálni ezen ellentétes tanúságokat; de ha a gót püspök életéből adatokat és egyszerű tényeket akarunk megállapítani, minden esetre föltehetjük, hogy barátai e tekintetben jobb és megbízhatóbb tudomást szerezhettek maguknak, mint az orthodox történetírók. Ezért az ő pártjabeli írók műveiből kell a püspök életének adatait és történeti körvonalait meghatározni.

A fő művek, melyekből itt merítünk, Phyllostorgiusé, melyet Photius őrzött meg, és Auxentiusé, melyet Maximinus őrzött meg azon kéziratban, melyet

Waitz tanár fődözött fel 1840-ben a párizsi könyvtárban. (Supplement. Latin. Nr. 594.) Ez a kézirat Hilarius némely iratait foglalja magában, az után Ambrosiusnak első két könyvét *De Fide*, és az aquilejai zsinat tárgyalásait (381). Ezen kéziratnak szélén Maximinus ismétli az aquilejai zsinat tárgyalásainak elejét, és megtoldja a maga jegyzeteivel, hogy megmutassa, hogy Polladiussal mily méltatlanul bánt ezen zsinatban Ambrosius. Följegyezte a maga nézeteit az ariánus vitára nézve, és a 282. s a köv. lapokon lemásolt egy emlékiratot Ulfilasról, melyet Auxentius, Dorostorum (a Duna melletti Siliustria) püspöke és Ulfilas tanítványa, irt. Ezt követi megint Maximinus néhány értekezése, s a 314—327. lapokon Maximinus egy olyan értekezést másol le — a maga céljaihoz képest itt-ott rövidítve, — melyet egy fél-ariánus, Eusebius követője, talán maga Prudentius, intézett Ambrosiushoz.

Itt Auxentiustól tudjuk meg, hogy Ulfilas Konstantinápolyban halt meg, midőn a császár valami vitatkozásra hitta meg. Ez nem történhetett később, mint a 381. évben; mert, ugyancsak Auxentius szerint, Ulfilas negyven évig volt püspök, és Philostorgius szerint Eusebius avatta föl. Már pedig nicomediai Eusebius 341-ben halt meg, s minthogy Philostorgius azt mondja, hogy Ulfilast „Eusebius s a vele volt püspökök“ avatták föl, nagy valószínűséggel a 341. év elejére tehető ez a föl-szentelés, mert ekkor elnőkölt Eusebius az antiochiai zsinaton. Minthogy tudjuk, hogy Ulfilas fölavatásakor harmincz éves volt, 311. évben kellett születnie; mint-hogy pedig hetven éves volt, mikor Konstantinápolyban meghalt, halálának 381. évbe kellett esnie.

Waitz Ulfilas halálát 388-ra tette, mert Auxentius szerint más ariánus püspökök is jöttek Ulfilással Kon-

stantinápolyba, s ezeknek a császár új zsinatot ígért, de az eretnekek t. i. az athanasianusok pártjának sikerült oly törvényt kieszközölniök, mely megtiltott minden nyilvános vagy magános vallási vitatkozást. Maximinus ezen jegyzetéhez a Codex Theodosianusból két törvényt csatol, melyek az ő föltevése szerint ezen vitás ügyre vonatkoznak, s melyek 388-ban és 386-ban keltek. Ebből látjuk, hogy az időnek pontos meghatározásában Maxentius maga is habozott. De az idézett törvények közül egyiket sem lehet ezen ügyre vonatkoztatni; ezt teljesen bebizonyította Bessel. Az idézeteket Maximinus csak gondolom-formán vette a Codex Theodosianusból, és tévedett. Ha Ulfilasnak halálát 388-ra tennők, el kellene ejtünk Philostorgiusnak azon fontos adatát, hogy Ulfilast Eusebius avatta föl, és azt is föl kellene vennünk, hogy Theodosius még 388-ban is alkudozott az ariánusokkal, holott tudjuk, hogy 383-ban tette Theodosius az utolsó engesztelő kísérletet, s mikor ez is eredménytelen maradt, többé semmi kiméletben nem részesült Ulfilas és barátjainak pártja.

Ha azonban Ulfilas 381-ben halt meg Konstantinápolyban, nagyon jól híhatta őt Theodosius császár, nem zsinatra, hanem vitára (*ad disputationem*), még pedig — mint Bessel szellemdúsan állítja — a psathyropolis-ták, egy új konstantinápolyi ariánus felekezet ellen. Ugyanazon időtájban említi Sozomenus, mennyire erőlködnek az ariánusok befolyást szerezni maguknak Theodosiusnál. Említi, ép úgy mint Auxentius, hogy ezek a törekvések eredménytelenek voltak, és hogy törvényt tettek közzé, mely az Isten természete fölötti vitákat eltiltja. Ez a törvény megvan a Codex Theodosianusban, és 381. január 10-dikén kelt. A legfontosabb azonban ebben az, hogy ez a törvény csakugyan olyan ren-

deletet von vissza, melyet ravaszul csaltak ki az ariánus eretnekek, s így meg van erősítve Auxentiusnak azon állítása, hogy a császár neki és pártjának csakugyan igért új zsinatot.

Most visszatérünk Ulfilashoz. Született tehát 311-ben. Szülei Philostorgius szerint Kappadócziából valók voltak, fogva vitték el őket a gótok egy Sadagolthina nevű helységből, Parnassus város közelében. Valerianus és Galienus alatt (267 körül) portyáztak az európai gótok Ázsiában, Galatiában és Kappadócziában, s a keresztény foglyok, kiket magukkal hozták a Dunához, voltak az elsők, kik a gótok közt az evangéliom világát terjesztették. Philostorgius maga is kappadócziai volt, és nincs semmi okunk Ulfilas származására vonatkozó állításain kételkednünk. Ulfilas a gótok közt született; a gót volt anyanyelve, ámbár később latinul és görögül is tudott beszélni és írni. Philostorgius, miután Crispus haláláról beszélt (326), és mielőtt tovább megy Konstantin végévei felé, azt mondja, hogy „ezen időtájban“ vezette Ulfilas az ő gótjait a Duna tulsó részéről a római birodalomba. El kellett hagyniok hazájukat; mert keresztény létükre üldözték őket. Ulfilas vezette a hívők seregét, s ő ment követnek Konstantinhoz (nem Constantiushoz). Ennek 337 előtt kellett történnie, mert ekkor halt meg Konstantin. Történhetett 328-ban, mikor Konstantin legyőzte a gótokat; és ámbár Ulfilas azon időben csak tizenhét éves volt, ezért még nem kellene elvetnünk Philostorgius tanuságát, a ki azt mondja, hogy Konstantin Ulfilast nagyon megbecsülte és azon idő Mózésének nevezte. Minthogy ő vezette keresztény gótjait a Dunán túlról Moesiába, a császár nagyon jól hasonlíthatta őt Mózéshez, a ki az izraelitákat kivezette Egyiptomból a vörös tengeren keresztül. Igaz ugyan,

hogy Auxentius is épen ezt a hasonlítást teszi Ulfilas és Mózes között, más felől pedig azt állítja, hogy Ulfilast Constantius fogadta nagy tisztelettel, nem pedig Konstantin. De a mire ez vonatkozik, az később történt, mikor t. i. Ulfilas már hét évig volt püspökük a gótoknak, 348-ban, és nem dönti meg Philostorgius állítását, Ulfilasnak és Konstantinnak régibb találkozására vonatkozólag. Sozomenus világos különbséget tesz a gótoknak a Dunán való átkelése közt, mikor Ulfilas volt követük, és Athanarichnak Fridigern vagy Fritiger ellen intézett későbbi támadásai közt, melyeknek következtében a gótok a római birodalomban megtelepültek. Azt kell hinnünk, hogy a Dunán való átkelés után Ulfilas egy ideig az ő gótjai közt maradt vagy Konstantinápolyban időzött. Auxentius azt mondja, hogy „lector“ hivatala volt, és csak midőn a megkívánt harmincz éves kort elérte (341), avatta őt Eusebius püspökké. Püspökségének első hét évét a gótok közt töltötte, a többi harminczhárom pedig „in solo Romaniae“, mert oda költözött Fritigerrel és a Thervingekkel. Van némi zavar azon adatokban, melyek e gót vándorlásra vonatkoznak, de épen nem valószínűtlen, hogy Ulfilas nem egy alkalommal vezetőjük gyanánt szerepelt.

Ulfilasról ennél többet egyéb forrásokból sem igen tudhatunk meg. Nem érdemel hitelt, a mit egyházi írók mondanak azon okokról, melyek őt Arius tana elfogadására és egyik féltől a másikhoz való átpártolásra indították. Ulfilas a maga vallomása szerint mindig ariánus volt („semper sic credidi“). Sokrates azt mondja, hogy Ulfilas jelen volt a konstantinápolyi zsinaton 360-ban, s ez igaz lehet, ámbár sem Auxentius, sem Philostorgius nem említi. Niketas „Acta“-inak írója úgy beszél róla, mint a ki Theophilusszal együtt jelen volt

a niceaei zsinaton. Theophilus ugyan gót püspöknek írta magát azon a zsinaton, de semmi sem bizonyítja azt az állítást, hogy Ulfilas, a ki akkor tizennégy éves volt, szintén ott volt Theophilussal.

Ulfilas lefordította az egész szentírást, kivéve a királyok könyvét. Az ő szövetségnél a Septuagintát használta, az új szövetségnél pedig a görög szöveget, de nem egészen azon alakban, melyben mi olvassuk. Fájdalom, munkájának nagyobbik része elveszett; csak az evangéliumokból maradtak meg nagyobb részletek, sz. Pálnak valamennyi valódi levele, ámbár ezek még nem egészen teljeseek, továbbá egy zsoltárnak és Ezra-és Nehemjahnak töredékei.

Ámbár Ulfilas a nyugoti gótokhoz tartozott, fordítását a gót törzsek mindnyájan használták, mikor Olasz-és Spanyolországban megszállottak. A gót nyelv kihalt a kilencedik században, s a nagy gót birodalmak enyészétével Ulfilas fordítása is elveszett és feledésbe ment. De egyik kézírata az ötödik századból meg volt őrizve a werdeni apátságban és a tizenhatodik század vége felé valami Mercator Arnold nevű ember, a ki IV. Vilmos hesseni gróf szolgálatában volt, figyelmeztette a világot erre a régi pergamenre, mely terjedelmes töredékeket foglalt magában Ulfilas fordításából. Ezt a kéziratot, melyet most ezüst codex néven ismerünk, később Prágába vitték; Königsmark gróf, mikor 1648-ban bevette Prágát, ezt az irodalmi emléket Svédországba, Upsalába vitte, s ott őrzik most is nagy kincs gyanánt. A hártya bíbor színű, a betűk ezüst színtek, s a kézirat tömör ezüstbe van kötve.

1818-ban Mai bíbornok és Castiglione gróf felfedeztek még néhány töredéket a bibbioi apátságban; ott voltak ezek valószínűleg azon idő óta, melyben

Nagy Theodoriknak olaszországi gót birodalma tönkre jutott.

Ulfilasnak rendkívüli tehetségét bizonyítja az a gondolat, melyre ő jutott először, hogy t. i. lefordítja a bibliát népének köz nyelvére. Csak két nyelv volt akkor Európában olyan, melyet keresztény püspök joggal vélhetett használni: a görög és a latin. Minden egyéb nyelvet még barbárnak tekintettek. Prófétaí előrelátás, ezen fél-vad népek rendeltetésében való hit, a római és byzanti birodalmak teljes korhadtságáról való meggyőződés kellett ahhoz, hogy egy püspök a bibliát barbár honfitársainak köz nyelvére fordítsa. Kevéssel Ulfilas halála után Konstantinápolyban a keresztény gótok száma annyira fölszaporodott, hogy Chrysostomus, konstantinápolyi püspök (397—405.), szükségesnek tartotta a fővárosban egy külön templom állítását, melyben az istentisztelet gót nyelven folyt. Meg van még azon beszédje, melyet ezen alkalommal mondott, és ámbár a gótokat barbároknak tekinti, mégis elismeri fontosságukat a keresztény egyházban. Szt. Jeromoshoz 403-ban levelet intézett két gót, Sunnia és Fretela; fölvilágosítást kívántak némely különbségekre nézve, melyeket a Vulgata és a zsoltároknak alexandriai fordítása közt fölfedeztek. „Ki hitte volna“, azt mondja sz. Jeromos, „hogy a géták barbár nyelve nyomozza majd a héber igazságot, s hogy a míg a görögök harcolnak és pusztítanak, egyedül germánok keresik a szent lélek igéit.“

Ulfilas nyelve, a gót nyelv, hangbeli szervezetét tekintve, az al-német osztályhoz tartozik, de nyelvtanában, *kevés kivétellel*, sokkal eredetibb, mint akár a Beowulf-beli angolszász nyelv, akár Nagy Károly ó-fel-német nyelve. Azonban ez a kevés kivétel nagyon fontos, mert azt mutatja, hogy nyelvtanilag, és így történelmileg is,



lehetetlen akár az angolszászt, akár a fel-németet, akár mind a kettőt a gótból származtatni. Lehetetlen volna p. az ó-fel-német jelentő mód jelenének többes első személyét (*nerjamés*) a gót *nasjam* romlott alakjának tekinteni; mert a szanszkrit *masi*, görög *mes*, latin *mus* alakokból tudjuk, hogy ez volt a többes első személynek eredeti végzete.

A gót csak egyike a számos német nyelvjárásnak; más nyelvjárásokból a brit szigetek, Holland, Frízland, déli és északi Németországnak irodalmi nyelvei támadtak, mások kihaltak, némelyek pedig századról századra fejlődtek észrevétlen, a nélkül, hogy egyáltalában lett volna irodalmuk. Minthogy ezen párhuzamos nyelvjárások közül az egy gótot kísérhetjük vissza a negyedik századig, míg a többi már a hetedik században eltűnik szemünk elől: ezért tartották némelyek tévesen valamennyi germán nyelv forrásának. Pedig ugyanazok az érvek, melyekkel Raynouard ellenében bebizonyítottuk, hogy a provençalt nem tekinthetjük a hat román nyelvjárás szülőjének, hasonló erővel szóllanának a gótnak azon igénye ellen, hogy többnek tartsuk, mint a germán ágbeli nyelvek legidősebb testvérének.

Van azon fölül a germán nyelveknek még egy harmadik folyama, mely épen oly független, mint a fel-német vagy al-német, és melynek szintén lehetetlen volna más, mint azon rangu helyzetet adnunk a gót, al-és fel-német mellett. Ez a *skandináv* ág. Jelenleg három irodalmi nyelvből áll, Svédországban, Dániában és Islandban, és különböző tájnyelvekből, különösen az elzárt völgyekben és fjordokban, Norvégiában, melynek azonban irodalmi nyelve a dán.

Közönséges föltevés, hogy még a tizenegyedik században is azonagy nyelven beszéltek Svédországban,

Norvégiában és Dániában, és hogy ezt a nyelvet majdnem változatlanul őrizték meg az islandiak, míg Svédországban és Dániában két új nemzeti nyelvvé fejlődött. Az islandi skaldnak, mikor elszavalta költeményeit, Islandban, Norvég-, Svéd- és Dánországban, sőt angol és gardarikii földieik közt sem kellett félnie, hogy meg nem értik, miglen Hódító Vilmos a francziát nem honosította meg Angliában, és kelet felől szláv nyelvek nem gyakoroltak befolyást. De ámbár egyazon nyelvet (melyet akkor dánnak vagy norrénnek neveztek) értették, kételkedem, vajon a normannok valamennyien egy és ugyanazon nyelven *beszéltek-e*, és vajon nem voltak-e meg a tizenegyedik századnál sokkal előbb a svéd és dán nyelvnek csirái a skandináv fajnak számos nemzetségében és törzsében. Ez a faj nyilván két ágra oszlik, s ezeket svéd tudósok keleti és nyugoti skandináv ágnak neveznek. Az elsőnek képét viselné Norvégia és Islandnak régi nyelve, a másodikét a svéd és dán nyelv. A skandináv fajnak ezen föloszlása már megtörtént, mielőtt a normannok Svéd- és Norvégországban megtelepedtek. A nyugoti osztály Oroszországból költözött nyugot felé, a szárazföldről az Aland szigetekre ment át, és onnan jutott a félszigetnek déli partjaihoz. A keleti rész a bothniai öböl hosszában vándorolt, átvágta a finnek és lappok lakta földet, és az északi fősíkokon megszállva, terjeszkedett dél és nyugot felé.

A skandináv nyelvnek legrégebbi töredékei a két Eddában vannak megőrizve; a régibb vagy verses Edda régi hitregés költeményeket tartalmaz, az újabb vagy Snorri Eddája pedig prózában adja elő a hitregétant. Ezt a két Eddát nem Norvégiában gyűjtötték össze, hanem Islandban, mely körülbelül akkora sziget, mint Irland, és ír szerzetesek által lett ismeretessé, a kik a

nyolczadik században telepedtek oda. A kilenczedik században (860—870.) fölfedező utakat tettek Islandba Nad-dod, Gardar és Flokki, és a távol sziget, mely Norvégiától 750 angol mérföldnyire van, nem sokára Amerikájuk lett a skandináv félsziget puritánjainak és republikánusainak. Harald Haarfagr (850—933.) legyőzte a legtöbb norvég királyt, és a zsarnoknak az volt czélja, hogy az észak szabad lakóit hűbéreseivé tegye. Azok, a kik nem tudtak ellentállani, és a zsarnok Haraldnak sem akartak hódolni, oda hagyták hazájukat és elköltöztek Franciaországba, Angliába és Islandra (974.). Jobbára nemesek és szabadok voltak és csak hamar olyan arisztokratikus köztársaságot alkottak Islandban, a milyen Norvégiában volt a Harald előtti korban. Ez az északi köztársaság virágzásnak indult; elfogadta a keresztény vallást 1000. évben. Iskolákat állítottak, két püspökséget alapítottak, és tanulmányozták a klasszikus irodalmat ép oly buzgalommal, a milyennel a maguk nemzeti költeményeit és törvényeit gyűjtötték a benszülött tudósok és történetírók. Az islandiak híres utazók voltak, és islandi tudósok nevét nem csak Európa nagyobb városaiban találjuk, hanem a kelet szent helyein is. A tizenkettedik század elején Islandnak 50,000 lakója volt. Műveltségtörténeti és irodalmi tevékenységük egész a tizenharmadik század elejéig tartott; ekkor foglalta el a szigetet VI. Hakon, norvég király. 1380-ban Norvégia Islanddal együtt Dániához csatoltatott, és midőn 1814-ben Norvégiát átengedték Svédországnak, Island dán birtok maradt s most is dán uralom alatt áll.

A régi költészet, mely Norvégiában a nyolczadik században virágzott, s melyet a kilenczedikben a skaldok műveltek, magában Norvégiában elveszett volna, ha az Islandba kivándorlottak féltékeny gonddal meg nem őriz-

ték volna. Hagyományos költésüknek legfontosabb ágát rövid dalok (hliod vagy quida) képezték, melyekben isteneik és hőseik tetteit zengették. Korukat lehetetlen meghatározni, de minden esetre megvoltak már, mielőtt a normannok Islandba költöztek, valószínűleg már a hetedik században, ugyanazon században, mely az angolszásznak vagy al-németnek és fel-németnek is legrégebbi maradványait szolgáltatja. A tizenkettedik század közepe táján összegyűjtötte őket Saemund Sigfusson (meghalt 1133-ban). Hasonló gyűjteményt fedeztek föl 1643-ban tizenharmadik századbeli kéziratokban, s kiadták *Edda* vagyis *ősanya* címmel. Ezt a gyűjteményt régi vagy verses Eddának nevezik, hogy meg legyen különböztetve egy későbbi munkától, melyet Snorri Sturlusonnak (meghalt 1241-ben) tulajdonítanak. Ez, az újabb vagy prózai Edda három részből áll: *Gylfi* áltatásai, *Bragi* elbeszélései és a *Skalda* vagyis *Ars poetica*. Snorri Sturlusont Island Herodotusának nevezték, mert fő munkája a *Heimskringla*, a világ köre, mely magában foglalja az északi történeteket a mythikus időktől kezdve egész Magnus Erlingsson király idejéig (meghalt 1177-ben). Valószínűleg ezen munkához való előkészületei közben gyűjtötte Snorri a népnek régi énekeit, úgy mint Cassiodorus, Saxo Grammaticus, Paulus Diaconus és ezen osztályba tartozó egyéb történetírók; mert *Eddája*, és még inkább *Skaldája* telve van régi költemények töredékeivel.

A *Skalda* s a benne foglalt szabályok feltüntetik a költészet állapotát a tizenharmadik században; és semmi sem lehet mesterkétebb, semmi elütőbb a régi *Eddának* igazi költészetétől, mint Snorri Sturlusonnak ezen *ars poeticája*. Egyik fő jellemvonása volt ezen mesterséges skald költészetnek az, hogy semmit sem volt szabad a

maga nevén nevezni. A hajót nem hajónak, hanem a tenger állatjának kellett nevezni, a vért nem vérnek, hanem a gyötrelem harmatának vagy a kard vizének. A harczost nem harczosnak mondták, hanem fegyveres fának vagy csata fájának. A kard ő nekik „sebek lángja“ volt. Ebben a költői nyelvben — s evvel kellett élnie minden skaldnak — Odinnak nem kevesebb mint 115 neve volt; és szigetre 120 synonym kifejezés. A mutatványok, melyeket Snorri a régi költészetből idéz, a skaldoktól vannak véve, kiknek neve a történelemben ismeretes s a kik a tizedik és a tizenharmadik század közt éltek. De soha sem idéz a régi Eddából énekeket; talán azt tartotta, hogy ezek az irodalomnak egészen más és sokkal régibb korszakába valók, vagy talán nem használhatta őket példakul a skald költők skolasztikus szabályai mellé; az igaz, hogy ezeket a szabályokat elhomályosította volna a régi népköltészetnek egyszerűsége, mely azt, a mit ki akart fejteni, mesterkélttség és körülírás nélkül fejezte ki.

S így a mai germán nyelvjárásokat visszavezettük négy fő csatornára — a *fel-német*, *al-német*, *gót* és *skandináv* nyelvre; és láttuk, hogy ennek a négynek, több apró nyelvjárással együtt, kezdettől fogva egymás mellé rendelt helyzetet kell adnunk, mint a germán nyelvek megannyi válfájának. Lehet ezen germán nyelvekről rövidség kedvéért úgy beszélni, mint egy nyelvről — mint egyik ágáról azon nagy nyelvcsaládnak, melyhez — mint látni fogjuk — tartozik; de mindig szem előtt kell tartanunk, hogy ennek az eredeti, egységes nyelvnek soha sem volt történelmi léte, és hogy a germánok nyelve, mint minden egyéb nyelv, eleinte nyelvjárásokban élt, és hogy ezekből fejlődött fokenként több megállapodott nemzeti nyelv.

Gyorsabban kell immár haladnunk, s egy külön térkép részletessége helyett meg kell elégednünk nagyobb szabású térkép tág körvonaláival azon nyelvek áttekintésében, melyek a germánnal együtt az árja vagy indo-európai nyelvcsaládot alkotják.

Kezdjük a román vagy új-latin nyelvekkel. Ha szűkebb területkékre szorult nyelvjárásokat mellőzünk, jelenleg a latin vagy helyesebben az ó-itáliai nyelvnek hat irodalmi módosulása él — Portugáliában, Spanyolországban, Francia-, Olasz- és Oláhországban, és a schweizi grisonok közt (Graubündenben); ez utóbbiak nyelvét rumén vagy romanéznak hívják. A provençal, mely a troubadourok költésében már régen magas fokú irodalmi fejlettségre emelkedett, most már pusztán *patois*-vá süllyedt. A legrégebb provençal költeményt, Boëthius énekét, általában a tizedik századra teszik; Le Boeuf a tizenegyedikbe helyezi. De a nem rég felföldözött Eulalia-Énekekben olyan fokon van meg a *langue d'Oïl* vagyis a régi északi francia, mely régebb keltű, mint a *langue d'Oc* vagyis az ó-provençal legrégebb költői maradványai. Semmi sem készítheti az embert jobban elő a régi árja nyelvek hasonlító tanulmányára, mint gondos átolvasása *A Hat Román Nyelv Összehasonlító Nyelvtanának* Dieztől.

Ámbár általában visszavezethetjük ezt a hat román nyelvet a latinra, mégis már az előbbieken látjuk, hogy a klasszikus latinból nem igen sikertülhetne eredetüknek teljes megfejtése. Az új-latin nyelvjárásoknak sok járulékat Italiának és provinciáinak régi nyelvjárásaiban kell keresnünk. A latinnak több nyelvjárása dívott ottan Róma emelkedése előtt, s ránk maradt még a Rómától északra beszélt *umbriai*, s a Rómától délre beszélt *oszk* nyelvjárásnak néhány becses töredéke. Az *oszk*nak, mely

a samnitok nyelve volt, s melyet érthetővé tettek Momm-  
sen munkái, volt irodalma is Livius Andronicus kora  
előtt; és az iguviumi táblák, melyeket Aufrecht és Kirch-  
hoff oly gondosan fejtegettek, tanuságot tesznek arról,  
hogy az umbriaiaknak volt papi irodalmuk már igen  
régiben. Az oszdot beszélték még a római császár-  
rok idejében, valamint néhány más helyi dialektust ész-  
kon és délen. A mint Rómának irodalmi nyelve klasszi-  
kus és változatlan lett, meg volt téve az első lépés ezen  
nyelvjárásoknak jövőendő pályájában, melyeket még  
Dante idejében is *köz* vagy *népies* nyelvnek hittak. Az  
újkori román nyelvjárások romlottságát kétség kívül  
nagy részt annak kell tulajdonítanunk, hogy azon alak-  
ban, melyben a nyolczadik század után megjelennek,  
valóságos új-latin nyelvjárások, elsajátítva a germán bar-  
bárok által; s telve vannak nem csak germán szavakkal,  
hanem germán kifejezésekkel, szólamokkal és szerkeze-  
tekkel is. A francia nyelv provinciális latin, melyet a  
germán frankok beszéltek, s épen így fajult el — ámbár  
csekélyebb mértékben — minden egyéb román nyelvjá-  
rás. Azonban kezdettől fogva az új-latin nyelvjárásoknak  
termő fája nem a klasszikus latiuság volt, hanem a ró-  
mai birodalom középső, alsó és legalsó osztályainak helyi  
és provinciális nyelvjárásai. Soknak azon szavak közül,  
melyek a francziának s az olasznak klasszikus szineze-  
tüket adják, sokkal újabb kelte van, s csak középkori  
tudósok, jogászok és papok vitték őket be a nyelvbe: így  
menekülvén meg azon kegyetlen bánásmódtól, melyben  
az eredeti köz nyelvjárások részesültek a germán hódí-  
tók részéről.

Az indo-európai nyelvcsaládnak legközelebbi ága a  
*hellén*. Történetét jól ismerjük Homér idejétől fogva a  
mai napig. Az egy megjegyzés, melyet itt a hasonlító

nyelvésznek tennie kell, az: hogy még oktalanabb dolog a görög nyelvet a latin szülejévé tenni, mint a németet az angolévá; mert tény az, hogy sok latin nyelvalak eredetibb, mint a megfelelő görög alakok. A pelazgokról úgy szólni, mint a görögök és latinok közös elődeiről, ez megint olyan nyelvészeti mythus, melyet komolyan czáfolni már alig szükséges.

A családnak negyedik ága a *kelta*. A kelták, úgy látszik, legelső árják voltak Európában; de a következő költözéseknek, különösen a germán törzseknek, nyomása a legnyugotibb részekre terelte őket, s legújabb időben is Irlandból az atlanti tengeren át. Jelenlegi maradék nyelvjárásaik csak a *kymr*-et és a *gaedhel*-t foglalják magukban. A *kymr*-et képezik: a *walesi*, a *corni*, mely nem rég kihalt, és az *armorikai* a Bretagneben. A *gaedhel*nek szintén három nyelvjárása van: az *ir*, a *gael* Skótország nyugoti partjain, és *Man sziget* nyelve. Ámbar ezek a kelta nyelvjárások ma még élnek, magukat a keltákat nem tekinthetjük többé önálló nemzetnek, mint a germánokat vagy szlávokat. De régibb időben politikailag függetlenek voltak, s ezt a függetlenséget a germánok és a rómaiak ellenében sikeresen meg is védték. Gallia, Belgium, Britannia kelta birodalmak voltak, és Itália északi részét is jobbra kelták lakták. Találkozunk velök Spanyolországban Herodotus idejében; és a Schweizot, Tirolt, a Duna déli mellékeit egykor kelta törzsek lakták. De a művelt országok ellen intézett többszöri támadás után, s miután latin és görög írók följegyezték királyaik nevét, eltűnnek Európa keleti részéről. Azt hiszik, hogy Brennus királyt jelent a walesi *brennin*. Egy Brennus elfoglalta Rómát (390.), egy másik Brennus Delphit fenyegette (280.). Azon időtájban kelta gyarmatok telepedtek le Ázsiában és alapították Galatiát; azt



mondják, az ott használt nyelv, szent Jeromos idejében, a gallok nyelve volt. Kelta szavak vannak a germánban, szlávban, sőt a latinban is, de csak mint idegen kifejezések, és számuk sokkal kisebb, mint rendszerint képzelik. Sokkal több germán és latin szót fogadtak magukba az újabb kelta nyelvjárások, és azokat kelta rajongók sokszor eredeti szavaknak tekintették, és belőlök származtatták a németet s a latint.

Az ötödik ágnak, melyet rendszeren szlávnak hínak, én inkább *vind* nevet adnék, mert *Vinidae* egyike a legrégebb s legáltalánosabb neveknek, melyek alatt ezen törzseket Európa régi történetirői ismerték. Ezen néptörzsek két részre oszlanak, a *lett* és a *szláv* osztályra, és a szlávot ismét egy *délkeleti szláv* és egy *nyugoti szláv* ágra kell felosztanunk.

A *lett* osztály nyelveit az irodalmakkal foglalkozó alig ismeri, de annál fontosabbak a nyelvészeknek. A *lett* nyelvet most Kurlandban és Lívlandban beszélik. *Litván* nyelven pedig keleti Poroszországban beszél mintegy 200,000 ember, és több mint egy millió, Oroszország határos részeiben. A legrégebb *litván* irodalmi emlék egy kis katekizmus 1547-ből. Ebben, és a litván paraszt szájában jelenleg is élő nyelvben vannak nyelvtani alakok, melyek eredetibbek és jobban hasonlítanak a szanszkrithez, mint a megfelelő alakok a görögben és latinban.

A *régi porosz*, közel rokona a litvának, kihalt a tizenhetedik században, s egész megmaradt emléke egy régi katekizmusból áll.

A kurlandi és lívlandi *lett* nyelvnek nyelvtana újabb, mint a litváné, de nem származik közvetlenül ebből.

Most a tulajdonképeni *szláv* nyelvekre térünk. A keleti ág magában foglalja az *oroszt* különböző vidéki változataival, a *bolgárt* és az *illírt*. Ezen keleti ágnak

legrégibb maradványa az úgy nevezett egyházi szláv, azaz az ó-bolgár nyelv, melyre Cyrill és Method fordították a bibliát a kilencedik század közepén. Még most is ez a szentesített bibliafordítás valamennyi szláv nép számára: és az ó-bolgár nyelv a szláv nyelvésznek az, mi a gót a németnek. Ellenben a mai bolgár a nyelvtani alakok tekintetében legkopottabb a szláv nyelvek közt.

Az *illír* fölkapott (ámbar történelmileg nem egészen helyes) neve a *szerb*, *horvát* és *szlovén* dialektusoknak. A *szlovén* irodalmi töredékek visszanyúlnak egészen a tizedik századba.

A nyugoti ág *Lengyelország*, *Csehország* és *Lausitz* nyelvét foglalja magában. A legrégibb lengyel irat a tizenegyedik századból való: Margit zsoltárai. A cseh nyelvet még nem rég a kilencedik századig vezették vissza. De most a legtöbb régi cseh költeményt koholtnak tekintik; és még az is kétséges, vajon lehet-e szent János evangéliumának egy régi sorközi fordítását a tizedik századnak tulajdonítani.

Lausitz nyelvét alig beszéli több, mint 150,000 ember s ezeket Németországban *wendeknek* nevezik.

Nyomoztuk immár első vagyis árja családunknak mind azon nyelveit, melyek Európában élnek, kivéve egyet, az *albán* nyelvet. Ez nyilván ugyanazon család tagja; és minthogy eléggé különbözik a görögtől vagy bármely más ismert nyelvtől, visszavezetik némelyek a görögök szomszédjaira, az illírekre, és fölteszik, ámbar meggyőző bizonyítás nélkül, hogy ez egyetlen élő képviselője azon különböző úgy nevezett barbár nyelveknek, melyek Görögország nyelvjárásait körülfojták és bebenyúltak közéjük.

Most Európából áttértünk Ázsiába; és itt mindjárt legalul délen, India nyelvével kezdjük. Minthogy a

szanszkrit történetét vázoltam egyik előbbi előadásomban, most elég lesz ezen nyelvnek különböző korszakait kijelölni: kezdődnek ezek a *Védák* nyelvével; ezt követi az újabb szanszkrit; a Kr. e. harmadik századbéli népies nyelvjáráások; a színművekbeli prákrit nyelvjáráások; végre a ma élő nyelvjáráások, minők a hindi, a hindusztáni, mahratti, bengáli. Sok nagyon érdekes pontot talál a nyelvbúvár India nyelvének hosszú történetében; és joggal mondták, hogy a szanszkrit nyelv a nyelvtudománynak az, mi a mennyiségtan a csillagászatnak. Azonban ezen bevezető előadásokban nem volna helyén ezen nyelvek nyelvének, s grammatikai szerkezetének részletes elemzésébe bocsátkoznunk.

Csak egy pontról legyen szabad néhány szót mondanom. „De hogyan bizonyíthatod be, hogy a szanszkrit irodalom csakugyan olyan régi, a milyenek véled? Hogyan állapíthatasz meg Indiára vonatkozó adatokat Sándor foglalásai ideje előtt? Hogyan lehet megbizni olyan szanszkrit kéziratokban, melyek hamisítások, koholmányok lehetnek?” Kérdezni ilyesmit sokkal könnyebb, mintsem felelni rá, legalább röviden és értelmesen. De talán a következő érv szolgálhat részletes feleletül, és bebizonyíthatja, hogy a szanszkrit Indiában élő nyelv volt legalább néhány századdal Salamon ideje előtt. A *Véda* himnusaiban, melyek a legrégebb szanszkrit irodalmi művek, a költőknek földrajzi látköre nagyobb részt India északnyugati részére szorítkozik. Csak kevés helyen van a tenger vagy a tenger partja említve, míg a havasokat, a Pendsáb folyóit s a felső Ganges vidékét nagyon jól ismerik a régi énekesek. Azon ugyan senki sem kételkedik, hogy az a nép, mely szanszkritul beszél, északról költözött Indiába és csak lassanként terjesztette hatalmát dél és kelet felé. Már pedig be lehet bizonyítani, hogy Salamon idejében

szanszkritul beszéltek dél felé legalább is az Indus torkolatáig.

Tudjuk ugyanis, hogy Salamon hajórajt készítettett Ecjon-Géberben, Élóth mellett, a vörös tenger partján, Édom földjén. Salamon szolgálai és Hírám tyrusi király szolgálai szállottak ezen hajókra, elmentek Óphirba, szerezték ott aranyat és elhozták Salamon királynak (I. Királyok k. IX. 26—28.). Továbbá azt olvassuk, hogy Hírám hajói Óphirból nem csak aranyat hoztak, hanem algum-fát és drágaköveket is bővíben (I. Királyok k. X. 11.). Salamon flottájának kikötőjét Ecjon Gébernek hitták, s ezt az Ecjon-Gébert a legtöbb tudós azonosnak tartja a mai Akaba kikötővel a vörös tenger északkeleti szélén. Ebben az Ecjon-Géberben veszték a „tarsisi“ hajók, melyeket Jehósáfát készített azon célra, hogy Óphirba menjenek aranyért (I. Királyok k. XXII. 48.). Mit kell értenünk a „tarsisi hajók“ alatt? ez nagyon bizonytalan; de ha azt olvassuk, hogy Salamonnak Hírám-mal együtt volt a tengeren hajórajja, hogy ez a tarsisi hajóraj minden harmad évben megjött és nem csak aranyat, hanem ezüstöt, elefántcsontot, majmokat és pávákat is hozott; mind ebből azt lehet következtetni, hogy Salamonnak csak egy tengeri kikötője volt, t. i. Ecjon Géber, s hajói innen eredtek útnak, hogy aranyat, algum-fát és drágaköveket hozzanak Óphirból, és aranyat, ezüstöt, elefántcsontot, majmokat és pávákat valamely meg nem nevezett országból.

Nagyon sokat irtak azon kérdésről, hol volt ez az Óphir; és megengedem ugyan, hogy a kérdésre nem lehet határozottan felelni, de a körülmények nagy valószínűséggel Indiára, vagy Arábiának valamelyik délkeleti kikötőjére mutatnak. Az algum-fa, majom, páva és elefántcsont neve idegen a héberben, épen úgy, mint pl.

*gutta-percha* és *tobacco* az angolban. Hogyha tudni akar-  
nók, a világnak melyik részéről hozták a *gutta-perchát*  
először Angliába: biztosan következtetnők, hogy onnan  
került oda, a hol a *gutta-percha* szó az élő nyelvnek egy  
részét képezi. Ha tehát találhatunk nyelvet, melynek az  
*algum-fa* neve tulajdona, akkor meg lehetünk róla győ-  
ződve, hogy a hol azt a nyelvet beszélték, ott volt az  
ország, melyből Salamon az *algum-fát* kapta, tehát a  
bibliabeli Óphir. Twisleton (*Óphir és Tarsis* cikkeiben  
Smith *Dictionary of the Bible* cz. szótárában) megmutatta,  
hogy a többi cikkeknek, az elefántcsontnak, a majmoknak  
és páváknak azért még nem kellett szintén Óphirből  
jönniök, mert sehol sem mondja a biblia, hogy ezek  
Óphirből jöttek. De ha kitünnék, hogy ezen cikkek  
neve is azon nyelvből került, mely Óphir nyelvének bi-  
zonyult, akkor ebből nem egészen alaptalanul követke-  
zik az a föltevés — minthogy az ellenkezőre úgy sincs  
bizonyíték — hogy ezeket a cikkeket is azon országból  
hozták. Az a nyelv, melyben az *algum-fa* és az *elefánt-  
csont*, *majmok* és *pávák* bibliai nevét megtaláljuk, a  
szanszkrit. Ha pedig Óphir nyelve és ama másik hely  
nyelve a szanszkrit volt, akkor valószínű, hogy Óphir is,  
a másik is Indiában volt, még pedig oly helyen, a hová  
hajón lehetett eljutni.

Már most azt hiszik, hogy az *algum-fa*, vagy, mint más-  
hol találjuk, *almug-fa*, a szantálfa neve. Megvallom, hogy  
ez a magyarázat épen nem volt eléggé megbizonyítva,  
a mig föl nem volt fedezve, hogy ezen fának számos  
szanszkrit neve közül az egyik *valguka*. Ez a *valguka*  
visszamatat egy eredetibb *valgu-ra*, ebből pedig phoeni-  
ciai és zsidó hajósok szájában könnyen lehetett *algum*,  
és ez az alak, mint tudjuk — legalább egy helyen az ó-  
szövetségben — még jobban el van rontva *almug-gá*. A

szantálfa csakis Indiában honos, különösen Malabár partjain.

De az egy *algum* szóból még alig volna eléggé bebizonyítva az, hogy Óphir olyan földön volt, a hol szanszkritul beszéltek. De ha vizsgáljuk még a *páva*, *majom* és *elefántcsont* nevét, és ugyanolyan eredményre jutunk, t. i. hogy ezek a héberben idegen szavak és a szanszkritből megmagyarázhatók, akkor a bizonyítás meggyőzőbb lesz, és nem csak azt a föltevést fogja erősíteni, hogy Óphirt Indiában kell keresnünk, hanem valószínűvé teszi azt is, hogy azon ismeretlen föld, melyből ezen czikkeknak neve került, szolgáltatta magukat a czikket is, — és ennek olyan országnak kellett lennie, melyet ecjon-géberi hajók könnyen elérhettek, s a mely Óphirtól sem lehetett messze.

A *majom*nak héber neve *kōph*, s ezen szónak a sémi nyelvekben nincs etimológiája, de majdnem egyenlő hangzásu a majomnak szanszkrit nevével, mely *kapi*.

Az *elefántcsont* neve majd *šen*, fog, majd *karnōth-šen*, fog-szarvak, majd meg *šenhabbim*. Ez a *habbim* megint nem találja magyarázatát a héberben, de lehet, hogy romlott alak az elefántnak szanszkrit nevéből: *ibba*, és ezt a héber névelő előzi meg.

Végre a *pávák* neve héberben *tukhi-im*, és ez magyarázható a *pávanak* régi klasszikus nevéből a *tamulban*: *tōkei*; nyelvjárásilag így is ejtik: *tōgei*. A mai *tamilban* *tōkei* általában csak a *páva-farkat* jelenti, de a régi *klaszikus tamulban* magát a *pávát* jelöli.

Ezen áruczikkekből az *elefántcsont*, az *arany*, a *majmok* honosak Indiában, ámbár természetesen más országokban is találhatták őket. De nem találhatták az *algum-fát*, — ha ugyan igazuk van a magyarázóknak abban, hogy *algum* vagy *almug* szantálfát jelent, — és nem

a pávát. A szantálfa, mint említettem, épen indiai termék, és szintén így — mint Twisleton megjegyzi — a páva.

Ha tehát Óphirt, t. i. az algmufa hazáját, Indiában kell keresnünk, és ha azon helyet, melyről Salamon hajói pávát, majmokat és elefántcsontot hoztak, szintén olyan földön kell keresnünk, a hol szanszkritul beszéltek, ez a hely legtermészetesebben az Indus folyam torkolatánál lehet. Északról hozhatták az Indus vizén lefelé az aranyat s a drágaköveket; és szantálfát, pávákat és majmokat hozhattak oda közép és déli Indiából. Épen ezen a helyen említi Ptolemaeus (VII. 1.) *Abiria* nevét Pattalene fölött. Ugyanezen helyre tesznek a hindu földirók egy *Abhîra* vagy *Âbhîra* nevű népséget; és ugyanazon a vidéken ismer most is Mac Murdo (Kucs tartományról szóló jelentésében) egy *Ahir* népfajt: ez valószínűleg azon nép származéka, mely Salamonnak és Hírámnak adta el az ő aranyát és drágaköveit, majmait, páváit és szantálfáját.

Ha tehát a *Védák*ban azt a népet, mely szanszkritul beszélt, még Indiának északi részén találjuk, Salamon idejében pedig nyelvük már Kucsig, sőt a malabári partokig volt elterjedve: mind ez azt mutatja, hogy a szanszkrit semmi esetre sem tegnapi nyelv, sőt hogy legalább oly régi, mint Jób könyve, melyben az *óphiri* arany említve van.

Legközelebb rokona a szanszkritnak, különösen a védikus szanszkritnak, a Zend-Avesztának régi nyelve, az úgy nevezett *zend*, vagyis Zoroaszter követőinek, Ormuzd imádóinak szent nyelve. És főleg a szanszkrit által s a hasonlító nyelvészet segélyével betűzték ki a parsziknak, az úgy nevezett tűzimádóknak, régi nyelvét. A kéziratokat parszi papok őrizték meg Bombayban: a tizedik században menekült oda egy parszi gyarmat, s

az óta nagy gazdagságra és befolyásra tett szert. Van-  
nak még gvebr telepek Jezdben és Kermánnak egy ré-  
szében. Európában a francia Anquetil Duperron fordí-  
totta le először a Zend-Avesztát, de nem az eredetiből,  
hanem egy újkori perzsa fordításból. A dán Rask volt  
az első európai, a ki olvasni próbálta Zoroaszternek  
eredeti szavait; és az ő kora halála után Franciaország-  
ban Burnouf vívta ki az újkori tudománynak egyik leg-  
fényesebb diadalát az által, hogy a Zend-Aveszta nyelvét  
megfejtette, és a szanszkrittal való közel rokonságát  
megállapította. Ugyanazon kételyeket, melyekkel a *Védák*  
kora és hitelessége körül találkoztunk, a Zend-Avesztára  
nézve ismételték nagyon tekintélyes orientalisták: maga  
Sir W. Jones, és még Wilson is. De Burnoufnak érvei,  
melyeket eleinte csak a nyelvtanból vett, megdönthet-  
lenek voltak, és nem rég nevezetes módon igazolta ezeket  
Xerxes és Dárius ékiratainak fölfedezése. Hogy volt  
egy régi bölcse, a kit Zoroaszternek hittak, azt tudták  
régén Burnouf előtt is. Plátó beszél Zoroaszter má-  
giájának (*Μαγεία*) egyik tanítójáról, és Zoroasztert Oro-  
mazes<sup>1)</sup> fiának nevezi.

Ez az *Oromazes* név nagyon fontos; mert *Oromazes*  
alatt nyilván *Ormuzdot* kell értetünk, a Zoroaszter-  
vallás istenét. Ezen istennek neve Dárius és Xerxes  
fölrataiban *Auramazda*, s ehhez nagyon közel jár Plátó-  
nak *Oromazes*-e. Így mondja Dárius egy helyen: „Aur-  
mazda kegyelméből vagyok király; Auramazda adta ne-  
kem királyságomat.“ De mit tesz ez az *Auramazda*? Ad  
némi útmutatást az Achaemenidák fölratainak egyik helye,

---

<sup>1)</sup> Aristoteles nem csak a mágusoknak jó szellemét, „Oromas-  
des“-t, ismeri, hanem „Aresimanos“-t is, a rossz szellemet (I. Diogenes  
Laërt. I. 8.).



melyen Auramazda két szóra van osztva, és mind a kettő ragozva van. Auramazdának genitívusa ott úgy van: *Aurakya mazdáha*. De még ez is érthetetlen és voltaképen nem egyéb, mint romlott alakban a fő istenség neve, mely a Zend-Avesztának minden lapján megvan, t. i. *Ahurô mazdáó* (nom.). Itt is mind a két szó van ragozva, sőt *Ahurô mazdáó* helyett így is találjuk: *Mazdáó ahurô*. Ez az *Ahurô mazdáó* tehát a Zend-Avesztában a világ teremtője és kormányzója; jó, szent és igaz; harcot visel minden ellen, a mi rossz, sötét és hamis. „A gonoszak elvesznek az élő bölcs szellemnek bölcsesége és szentsége által.“ A legrégebbi himnuszokban a sötétség szelleme (*Angrô mainyus*, a későbbi *Ahriman*), mely ellentéte *Ahurô mazdáónak*, még nem kapta meg a maga nevét, de hatalomnak van mondva és *Drukhs-nak* vagyis ármánynak; és a Zoroaszter hirdette tanoknak legelseje az, hogy választanunk kell ezen két hatalom között, hogy jónak kell lennünk és nem rossznak. Szavai ezek:

„Kezdetben volt egy iker pár, két szellem, mindenkinek más-más működése. Ezek: a Jó és a Rossz gondolatban, szóban és tettben. Válaszszatok egyet ezen két szellem közül. Legyetek jók, ne legyetek rosszak!“

Más helyen:

„Ahuramazda szent és igaz; igazság által, szent tettek által kell neki szolgálni.“ „Nem szolgálhattok mind a kettőnek.“

Már, ha be akarnók bizonyítani, hogy az angol-szász igazán nyelv volt, és hogy régibb, mint az angol: elég volna csak összehasonlítani néhány olyan szót, mint *lord* (ang.) és *hlaford*, *gospel* és *godspel*. *Hlaford-nak* van értelme, *lord-nak* nincs; biztossággal mondhatjuk tehát, hogy olyan összetétel nélkül, a milyen *hlaford*, a *lord* szó soha sem támadhatott volna. Hasonlót tapasztalunk,

ha a Zend-Aveszta nyelvét összehasonlíttjuk Dárius ékírataival. *Auramazdá* nyilván *Ahuró mazdáó* elrontása, és ha a behisztúni hegyi krónikák nyelve valódi, akkor — a fortiori — valódi a Zend-Aveszta nyelve is, melyet Burnouf sokkal előbb megfejtett, mintsem Cyrus és Dárius nyelvét. De mit jelent *Ahuró mazdáó*? Erre már a zendtől nem kapunk feleletet, hanem szét kell néznünk az eredetibb szanszkrit nyelvben, épen úgy, mint a francziából az olaszhoz fordultunk, hogy felfödözzük a *feu*-nek eredetibb alakját és jelentését. Azon szabályok szerint, melyek a zendben és szanszkritban meglevő közös szavak változásain uralkodnak, *Ahurá mazdáó* megfelel a szanszkrit *Asura medhas*-nak <sup>1)</sup>; az pedig „bölc szellem“-et jelent, — sem többet, sem kevesebbet.

A Zend-Avesztát kiadták, fordították, jegyzetekkel kísérték Burnouf, Brockhaus, Spiegel és Westergard. De még sok tenni való van itt. Dr. Haug, a ki néhány évet töltött Bombayben a parszik között, folytatta a munkát, melyet Burnouf végzetlen hagyott. Ő kimutatta, hogy a Zend-Aveszta szövege mai állapotában nagyon különböző kora töredékeket foglal magában, s ezek közül csak a legrégiebbeket, az úgy nevezett *Gáthá*kat, lehet Zaratustrának tulajdonítani. „Ez a rész,“ azt mondja egy felolvasásában (Punában 1861.), „a zend töredékek nagy tömegéhez képest nagyon csekély; de nyelvjárási különbségeinél fogva könnyen fölismerhető. Ezen külön nyelvjáráson írott legfontosabb darabok a *Gáthá*k vagyis énekek, melyek öt kisebb gyűjteménybe vannak sorozva; különböző versmértékeik többnyire megegyeznek a Védákéval. Nyelvük nagyon közel áll a Védák nyelvéhez.“

<sup>1)</sup> Így magyarázza Benfey a *mazdáó* szót. Burnouf összetételnek tartja a *maz*, nagy, és *dáo*, tudás, ismeret, szavakból. Ezt véli Spiegel is *Commentar über das Avesta* I. k. 3. l.

Hogy mikor élt Zoroaszter, az nehezebb kérdés, melyet nem tárgyalhatunk <sup>1)</sup>. Elég, ha be van bizonyítva, hogy élt, és hogy nyelve, a zend, valóságos nyelv és régiebb korú, mint az ékiratok nyelve.

Tovább kísérhetjük a perzsa nyelv történetét a zendtől az Achaemenidák fölirataiig. Az után elvesztjük szem elől az iráni nyelvet, mint a perzsa nép nyelvét; azt a nyelvet, melyet a szasszanida királyok fölirataiban és az uralmuk alatt (226—651.) Perzsiában készült Zend-Avesta fordításában találunk; ezt néha *pehlevi*-nek hívják, néha — ámbár roszúl — *huzvareš*-nek. Ez, ámbár keverve van iráni szavakkal, határozottan sémi nyelv, és most azt hiszik, hogy folytatása egy arami nyelvjárásnak, melyet a régi asszír birodalomban beszéltek, de nem az asszír föliratok nyelve <sup>2)</sup>. Ez előtt azt vélték, hogy a *pehlevi* nyelv Irán és Khaldéa határain támadt, időszámításunknak első és második századában, és hogy nyelvtani szerkezete iráni (árja), ámbár nagyon keveredett sémi szavakkal. Azonban újabb nyomozásokból kiderült, hogy nem így van a dolog, és hogy a szasszanidák pénzeinek és föliratainak nyelve tisztán arami nyelv. Hogyan vergődött uralomra ez az arami nyelvjárás Perzsiában, nem csak

---

<sup>1)</sup> Berosus említ Babilonban egy méd uralkodó házat, melyből az első király Zoroaszter volt, sokkal régebben, mint Ninus, Kr. e. 2234 körül.

A lydiai Xanthus (470. Kr. e.), a kit Diogenes Laërtius idéz, azt mondja, hogy Zoroaszter próféta 600 évvel a trójai háború előtt élt (Kr. e. 1800.).

Aristoteles és Eudoxus, Plinius szerint (Hist. Nat. XXX. 1.), Zoroasztert 6000 évvel Plátó elé teszik; Hermippus 5000 évvel a trójai háború elé (Diog. Laërt. *proem.*).

Plinius (Hist. Nat. XXX. 2.) Zoroasztert néhány ezer évvel Mózes elé teszi, a ki a mágiának más módját alapította meg.

<sup>2)</sup> Haug, *Pahlavi Pazand Dictionary*, 142. l.

a szasszanidák, hanem az arszakidák és még régibb családok alatt, ez még nincsen egészen megfejtve. De a legfurcsább az, hogy az Avesztának pehlevi fordítását (ez volt a szasszanidák korában a hiteles fordítás, de lehet, hogy már sokkal régebben meg volt) a papok úgy olvasták, hogy az arami szavakat irániakkal helyettesítették: az olvasásnak ezt a módját megtartották mai napig, és ezt nevezték el tulajdonképen *huzvareš*-nek <sup>1)</sup>. Csak is az olvasásnak ez a különös módja fejt meg azt a tényt, hogy a pehlevi szövegek kézírataiba iráni végzetek vannak a pehlevi szavakhoz függesztve, s innen az a csalfa látszat, mintha a pehlevi árja nyelv volna.

De ámbár a pehlevi az udvar és a tudósok nyelve volt a szasszanidák idejében, a régi perzsa szükségképen megmaradt népnyelvnek, mert ez az a nyelv, mely később a valódi s a mesterséges pehlevit kiszorította, és Perzsiának ismét irodalmi nyelve lett *parszi* név alatt. Ezt a nyelvet használták a Zend-Aveszta értelmezésére és néha *pázend*-nek is hitták. A *parszi* csak kevéssé különbözik *Firdúzi*-nak, Perzsia nagy epikus költőjének, a *Sáhnámeh* szerzőjének, nyelvétől (Kr. u. 1000 körül). A perzsa nyelvnek további története az arab szavaknak nagy elharapódzását mutatja, melyek Perzsia elfoglalása s a perzsáknak az iszlamra térése óta nyomultak be a nyelvbe.

Egyéb nyelvek, melyek nyelvtanukban és szótárukban általában a szanszkrit s a perzsa nyelv rokonainak bizonyulnak, de sokkal önállóbb és nemzetibb jelleget öltöttek, hogyses pusztá nyelvjárások szerint lehetne őket osztályozni: *Afghanisztán* nyelve vagyis a *puštu*, a *kurdok* nyelve, az *összét* nyelv a Kaukázusban, és az ör-

---

<sup>1)</sup> Haug *az id. h.* 37. l.

*mény.* A bokharai nyelv csupán dialektusa a perzsának, és nem érdemli, hogy az árja családnak külön tagja gyanánt osztályozzuk. Sokat lehetne beszélni ezen nyelvek mindegyikéről és azon okokról, miért lehet őket joggal az árja család önálló tagjai közé sorolni; de kelletnél hosszabbra nyúlnék tárgyalásunk, azon fölül egyikük sem nyert még eddig olyan fontosságot, a milyent India, Perzsia, Görög-, Olasz- és Németország nemzeti nyelvei, a melyeket elemeztek, s a melyeket történelmileg lehet tanulmányozni irodalmi életüknek egymásra következő korszakaiban. Csak még egy árja nyelv van, melyet elfeledtünk említeni, s a mely egyformán tartozik Azsiába és Európába, a *czigányok* nyelve. Ez a nyelv, ámbár nyelvtanában nagyon súlyedt, és szótárának nagy része mind azon országokból van összelopva, melyeket a czigányok átjártak, mégis nyilván Hindosztán számkivetettje.

Az áttekintő-táblázatból látjuk <sup>1)</sup>, hogy az egész árja családot két osztályra lehet flosztani: a *déli*-re, mely az indiai és az iráni ágakat foglalja magában, s az *északi*-ra vagy *északnyugoti*-ra, mely magában foglalja a többit valamennyit. A szanszkritnak s a zendnek vannak némely közös szavai, melyek nincsenek meg semmi más árja nyelvben; és semmi kétség, hogy a *Véda* költőinek, s az *Ahuró mazdáó* imádóinak elődei együtt éltek még egy ideig, miután elhagyták az egész árja fajnak eredeti hazáját. Értjük meg jól a dolgot: a nyelvek genealogikus osztályozásának, a mint ebben a táblában össze van állítva, történelmi jelentősége van. A mily bizonyosan mutat vissza a hat román nyelv az olasz pásztoroknak eredeti hazájára a hét római halmon, az árja nyelvek együtt ép oly biztosan mutatnak vissza a nyelvnek ős

<sup>1)</sup> A kötetnek végén.

korára, mikor a hinduk, perzsák, görögök, rómaiak, szlávok, kelták és germánoknak első apái még együtt éltek ugyanazon vidéken, sőt ugyanazon fedél alatt. Volt idő, mikor az *apa*, *anya*, *leány*, *fi*, *kutya*, *tehén*, *ég* és *föld*-nek annyi sok lehetséges nevei közül kifejlődtek azok, melyeket minden árja nyelvben megtalálunk, és győztesek maradtak azon *létért való küzdelemben*, mely hason értelmű szavak közt folyt, mint növények s állatok közt. Nézzük az *AS* (lenni) segédige összehasonlító tábláját a különböző árja nyelvekben. Az *AS* gyöknek kiválasztása azon sok gyökök közül, melyek épen úgy kifejezheték volna a lét fogalmát, és ezen gyöknek összekötése a személyvégzetekkel, melyek eredetileg csupa személyes névmások voltak: mind ez egy-egy egyéni tett volt, vagy, ha tetszik, történelmi esemény. Egyszer mind ez megtörtént, egy időben és egy helyen; és hogy ugyanazon alakokat találjuk megőrizve az árja családnak minden tagjánál, ebből az következik, hogy mielőtt a hinduk és perzsák ősei megindultak dél felé, mielőtt a görög, római, kelta, germán és szláv gyarmatok vezetői útnak eredtek Európa partjai felé: volt egy kis árja nemzetség, valószínűleg Ázsiának legmagasabb fősíkján, s ez oly nyelvet beszélt, mely nem volt még sem szanszkrit, sem görög, sem germán, hanem magában foglalta már valamennyinek dialektikus csiráit; az a kis néptörzs már kifejlesztette a földművelést; elismerte a vér köteléseit és szentnek tartotta a házasság törvényeit; imádta a világgosság és élet urát ugyanazon néven, melyet még ma is hallhatunk Benares templomaiban, Róma bazilikáiban és Anglia egyházaiban.

Miután ez a népség útnak eredt, a hinduknak és Zoroaszter követőinek még egy ideig együtt kellett maradniok vándorlás közben vagy új lakhelyeiken; és én azt hiszem, hogy végre Zoroaszter reformációja hozta

létre a szakadást a védikus istenek tisztelői és Ormuzd imádói között. Vajon lehet-e ezen északi és déli ágra való osztáson kívül ugyanazon módon (különös szavak és alakok közösségére támaszkodva) felföldözni egymás után azon korszakokat, melyekben a germánok elváltak a szlávoktól, a kelták az itáloktól, vagy az itálok a görögöktől? ez nagyon kétségesnek látszik. Különböző tudósoknak kísérletei különböző és legkevésbé sem kielégítő eredményekre vezettek <sup>1)</sup>; és egyelőre legjobbnak látszik, az északi osztályoknak mindegyikét a maga körében vissza felé nyomozni, és a különösebb egyezésekre nézve, olyan nyelvek közt, mint p. a germán és a szláv, megengednünk, hogy ezen fajoknak ősei megtartottak kezdettől fogva némely nyelvjárási sajátosságokat, melyek már az árja nyelvcsalád elágazása előtt is meglehettek.

---

<sup>1)</sup> L. Schleicher, *Deutsche Sprache* 81. l.

## HATODIK FÖLÖLVASÁS.

### Összehasonlító nyelvtan.

---

Az árja nyelveknek genealogikus osztályozása, mint már láttuk, mindegyiknek nyelvtani jellemvonásainak pontos összehasonlítására van alapítva; és olyan munkának, mint Bopp Összehasonlító Nyelvtana, az a célja, hogy kimutassa, hogy a szanszkrit, zend, görög, latin, kelta és szlávnek nyelvtani szerkezete egyszer közösen fejlődött ki; és hogy azon látszó különbségeit a szanszkrit, görög, latin végzeteknek a hangbeli romlás törvényeiből kell megfejteni, melynek alá van vetve minden egyes nyelv és mely a közös árja jelleget módosította, és annyi külön nemzeti nyelvvé változtatta. Úgy látszhatnék tehát, hogy a hasonlító nyelvtannak célja el van érve, mihelyt pontosan meg vannak állapítva a nyelveknek származási viszonyai; és azok, a kik a nyelvtudománynak csak magasabb föladatait vették szemügyre, habozás nélkül kimondották, hogy „ragozásokon, számon, eseten, a neveknek nemén nem érdemes fönnakadni, sem fölöttük vitatkozni.“ De, ámbár tagadhatatlan, hogy az összehasonlító nyelvtan csak eszköz, és ámbár csaknem mindenre megtanított már bennünket, — legalább az árja nyelvcsaládban, — a mire tanítani kell: mégis lehet remélünk, hogy mindig meg fogja tartani a nyelvtudomány-



ban azt a kitünő helyet, melyet Bopp, Grimm, Pott, Benfey, Curtius, Kuhn és mások munkái által elfoglalt. Azon fölül a hasonlító nyelvtannak egyéb dolga is van, mint az egyszerű összehasonlítás. Bizony könnyű volna egymás mellé rakni a deklináció és konjugáció mintáit a szanszkrit, görög, latin s egyéb árja nyelvekből, és kijelölni egyezéseiket és különbségeiket. De ha már ezt megtettük s ha már kifejtettük a hangváltozások törvényeit, melyek okozták, hogy az eredeti árja jelleg fölvette azon nemzeti sajátosságokat, melyeket a szanszkritban, görögben és latinban esodálunk: új, még érdekesebb természetű föladatok lépnek föl. Tudjuk, hogy az úgy nevezett nyelvtani végzetek (magyarban *képzők, ragok*) eredetileg önálló szavak voltak, s megvolt nekik a maguk czélja és jelentése. Ha a hasonlító nyelvtan visszaállította már az árja végzeteknek eredeti alakjait, lehetőségese visszavezetni ezeket önálló szavakra és felföldözni eredeti czéljokat és értelmöket? Hisz épen ez volt az a pont, a melyből kiindultunk. Tudni akartuk, miért változtatja a *d* rag ebben *I loved* a jelen cselekvést mult cselekvéssé. Láttuk, hogy mielőtt erre a kérdésre felelhettünk volna, föl kellett keresnünk ezen ragnak legeredetibb alakját, úgy, hogy visszavezetjük az angolból a gótra, s a gótból — ha szükséges — a szanszkritra. Visszatérünk tehát első kérdésünkre: mi hát a nyelv, hogy olyan tisztán alaki változás, mely által *I love*-ből lesz *I loved*, annyira lényeges különbséget okozhat?

Értsük meg előbb jól, mit értünk az alatt, hogy különbséget teszünk a nyelvnek gyökelemei és alaki elemei között; és az alaki elemek alatt nem csak a ragozásbeli végzeteket értem, hanem minden származtató (képző) elemet, szóval mind azt, a mi nem a gyökben foglaltatik. A nyelv eredetéről való nézetünk szorosan

összefügg avval, milyen nézetünk van a beszédnek ezen alaki elemeiről (ellentétben a gyökbeliekkel). A kik azt vélik, hogy a nyelv köz megegyezés (konvenczió) szüleménye, azok különösen ezen alaki elemekre támaszkodnak. Csupán betűknek vagy szótagoknak tekintik őket, melyeknek magukban véve semmi jelentésük; és ha kérdi őket az ember, hogyan lesz egy puszta *d* hozzájárulása által *I love*-ből *I loved*, jelenből mult, vagy hogyan adhat a *rai* szótag ebben *j'aïmerai* a jelen időnek (*j'aïme*) jövő idejű értelmet, akkor azt felelik: azért van ez úgy, mert a világtörténetnek nagyon régi korszakában egyes személyek vagy családok abban egyeztek meg, hogy úgy legyen.

Volt ezen nézet ellenében egy másik, mely a nyelvet szerves, és majdnem élő lénynek állítja, és alaki elemeit a benne rejlő növés elvéből magyarázza. A kik ezen nézetben voltak, azt mondták<sup>1)</sup>: „A nyelvek nem valami jegeczképzdés-féle processus által, hanem csirából való fejlődéssel alakultak. A nyelvnek minden lényeges része megvolt már tökéletesen (ámbár még fejletlenül) a kezdetleges csirában, úgy, mint megvannak a virág szirmai a bimbóban, mielőtt a nap s a levegő különböző befolyásai kifejlesztik.“ Először Schlegel Frigyes adta elő ezt a nézetet, és fõntartják még ma is sokan, a kiknél költõi szólások foglalják el a tiszta és komoly következtetés helyét.

A nyelvtudomány sem az egyik, sem a másik nézetet nem fogadhatja el. Ha azt mondják, hogy valami gyülekezet állapította meg a nominativus és accusativus, az egyes és többes, a cselekvő és szenvedő viszonyok kifejezéseit, azt is meg kell gondolnunk, hogy ha ilyen

<sup>1)</sup> Farrar, *Origin of Languages* 35. l.

nehéz és körülményes kérdéseket vitathattak oly nyelven, melynek még *nem* voltak ragjai, akkor nem is volt semmi okuk arra, hogy a közlekedésnek tökéletesebb eszközéről gondoskodjanak. Hogy pedig azt képzeljük, hogy a nyelv, t. i. a névszó s az ige, benne rejlő növés elvével van fölruházva: erre a fölfogásra csak annyit mondhatunk, hogy nem értjük. Lehet a nyelvet terméknek képzelni, de nem tekinthetjük olyan substantiának, mely önmagát tudná létre hozni, természeteni. Különben a nyelvtudománynak semmi köze pusztá elméletekhez, akár érthetők, akár nem. Ő a tényeket állítja össze, és egyedüli célja az, hogy ezen tényekről számot adjon annyira, a mennyire lehet. A helyett, hogy a ragokat és képzőket általában akár konvencionális jegyeknek, akár természeti kinövéseknek tekintse: elővesz minden egyes végzetet külön, helyre állítja hasonlítás segítségével legeredetibb alakját, s az után úgy bánik el evvel a kezdetleges szótaggal, mint a nyelvnek bármely egyéb részével bännék — azaz olyasminek tekinti, a minek célja volt mindjárt kezdetben, hogy valami értelmet fejezzen ki. Hogy aztán tudjuk-e még most fölfedezni, milyen értelme volt a nyelv minden egyes részének: az egészen más kérdés, és mindjárt meg kell engednünk, hogy sok nyelvtani alakulatot nem lehet megmagyaráznunk, ha vissza van is állítva legeredetibb alakja. De ügyes és gondos induktív következtetések segítségével évről évre új meg új fölfedezéseket tesznek. Napról napra jobban megismerjük a nyelvnek titkos útjait, és nem igen van okunk kételkedni azon, hogy a nyelvtani elemzést végre is csak olyan siker fogja jutalmazni, mint a vegytani elemzést. Ámbár fejlődésének későbbi fokaiban a nyelvtan néha valóban zavarba hoz bennünket, voltaképen mégis nem olyan nagyon bajos vállalat, mint közönsége-

sen hiszik. Mert végre is mi egyéb a nyelvten, mint ragozás, *declinatio* és *conjugatio*? A *declinatio* eredetileg nem lehet egyéb, mint a névszónak összetétele valamely más szóval, mely a számot s esetet fejezte ki. Láttuk már, hogyan fejezte ki a nyelv a (többes) számot. Egészen hasonló folyamat mutatkozik az esetek alakulásánál.

Igy p. a sínai nyelvben a *locativus* különféleképen alakul <sup>1)</sup>: egyik módja az, hogy a fő szóhoz olyan szavak járulnak, mint *čung*, középe, vagy *nei*, belseje. P. *kūo-čung*, a birodalomban; *i sui čung*, egy évben. (A magyar *-be*, *-ből* [régente *-bele*, *-belől*] ragokkal is nyilván összefügg a *bel-* azaz belső rész). A sínai *instrumentalis y* előszócskával készül, ez pedig mint régi gyök azt jelenti: *használni*, *alkalmazni*. P. *y ting*, bottal; itt a latinban *ablativus* állana, a görögben *dativus*. És akármilyen bonyolultak a rendes és rendhagyó ragozások a görögben és latinban, meg lehetünk győződve a felől, hogy eredetileg ilyen egyszerű összetétel által alakultak.

Volt eredetileg minden árja nyelvben olyan eset, mely a helyben lételt fejezte ki, s ezt nevezik a grammatikusok *locativus*-nak. A szanszkritban minden névszónak van *locativusa*, épen úgy, mint *genitivusa*, *dativusa* és *accusativusa*. P. szív a szanszkritban *hrd*, szívben *hrd-i*. Itt tehát a *locativ-végzet* egyszerűen a rövid *i*. Ez az *i* demonstratív gyök, és minden valószínűség szerint ugyanaz, melyből a latinban az *in* előszócska lett. A szanszkrit *hrdi* tehát eredetileg összetétel, mintegy *szívben*, és ez az összetétel lassankint megállapodott, mint egyik elismert esete a mássalhangzón végződő névszónak. A sínai nyelvben a *locativus* kifejezésénél ugyanezt

<sup>1)</sup> Endlicher, *Chinesische Grammatik*, 172. 1.

a módot találtuk, csak hogy nagyobb szabadságot a helyiség-jelölő szavak választásában. „A birodalomban“ így van *küo-čung*, „egy évben“ *i sūi-čung*. Azonban *čung* helyett alkalmazhatni más szavakat is, p. *néi*, belseje. Azt lehetne mondani, hogy ilyen egyszerű eset megfejtése, a milyen a locativus, kevés nehézséggel jár, de hogy ilyen összetétel segítségével meg nem magyarázhatjuk az elvontabb eseteket, az accusativust, a dativust és a genitivust. Ha az esetekről való ismereteinket bölcsészeti nyelvtanból merítjük, kétség kívül igaz, hogy egyszerű összetétel által nagyon bajos volna olyan elvont viszonyokat kifejezni, a milyeneket — azt hiszik — kifejeznek a genitivus, dativus és accusativus végzetek. De gondoljuk meg, hogy ezek csakis általános kategóriák, melyek alá bölcsészek és grammatikusok sorozták a nyelvnek tényeit. A nép, melylyel a nyelv fejlődött, semmit sem tudott dativusok- és accusativusokról. Minden, a mi elvont van a nyelvben, eredetileg konkrét volt. Ha a nép azt akarta mondani: Rómának királya, valóban úgy gondolta, hogy „Rómában a király“ és használta mindjárt a főnt leirt esetet, a locativust; a genitivus elvont eszméje soha sem fejlődött ki gondolkodása rendszerében. De többet mondok, a locativus némely nyelvekben tényleg elfoglalta a genitivus helyét. A latinban p. az *a* végű neveknek régi genitiv-végzete *ās* volt. Találjuk még most is ezt: *pater familiās* e helyett: *pater familiāi* vagy *pater familiae*. Az umbriai és oszk nyelvjárások az *a* végű neveknél mind végig megtartották ezt az *s*-et mint genitiv-jelölőt. A latin genitivusnak *ae*-je azonban eredetileg *ai* volt, azaz a régi locativ-jelölő *i*. Ha „Rómának királyát“ így fejezték ki *Rex Romae*, ez csakugyan azt jelentette „Rómában a király.“ És most fogjuk látni, hogy a nyelvtan, melynek a leglogikusabb tudománynak kel-

lene lennie, sokszor a leglogikátlanabb. A fiut arra tanítják az iskolában, hogy ha azt akarja mondani „Rómában tartózkodom“, akkor a locativus kifejezésére a genitivust kell használnia. Hogy a logikus vagy grammatikus hogyan tudná annyira csűrni-csavarni a genitivus értelmét, hogy helyben maradást fejezzen ki, azt nem akarjuk feszegetni; de ha ez sikertülne neki, akkor tanítványa Carthago és Athenae genitivusát is (*Carthaginis*, *Athenarum*) azonnal használná ugyanazon célra, és akkor még el kellene mondani neki, hogy ezen genitivusokat nem lehet azon módon használni, mint az *a* végű név genitivusát. Hogyan viheti véghez mind ezt az úgy nevezett bölcsészeti nyelvtan, azt nem értjük; de a hasonlító nyelvtan azonnal elmozdít minden nehézséget. Csakis az első declinatióban szorította ki a locativus a genitivust, ellenben *Carthaginis* és *Athenarum* valóságos genitivus létükre soha sem voltak használhatók a locativus kifejezésére. Olyan specialis eset, mint a locativus, tágulhat az általánosabb genitivussá, de nem történhetik az ellenkező.

Mikor elfogadtam Rosen és Bopp véleményét, a kik a nőnemű *a* végű névszók egyesi genitiv-végzetét eredí locativ-végzetnek tekintették, el voltam készülve azon ellenvetésekre, melyek ezen nézet ellen támadtak: de az ellenvetések oly kevéssé ingattak meg, mint Boppot, a ki Összehasonlító Nyelvtanának második kiadásában föntartotta ezen esetnek előbbi magyarázatát. Hogy a genitivus által jelölt viszonyt a locativus is kifejezheti, azt elvitatni nem lehet, mert jól tudjuk, hogy a szanszkrit dualisban a genitivusnak és locativusnak egyazon végzete van. Minthogy alig lehet állítani, hogy eredeti genitivust lehetett volna használni a helyviszony jelölésére, nyilván azt következtethetjük, hogy a kettős számbeli

genitivus és locativus *os* végzetének eredetileg helyi jelentősége volt, és hogy csak később lett általánosabb értelme. Abban semmi kétség, hogy a latinban is megvolt, mint a görögben, a szabályos *s* végű genitivus. Találunk ilyen régi alakokat: *escas, monetas, terras*; és *familias* állandóan megmaradt ebben a kifejezésben: *pater familias*. Az oszk, umbriai és sabell nyelvjárásokban épen olyan genitivusokat találunk (Corssen I. 769.; II. 722.). Igaz, hogy latin *ais* végzetű genitivusokat mutatott ki Ritschl régi föliratokból, p. *Proserpnais* e h. *Proserpinae* (l. Kuhns *Zeitschrift* XII. 234. l.; XIII. 445. l.); azt is sokszor kimutatták, hogy gyöngült *aes*-re végződő alakok, mint *Dianaes, Juliaes*, többször fordulnak elő, és még a későbbi császárok idejében is használatosak a föliratokon. Azonban most be van már bizonyítva, hogy ezek a genitivusok inkább görög, mint latin alakok<sup>1)</sup>, és ha nem is volna így, soha sem lehet őket olyan eredeti alakoknak tekinteni, melyekből a rendes *ai* és *as* végű genitivusok értek volna. Igaz, hogy a latinban szóvégi *s* szokott elesni, de, a mennyire tudom, csupán rövid magánhangzó után. Így találkozik *o* e h. *us, amare* e h. *amaris, pote* e h. *potis*; de soha sem található *mensi* a többes dativusban, vagy *mensū* az accusativusban *mensis* és *mensūs* helyett. Az egyetlen kivételes eset, melyben állítólag *s* esett el a szó végén hosszú hangzó után, a második declinatio többes nominativusa, melyben a régi latinban *magistri* mellett *magistreis*-féle alakok is fordulnak elő. De még eddigelé nem bizonyította be senki, hogy *magistri* *magistris*-ből lett. Ellenkezőleg *magistri* régiebb alak, mint *magistris*<sup>2)</sup>, és az utóbbi valószínűleg

1) Corssen, *Aussprache*, 2. kiad. I. k. 686. l.

2) Corssen, *Aussprache*, 2. kiad. I. 753. l.

másodrendű *magistri* töből (e h. *magistro*) alakult, épen úgy, mint *acri* tőt találunk *acro* mellett <sup>1)</sup>).

Látjuk itt egy példán, hogyan alakult az, a mit a nyelvtan genitivusnak nevez, ugyanazon módon, összetétel által, a sínai nyelvben és az árják eredeti nyelvben. Ugyanez áll a dativusról is. Ha a fiúnak azt mondják, hogy a dativus egyik tárgynak a másikhoz való viszonyát fejezi ki, még pedig kevésbé közvetlen viszonyt, mint az accusativus: nagyon csodálkozhatik, hogyan épülhettek valaha ilyen merész hajlású ívek azon szerény anyagokból, melyek a nyelvnek rendelkezésére állanak; de még jobban meg lesz lepve, ha az után azt mondják neki, hogy a görögben a helyben maradás határozott fogalmának jelölésére némely nevekben a dativus végzetét kell használnia. „Salamisban tartózkodom,“ ezt dativussal kell kifejeznie: *Salamini*. Ha kérdezzük, miért van ez így? megint egyedül az összehasonlító nyelvtan adhat feleletet. A görög *i* dativ-végzet eredetileg a locativus végzete volt. A locativustól nagyon jól kitelik a dativus értelem is, de a dativus elmosódott vonásai soha sem fejezhették volna ki a locativus élénkségét és határozottságát. Ez a dativus *Salamini*, kezdetben locativus volt. „Salamisban élek“ soha sem jelenthette azt, hogy „Salamisnak élek.“ Ellenkezőleg, olyan mondatokban, mint „oda adom atyámnak“ a dativus eredetileg locativus volt; eleinte az a kézzel fogható jelentése volt „atyámhoz adom“ vagy „atyámra vagy atyámba teszem,“ és csak lassanként vette föl azt az általánosabb, kevésbé helyi, kevésbé színezett jellemet, melyet logikusok és grammatikusok az ő dativusaiknak tulajdonítanak <sup>2)</sup>).

<sup>1)</sup> U. o. I. 756. l.

<sup>2)</sup> „Az algonquinoknak csak egy esetük van, melyet locativusnak nevezhetni“, azt mondja Ponceau 158. l.



Ha ezen magyarázat, melyet némely görög és latin esetekről adtunk, nagyon mesterségesnek vagy nagyon erőltetettnek látszik, csak a francziára kell gondolnunk, hogy ugyanazt a fejlődést lássuk ismétlődni szemünk előtt. A genitivusnak és a dativusnak legelvontabb vonatkozásai — p. „a lélek halhatatlansága“ (*l'immortalité de l'âme*), vagy „bizom Istenben“ (*je me fie à Dieu*) — *de* és *ad* előszócskákkal vannak kifejezve, melyeknek a latinban határozott helyi jelentésük van: „-tól, -ról, el“ és „-hoz, -nál.“ Sőt az angolban *of* és *to*, melyek a német *z* és *m* végzetek helyébe léptek, eredetileg szintén helyet jelölő viszonzások voltak. Az egyedüli különbség a mai *s* a régi indogermán nyelvek esetei között abban áll, hogy most a franczia *s* az angol nyelv a meghatározó elemet a szónak elébe helyezi, holott az árjáknak eredeti nyelvében a szónak végéhez járult.

A mi a névszók eseteiről áll, épen oly igaz az igevégzetekre nézve is. Nehéznek látszik ugyan a görög és latin személyvégzetekben határozottan kimutatnunk azon névmásokat, melyeknek, az igetőhöz járulva, azt kellett kifejezniök, *én szeretek, te szeretsz, ő szeret*; de azt kell következtetnünk, hogy ezen végzeteknek eredetileg minden nyelvben egy-természetűeknek kellett lenni — t. i. személyes névmásoknak. Megütözközhetünk az angol igevégzetekben, p. ezeken: *thou lovest, szeretsz, és he loves, szeret*, mert itt az *st* *s* az *s* alig azonosítható a mai *thou* és *he* névmásokkal; de csak egymás mellé kell fognunk valamennyi árja nyelvet, mindjárt meglátjuk, hogy viszsza mutatnak valamennyien a végzeteknek eredetibb sorára, ezekkel aztán könnyen el lehet mondatni a maguk történetét.

Kezdjük újabb alakzatokkal, mert ezek nagyobb világosságban állanak előttünk, *s* így itt könnyebben

megvizsgálhatjuk a nyelvnek bonyolult, néha szeszélyes járását; vagy még jobb lesz, ha képzelt esettel kezdjük, a jövő nyelvével, hogy világosan lássuk, hogyan keletkezhetik az, a mit nyelvtani alaknak mondunk. Tegyük föl, hogy a fölszabadult amerikai rabszolgák nagy számmal visszahajóznának Közép-Afrikának valamelyik részére és elszigetelnék magukat fehér barátaiktól és ellenségeiktől. Tegyük föl, hogy ezek az emberek hasznukra fordítanak, a mit máshol tanultak, és lassan lassan önálló műveltséget fejtenének ki. Egészen lehetséges, hogy akkor néhány század múlva valami új Livingstone az amerikai szolgák utódainál olyan nyelvet, irodalmat, törvényeket és szokásokat találna, melyek meglepő módon hasonlítanak a hazájabeliekhez. Milyen érdekes probléma akármelyik jövendőbeli történetkutatónak és ethnologusnak! Pedig vannak a világnak elmúlt történetében hasonló érdekű problémák, melyeket meg kellett és meg kell most is fejtenie a nyelvtudósoknak. Már most, azt hiszem, hogy ama fölszabadult rabszolgák származékainak nyelvét gondosan vizsgálva, tökéletes bizonyossággal meg lehetne határozni elmúlt történetüket, hogyha sem irások, sem hagyományok nem őrizték volna meg rabságuk és fölszabadulásuk történetét. Eleinte a fonalak minden esetre kétségbeejtő bonyolódottságot mutatnának. Valamely hittérítő az európai tudósokat egy új afrikai nyelvről szóló tudósításokkal lepné meg. Először is úgy jellemezné, hogy az nagyon tökéletlen nyelv, hogy p. nagyon szegény és ezért azon egy szavát használja a legkülömbözőbb fogalmak kifejezésére. Megemlítené, hogy ugyanaz a hang, még pedig minden hangsúlyváltozás nélkül, jelent *igazat, szertartást, kézművest, s ige gyanánt is* használatos, és ilyenkor irodalmi munkát, *írást* jelent. Mind ezt — azt mondaná — az a furcsa

nyelv *rajt* hanggal fejezi ki (*right, rite, wright, write*) <sup>1)</sup>. Azt is megjegyzné, hogy az a nyelv majdnem olyan szegény, mint a sínai, mert nincsenek neki nemi különbségei, kivéve néhány szóban, p. sorhajó (*man-of-war*) és gőzmozdony (*railway-engine*), melyeket női lényeknek gondolnak. Említene az után még rendkívülibb jellemvonásokat is; p. azt, hogy ámbár ennek a nyelvnek nincsenek megkülönböztető végzetei him- és nőnemű névszók számára, külön him- és külön nőnemű végzetet alkalmaz az igenlő szócska után, a szerint, a mint férfi vagy pedig nő kérdésére történik az igenlés. Igenlő szavuk ugyanaz, a mi az angolban, *yes*, csak hogy a végéhez még egy *r* járul, ha férfinak mondják, és *m*, hogyha nőnek mondják: azaz a fölszabadult amerikai rabszolgáknak ezen származékai, a helyett hogy egyszerűen azt mondanák *yes*, ha férfihoz beszélnek, azt mondják *yesr*, ha nőhöz, azt mondják *yesm*.

Ez nagy badarságnak látszik talán, de mondhatom, hogy utazók és térítőek még rendkívülibb leírásokat adnak, mikor először fejtegetik a vad népek nyelvét. De hadd lássuk most, mit csinálna a nyelvtudós, ha olyan alakok, a milyenek *yes'r* és *yes'm* volnának, először jutnának tudomására. Először is visszavezetné őket történelmileg, a mennyire lehetséges, legeredetibb alakjukra, és ha fel-füldözte összefüggésüket *yes Sir* és *yes Ma'm*-mel, kimutatná, hogy fölötte valószínű, hogy ilyen összerántások történhetnek népies nyelvjárásban. Ha visszakísérte *yesr* és *yesm* nyomát a szabad afrikai négerektől régi amerikai gazdáikhoz, a szófejtegető először is azt nyomozná, hogyan juthattak forgalomba az amerikai szárazföldön olyan kifejezések, mint *yes Sir* és *yes Madam*.

<sup>1)</sup> Az elsorolt fogalmak mai angol kifejezése; valamennyit úgy ejtik ki: *rajt*.

Minthogy Amerika ős lakóinak nyelvében semmi ilyest nem találna, a szavaknak egyszerű összehasonlítása Európa nyelveihez vezetné, és itt először is Anglia nyelvéhez. Ha semmi történeti bizonyosság addig meg nem volna őrizve, a nyelv bizonyossága kimutatná, hogy a fehér gazdák, a kiknek nyelvét a szabad afrikaiak elődei szolgásguk idejében elfogadták, voltaképen Angliából jutottak Amerikába, és bizonyos határok között még az időt is meg lehetne határozni, hogy mikor került oda az angol nyelv. Ennek a nyelvnek túl kellett élnie legalább is Chaucer korát, mielőtt az új világba költözött. Mert Chaucernek két igenlő szócskája van, *yea* és *yes*, és ő különbséget tesz a kettő között. *Yes*-szel ő csakis negatív kérdésekre felel. Például erre a kérdésre: „Nem megy el?” azt felelné *yes*. Minden egyéb esetben *yea*-t használ. Erre a kérdésre: „Elmegy?” azt felelné *yea*. Ugyanilyen különbséget tesz *no* (nem) és *nay* között; az elsőt negatív kérdések után, egyébkor pedig az utóbbit. Ez a különbség More Tamás után csakhamar elavult, és minden esetre avultnak kelle lennie már előbb, hogyszem afféle kifejezések, mint *yes Sir* és *yes Madam* olyan stereotyp jellemet ölthettek.

De még több történeti ismeret is kikerül ezekből a szólásokból. A *yes* szó angol-szász és egy a német *ja*-val, s így ez a szó azt is nyilvánítja, hogy az amerikai rab-szolgáknak fehér urai, a kik az atlanti tengeren Chaucer ideje után keltek át, még régibb korban keltek át a csatornán és hagyták el az angoloknak és szászoknak szárazföldi hazáját. A *Sir* (uram) és *Madam* (asszonyom) szavak még többet elmondanak. Ezek normann szavak, s a britanniai angolszászokhoz csak normann hódítók által kerülhettek. Még többet is elmondanak. Mert ezek a normannok, vagyis északi emberek eredetileg germán

nyelven beszéltek, és nyelvükben, mely közel rokona volt az angolszásznak, *Sir* és *Madam* szavak soha sem keletkezhettek. Azt következtethetjük tehát, hogy ennek a népnek még a normann hódítás előtt elég soká kellett valamelyik római tartományban tartózkodni, hogy a maga nyelvét elfelejtette s a római hódítókat fogadta el.

Már most visszavezethetjük a normann madam-et a francia *madame*-ra, és ebben a latin *mea domina*, asszonyom, elrontását ismerjük meg. *Domina*-ból lett *domna*, *donna*, *dame*; ugyanez a *dame* himnemben is használatos volt „ur“ értelemben, és ez a *dominus*-nak (*domino*, *domno*, *donno*) volt romlott alakja. A világi urnak, a ki a püspök, az egyházi ur, alatt állott, *vidame* volt a neve, p. a chartresi *vidame* stb. A francia *Dame!* fölkiáltásnak semmi köze a hasonló angol indulatszóhoz, hanem egyszerűen annyi mint Uram! *Dame-Dieu* a régi francziában Uristen. *Domina*-nak származéka volt *dominicella*, ebből lett *Demoiselle* és *Damsel*. A *domino*-ból lett himnemű *dame* helyébe lépett később a latin *Senior*, s ez a germán *elder* megfelelője (öregebb). Ez az *elder* megtisztelő czim volt, megvan még *alderman*-ban, és — a mi eredetileg ugyanaz volt — az angol *earl*- (északi *jarl*) ban, mely az angolszász *ealdor* comparativusnak felel meg. Ezt a *Senior* czímet, mely eredetileg öregebbet tesz, csak ritkán használták megtisztelő czimnek nők irányában. *Senior*-ból lett *Seigneur*, *Seigneur*-ből *Sieur*, és *Sieur*-ből az a kopott alak, *Sir*.

Látjuk tehát, hogyan lehet két rövid szóból a milyenek *yesr* és *yesm*, hosszú történeteket kiolvasni. Ha a könyveknek valami általános elpusztulása (a milyen Sínában történt Cin-ői-hoang-ti idejében Kr. e. 213.) elsöpörne minden történeti okmányt: a nyelv, hogyha még annyira elkorcsosulna is, megőrizné a multnak titkait és

elmondaná jövendő nemzedékeknek, hol volt elődeik hazája, és hogyan vándoroltak Kelet-Indiától Nyugot-Indiáig.

Meglepheti az embert első tekintetre, hogy azon egy nevet, *Kelet-Indiát* és *Nyugot-Indiát*, találja az árja vándorlásoknak két szélső pontján; de még ezekben a nevekben is történeti jelentőség rejlik. Elbeszélik, hogy a germán faj, az árja népcsaládnak valamennyi tagja közt a legerőteljesebb és legvállalkozóbb, *Nyugot-India* nevet adott azon földnek, melyet világjáró utazásai közben Indiának vélt; hogy aztán felfödözte tévedését és az óta különbséget tett Kelet-India és Nyugot-India között; hogy hogyan hirdette a kereszténységet, hogyan gyakorolta is az által, hogy eltörölte a testi lelki szolgálót a nyugotindiai földbirtokosok s a keletindiai lélekbirtokosok rabszolgái között, és végre hogyan üdvözölte újra azt a hazát, melyből egykor megindult az árja család, mikor fölkerelkedett a világ fölfedezésére. Mind ezt, és még többet lehet kiolvasni a nyelvnek rengeteg levéltárából. Maga az *India* név is egy történetet beszél el, mert India nem indiai szó. Mi a rómaiaktól kaptuk, a rómaiak a görögöktől, a görögök a perzsáktól. És miért a perzsáktól? Mert épen a perzsa nyelvben változott az *s* szó elején *h*-vá, ezt a szókezdő *h*-t aztán a görög, mint rendesen, elejtette. Épen csak a perzsa nyelv nevezhette a *Sindhu* (szanszkrit neve a folyamnak) vagy a hét *sindhu* országát *Hindiá*-nak vagy *Indiá*-nak e h. *Sindia*. Ha Zoroaszter hívei nem ejtették volna az *s*-et *h*-nak, soha sem hallottuk volna Nyugot-Indiát említeni!

Láttuk így egy képzelt példán, mire kell készülnünk, ha a nyelv fejlődését vizsgáljuk, és most jobban fogjuk érteni, miért kell a hasonlító nyelvtanban alapelvnek tennünk azt, hogy semmit se tekintünk a nyelv-

ben pusztán alakinak, a míg csak minden kísérletet meg nem tettünk, hogy visszakisérjük a nyelvnek alaki elemeit eredeti mivoltukhoz. Hozzá szoktunk ahhoz a fölfogáshoz, hogy nyelvtani végzetek módosítják a szavaknak az értelmét. De szavakat csakis szavak módosíthatnak; és ámbár tudományunknak jelen állapotában kelletténél többet mondanánk avval, hogy minden nyelvtani végzet vissza van vezetve eredeti önálló szavakra, mégis annyi, már csak egy betűre összezsugorodott végzettel megtörtént már ez, hogy bátran szabálynak állíthatjuk azt, hogy a nyelvnek minden alaki eleme eredetileg anyagi volt. Tegyük föl, hogy az angolt le nem írták volna Piers Ploughman ideje előtt. Mit csinálnánk akkor olyan alakokkal, mint *nadis-tou*<sup>1)</sup> e h. *ne hadst thou? ne rechi* e h. *I reck not? all ôm* a dorsetshirei nyelvjárásban annyi mint az angol irodalmi *all of them*. *I midden* a. m. *I may not*; *I cooden* a. m. *I could not*. Pedig azoknak a változásoknak, melyeket a szanszkrit szenvedett, sokkal tetemesebbeknek kellett lenni, mint a melyeket ezekben a nyelvjárásokban látunk.

Lássunk most újabb klasszikus nyelveket, például a francziát, az olaszt. A legtöbb nyelvtani végzet ugyanaz, a mi a latinban, csak a hangok kopása által változott. Így például *j'aime* annyi mint *ego amo*; *tu aime, tu amas*; *il aime, ille amat*. Az eredeti *t* megvolt a francziában is, és megjelenik még az ilyesekben: *aime-t-il?* Így a franczia imparfait megfelel a latin imperfectumnak, a passé défini a latin perfectumnak. De mit találunk a franczia jövő időben? Itt már nincs hasonlóság *amabo* és *j'aimerai* között. Itt már új nyelvtani alakunk van, mely úgy szólván emberek emlékezetében fej-

<sup>1)</sup> Marsh, *Lectures*, 387. l. — Barnes, *Poems in Dorsetshire Dialect*.

lődött, vagy legalább a történetnek fényes világában. Talán úgy hajtott ki ez a *rai* végzet, mint tavasszal a virág? vagy talán bölcs emberek gyűléseztek, hogy föl-találják ezt az új ragot, és kötelezték magukat, hogy ezt használják a régi *bo* helyett? Bizony hogy nem. Látjuk először is, hogy valamennyi román nyelvben a jövő végzetei azonosak a „*habeo*“ segédigével <sup>1)</sup>. A francziában van:

j'ai és je chanter-ai	nous avons és nous chanterons
tu as „ tu chanter-as	vous avez „ vous chanterez
il a „ il chanter-a	ils ont „ ils chanteront.

De ezen kívül a spanyolban s a provençalban a jövőknek ezen látszó ragját csakugyan még önálló szónak találjuk, nem ragadva hozzá a határozatlan módu igéhez. A spanyolban e h. „*lo haré*“, meg fogom tenni, megtaláljuk az eredetibb alakot is: *hacer lo he*, azaz *facere id habeo*. A provençalban ezt találjuk *dir vos ai* e h. *je vous dirai*; *dir vos em* e h. *nous vous dirons*. Nem lehet tehát semmi kétség abban, hogy a román nyelvek jövő ideje eredetileg összetétel volt a „*habeo*“ segédigéből s az illető igének határozatlan módjából; és *dicere habeo*, „*mondanom van, mondandóm van*“ könnyen vehette föl ezt az értelmet: *mondani fogok* <sup>2)</sup>.

Itt tehát világosan látjuk, hogyan támadnak a nyelv-alakok. A francia úgy tekinti az ő jövőit, mint pusztán nyelvtani alakokat. Sejtelve sincs arról, ha csak nem tudós, hogy jövő idejének végzetei azonosak az *avoir* segéd igével. A római sem gyanította, hogy *amabo* összetétel volt; de világosan be lehet bizonyítani, hogy ebben az alakban épen úgy van segédige, mint a francia jövő

<sup>1)</sup> *Survey of Languages*, 21. l.

<sup>2)</sup> Először magyarázta így — a mennyire én tudom — a román jövő időt *Castelvetro* az ő *Correttione* cz. művében (Basiliae, 1577.). 111. l.



időben. A latin jövőt megrontotta a hangbeli kopás. Mikor a végső betűk elvesztették tiszta kiejtésüket, lehetetlen volt az *amabam* végzetlen multat megkülönböztetni az *amabo* jövőtől. A jövőt aztán pótolta a nyelvjárási tényészet, mert a *habeo*-nak határozatlan módu igével való használata megvolt már a latinban ilyes kifejezésekben: *habeo dicere*, mondanom kell, és ez észrevétlen fölvehette ezt a jelentést: mondani fogok <sup>1)</sup>. Valóban, akárhová tekintünk, azt látjuk, a jövő idő összetétel segítségével van kifejezve. (A magyar ige jövő idejében van *fogok* azaz „kezdek, hozzá fogok“, s ezen alaknak fejlődését <sup>2)</sup> tisztán szemünk elé állítják nyelvemlékeink). Az angolban *I shall* és *thou wilt* eredetileg annyi mint *én nekem kell* és *te akarsz, szándékozol*. A németben *werden* használatos: a gót *vairthan*, mely eredetileg annyit tett „fordulni, menni valahová.“ Az új görögben *thelō*-t (akarok) találjuk, p. *thelō dōsei* fogok adni. A ruménban a *vegnir*, jönni, ige képezi a jövőt: *veng a vegnir* fogok jönni; a francziában *je viens de dire*, jövök a mondástól, annyi mint „épen most mondtam.“ A franczia *je vais dire* majdnem jövő idő, ámbár, eredetileg *vado dicere*, megyek mondani. És az sem kétséges, hogy a latin *bo* (*amabo*) a régi *bhū*, leszek, segédige; és hogy a görög  $\omega$  végű jövőben a régi *as*, vagyok, segédige van meg <sup>3)</sup>.

Most menjünk még egy lépéssel hátrább, és újra kérdezzük, a mit már annyiszor kérdeztünk, hogyan változtathatja egy puszta *d* (*I love* szeretek: *I loved* szerettem) olyan hirtelen a jelen valót multtá? Minthogy idő

<sup>1)</sup> Fuchs, *Romanische Sprachen*, 344. l.

<sup>2)</sup> (L. Szarvas Gábor, *Magyar Igeidők*).

<sup>3)</sup> A görögben a jövő időnek neve  $\acute{o}$   $\mu\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega\nu$ , és  $\mu\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$  (akarok) is használatos volt némely jövő értelmű kifejezések képzésére. — A régi norzban is *mun*, gondolni, segédigével készült a jövő idő.

közben láttuk, hogy az ángolt az angolszászra kell visszavezetni, és hogy ez legközelebb rokona a szárazföldi szásznak és gótnak, mindjárt a gót imperfectumot vizsgáljuk, hogy lássuk, megőrizte-e az eredeti összetételnek nyomait; mert azok után, a miket az eddigi esetekben láttunk, el lehetünk készülve arra, hogy itt is akadhatunk önálló szavak maradáikaira puszta nyelvtani végzetek alakjában.

A gótban van egy ige: *nasjan*, táplálni. Mult ideje így van:

Egyes	Kettős	Többes szám
nas-i-da	nas-i-dèdu	nas-i-dèdum
nas-i-dès	nas-i-dèduts	nas-i-dèduth
nas-i-da	—	nas-i-dèdum.

A kötő módban:

nas-i-dédjau	nas-i-dédeiva	nas-i-dédeima
nas-i-dédeis	nas-i-dédeits	nas-i-dédeith
nas-i-dédi	—	nas-i-dédeima.

Ebből az angolszászban lesz:

Egyes	Többes
ner-é-de	ner-é-don
ner-é-dest	ner-é-don
ner-é-de	ner-é-don.

Kötő mód:

ner-é-de	ner-é-don
ner-é-de	ner-é-don
ner-é-de	ner-é-don.

Lássuk most az angol *to do*, tenni, segédigét az angolszászban:

Egyes	Többes
dide	didon
didest	didon
dide	didon

Hogyha csak az angolszász *neréde* mult idő s az angolszász *dide* maradt volna ránk, akkor a *neréde*-beli

*de*-nek azonossága *dide*-vel nem volna nagyon szembetűnő. De itt fogjuk megérteni, milyen hasznot nyújt a gót valamennyi germán nyelvjárás fölött a nyelvtani hasonlítás és elemzés czéljaira. A gótban, még pedig csakis a gót többesben van megőrizve a teljes „tenni“ segédige: *dēdum*, *dēduth*, *dēdun*. A gót egyes számban *nasida*, *nasidēs*, *nasida* e helyett áll: *nasideda*, *nasidedes*, *nasideda*. Épen ilyen összerántás történt az angolszászban is, de már itt nem csak az egyesben, hanem a többesben is. De oly foku az egyezés a gót és az angolszász között, hogy nem kételkedhetünk abban, hogy mult alakjaik egy és ugyanazon módon készültek. Ha csak félig-meddig is megbizhatunk az induktív következtetési-módban, az angolszászban ilyen eredetibb mult alaknak kellett lenni <sup>1)</sup>:

Egyes	Többes
ner-é-dide	ner-é-didon
ner-é-didest	ner-é-didon
ner-é-dide	ner-é-didon.

És a mint *ner-é-dide* lett összerántva *neréde*, ép úgy lett volna *neréde* a mai angolban *nered*. A mult időbeli *d* tehát, mely által *I love*-ből lesz *I loved*, eredetileg a *do* segédige, és *I loved* épen annyi mint *I love did*, vagy — mint ma is mondják — *I did love*. Az angol nyelvjárásokban, p. a dorseti tájnyelvben minden mult idő, ha tartós vagy ismételt cselekvést fejez ki, a *did* igével alakul <sup>2)</sup>, úgy hogy szabatos különbség van ezen két kifejezés között: *'e died eesterdae* (ő meghalt tegnap) és *the vo'ke did die by scores* (a népség rakásra halt); pedig eredetileg *died* ugyanannyi mint *die did*.

1) Bopp, *Vergl. Gramm.* §. 620. — Grimm, *Deutsche Gramm.* II. 845.

2) Barnes, *Dorsetshire Dialect* 39. 1.

Azonban azt is kérdezhetné valaki, hogyan alakult maga az angol *did* vagy az angolszász *dide*, és hogyan vette magára a mult jelentést. A *dide*-nek *de* szótagja nem rag, hanem maga a tőszó, és az első *di* szótag a tőnek megkettőztetése. Mert minden régi vagy úgy nevezett erős igének mult ideje, úgy mint a görögben s a szanszkritban, kettőzéssel készült, s a kettőzés volt egyik fő eszköz, mely a gyököket ige jellemével ruházta föl<sup>1)</sup>. Az angolszász *do* gyök ugyanaz, a mi a *thē* gyök a görög *tithēmi*-ben, s a *dhā* gyök a szanszkrit *dadhāmi*-ban. Az angolszász *dide*-nek tehát megfelel a szanszkrit *dadhau*, helyeztem, tettem.

Már pedig ilyen módon visszavezették eredeti önálló szavakra az árja vagy indo-európai nyelveknek majdnem egész nyelvtani szerkezetét, és tökéletesen megfejtették a legcsekélyebb változásokat, melyek első tekintetre olyan titokszertűeknek látszanak, például *foot*-nak (láb) *feet*-té (lábak), *I find*-nak (találok) *I found*-dá (találtam) változását. Ez az, a mit összehasonlító nyelvészetnem neveznek, a nyelv valamennyi nyelvtani alakjának tudományos elemzése, még pedig mind azon alakok összehasonlítására alapítva, melyeket egyazon szó az árja családnak számos nyelvében felöltött. Legfontosabb nyelvek erre a célra a szanszkrit, görög, latin és a gót; de sok esetben a zend vagy a kelta vagy a szláv nyelvek is váratlan fényt vetnek olyan alakokra, melyek ama négy főnyelvből meg nem érthetők. Olyan műnek eredményét, a milyen Bopptól az árja nyelvek összehasonlító nyelvtana, néhány szóban össze lehet foglalni. Az egész nyelvtani szerkezet — a szószármazás, *declinatio* és *conjugatio* elemei — nagyjából elkészültek,

<sup>1)</sup> Max Müller, *Letter on the Turanian Languages*, 41. 46. 1.

mielőtt szétvált az árja család. Azért a nyelvtannak körvonalai a szanszkritban, görögben, latinban, gótban s a többiben voltaképen azonosak: és a mutatkozó különbségek megmagyarázhatók a hangbeli romlással, melyet minden egyes nemzetnek hangbeli sajátosságai határoznak meg. Egészben véve valamennyi árja nyelv története nem egyéb, mint lassanként történő fogyatkozás. Ha már mind ezen nyelveknek nyelvtani végzetei vissza vannak vezetve legeredetibb alakjukra, akkor sok esetben meg is lehet határozni eredeti jelentésüket. Ezt azonban csakis okoskodással, induktív következtetéssel lehet megtennünk; az a korszak, melyben a régi árja grammatikának összetevő elemei — mint a provençal *dir vos ai*-ben — még külön-külön állottak az árnak nyelvében és gondolkodásában, lejárt már, mielőtt a szanszkrit szanszkrit volt és a görög görög. Hogy volt ilyen korszak, ezen ép olyan kevéssé kételkedhetünk, mint azon, hogy valóban voltak páfrányerdők, mielőtt a mi széntelegeink képződtek. Még többet is tehetünk. Tegyük föl, hogy a latinból nem maradt volna ránk semmi: tegyük föl, hogy nem is tudnók, hogy volt valaha Róma és hogy volt latin nyelv; még akkor is be lehetne bizonyítanunk a hat román nyelv vallomásaiból, hogy kellett olyan időnek lenni, melyben ezek a nyelvek egy kis gyarmatnak a nyelvét tették. Sőt összegyűjtenők a szavakat, melyek mind ezen nyelvekben közösek, és ezekből annyira mennyire visszaállíthatnók az eredetibb nyelvet s választhatnók azon műveltségi állapotot, melyet ezen közös szavak visszatükröznek. Ugyanezt tehetjük, ha összehasonlítjuk a szanszkrit, görög, latin, gót, kelta és szláv nyelveket. Azon szavaknak, melyeknek alakja és értelme lehetőleg megegyezik valamennyi nyelvben, meg kellett lenni, mielőtt még az árja népcsalád megoszlott

volna; és ha gondosan fejtegetjük őket, föl fogják tüntetni azon műveltségi állapotot is, melyet az árják elértek, mielőtt elhagyták közös hazájukat. Be lehet bizonyítani a nyelvek tényeiből, hogy az árják, szétválásuk előtt, földművelő nomádok voltak — a milyeneknek Tacitus írja le a régi németeket. Tudták a szántás, az utkészítés, a hajóépítés, szövés és varrás, házépítés mesteriségét; számláltak legalább is százig. Megszelidítették a legfontosabb állatokat, a tehenet, a lovat, a juhot, a kutyát; ismerték a leghasznosabb ásványokat, bárdal fegyverkeztek békés és harcias czélokra. Elismerték a vérségi kötelekeket s a házasság törvényeit; voltak vezérek és királyaik, s az igazságos és igazságtalan közti különbség szokásaik és tényeik által volt meghatározva. Meg volt bennük egy isteni lénynek eszméje, és különböző neveken szólították. Mind ezt, mondom, be lehet bizonyítani a nyelvbéli tényekből. Mert ha azt látjuk, hogy a görög, latin, gót, kelta és szláv nyelveknek, melyek első elválásuk óta a szanszkrittal nem igen érintkeztek, például az ásványra ugyanazon szavuk van, mint a szanszkritnak, ez világosan bizonyítja azt, hogy az ásványnak hasznát vették az árják különválásuk előtt. Ásvány vagy ércz a gótban *ais*, az angolszászban *ár*, latinul *aes*, szanszkritul *ajas*: ezt a szót nem kölcsönözhatték India lakói a germánoktól vagy a germánok a hinduktól, meg kellett tehát lennie, mielőtt elváltak egymástól. A házra nem találhatnók ugyanazt a nevet a szanszkritban, görögben, latinban, szlávban és keltában, ha a házakat nem ismerték volna, mielőtt ezek a nyelvek szétváltak <sup>1)</sup>. Ily módon lehetett a nyelvek levéltárai

---

<sup>1)</sup> Szanszkrit *dama*, görög *δόμος*, lat. *domus*, szláv *domŭ*, kelta *daimh*.

segítségével megírni az árja mívelődés történetét oly ősi korból, melyhez semmiféle okleveles történetnyomozás föl nem ér <sup>1)</sup>.

Az *Ārja* név is ehhez a történethez tartozik, és ezen fölolvadásnak végét arra szánom, hogy vázolom e szónak eredetét és elterjedését. Szándékom volt mai fölolvadásomba rövid vázlatát foglalni a *hasonlító mythologiának*; tudományunknak ez az ága a megfogyatkozott szavak eredeti alakját és értelmét deríti föl ugyanazon eszközök segítségével, melyekkel a hasonlító nyelvtan a ragok eredeti alakját és értelmét fedezi föl. De idő nem telik ezekre a fejtegetésekre; és mint hogy ismételve hallottam azt a kérdést, miért alkalmazom az *árja* nevet arra a nyelvcsaládra, melyet most vizsgáltunk, kötelessnek érzem magamat most erre felelni.

*Ārja* szanszkrit szó, s az újabb szanszkritban annyit tesz mint *nemes, jó családbeli*. Azonban eredetileg nemzeti név volt, és nyomait látjuk még a *Mānavák* törvénykönyvében is; ebben India még így van nevezve: *Ārja-āvarta*, az *árják* lakása <sup>2)</sup>. A régi szanszkritban, a *Véda* himnusaiban *ārja* sokszor fordul elő mint megtisztelő nemzeti név, és a brahmánok isteneinek imádóit jelöli, ellentétben az ő ellenségeikkel, a kiket a *Védák* *dasju*-knak neveznek. Így szólítják például egyik istenüket, *Indrát*, a ki némi tekintetben a görög *Zeus*nak felel meg (*Rigveda* I. 57, 8): „Ismered az *árjákat*, ó *Indra*, és azokat, a kik *dasjuk*; büntesd a törvényteleneket, és add őket szolgád hatalmába! Légy te imádóidnak hatalmas segítője, és én magasztalni fogom mind ezen tetteidet az ünnepeken.“

<sup>1)</sup> L. Max Müller, *Essay on Comparative Mythology*, Oxford Essays, 1856.

<sup>2)</sup> *Ārja-bhūmi* és *Ārja-deça* is azon értelemben vannak használva.

A Véda-kornak későbbi dogmatikus irodalma az *ārja* nevet különösen az első három kasztra — a *brahmánokra*, *kšatrijákra* és *vaiçjákra* — alkalmazza, ellenében a negyedikkel vagyis a *çūdrákkal*. A *Çatapatha-Brahmánában* határozottan az van mondva: „*Ārják* csakis a *brahmánok*, a *kšatriják* s a *vaiçják*, mert ők járulhatnak az áldozatokhoz. Nem illik szóba állaniok mindenkivel, hanem csak a *brahmánokkal*, *kšatrijákkal* s a *vaiçjákkal*. Hogyha *çūdrával* akarnak beszédbe ereszkedni, szólítsanak más valakit, hogy „*Mondd* ezt ennek a *çūdrának*.“ Ez a törvény.“

Az *Ātharva-vedá*-ban (IV. 20, 4; XIX. 62, 1) fordulnak elő ilyen kifejezések: „lát mindent, akár *Çūdra*, akár *Ārja*“, s itt *Çūdra* és *Ārja* az egész emberi nemet akarják kifejezni.

Ez az *ārja* szó (hosszu *ā*-val) az *arja* szótól (rövid *a*-val) származik, s ezt az *arja* nevet az *ujabb* szanszkrit a *vaiçjákra*, vagyis a harmadik kaszt embereire alkalmazza <sup>1)</sup>. A harmadik osztály eredetileg a *brahmán* társadalomnak szükségképen nagy többségét tette, mert *vaiçják* voltak mind azok, a kik nem voltak katonák vagy papok. Nagyon jól érthetjük tehát, hogyan lett idővel olyan név, melyet eleinte a földművelőkre és családos emberekre alkalmaztak, valamennyi *árjának* általános neve <sup>2)</sup>. Miért hitták a gazda-embert *arja*-nak? ez a kérdés most nagyon messzire vihetne bennünket. Csak azt akarom kimondani, hogy *ārja*-nak etymologikus jelentése úgy látszik „szántó vagy földművelő,“ és hogy összefügg *arare* gyökével. Az *árják* úgy látszik ezt a nevet választották maguknak ellentétül

<sup>1)</sup> *Pāṇini* III. 1, 103.

<sup>2)</sup> Egyik Védában (*Vāg-Sanh.* XX. 17.) *arja* úgy van használva, mint *ārja*, ellentétben a *çūdrával*.



a *turániakkal*, a kiknek eredeti *Tura* neve a lovas ember gyorsaságát fejezte ki.

Indiában, mint láttuk, az *Ārja* név, mint nemzeti név, későbbi időkben feledésbe merült és csak az *Ārjavarta* (árják lakása) kifejezésben volt megőrizve. De hívebben megőrizték Zoroaszter követői, a kik Indiából északnyugatra költöztek, s a kiknek vallása — ámbár csak töredékesen — a *Zend-Avestában* maradt ránk. A zendben pedig *airjá* annyi mint „tiszteletre méltó“ és egyszersmind neve a népnek <sup>1)</sup>. A *Vendidad* első könyvében, a hol Ahuramazda magyarázza Zoroaszternek a föld teremtésének rendjét, tizenhat ország van említve: mindenik tiszta és tökéletes volt, mikor Ahuramazda teremtetete, de mindeniket beszennyezte és megrontotta Angro mainjus vagy Ahriman. Ezen országok közt pedig legelső az *Airjanem vaēgō*, „*Arianum semen*, az árja vetés,“ és azt tartják, hogy ez messze keletre volt, a Belurtag és Mustag nyugoti lejtőinél, közel az Oxus és Jaxartes forrásaihoz, Közép-Ázsiának legmagasabb fősíkján <sup>2)</sup>. Ezen földről költöztek az árják a maguk hagyományai szerint délre és nyugatra, és a *Zend-Avestában* az egész földterület, melyet az *árják* elfoglaltak, szintén *Airjā*-nak van nevezve. A Zoroaszter-féle világnak határait fejezheti ki általában olyan vonal, melyet Indiától keletre húznánk a Paropamisus és Caucasus Indicus hosszában, északra az Oxus és Jaxartes közötti irányt követve, az után a Kaspi tenger hosszában haladva, befoglalva Hyrkániát és Rāghát, az után délkeletre fordulva Nisae, Aria (azaz Haria) s az Etymandrus és Arachotus mosta vidékek határai felé. Ez volna az, a mi Mithra

<sup>1)</sup> Lassen, *Ind. Alt.* I. k. 6. l.

<sup>2)</sup> U. o. I. k. 526. l.

Jaštjának negyedik čardéjában Aria egész területének van nevezve: *vičpem airjōcajanem* (*totum Ariae situm*). Az árja földdel ellentétben találjuk a *Zend-Avestában* a nem-árja országokat (*amairjāo dainhāvō*), és ennek nyomát találjuk a Hyrkánia határain volt nép és városnak 'Αναρίαται nevében <sup>1)</sup>. A görög földleirők az Ariana nevet még tágabb értelemben használják, mint a *Zend-Avesta*. Délen az indiai oceán, keleten az Indus, északon a Hindu-Kuš és a Paropamisus, nyugoton a Kaspi tenger, Karamania s a perzsa öböl között elterülő földet foglalja össze Strabo (XV. 2.) az Ariana névvel, és Baktriát nevezi egész Ariana ékességének (XI. 11.). Midőn Zoroaszter vallása terjedt nyugot felé, Perzsia, Elymais és Média is igényt tartottak az árja névre. Hellanicus, a ki Herodotus előtt irt, Ariát Perzsia neve gyanánt ismeri <sup>2)</sup>. Herodotus is bizonyítja (VII. 62.), hogy a médeket ariusoknak hitták; és még Atropateneről, Média legészakibb részéről is, említi Stephanus Byzantinus az Ariania (nem Aria) nevezetet. Elymais neve *Ailama*-tól származik, s ez — azt hiszik <sup>3)</sup> — *Airjama* elrontása. A perzsák, médek és baktriaiak még Strabo idejében is majdnem azonos nyelven beszéltek, s így könnyen érthető, hogy egy közös nevet tulajdonítottak maguknak, ellentétben az elenséges turáni törzsekkel.

Hogy az *árja* nevet megtisztelő címnek használták a perzsa birodalomban, ezt világosan mutatják Darius ékiratai. Ő így nevezi magát: *Árija* és *Arija-čitra*, azaz árja és árja származású; és Ahuramazdát, vagy mint

<sup>1)</sup> Strabo XI. 7, 11; Plinius, *Hist. Nat.* VI. 19; Ptol. VI. 2.

<sup>2)</sup> Hellanicus, fragm. 166, ed. Müller: "Ἀρια περσικῆ Χώρα.

<sup>3)</sup> Joseph Müller, *Journal asiatique*, 1839, 298. l. — Lassen, *Indische Alterthumskunde* I. 6. — Innen a Genesisbeli Elem. *Mélanges Asiatiques* I. 623. l.

Darius nevezi, Auramazdát a behistúni fölirat turáni fordítása így nevezi: „az árják istene.“ Sok perzsa történeti név ugyanezt az elemet foglalja magában. Darius dédapjának neve a föliratokban Arijārāmna, görögül *Ariaramnēs* (Herod. VII. 90.). Ariobarzanes (azaz Euergetes), Ariomanes (Eumenes), Ariomardos: mind ugyanazt az eredetet mutatják.

Körülbelül ezen föliratokkal egyidejűleg beszél Eudemos, a kit Aristoteles tanítványának mond Damascius, „a mágusokról s az egész árja fajról,“ és ezt a szót nyilván ugyanazon értelemben használja, melyben a *Zend-Avesta* szól „Aria egész területéről.“

És midőn az idegen beütések és foglalások évei után Perzsia a Sassanidák uralma alatt ismét nemzeti királysággá lett, azt találjuk, hogy az új nemzeti királyok, Masdanes tisztelői azokban a föliratokban, melyeket De Sacy fejtett meg<sup>1)</sup>, így nevezik magukat: „az árja és nem-árja népek királyai;“ pehleviben *Irān va Anirān*; görögül Ἀριάνων καὶ Ἀναριάνων.

Perzsiának mai *Irán* neve még most is erre a régi címre emlékeztet.

Némelyek azt hitték, hogy *Armenia* (Örményország) nevében is ugyanazon *Arja* elem van meg<sup>2)</sup>. Azonban az *Armenia* név a zendben nem fordul elő, és az *Armina* névnek, mely az ékíratokban *Armenia* helyett van használva, származása kétséges<sup>3)</sup>. Az örmény nyelvben *ari* a legtágabb értelemben használatos, árja vagy iráni helyett; vitézt is jelent és különösebben a médekre alkalmazzák. Az *arja* szóról<sup>1</sup> tehát, ámbár az *Armenia* név-

<sup>1)</sup> De Sacy, *Mémoire* 47. l. — Lassen, *Ind. Alt.* I. 8.

<sup>2)</sup> Burnouf, *Jaçna*, 107. l. Spiegel, *Beiträge zur vergl. Sprachf.* I. 31.

<sup>3)</sup> Bochart, *Phaleg.* lib. I. cap. 3, col. 20.

ben nincs meg, be lehet bizonyítani, hogy megvolt az örmény nyelvben mint nemzeti és megtisztelő név.

Örményországtól nyugotra, a Kaspi tenger partjain, találjuk Albánia régi nevét. Az örmények az albánokat *Aghovan*-nak híjják, és minthogy *gh* az örmény nyelvben *r* vagy *l* helyett szokott állni, Boré úgy vélekedett, hogy *Aghovan*-ban szintén az *Aria* név van meg. Ez kétesnek látszik. Hanem a Kaukázus völgyeiben találunk egy árja népet, mely árja nyelven beszél, neve *Osz* vagy *Osszét*, és ők *Iron*-nak nevezik magukat <sup>1)</sup>.

A Kaspi tenger hosszában, az Oxus és Jaxartes öntözte vidéken, árja és nem-árja néptörzsek századokon át éltek vegyest. Ámbár az árjak és turániak közti viszony ellenséges volt, és ámbár folytonosan háborúskodtak egymással, mint a Sáh-náméhben, a nagy perzsa hőskölteményben olvassuk, ebből még nem következik, hogy mind azoknak a nomád néptörzseknek, melyek az árja telepeket háborgatták, tatár volt származásuk és nyelvük. Turvaçaról és származékairól, a kik turániaknak képviselői, azt írják későbbi indiai epikus költemények, hogy el vannak átkozva és meg vannak fosztva indiai örökségüktől; de a *Védák* szerint Turvaça árja isteneket imád. Még a Sáh-náméhben is a perzsa hősök átpártolnak a turániakhoz és Irán ellen vezetik őket épen úgy, mint Coriolanus vezeti a samnitokat Róma ellen. Így aztán megérthetjük, miért mutatja annyi — görög íróknál említett — turáni vagy szittyia név az árja eredetnek világos nyomait. *Aspa* volt perzsa neve a lónak, és ugyanezen elemet ismerjük föl ezen szittyia nevekben: *Aspabota*, *Aspakara*, és *Asparatha* <sup>2)</sup>. Még az *aspasiai* hegyek neve

<sup>1)</sup> L. Sjögren *összét grammatikájában* 396. l.

<sup>2)</sup> Burnouf, *Jaçna* 105. l.

is, melyek Ptolomaeus szerint Skythiában vannak, hasonló eredetet mutat. S az Oxuson túl sem ismeretlen az Árja név. Van ott egy *Ariacae*<sup>1)</sup> nevű, s egy másik *Antariani* nevű népség. Darius idejében egy szittyia királynak *Ariantes* volt a neve. Xerxesnek egyik kortársa *Aripithes* néven ismeretes (a szanszkr. *arjapati*, a zend *airjapaiti*); és *Spargapithes* neve úgy látszik összefügg a szanszkr. *svargapati*-val (ég ura).

Elkisértük ekképen az *Árja* nevet Indiából nyugot felé, *Arjāvartától* Arianáig, Perzsiáig, Médiáig, kevésbé biztosan Armeniába és Albániába, a Kaukázusba az Irokokhoz és Transoxaniának néhány nomád törzséhez. A mint Európához közeledünk, ennek a névnek nyomai jobban elmosódnak, de nem vesznek el egészen.

Két út volt nyitva az ázsiai árjáknak, midőn nyugot felé vándoroltak. Egyik Khoraszánon át észak felé, a mai Oroszországon át és onnan a fekete tenger és Thrákia partjaira. A másik Örményországból a Kaukázuson vagy a Fekete tengeren át északi Görögországba s a Duna hosszában Németországba. Az előbbi uton hagyták az árják vándorlásaiknak nyomát Thrákia régi nevében, mely *Aria* volt<sup>2)</sup>; az utóbbin pedig Németország keleti részén a Visztula közelében találkozunk egy *Arii* nevű germán törzsszel. És valamint Perzsiában találtunk tulajdonneveket, melyeknek fontos részét képezte az *Arja*, épen úgy találunk a német történelemben is olyan neveket, mint *Ariovistus*.<sup>3)</sup>

1) Ptolemaeus, VI. 2. és VI. 14.

2) Stephanus Byzantinus.

3) Grimm (*Rechtsaltertümer* 292. l.) az *Arii* és *Ariovistus* neveket a gót *harji*, sereg, szóra vezeti vissza.

A görögöknél s a rómaiaknál hiába keressük ugyan ezen régi nemzeti névnek nyomait; de némely tudósok azt hiszik, hogy megvan az árja vándorlásoknak leg-szélső nyugoti határán, még pedig *Irland* nevében. *Erint* (azaz *Irland*) közönségesen úgy magyarázzák, hogy azt jelenti: „nyugot szigete“, *iar-innis*, vagy „nyugot földje“, *iar-in*. De ez nyilván hibás, legalább a szónak második részére nézve. Irlandnak régi neve a nominativusban *Érin*, ujabban *Éire*. Csak a casus obliquusokban jelenik meg a szóvégi *n*, mint némely latin szavakban, pl. *regio*, *regionis*. Az *Erin* nevet tehát úgy magyarázták, hogy *Er* vagy *Eri* származéka; ez pedig az ir keltáknak régi neve, mely még megvan országuknak angolszász — *Irland* — nevében is<sup>1)</sup>. És O'Reilly azt mondja, — ám-bár mások meg tagadják, — hogy *er* az ir nyelvben „nemes“ értelemben használatos, úgy, mint a szanszkrit *árja*.

A bizonyítékok közül, melyeket az árja család régi nevének nyomozása közben összeállítottunk, némelyik, meglehet, kétségesnek látszik, és magam is elismerem, hogy az India legrégebbi nevét *Irland* mai nevével összekötő láncznak egyik-másik szeme gyöngébb, mint a többi. De a legfontosabb szemek biztosak. Országok, népek, folyók, hegységek neveinek szívós életük van, fönmaradnak, míg városok, királyságok és nemzetek elpusztulnak. *Rómának* ma és talán örökre ugyanazon neve van, melyet a legrégebbi latin és sabin gyarmatosok adtak neki, és akárhol találjuk Róma nevét, akár Oláhországban, melyet a benlakók *Romániának* hínak, akár a grisonoknak *rumon* nyelvében, akár a *román* nyelvek nevében, akár *Ruméliában* vagy a *Ruma* névben, melyet

<sup>1)</sup> Pictet, *Les Origines indo-européennes*, 31. l.

az arabok adtak a görögöknek: tudjuk, hogy néhány száz visszavezet bennünket Romulus és Remus Rómájához, a régi latiumi harcosok erősségéhez.

Kétség kívül veszedelmes pusztá névhasznosságra támaszkodni. Grimmnek igaza lehet abban, hogy a Tacitusnál említett Arii-k eredetileg Harii-k voltak, és hogy nevüknek nincs köze Arja-höz. De minthogy a bizonyítás mind a két részen csak konjektúrákra támaszkodik, ennek nyílt kérdésnek kell maradni. Legtöbb esetben azonban minden egyes nyelv sajátos hangtörvényeinek szoros megfigyelése el fog mozdítani minden nehézséget. Grimm *A német nyelv történetében* (228. l.) azt véli, hogy *Hariva* (Herat neve az ékiratokban) összefügg Arii-val, a hogyan — mint láttuk — Herodot nevezi a médeket. Ez nem lehetséges, mert *Hariva*-ban a szókezdő *h* olyan szóra mutat vissza, mely a szanszkritban *s*-szel kezdődik, és nem magánhangzóval, mint *Arja*. A következő észrevételek ezt világosabbá fogják tenni.

Herat neve volt *Herat* és *Heri*, és a folyónak, a mely mellett elterült, *Heri-rud* volt a neve. Ezt a *Heri* folyót Ptolomaeus *Ἀρελας*-nak nevezi, más írók meg *Arius*-nak; és *Aria* a neve annak az országnak, melynek határai nyugoton Parthia (Parthuva), északon Margiana (Marghuš), keleten Baktria (Bakhtriš) és Arachosia (Harauvatiš) és délen Drangiana (Zaraka). Ez azonban, ámbár a kezdő *h* nélkül, nem az az Ariana, melyet Strabo ír le, hanem külön ország, mely annak egy részét képezi. Némelyek azt tartják, hogy ez azonos az ékiratokbeli *Haraiiva* (*Hariva*)-val, de ez kétes. De a *Zend-Avestában* van említve *Harōju* név alatt, mint hatodik ország, melyet Ormuzd teremtett. Ezt a *h*-val kezdődő nevet Zoroaster idején túl is nyomozhatjuk. Zoroaster hívei északi Indiából jöttek. Egy ideig együtt éltek

avval a néppel, melynek szent énekei a Védákban vannak megőrizve. Szakadás történt és a zoroasztriánusok nyugotra költöztek Arachosiába és Perzsiába. Vándor utaikon azt tették, a mit a görögök tettek, mikor új gyarmatokat alapítottak, a mit az amerikaiak tettek, mikor új városokat alapítottak. Az új városokra s a folyókra, melyeknek partjain letelepedtek, ismerős városok és folyók nevét alkalmazták, s ezek emlékeztették őket az elhagyott hazára. Minthogy pedig perzsa *h* szanszkrit *s*-re mutat, *Harōju* a szanszkritban *Saroju* volna. Indiának egyik szent folyama, melyet a Védák említenek, melynek a hősköltevényekben is van híre, mint *Ajodhjá*, egyik legrégibb ind főváros (a mai Avadh vagy Hanumán-Garhí) folyójának: *Saraju*-nak van nevezve (a mai Saržu).

Minthogy így a hasonlító nyelvészet kimutatta, hogy az árják az *Árja* nevet még akkor vették föl, mielőtt közös hazájukat elhagyták: látni való, hogy ez nagyon alkalmas műkifejezés azon nyelv-család számára, melyet azelőtt indo-germán, indo-európai, kaukázi vagy jáfeti nyelv-családnak neveztek.



## HETEDIK FŐLOLVASÁS.

### A nyelvnek alkotó részei.

Az az elemzés, melyet az árja vagy indo-európai nyelvcsaládnak némely név- és igealakjain végrehajtottunk, megtanított bennünket arra, hogy ha rejtélyeseknek és bonyolultaknak tünnek is föl ezen nyelvtani alakok első tekintetre, voltaképen nagyon egyszerű processzusnak eredményei. Eleinte majdnem lehetetlennek látszik olyan kérdésekre felelni, hogy egy egyszerű *d*-nek hozzájárulása miért változtatja a jelen szerelmet mult szerelemmé, vagy hogy a franczia *ai* végzet, hogyha az *aïmer* igéhez járul, miért fejezi ki azt a gondolatot, hogy a szerelem még csak ez után fog bekövetkezni. De ha egyszer a hasonló nyelvtan nagyító üvege alá tettük őket, ezek és minden egyéb nyelvtani alakok egészen más és sokkal érthetőbb külszint öltenek. Láttuk, hogy a miket most végzeteknek (ragoknak, képzőknek) nevezünk, eredetileg független szavak voltak. Miután összenőttek a szóval, melynek értelmét módosították, lassankint pusztá szótagokká és betükké lettek, melyeknek magukban véve nincs értelmük, de bizonyítják előbbi erejüket és függetlenségüket az által, hogy mindig mó-

dosítják a szavaknak értelmét, a melyekhez járulnak. A nyelvtani végzeteknek valódi természetét először egy bölcseész mutatta meg, a kinek némely okoskodásai ugyan nagyon merészek, de sokszor mély pillantást vetett a nyelvnek igazi életébe és növésebe; Horne Tooke-ot értem. Ő ezt írja a ragokról<sup>1)</sup>:

„Véleményen szerint jó okaim vannak azt hinni, hogy valamennyi ragot is vissza lehet vezetni eredetére; és hogy ha most mesterségeseknek látszanak is nekünk, eredetileg nem voltak számító és tanakodó *mesterség* eredményei, hanem külön szavak, melyek idő jár-tával megfogyatkoztak és összenőttek azokkal a szavak-kal, melyeknek most végzetét képezik.“

De ámbár Horne Tooke jól látta, melyik uton kell járni, hogy ki lehessen nyomozni a nyelvtani végzetek-nek eredetét, neki nem voltak meg azok az eszközök, melyekkel czélt lehetett volna érnie. Legtöbbb magya-rázata tarthatatlan, és csodálkozik az ember, ha olvassa könyvét (*Diversions of Purley*), hogy ez az ember, a ki-nek olyan éles és hatalmas esze volt, s a ki egészséges, helyes elvek szerint okoskodott, hogyan juthatott olyan következtetésekre, melyek egyenesen ellenkeznek az igazsággal, még pedig azért, mert hiányosan ismerte a tényeket.

Ha egyszer látjuk, hogy a nyelvtani végzeteket ere-detileg önálló szavakra kell visszavinni, megtanuljuk egy-szersmind azt, hogy a nyelvnek alkotó elemei, melyek tökéletes nyelvtani elemzés után olvasztó csészénkben maradnak, kétfélék, t. i. praedicativ és demonstrativ gyökök.

<sup>1)</sup> *Diversions of Purley* 190. l.

*Gyöknek* neveztük minden nyelvben és minden nyelvcsaládban azt, a mit egyszerűbb vagy eredetibb alakra nem lehet visszavinni. Jó lesz ezt néhány példában megmutatni. De a helyett, hogy szanszkrit, görög és latin *szavakat* vennénk elő és vezetnénk vissza közös központjukig, tanulságosabb lesz, ha egy felfödözött *gyökkel* kezdjük és ezt követjük vándorlásaiban nyelvről nyelvre. Veszem az *AR* gyököt, melyre már czéloztam utolsó fölolvadásomban az *Árja* szó fejtegetésében, és ha így vizsgáljuk az *AR* gyök elágazásait, fogjuk egyszersmind látni, miért választották ezt a nevet azok a földművelő nomádok, az *árja* fajnak elődjei.

Ez az *AR* gyök azt jelenti *szántani*. Ebből van a latin *ar-are*, a görög *ar-oun*, az irlandi *ar*, a litván *ar-ti*, az orosz *or-ati*, a gót *ar-jan*, az angolszász *er-jan*; az angol *to ear*. Shakspere azt mondja (Richard II. III. 2.): „to ear the land, that has some hope to grow.“ Azt olvassuk az angol szentírásban (Deut. XXI. 4.): „a rough valley which is neither eared nor sown.“

Innen van az ekének vagyis a szántó eszköznek a neve: latinul *ara-trum*, görögül *aro-tron*, csehül *ora-dlo*, litvánul *arkla-s*, cornul *aradar*, Walesben *arad*<sup>1)</sup>, ó-norzul *ardhr*. Azonban az ó-norzban *ardhr*, mely eredetileg ekét jelentett, „szerzemény vagy jólét“ értelmet vett föl; minthogy az eke régi időkben a háztartásnak leglényegesebb eszköze és birtoka volt. Épen így származott a pénznek latin neve, *pecunia*, a *pecus*, barom, szótól; a *fee* szó, mely a mai angolban csak orvosnak vagy ügyvédnek adott díjat jelent, a régi angolban *feh*, an-

---

<sup>1)</sup> Ha a corni és walesi szavak, mint némelyek hitték, a latin *aratrum*-ból vannak elrontva, akkor *areuder*, illetőleg *arawd* alakban jelentek volna meg.

golszászul *feoh* volt és barmot és gazdagságot jelentett; mert *feoh* és a gót *faihu* azonosak a latin *pecus* s a mai német *vieh* szóval.

A szántás neve latinul *aratio*, görögül *arosis*: és azt hiszem, hogy a „zamat, illat“ értelmű *arōma* is innen ered. Bajos ezt a szót a *ghrā* (riechen, szagosnak lenni) gyöktől származtatni, mert nem találunk hasonló példákat, hol szókezdő *gh* elesett volna a görögben és helyébe *a* lépett volna. De *arōma* nem csak kellemes fűveket jelentve fordul elő, hanem jelent általában mezei termékeket is, árpát és egyebet. A szónak általános értelme tehát megszorulhatott, és a mezei termékek is, *arōmata*, különösen azok, melyekkel áldozatoknál az isteneknek is kedveskedtek, fölvehették később a „kellemes, illatos fűvek“ jelentést.<sup>1)</sup>

Az *AR* gyöknek, úgy látszik, még eredetibb alakulása a görög *era* „föld“, a szanszkrit *irā* vagy *idā*, az ó fölnémet *ëro*, a gael *ire*, *irionn*. Eredetileg szántóföldet jelentettek ezek, aztán általában földet. Az angol *earth*, gót *airtha*, angolszász *eorthe*, német *erde* szónak is eredetileg művelt vagy szántó földet kellett jelentenie. Az *ar-mentum* szó természetesen vonatkozhatott minden állatra, melyet szántásra vagy egyéb mezei munkára lehetett alkalmazni, akár ökör volt, akár ló.<sup>2)</sup>

---

<sup>1)</sup> Visszavonom azt a hozzávetést, melyet az előbbi kiadásokban kifejeztem, hogy *arōma* eredetileg a fölszántott föld illatát jelenthette. Hogy mennyire becsülték a régiak a megművelt föld illatát, látjuk Jákob szavaiból (Genesis XXVII. 27.): „fiam illata olyan, mint a mező illata, melyet megáldott az Ur.“ De *arōma* nyilván illatos tárgyakat jelentett, mielőtt mai „illat“ jelentését vette föl. L. Stephanus görög Thesaurusát, kiadta Didot, s. v.

<sup>2)</sup> Corssen ellenzi ezt a származtatást *Kritische Beiträge* 241. l.

Minthogy a földművelés volt a főmunka a társadalomnak azon korában, mikor a legtöbb árja szónak alakulni és határozott értelemmel megállapodni kellett, könnyen megérthetjük, hogy olyan szó, mely eredetileg a munkának ezt a különös nemét jelentette, később általában munkát is jelölhetett. A szavaknak és értelmüknek fejlődése legtermészetesebben a különöstől az általános felé irányul. Így *gubernare*, mely eredetileg hajókormányzást jelentett, fölvette az általánosabb „kormányozni“ jelentést. Az angol *equip*, mely eredetileg annyit tett „hajót felszerelni“ (francia *équiper* és *esquif* ebből: *schifo*, hajó), most általában felszerelést jelent. A mai német nyelvben *arbeit* egyszerűen munka, *arbeitsam* munkás, szorgalmas. A gótban is *arbaihs* csak munkát és általában fáradalmat fejez ki. De az ó norzban *erfidhi* különösen szántást jelent és az után munkát általában; és azou szó az angolszászban, *earfoðh* vagy *earfedhe*, munka. Természetesen épen úgy föltehetnők, hogy valamint az angol *labourer* az általános „munkás“ jelentés után a különös „földművelő munkás“ jelentést vette föl, épen úgy alkalmazhatta az *arbeit* szót, mely általában munkát jelent, az ó-norz nyelv a szántás munkájára. De minthogy *erfidhi* gyöke úgy látszik *ar*, első magyarázatunk valószínűbb. Azon kívül az egyszerű *ar* az ó-norzban annyi mint szántás és munka, és az ó fölnémet *art* is szántást jelent.

A görög *aroura* s a latin *arvum* szót (szántóföld) is az *ar* „szántani“ gyökhöz kell kapcsolnunk. És mint-hogy a szántás nem csak egyike volt a legrégebb munkáknak, hanem egyike a legkezdetlegesebb művészeteknek is, nem kételkedem, hogy a latin *ars*, *artis* szó eredetileg a művészetek művészetét jelentette, melyre a halandókat a bölcsesség istenasszonya tanította legelőször:

a földművelés mesterségét. Az ó fölnémet *arunti*, az angol-szászban *aerend* egyszerűen munkát jelentett, de eredetileg szintén földművelést kellett jelenteniök; és az angol *errand* és *errand-boy* még ugyanazt a szót tüntetik föl.

De *ar* nem csak a föld szántását jelentette; átvittek már igen régi korban a tenger szántására is, az evezésre. Azt mondja Shakspeare:

Make the sea serve them; which they ear and wound  
With keels.

A francziában *faucher le grand pré* annyit tesz mint evezni vagy szelni a zöld tengert<sup>1)</sup>. Látjuk, hogy a szanszkrit szintén *ar*-tól származtatja az *aritra* főnevet, s ez nem ekét, hanem evezőt jelent. Az angol-szászban van *ār*, az angolban *oar*, evező, mintegy víz ekéje. A görög is fölhasználta az *ar* gyököt evezés értelmében; mert görögül *eretēs* az evező legény, és a *triērēs* szó tulajdonképen olyan hajó, melyen három evező vagy három evezősor van, *triremis*<sup>2)</sup>.

A szántásnak s az evezésnek egymással való összehasonlítása sokszor fordul elő régi nyelvekben. A német *pflug*, szláv *ploug* szót azonosították a szanszkrit *plava*, hajó, s a görög *ploion*, hajó, szóval. Valamint a hajóról mondták az árják, hogy szántja a tengert, ép úgy mondták az ekéről, hogy átevez a szántóföldön; és így történt, hogy mind a kettőt egy névvel nevezték. Angol nyelvjárásokban *plough* vagy *plow* még általában kocsi, jármű értelemben használatos.

1) Pott, *Studien zur Mythologie* 321. l.

2) V. ö. Eur. *Hec.* 455: κώκη ἀλιτήρης. Ἀμφίρης a. m. mindkét felén evezős.

Tovább is lehetne ennek az *ar* gyöknek hajtásait nyomozni, de az a sok szó, melyeket eddig vizsgáltunk a különböző nyelvekben, eléggé megmutatja, mit kell „praedicativ gyök” alatt érteni. Mind ezen szavaknak gyöke *ar*, a többi mind csak alakító, képző elem. Az *ar* gyököt praedicativ gyöknek neveztük, mert akár milyen szerkezetben lép föl, egy és ugyanazon alapfogalmát állítja, akár ekét, akár evezőt, akár ökröt, akár szántóföldet fejez ki. Még olyan szóban is, minő *artisticus*, fölismerhető az *ar* gyöknek praedicativ ereje, ámbár természetesen csak mintegy hatalmas messzelátó (ugy nevezett távcső) segítségével. Mikor az indiai brahmánok, *arja*-knak nevezték magukat, nem tudták ennek a névnek tulajdonképeni eredetét és összefüggését a földművelő munkával; ha a francia vagy angol művész az ő *art*-járól mint isteni sugallatról beszél, nem is sejti, hogy ezt a szót eredetileg csak arra a kezdetleges művészetre, a szántásra alkalmazták.

Most egy másik szócsaládot fogunk vizsgálni, hogy meglássuk, hogyan találták meg először a szavaknak gyökeres elemeit.

Vegyük az idegen *respectabilis* szót. Tudjuk, hogy ez latin szó. A *respectabilis* szóban könnyen megkülönböztetjük a *respectare* igét és a *bilis* képzőt. Elveszünk aztán a *re* határozó előszót, marad *spectare*, ezt pedig mint participialis képzést visszaviszszük a latin *spicere* vagy *specere*, látni, nézni, ígére. A *specere* szóban ismét megkülönböztetjük egymástól a változó *ere* végzetet s a változatlan *spec*-et, és ezt nevezzük gyöknek. Elvárhatjuk, hogy ez a gyök meglesz a szanszkritban és egyéb árja nyelvekben; és csakugyan megtaláljuk. A szanszkritban használtabb alak *paç*, látni, *s* nélkül; de *spaç* is van ezekben: *spaça*, kém, spion, *spašta* és *vispašta* világos,

nyilván való, és (Ved.) *spac* őrző. A germán családban van *spēhōn*, az ó fölnémetben annyi mint „nézegetni, kémlelni, szemlélni“, és *spēha*, az angol *spy*, spion, kém <sup>1)</sup>. A görög nyelvben a *spek* gyökből lett *skep*; ebből van *skeptomai* nézni, vizsgálni, és innen *skeptikos*, vizsgáló, kutató, és *episkopos* fölügyelő, az egyházi nyelvben püspök. Lássuk most ennek a gyöknek számos elágazását. *Respectabilis*-sal kezdtük és azt találtuk, hogy ez olyan emberre vonatkozik, a ki *respectus*-t érdemel, *respectus* pedig *visszatekintést* jelent. Közönséges tárgyak és személyek mellett elmegyünk a nélkül, hogy ügyelnénk rájuk, de visszafordulunk, visszatekintünk azokra, a kik csodálatot, figyelmet, tekintetbe vételt érdemelnek. Ezt jelentette eredetileg *respectus* és *respectabilis*, és nem kell csodálkoznunk, ha meggondoljuk, hogy *nobilis* a latinban eredetileg szintén nem jelentett többet, mint olyan embert, a ki megérdemli, hogy ismerjék; mert *nobilis* e helyett van: *gnobilis*, épen úgy mint *nomen* e. h. *gnomen*, vagy *natus* e h. *gnatus*.

„*With respect to*“ az angolban majdnem puszta viszonzyszó. Mert ha azt mondjuk, „*With respect to this point I have no more to say*“ (Erre a pontra nézve nincs több mondani valóm), ez semmivel sem több, mint „*I have no more to say on this point*“ (Erről a pontról nincs több mondani valóm).

Továbbá, ha visszatekintünk, egyes személyt veszünk szemügyre, azért a *respectiv* melléknevet és a *respective* igehatározót már majdnem „különös, speciális“ jelentésben vesszük.

Az angol *respice* a *respectus*-nak normann módosulása, a francia *répít*. *Répít* eredetileg annyi mint vissza-

<sup>1)</sup> Pott, *Etymologische Forschungen* 267. l. Benfey, *Griechisches Wurzelwörterbuch* 236. l.



tekintés, visszapillantás az egész ügyre. A vádlott kapott több vagy kevesebb napot *ad respectum*, hogy újra megvizsgálja ügyét. Utóbb azt mondták, hogy a fogoly *respice*-ot kapott, azaz halasztást; végre ige lett belőle, és azt mondták, hogy valakit „*respiáltak*.”

Valamint a *specere* ige a *re* előszóval „tekintettel lenni, megbecsülni, respektálni” értelmet nyert, épen úgy alakult *de* előszóval a latin *despicere*, szórul szóra „le-nézni”, s ez annyi mint „megvetni”, az angol *despise*. A francia *dépit* (ó-francia *despit*), ámbár a latin *despectus*-ból lett, már nem tesz megvetést, hanem inkább boszuságot, boszonzódást. *Se dépiter* annyi mint boszonzódni, megharagudni. „*En dépit de lui*” tulajdonképen annyi mint „boszuságára”, az után „daczára, ellenére”; és az angol *spite, in spite of, spiteful* ezekből rövidültek: *despite, in despite of, despiteful*.

Valamint *de* annyi mint föltről le, úgy *sub* azt jelentí alulról föl, és ez összekapcsolva a *specere*, látni, igével lesz *suspiciere, suspicare*, föltekinteni, ránézni, gyanusítani. Innen való az angol *suspicion*, gyanu, *suspicious*, gyanus, és a francia *soupson*, gyanu; az utóbbi még ilyen kifejezésekben is: „csak egy *soupson* czikória van a kávéban”, azaz csak kevés, csak épen egy csipet czikória.

*Circum* annyi mint körös körül, innen *circumspectus* természetesen „körültekintő, óvatos, előrelátó”.

*In* előszóval lesz *inspicere*, betekinteni, ebből aztán *inspector, inspectio*.

*Ad a. m.* felé, rá: *adspicere* rá nézni, megtekinteni. Innen *adspetus*, tekintet, látszata, külseje a dolgoknak.

*Pro*-val lett *prospicere*, és ebből lett pl. *prospetus*, mintegy előrenézés, az angol *perspective* stb. *Con*-nal lett *conspicere*, megnézni, *conspetus*, az angol *conspicuous*.

A *respectabilis* szónál láttuk, hogy a *spicere* ige részestüljéből egy új szó alakult: *spectare*. Ebből *ex* (ki) előszóval lett a latin *expectare*, várni, és származékai.

Az angol *auspicious* (szerencsét jósló) is olyan szó, mely második résznek a mi gyökünket foglalja magában. A latin *auspicium* e h. van: *avispicium*, s ez némely madaraknak nézését jelentette, melyeket jó vagy rossz előjeleknek tartottak némely állami vagy magán dolgok végére nézve. Innen nyert *auspicious* „szerencsés“ értelmet. *Haruspex*-nek nevezték azt, a ki az állatok beleit vizsgálva jövendölt<sup>1)</sup>. Megvan a nőnemben is *haruspica*, s épen így alakult *vestispica* ruhatári felügyelő.

A *specere* igéből lett továbbá *speculum*, tükör, azaz olyan eszköz, melyben nézi magát az ember; és ebből ismét *speculari*, az angol *to speculate*, *speculative* stb.

De még sokkal több hajtása van ennek az egy gyöknek. Így a latin *speculum* olaszul lett *specchio*; és ugyanez a szó — ámbár kerülő uton — eljutott a francziába is melléknévnek: *espègle*, agyafurt. Ennek a franczia szónak különös eredete van. Van Németországban egy híres adomakör, egy félig történeti, félig mesés jellem tréfáiból, neve *Eulenspiegel*. Ezeket a történeteket francziára fordították, a hőst eleinte *Ulespègle* néven ismerték, s ez, később összevonva *Espègle* lett — általános neve minden tréfagyártónak.

Mint hogy a franczia nem csak a latinból, hanem a germán nyelvekből is vett szavakat, találkozzunk itt a latin *specere* származékai mellett az ó fölnémet *spèhôn* igével, mely csak kevéssé van elváltozva ebben: *èpier*, kémlelni, olaszul *spiare*. A kémnek németül *spèha* volt a

<sup>1)</sup> L. Max Müller, *Chips from a German Workship* II. 177. 1.

neve és az ó francziában *espie* s a mai francziában *espion*.

Ugyanezen gyöknek egyik legtermékenyebb ága a latin *species*. Akár úgy fogjuk föl a *species*-t, mint hasonló egyéneknek nemzedékekben való folytonos egymásra következését (Jussieu), akár pedig úgy, hogy csupán csak gondolatbeli kategória (Agassiz): *species* tulajdonképen szó szerinti fordítása a görög *eidos*-nak, ellentétben a *genos*-, azaz *genushoz*. A görögök a dolgokat eredetileg *nem* és *alak* szerint osztályozták, és ámbár ezeket a kifejezéseket később Aristoteles tudományosan meghatározta, etymologicus jelentésük valóban a legalkalmasabb. A dolgokat osztályozni lehet vagy azért, hogy megegyezik a *genus*-uk, a *nemük*, azaz hogy egyenlő eredetük van; ez aztán *genealogikus* osztályozás: vagy pedig azért, hogy egyforma a külső megjelenésük, az *eidos* vagyis az *alak*, a nélkül, hogy közös eredetet kelene föltenni; és ez adja a *morphologikus* osztályozást. Azonban a görög *eidos*-t nem etymologikus, hanem Aristoteles-től megállapított értelmében fordították latinra *species*-szel, és az a *genus*nak, a *nem*nek vagy családnak alosztályát, a *fajt* jelenti. Ebből lett a francia *espèce*, *faj*; az angol *special* „részletes, különös, *speciális*“ értelemmel, ellentétben az általánoshoz. A *spac*, látni, gyök jelentéséből kevés van már meg az angol *special train*, külön vonat, vagy *special messenger*, külön követ, kifejezésekben; de az összefüggést — ha nem is szembezőkő — teljes bizonyossággal ki lehet mutatni. Sokszor halljuk ezt a szót: *specifikálni*; az angolban még ilyen kifejezésekben is: *a man specifies his grievances*, valaki elmondja, elpanaszolja bajait. Mit jelent ez? A középkori latin *specificus* szó a görög *eidopios* szolgálai fordítása. Ez pedig a. m. a mi *eidos*-t vagyis *speciest*, *fajt*

képez. Már pedig az osztályozásnál az a különös tulajdonság képezi a fajt, mely hozzájárul a nem minden tagjának egyéb tulajdonságaihoz, és így megkülönböztet egy osztályt a többitől. Például az a specifikus tulajdonság, mely az embert minden egyéb állattól megkülönbözteti, az ész vagy a nyelv. *Specificus* tehát az „elkülönítő, megkülönböztető“ értelmet vette föl, és a *specifikálni* ige annyi mint külön-külön, egyenként elszámolni. Ide való még a francia *épicier*, fűszerárus. A különféle szereket, melyeket a gyógyszerárus eladott, mintegy tudós színnel *species*-eknek nevezték, azaz nem szerekek általában, hanem különös szerekek, speciális gyógyszereknek. A vegyész vagy gyógyszerárus neve olaszul még ma is *speziale*, boltja *spezieria*<sup>1)</sup>. A francziában *species*, melyből rendes uton *espèce* lett, a fűszerek kifejezésére új alakot vett föl: *épices*, az angol *spices*, a német *spezereien*. Innen való a híres *pain d'épices*, mézeskalács, és *épicier*, fűszerárus. Ha az angol *spicy*, a *well-spiced article* (fűszeres, borsos) és hasonló kifejezéseket próbáljuk visszavinni az egyszerű *specere*, látni, gyökre, akkor megértjük a nyelvnek azt a csodálatos hatalmát, hogy kevés egyszerű elemből a szavaknak olyan sokaságát teremtette, melyet alig múlt fölül magának a természetnek határtalan sokfélesége<sup>2)</sup>.

Azt mondom „keves egyszerű elemből“, mert az úgy nevezett teljes praedicativ gyököknek száma — a milyenek *ar*, szántani, vagy *spaç*, nézni, — igazán csekély.

<sup>1)</sup> V. ö. *generi coloniali* gyarmati áruk. — Marsh, *Lectures* 253. I. Spanyolul *generos* áruk.

<sup>2)</sup> Még sok származékot lehetne említeni, mint *specimen*, *spectator*, *spectacle*, *spécialité*, *spectrum*, *spectacles*, *specious*, *specula* stb.

A szógyök az árja nyelvekben mindig egy tagu<sup>1)</sup>. Ha több szótagból áll, mindig be lehet bizonyítani, hogy más gyökből származik, és még az egy tagu gyökökben is különbséget kell tennünk első, második és harmad rendű gyökök között.

A. Első rendű gyökök azok, melyek

- 1) egy magánhangzóból állanak, pl. *i* „menni.“
- 2) egy magánhangzóból s egy mássalhangzóból, például *ad* „enni“.
- 3) egy mássalhangzóból s egy magánhangzóból, például *dā* „adni.“

B. Másod rendű gyökök azok, melyek

mássalhangzóból, magánhangzóból és még egy mássalhangzóból állanak, például *tud* „ütni“.

Ezekben a gyökökben vagy az első, vagy az utolsó mássalhangzó értelemmódosító.

C. Harmad rendű gyökök azok, melyekben

- 1) két mássalhangzó van, az után egy magánhangzó, például *plu* „folyni.“
- 2) egy magánhangzó, az után két mássalhangzó, például *ard* „megsérteni“.
- 3) két mássalhangzó, az után magánhangzó és ismét mássalhangzó, például *spaç* „látni“.
- 4) két mássalhangzó, az után magánhangzó és ismét két mássalhangzó, például *spand*, „reszketni“.

Az első rendű gyökök legfontosabbak a nyelvnek legrégebbi történetében; de minthogy praedicatív erejük általában sokkal határozatlanabb, semhogy a gondolatkozás és céljának egészen megfelelnének, csak hamar kizso-

---

<sup>1)</sup> V. ö. W. v. Humboldt, *Verschiedenheit*, 376. l. Pott, *Etymologische Forsch.* II. 216. s. 311. l.

rították őket s majdnem mindenhol helyükbe léptek a másod és harmad rendű gyökök.

A másod rendű gyököknél sokszor vehetjük észre, hogy egyik mássalhangzó, az árja nyelvekben rendszeren az utolsó, módosulásnak van alávetve. A gyök megtartja általános jelentését, s ez csak kevésbé módosul és határozottabb lesz a végmássalhangzók fölcserélése által. Így van *tud* (*tudati*) mellett a szanszkritban még *tup* (*topati*, *tupati* és *tumpati*), ütni; görögül *typ-tō*. Találjuk ezt is: *tubh* (*tubhnāti*, *tubhjati*, *tobhate*), ütni; és a szanszkrit grammatikusok szerint ezt is: *tuph* (*tophati*, *tuphati*, *tumphati*). Van az után egy *tuž* (*tunžati*, *tožati*) gyök is, a. m. ütni, fölindítani; továbbá *tur* (*tutorti*), melynek ugyanezt az értelmet tulajdonítják; és még *tūr*, (*tūrjate*), megsérteni. Van aztán egy *turv* (*tūrvati*) továbbképzés, a. m. ütni, legyőzni; van *tuh* (*tohati*), kinezni, gyötörni; és *tuç* (*toçati*), melynek szanszkrit grammatikusok szintén „ütni“ értelmet tulajdonítanak.

Ámbár ezeket az igetöket mind nevezhetjük gyököknek, az első osztályhoz körülbelül olyan viszonyban vannak, mint a háromtagu sémi gyökök a kéttaguakhoz<sup>1)</sup>.

A harmadik osztályban azt találjuk, hogy egyik mássalhangzó mindig félhangzó, orrhang vagy sziszegő, mert ezek változékonyabbak, mint egyéb mássalhangzók, és majd mindig kimutathatjuk, hogy egyik mássalhangzó későbbi eredetű, és ez azért járult a két mássalhangzós gyökhöz, hogy különösebbé tegye jelentését. Így van *spaç* mellett a *paç* gyök, és Pott még ezt a gyököt is eredetibb *aç*-ra viszi vissza. Így *vand* is csak erősített

<sup>1)</sup> Benloew, *Aperçu général* 28. s köv. l.

alakja *vad*-nak, úgy mint *mand* a *mad*, *junág* és *junú* a *juú* gyöknek. A *juú*, összekötni, és *judh*, harcolni, gyökök egy *ju* gyökre mutatnak vissza, s ez az egyszerű gyök megvan még a szanszkritban „vegyíteni“ értelemmel. Könnyen beláthatjuk, hogy az olyan gyököt, mely általában vegyülést, együttlétet jelentett, használhatták a barátságos kézfogásra s az ellenséges harcban való összekerülésre; de azt is beláthatjuk, hogy a nyelv, világosabbá és határozottabbá fejlődve, különbséget kívánt tenni e két fogalom között, és örömet alkalmazta a két származékot, *juú* és *judh*-ot, hogy ezt a különbséget kifejezze.

A szanszkrit grammatikusok egész nyelvüket 1706 gyökre vitték vissza<sup>1)</sup>, azaz ennyi gyökérszót állítottak föl, hogy ezekből származtassanak az ő rendszerük szerint valamennyi főnevet, igét, melléknevet, névmást, előszót, határozót és kötő-szót, a mely a szanszkritban előfordul. Azon magyarázat szerint azonban, melyet mi adtunk a gyökökről, ezt a számot nagyon le kellene szállítanunk, és ámbár néhány új gyök is járulna hozzá, melyeket a szanszkrit grammatikusoknak nem sikerült fölfedezni, mégis azon határozott értelmet kifejező kezdetleges szóhangok száma, melyek szükségesek az egész szanszkrit szótárnak etymologikus elemzésére, nem érné el az 1706-nak még harmadrészét sem. A héber nyelv-

<sup>1)</sup> Benfey, *Kurze Grammatik*, § 151:

2. 3. 5. 7. 8. 9. osztálybeli gyökök	. 226
1. 4. 6. 10. osztálybeli gyökök	. . 1480

1706 ;

ebből 143 a 10. osztályba való. L. a 61. §-t is; Pott, *Etym. Forsch.* 2. kiad. II. 283. l. Bopp, *Vergl. Gramm.* §. 109 a, 3; 109 b, 1. jegyzet.

vet mintegy 500 gyökre vezették vissza<sup>1)</sup>, és nem hiszem, hogy a szanszkritra nézve nagyobb számot kellene fölvennünk. Ez az ősi nyelvnek bölcs gazdálkodását mutatja, mert az új gyökök alakításának lehetősége — minden új benyomásra — majdnem határtalan volt. Ha a betűk számát csak huszonnégyre tesszük is, a két betűs és három betűs gyököknek lehető száma 4000-re megy<sup>2)</sup>; pedig a sínai nyelv, ámbár nem tesz össze és nem származtat szavakat, és így sokkal több gyökérszóra van szüksége, mint akármely más nyelvnek, megelégszik mintegy 450 gyökkel.<sup>3)</sup> Evvel az 500 hanggal, mely különféle hangsúly és kiejtés által 1263-ra emelkedik, a sínaiak 40—50,000 szóból álló szótárt teremtettek.

<sup>1)</sup> Renan, *Histoire des Langues sémitiques*, 138. l. Leusden 5642 héber és khaldéai szót számlált meg az ó szövetségben. Benloew (22. l.) a szükséges gyökszókat a gótban 600-ra, a mai németben 250-re becsüli. Pott (*Etym. Forsch.* II. 73. l.) azt véli, minden nyelvnek körülbelül 1000 gyöke lehet. Dobrowsky (*Instit. Linguae Slavicae*, 256. l.) a szláv nyelvekben 1605 gyököt számlál.

<sup>2)</sup> Az eredetiben 14,400-ra van téve a lehető gyökök száma; de a számítás egészen korlátlan, s a német fordító kimutatja, hogy csak mintegy 4000 ilyen kombinációt lehet fölvenni. Leibnitz (*De Arte combinatoria*, Opp. tom. II. pp. 387, 388, ed. Dutens): „Quoties situs literarum in alphabeto sit variabilis; 23 literarum linguae Latinae variationes sunt 25,852,016,738,884,976,640,000; 24 literarum Germ. 620,448,701,733,239,739,360,000.“ V. ö. Pott, *Etym. Forsch.* II. 9. l. Jean Paul, *Leben Fibels*, 160. l. Plut. *Quaest. Conviv.* VIII. 9, 3. Ξενοκράτης δὲ τὸν τῶν συλλαβῶν ἀριθμὸν ὃν τὰ στοιχεῖα μιν γινόμενα πρὸς ἄλληλα παρέχει, μυριάδων ἀπέφηνεν εἰκοσάκις καὶ μυριάκις μυρίων.

<sup>3)</sup> „Morrison szerint 411, Edkins szerint 532; a különbséget főképen az okozza, hogy Morrison nem veszi számba külön a hehezetes szavakat. E szám sokkal nagyobb volna, ha a szóvégi *m* s a lágy kezdő betűk, *g*, *d*, *b*, *v* stb. még megvolnának úgy, mint a mongol dynastia alatt. Akkor legalább 700 gyökszó volna.“ Edkius, *Mandarin Grammar*, 44. és 45. l.



Azonban világos, hogy ezen praedicativ gyökök mellett a gyököknek még egy osztályára van szükségünk, hogy a nyelvnek egész tenyészetét meg tudjuk magyarázni. A 400 vagy 500 praedicativ gyökkel, mely rendelkezésére állott, a nyelv mindennek tudott nevet adni, a mi értésére esett. A nyelv takarékos gazdaaszszony. Ha tekintjük azoknak az eszméknek különféleségét, melyeket az egy *spac* gyök kifejez, átlátjuk, hogy a nyelv ilyen 500 gyökkel kielégíthetné férjének — az emberi szellemnek — legtúlzóbb igényeit is. Ha minden gyök szolgáltat ötven származékot, volna 25,000 szónk. Már pedig egy megbízható falusi paptól tudjuk, hogy plébániájában még 300 szó sincs némely napszámosszótárában.<sup>1)</sup> A perzsiai ékiratok mind össze 379 szót foglalnak magukban, e közül is 131 tulajdonnév. A régi egyiptomi bölcsök szótára, legalább a mennyire a hieroglyphicus föliratokból tudjuk, mintegy 658 szóra ment. Egy-egy olasz operának szövege ritkán fejt ki nagyobb szóbőséget. Jól nevelt angol ember, a ki járt gimnáziumba és egyetemre, a ki olvassa a bibliát, olvassa Shaksperet és a *Times* és Mudie könyvtárának valamennyi könyvét, közönséges társalgásban 3000 vagy 4000 szónál ritkán használ többet. Behatóan gondolkodók, a kik kerülik a határozatlan és általános kifejezéseket, és nagyon megválogatják, hogy melyik szó fejezi ki leghatározottabban gondolatukat, természetesen több szót szükségesnek; és ékes beszédű szónokok talán rendelkeznek 10,000 szó fölött. A héber ó szövetség minden mondandóját 5642 szóval mondja el<sup>2)</sup>; Milton mű-

<sup>1)</sup> *The Study of the English Language* by A. D'Orsey, 15. l.

<sup>2)</sup> Renan, *Histoire stb.* 138. l.

veiben 8000 szó van; és Shakspere, a ki kifejezéseiben valószínűleg nagyobb változatosságot fejtett ki, mint bármely más író bármely nyelvben, valamennyi színművét 15,000 szóval írta meg.

Öt száz gyök tehát, ha tekintjük nagy termékenységüket és fejleszthetőségüket, nagyon is kielégítette az ősrégi árjáknak szótárát. És mégis kellett nekik még valami. Ha volt egy gyökük, mely ragyogást, fényt jelentett, ebből kaphatott nevet a nap, hold és csillagok, az ég, a nappal, reggel, hajnal, tavasz, derű, öröm, szépség, főség, szerelem, barátság, arany, gazdagság stb. De ha azt akarták kifejezni: *itt* vagy *ott*, *ki*, *mi*, *ez*, *az*, *ő*, lehetetlen volt olyan praedicatív gyököt találniok, melyet e célra használhattak volna. Megkísértették ugyan némelyek, hogy ezeket a szavakat is praedicatív gyökökre vitték vissza; de ha azt mondják, hogy a demonstratív *ta*, *ez* vagy *itt*, gyök származhatott a *tan*, kiterjeszteni, praedicatív gyöktől, azt találjuk még mai nyelvünkben is, hogy a mutató szócskák nagyon is eredeti és önálló természetűek, semhogy ilyen mesterkéltséggel magyarázattal megelégedhetnénk. A *ta* vagy *sa* hang „ez vagy itt” jelentéssel olyan önkénytelen, olyan természetes, olyan önálló kifejezés, mint akármelyik praedicatív gyök, és ha néhány ilyen mutató vagy névmási vagy helyviszonyi gyökről — mert ennyiféleképen nevezték el őket — ki is lehet mutatni, hogy praedicatív eredetűek: meg kell engedni, hogy van az önálló gyököknek olyan kis osztálya, mely nem praedicatív a szó szokott értelmében, hanem egyszerűen rámutató, többé-kevésbé határozott térbeli vagy időbeli körülményekben való lételt kifejező.

Legjobb lesz a pronominalis gyöknek és a szóképzésre való befolyásának legalább egy példáját adni.

Némely nyelvekben, nevezetesen a sínaiban a praedicativ gyök magában véve használható főnévnek, ige-  
nek, vagy melléknévnek, vagy határozónak. Így a sínai  
*ta* gyök — minden alakváltoztatás nélkül — jelentheti  
mind ezt: nagy, nagyság és nagynak lenni<sup>1)</sup>. Hogyha  
*ta* főnév előtt áll, akkor melléknévi értelme van. Például  
*ta žin* nagy ember. Ha *ta* főnév után áll, akkor  
állítmány, vagy tulajdonképen, mint mi mondanók, ige.  
Így *žin ta* = az ember nagy. Vagy pedig *žin ngo je*<sup>2)</sup>,  
*li pu ngo* annyi mint az ember rossz, a törvény nem rossz.  
Látjuk, hogy itt semmi külső különbség sincs gyök és  
szó között, és hogy a főnév az igétől csakis a mondat-  
ban elfoglalt helye által különbözik.

De más nyelvekben, és különösen az árja nyel-  
vekben praedicativ gyök magában véve nem képezhet  
szót. Van például a latinban egy *luc*, fényleni, gyök.  
Hogy ebből főnév legyen, például fény, még egy név-  
mási vagy demonstrativ gyöknek kellett hozzá járulni,  
s ez képezi az általános alanyt, melyre a gyökben fog-  
lalt értelem vonatkozik. Így lesz az *s* névmási elem  
hozzájárultával a latin *luc-s* főnév: fényesség, vagyis szó  
szerint fénylő-itt. Ha személyes névmás járul hozzá,  
lesz például a *luc-e-s* ige: fénylő-te, fénylel. Egyéb pro-  
nominalis képzőkkel lesznek melléknevek: *lucidus*, *lucu-  
lentus*, *lucerna* stb.

Azonban egészen hibás nézet volna azt hinni, hogy  
minden származtató elemet, mind azt, a mi megmarad,  
ha a praedicativ gyököt elvágjuk, névmási gyökökre  
kell visszavinni. Sok mai képzőnkre csak rá kell tekin-

<sup>1)</sup> Endlicher, *Chinesische Grammatik*, 128. §.

<sup>2)</sup> *Je* a végén arra való, hogy a *ngo* igei jellemét mutassa,  
mert e nélkül annyit tenne a mondat „az ember rosszasága.“

tenünk, és meggyőződünk arról, hogy tulajdonképen praedicativ eredetiek, hogy összeköttetésbe léptek a másik praedicativ gyökkel, és aztán pusztá képzőkké gyöngültek. Például az angol *scape* ebben: *landscape*, vidék, és a gyakoribb *ship* ebben: *hardship*, baj (tul. keménység), mind a kettő azon gyökből ered, melyet föltüntet még a gót<sup>1)</sup> *skapā*, *skôp*, *skôpum*, teremteni; az angolszászban *scape*, *scôp*, *scôpon*. Azonos evvel a német *schaft* képző, pl. ebben: *gesellschaft*, társaság. Ismét a *dom* ebben: *wisdom*, bölcsesség, vagy *christendom*, kereszténység, azon gyökből származik, melytől a *to do*, tenni, ige jó. Ugyanaz, a mi a német *tum* ebben: *christentum*, az angolszász *dôm* ebben: *cyning-dôm*, *königtum*, királyság. Az angol *hood*, angolszász *hád* annyi mint állás vagy rang, de a *manhood*, *childhood*, *neighbourhood* szavakban már tisztán elvont képző.

Ugyanez áll a régibb nyelvekről is. Így a szanszkritban *maja* másod rendű képző ilyen szavakban: *açma-maja*, kőből készült, *m̄r̄maja*, földből való, és eredeti értelme alig érzik. De alig lehet kétségünk, hogy *maja* a *mā*, *m̄jate*, mérni, csinálni, gyökből származik, és hogy eredetileg önálló szó volt, mint *mita* vagy *vimita*, valamiből készült. Világosabban látjuk ezt ebben: *gomaja*, mert ez nem csak *bovinus*-t jelent, hanem *marhaganajt* is. A görögben is maradt nyoma az *ἀνδρό-μεος* szóban: eredetileg „embertől készült, embertől való“, de csak „emberi“ értelemmel használatos, pl. Od. IX. 297: *ἀνδρό-μεα κρέ ἔδων*, emberhúst evő; II. XI. 538: *ἄμιλον ἀνδρόμεον*. embersereg.<sup>2)</sup>

1) Grimm, *Deutsche Grammatik*, II. k. 521. 1.

2) Pānini, 4, 21.

A név- és igeragozás végzetei többnyire demonstratív gyökök, és be lehet bizonyítani, hogy az angol *igének* egyes harmadik személyében — *he loves* — az *s* eredetileg harmadik személyre mutató névmás volt. Eredetileg nem *s* volt, hanem *t*. Ez némi magyarázatot igényel. A szanszkritban az egyes harmadik személynek a ragja *ti*. Például ebből *dā*, adni, lesz *dadāti*, *ád: dhā* tenni, *dadhāti* tesz.

A görögben ebből a *ti*-ből *si* lett; épen úgy mint a szanszkrit *tvam*, a latin *tu*, *te*, helyett a görögben *sy* van. Így felel meg a görög *didōsi* a szanszkrit *dadāti*-nak, *tithēsi* pedig *dadhāti*-nak. Azonban idő folytán a görög ragokban minden olyan *s*, mely két magánhangzó között állott, kiesett. Például *genos* a genitivusban nem *genesos*, mint a latinban *genus*, *genesis* vagy *generis*, hanem *geneos* = *genous*. A dativus nem *genesi* (a latin *generi*), hanem *genēi* = *genei*. E szerint minden rendes *igénél ei* végzetű az egyes harmadik személy. De ez az *ei esi* helyett van; *typtei* e. h. *typtesi*, ez meg e h. *typteti*.

A latin elejti az *i*-t, és *ti* helyett van *t*; így lett *amat*, *dicit*.

Már most van egy törvény, melyet már egyszer említettem: az úgy nevezett Grimm törvény. E szerint minden latin tenuist a gótban megfelelő aspirata (hehezetes mássalhangzó) helyettesít. Tehát a *t* helyett a gótban *th*-t kell várunk; és a gótban a latin *habet* helyett csakugyan azt találjuk *habaiith*. Ez az aspirata megvan az angolszászban is, úgy hogy itt „szeret“ *lufath*. Még az angol bibliában is így van *he loveth*, és csak lassankint lett ebből a mai angol *s*. A *he loves* alakban tehát az *s* tulajdonképen demonstratív gyök, mely hozzájárult a praedicatív *love* gyökhöz, és ez az *s* eredetileg

ugyanaz, a mi a szanszkrit *ti*. Ezt a *ti*-t ismét vissza kell vinnünk erre a demonstratív gyökre: *ta*, ez vagy itt; ez van meg a szanszkrit *tad*, görög *to*, gót *thata*, angol *that* mutató névmásokban, és kimutatható a latinban is a *talis*, *tantus*, *tunc*, *tam* szavakban, sőt *tamen*-ben is, mert ez *men* végzetű régi locativ. Látjuk tehát, hogy az, a mit mi jelenidejű egyes harmadik személynek nevezünk, voltaképen egyszerű összetétel egy praedicativ és egy demonstratív gyökből. Olyan, mint akármelyik más összetétel, csak hogy a második rész nem praedicativ, hanem egyszerűen demonstratív, rámutató. Valamint mi az íródiákban az írást a diákról állítjuk és olyan embert gondolunk, a kinek tiszte az írás, épen úgy állították egyszerűen a régi nyelvalkotók ebben: *dadāti ad-ō*, az adást valamely harmadik személyről, és ez a szó szerkesztmény, *ad-ō*, az lett, a mit mi ma a cselekvő alakban a jelentő módu jelen idő egyes számú harmadik személyének nevezünk.

Ezen nyelvelemzésünkben a főbb árja nyelvekre szorítkoztunk; de a mi áll a szanszkritről és általában az árja nyelvcsaládról, az áll az egész nyelvországról. Kivétel nélkül minden nyelvben, a melyet még eddig az összehasonlító nyelvészet olvasztó csészéjébe vetettek, azt találták, hogy e két lényeges elemből áll, praedicativ és demonstratív gyökökből. A sémi nyelvekben ez a két alkotó rész még kézzel foghatóbb, mint a szanszkritban és a görögben. Még a szanszkrit nyelv fölfedezése és a hasonlító nyelvészet fölvirulása előtt sikerült sémi tudósoknak az egész héber és arab szótárt csekély számú gyökökre visszavinni, és minthogy ezekben a nyelvekben minden gyök három mássalhangzóból áll, a sémi nyelveket néha három-betűs nyelveknek is nevezték.

Még inkább vannak az alkotó részek mintegy a főlszínen a turáni nyelvcsaládban. Ennek a családnak egyik jellemző vonása az, hogy akárhány rag járul hozzá, a gyöknek mindig élesen ki kellj válni, és soha sem szabad szenvednie a képző elemekkel való érintkezése által.

Van egy nyelv, a sínai, melyben semmiféle elemzésre nincs szükség, hogy az alkotó részeket fölfedeztük. Ebben a nyelvben a gyökök nem nőttek össze egymással; itt minden szó gyök, és minden gyök szó. Ez a legkezdetlegesebb fok, melyen emberi nyelvet képzelhetünk. Ez valósággal olyan nyelv *comme il faut*; ilyennek kellett volna várnunk természet szerint valamennyi nyelvet.

Van kétség kívül sok olyan nyelvjárás Ázsiában, Afrikában, Amerikában és Ausztráliában, melyet a nyelvész kése még föl nem bonczolt; de megelégedhetünk avval a negatív eredménnyel is, hogy eddig, valahány nyelvet alája vetettek a szigorú nyelvtani elemzésnek, még egyik sem mutatott egyebet, mint ezt a két alkatrészt.

A nyelv eredetének kérdése tehát, mely a régi bölcsészek szemében olyan bonyolult és titokteljes volt, mielőttünk sokkal egyszerűbb alakot ölt. Megismertük, micsoda anyagból készült a nyelv; azt találtuk, hogy a nyelvben, a gyököket kivéve, mindent meg lehet érteni és mindent meg lehet magyarázni. Szemünkben nem épen meglepő a praedicativ és a demonstrativ gyökök összerakása, és hogy ez által épült föl minden nyelv, valahányat csak ismertünk, a sínaitól az angolig. Nem csak hogy megfogható, mint Pott megjegyzi, „hogy a szanszkrit nyelvnek azt az alakját, melyben ránk maradt emlékeiből ismerjük, a legnagyobb egyszerűségnek állapota előzte meg, és a rago-

zásnak teljes hiánya, a milyent mai napság a sínaiban és más egytagu nyelvekben találunk“; sőt teljességgel lehetetlen, hogy ez így ne volt volna. Miután már láttuk, hogy minden nyelv fejlődésének ezen sínai vagyis egytagu fokból kellett kiindulnia, a nyelv eredetének kérdéséből még csak ezt az egy részt kell megfejtünk: Hogyan magyarázhatjuk meg a praedicativ és a demonstrativ gyökök keletkezését, melyek minden nyelvnek alkotó részei, és melyek eddig minden elemző kísérletnek ellentállottak? Ez a kérdés képezi majd a két legközelebbi fölolvasás tárgyát.

---



## NYOLCZADIK FÖLÖLVASÁS.

### Morphologikus osztályozás.

Elvégeztük utolsó fölolvadásunkban a nyelvnek elemzését, és arra az eredményre jutottunk, hogy az emberi nyelveknek egyedüli alkotó elemei a *praedictiv* és a *demonstrativ* gyökök.

Most más felé térünk, hogy felfödözzük, hányféle nyelvvalak származhatik ezeknek az alkotó elemeknek összekötése által, és azután iparkodunk kinyomozni, vajon valamennyi lehető alakot megtalálunk-e valóságban is az emberiségnek egyik vagy másik nyelvében. Most tehát a nyelveknek morphologikus (alaki) osztályozását akarjuk megkísérteni; ez egészen azon az alakon vagy módon alapul, mely szerint a gyökök össze vannak kötve, tehát egészen független a genealogikus osztályozástól; mert ez, természetéhez képest, azokon a nyelvvalakulatokon alapszik, melyek készen szállottak nemzedékről nemzedékre.

Azonban mielőtt mai fölolvadásunknak ezen fő tárgyához fognánk, még röviden vizsgálnunk kell egy másik nyelvcsaládot, mely — úgy, mint az árja — a

genealogikus osztályzásnak legszigorúbb elvei szerint van megalapítva: a *sémi* nyelvcsaládot.

A sémi családnak három ága van: az *arami*, a *héber* és az *arab* <sup>1)</sup>.

Az *arami* a legészakibb ág; elfoglalja Syriát, Mezopotámiát és a régi Babylonia és Assyria királyságoknak egy részét. Különösen két dialektusát ismerjük, a *syrt* és a *chaldaea*it. Az előbbi nyelv egy bibliafordításban (a *Pešito*-ban<sup>2)</sup>) van megőrizve, melyet a második századra tesznek, s a negyedik századbéli gazdag keresztény irodalomban. Most is él még, ámbár nagyon romlott alakban, a kurdisztáni nesztoriánusoknál, a Van és Urmia tavak közelében, és néhány keresztény néptörzsnél Mezopotámiában; és Urmiában állomásosó amerikai térítő<sup>3)</sup> meg is kísértették ezt a nyelvet némi képen nyelvtanilag szervezni úgy, hogy közölték ezen *új-syr* nyelvnek — mint ők nevezik — nyelvtanát, és fordításokat is.

*Chaldaea*inak nevezték azt a nyelvet, melyet a zsidók fogadtak el a babyloni fogság idejében. Ámbár a zsidó tudósok mindig megőrizték szent nyelvüknek ismeretét, de a zsidók csak hamar elfogadták a hódítók nyelvét, nem csak társalgásban, hanem irodalmi munkálkodásban is. <sup>4)</sup> Ezra könyvének vannak chaldaei nyelvű

---

<sup>1)</sup> *Histoire générale et Système comparé des Langues Sémitiques* par Ernest Renan, 2. édition, Paris 1858.

<sup>2)</sup> *Pešito* a. m. egyszerű. Az ó szövetség héberből, az új szöv. görögből van fordítva.

<sup>3)</sup> Perkins és Stoddard; az utóbbi nyelvtant is közölt a *Journal of the American Oriental Society* V. kötetében.

<sup>4)</sup> Renan, 214. l. „Le chaldéen biblique serait un dialecte araméen légèrement hébraïsé.“

részei, melyek egykoruak Darius és Xerxes ékirataival, és néhány apocryph könyv is — ámbár most csak görögül vannak meg — eredetileg minden valószínűség szerint chaldaei és nem héber nyelven volt írva. A *targumok*ban, vagyis az ó szövetség fordításában és magyarázatában, melyet a Krisztust közvetlen megelőzőtt vagy követett századokban irtak, szintén az arami nyelv vagyis Babylonia nyelve van megőrizve abban az alakban, melyet Palesztinában öltött. Ezen az arami nyelven beszélt Krisztus és az ő tanítványai. Az a néhány hiteles szó, melyet az új szövetség úgy őrzött meg, a mint Jézus a maga nyelvén mondta — pl. *talitha kumi, ephphata, abba*, — nem héber nyelven van mondva, hanem chaldaei vagy arami nyelven, mely akkor a zsidóknál használatos volt<sup>1)</sup>.

Jeruzsálem pusztulása után is ez a nyelv maradt a zsidóknak irodalmi nyelve. A negyedik századbéli jeruzsálemi *Talmud*<sup>2)</sup> s az ötödik századbéli babyloni *Talmud* is ezt az arami nyelvet mutatja, melyet az e helyeken lakó művelt zsidók beszéltek, ámbár nagyon megtörtve idegen elemek belekeverése által. Ez maradt a zsidóknak irodalmi nyelve egész a tizedik századig. A *Masorát* s az ó szövetségnek hagyományos kommentárját ez időtájtban irták ezen a nyelven. Valamivel később az arab nyelvet fogadták el a zsidók irodalmi nyelvtől és megtartották a tizenharmadik századig. Azután a némileg modernizált héberhez tértek vissza, melyet még mai napság is használnak tudományos értekezésekre.

<sup>1)</sup> Renan, 220—222. l.

<sup>2)</sup> A *Talmud*-nak (azaz tannak) két része van: *Mišnā* és *Gemārā*. *Mišnā* a. m. ismétlés, azaz a törvény ismétlése; 218 körül gyűjtötte össze és írta le *Jehuda*. A *Gemara* a *Misnának* folytatása és magyarázata.

Különös, hogy a sémi nyelvcsaládnak arami ága, mely régente Babylon és Niniveh két nagy királyságának nyelve volt, csak a zsidók s a syriai keresztények irodalmában volna megőrizve<sup>1)</sup>. Bizonyára volt Babylonnak irodalma, mert a chaldaeiak bölcseségének olyan híre volt, melyet alig érhetett volna el irodalom nélkül. Ábrahámnak arami nyelven kellett beszélnie, mielőtt Kanaánba költözött. Lábán is ezen a nyelven beszélt, és syr nevet (Jegar Sahadutha) adott annak a kőráknak, mely bizonyosság volt közte és Jákób között, ellenben a Gilead név, melyet Jákób adott neki, héber szó. Ha valaha szerezhettünk tudomást erről a régi babyloni irodalomról, azon ékiratoktól várhatjuk ezt, melyek nem rég kerültek Londonba Babylonból s Ninivehből. Bizonyos, hogy sémi nyelven vannak irva. Ezen többé nem kételkedhetünk. És ámbár megfejtésük lassan halad előre, lassabban, mintsem remélték, még sincs okunk arra, hogy a siker felől kétségbe essünk. Egy 1853. áprilisben kelt levelében azt írta Rawlinson:

„Az agyagtáblákon, melyeket ezrével találunk Ninivehben, vannak fejtegetések, majdnem minden tárgyról a világon; megvan itt az írás mestersége, nyelvtanok és szótárak, számok, mértékek, időfelosztás, chronologia, csillagászat, földrajz, történelem, mythologia, geologia, növénytan stb. Most valóban rendelkezésünkre áll az assyr tudománynak egész encyclopaediája.“

Ha tekintetbe vesszük, milyen eredményeket értek el az ékiratok egyik osztályának, a perzsa ékiratoknak, megfejtésében, nem lehet kételkednünk azon sem, hogy ezt az egész encyclopaediát egykor épen olyan könnyen

<sup>1)</sup> Különben v. ö., a mit (197. l.) a pehlevi nyelvről mondtunk.

fogják olvasni, a mily könnyen olvassák most már Dariusz sziklába vésett iratait.

Megvan azonban még egy csekély maradóka a régi chaldaei vagy babyloni irodalomnak, t. i. az *Ádám Könyve* és hasonló munkák, melyeket egy Bassora közelében lakó különös felekezet, a *mendaiták* vagy *nasoreánusok* felekezete őrzött meg. Ámbár ezen könyveket csak Kr. u. a tizedik században irták, némelyek azt hiszik, hogy bennök a zagyva és értelmetlen ábrándok új kérge alatt régi babyloniai gondolatoknak némi maradácai vannak. Ezeket a *mendaitákat* csakugyan azonosították a *nabatéusokkal*, a kik még időszámításunknak tizedik századában <sup>1)</sup> mint pogányok vannak említve és meg vannak különböztetve a zsidóktól, keresztényektől s mohammedánoktól. Az arab nyelvben a *nabatéus* név „babyloniai“ értelemben használatos <sup>2)</sup> — sőt evvel a névvel vannak jelölve mind azok az arami eredetű népek, melyek a legrégebb időkben a Tigris s az Eufrát között lakoztak <sup>3)</sup>. Azt tették föl, hogy azok a *nabatéusok*, a kik a keresztény időszámítás kezdete körül csillagászati és általában tudományos ismeretekkel jeleskedő nép gyanánt vannak említve, a középkori nabatéusoknak elődei voltak, s a régi babyloniak és chaldaeiaknak utódai. Néhány irodalmi folyóirat nem rég egy ily című munka ismertetését hozta: *A nabatéus földművelés*. Csak arab fordításban van meg; a chaldaei Ibn-Vahšijjah fordította, a ki 900 évvel Kr. u. élt és több nabatéus munkát is fordított; de az eredetit, melyet Kuthami irt arami nyelven, nem rég a Kr. e. tizenharmadik századra vitték vissza. A bizonyítékok még hiányosak, de abból, a mit isme-

<sup>1)</sup> Renan 241. l.

<sup>2)</sup> U. o. 237. l.

<sup>3)</sup> Quatremère, *Memoires sur les Nabatéens* 116. l.

rünk, valószínűbb, hogy ezt a könyvet egy Krisztus után körülbelül a negyedik században élt nabatéus írta<sup>1)</sup>; és ámbár a munkában vannak régi hagyományok, melyek talán a nagy babyloni uralkodók korából valók: ezek a hagyományok alig tekinthetők a régi arami műveltség méltó képviselőinek.

A sémi családnak második ága a *héber*, melynek fő képviselője az a régi nyelv, melyen Palesztinában beszéltek és írtak Mózes korától egész Nehémiah és a Makkabéusok koráig; ez idő alatt az természetesen meglehetősen változott és sok arami alakkal keveredett, különösen a babyloni fogság óta s az óta, hogy a szomszéd Syriában olyan hatalmas műveltség keletkezett. Phoenicianak régi nyelve — a mennyire fölíratokból ítélhetünk — legközelebb rokona volt a hébernek, és ehhez az ághoz kell sorolnunk a karthagóiak nyelvét is.

A héber nyelv először arami nyelvek hatása alatt állott Babylonnak és még inkább Syriának politikai emelkedése következtében; később a görögnek kellett engednie, mely egy ideig keleten a művelődés nyelve volt; végre az arab nyelv szorította ki, mely Palesztina és Syria elfoglalása után (636-ban) majdnem az egész területen uralkodott, mely az előtt a sémi törzsnek két másik ága — az arami és héber — által volt elfoglalva.

Ennek a harmadik ágnak, az arabnak, hazája az arab félsziget, a hol most is arabul beszél az ős lakóknak nagy tömege. Legrégibb emlékei a himjari fölíratok. Már nagyon régi időben átültették ezt az arab ágot Afrikába: Egyiptomtól és Núbiától délre; a Jémen átellenében fekvő partvidéken mai napig föntartotta ma-

---

<sup>1)</sup> Renan, *Mémoire sur l'Age du Livre intitulé Agriculture Nabaténne* 38. l. Paris 1860; *Times* 1862. jan. 31.

gát egy régi sémi nyelvjárás. Ez az *aethiop* vagy *abys-  
siniai* vagy — mint maga az illető nép nevezi — a *géz*  
nyelv. A hábesi nép már nem tisztán beszéli ugyan, de  
meg van még őrizve szent irataikban, bibliafordításokban  
és hasonló munkákban, melyek a harmadik és negyedik  
századból valók. Abyssiniának mai nyelve az *amhar*.

Az arab nyelvnek legrégebbi irodalmi emlékei Mo-  
hammed idején túl terjednek. Nevök *mollakat*, betű  
szerint „fölkasztott költemények“, mert — azt mondják  
— hogy nyilvánosan ki voltak állítva Mekkában. Régi  
népies énekek, melyek a pusztai életet rajzolják. Ezen  
kívül megvannak még a hat régi arab költő díván-  
jai, melyek eredeti alakjukban szintén Mohammed ideje  
előtt keletkeztek. Mohammed korában az arab nyelv  
egy diadalmas vallás nyelve lett és elterjesztette ural-  
mát Ázsiában és Európában.

Ez a három ág, az arami, a héber és az arab olyan  
közel rokon egymáshoz, hogy lehetetlen volt föl nem  
ismerni közös eredetüket. Ezekben a nyelvekben — a  
milyen régieknek csak ismerjük őket — minden gyök-  
nek három mássalhangzóból kell állani, és számos szó  
származik ezekből a gyökökből egyszerűen a magán-  
hangzók változása által, a mássalhangzós szótest ellen-  
ben lehetőleg épen megmarad. A sémi nyelvet lehetetlen  
félreismerni, és — a mi nagyon fontos — lehetetlen egy  
árja nyelvet sémitől, vagy sémi nyelvet árjából száрма-  
zottnak képzelni. A nyelvtani szerkezet tökéletesen kü-  
lönböző ebben a két nyelvcsaládban. Ez azonban nem  
zárja ki azt a lehetőséget, hogy mind a kettő egy for-  
rásból eredő, de széthajló folyam; és a legegyszerűbb  
alakjukra visszavitt sémi gyökök és az árja nyelvek  
gyökei közt tett összehasonlítások által több, mint való-

színű lett, hogy az anyagi elemek, melyekből mind a ketten kiindultak, eredetileg ugyanazok voltak.

Szintén a sémi családhoz való nyelveknek tartják az északafrikai *berber* nyelvjárásokat, melyek az arab hódítás előtt Egyiptomtól egész az atlanti oceánig terjedtek, de most az országok belsejébe vannak visszaszorítva. Néhány más áfrikai nyelvet is a sémiak közé soroztak, mint a *haussát*, a *gallát*, és még Egyiptom nyelvét is a legrégebb képiratoktól egész a kopt nyelvig, mely a tizenhetedik század után halt ki. Azonban ezen nyelveknek sémi jelleme sokkal kevésbé van megvilágosítva, és a tulajdonképeni sémi nyelvekhez való rokonságuknak foka még nincs meghatározva <sup>1)</sup>.

Szorosan véve csak az árja és a sémi nyelvcsaládok érdemlik meg teljesen ezt a nevet. Mind a kettő már a nyelvjárások szétválása előtt megvolt s befejezett nyelvtani rendszert tesz fel. Történelmük elejétől fogva inkább enyészet, mint növés történelme. A kelet-indiai *sepoj* s az ellene harczolt angol katona nyelve szorosan véve egy és ugyanaz a nyelv. Mind a kettő olyan anyagokból épült, melyeknek már a germán s az ind ág különválása előtt határozott alakjuk volt. Első szétválásuk óta egyikhez sem járult egy új gyök sem; és azok a nyelvtani alakok, melyek újabb fejlődéstek az angolban s a hindusztániban, ha pontosan vizsgáljuk, csakis új összetételei olyan elemeknek, melyek elejétől fogva megvoltak minden árja nyelvjárásban. A német *er ist* végzetében s a francia *il est* már nem hallható

---

<sup>1)</sup> A sémi családnak ezen szélső tagjairól Dr. Lottner közölt néhány jeles cikket a *Transactions of the Philological Society*-ben 1861. 20. l. „On the Sister Families of Languages, especially those connected with the Semitic Family.“



végzetében olyan ténynek eredményét látjuk, mely be volt fejezve már az árja családnak első szétválása előtt, t. i. a praedicativ *as* gyöknek a demonstrativ *ti* gyökkel való összetételét; és ez a tény egyszer mindenkorra be volt fejezve s következményei máig is hatásban vannak.

Nebukadnezárnak szokása volt, hogy rányomatta nevét minden egyes téglára, melyet uralkodása alatt hatalmas palotáinak építésénél használtak. Ezek a paloták romba dőltek, de a romokból elhordták a régi anyagokat és belőlük új városokat építettek; és mikor Rawlinson Henrik a mai Bagdad város falait vizsgálta, minden téglán megtalálta azon királyi bélyegnek világos nyomait. Ugyanezt találjuk, ha vizsgáljuk a mai nyelvek épületét. Ezek is régi nyelvek romjaiból vett anyagokkal épültek föl, és ha pontosan vizsgáljuk, minden egyes szó világosan föltünteti azt a bélyeget, melyet eleinte nyomtak rá az árja és sémi nyelvországok megalapítói.

Azonban a nyelveknek rokonsága nem mindig olyan szoros és közeli. Szétválhatnak nyelvek, mielőtt még nyelvtanuk rendszere megállapodott és megszilárdult volna; és ilyenkor nem várhatjuk, hogy a közös eredetnek épen olyan határozott vonásait mutassák, mint például az új-latin nyelvjárások, a franczia, olasz, spanyol nyelv. Lehet bennük sok közös, de jelentékeny utótegyeszetet is fognak föltüntetni szavakban és nyelvtani alakokban; ezek aztán mindeniknek külön sajátosságait képezik. A szavakra nézve látjuk, hogy még az egymással olyan közel rokon román nyelvek is eltérnek egymástól, néha a legközönségesebb kifejezésekben is. A latin *frater*, franczia *frère* helyett a spanyolban *hermano* van. Ennek a változásnak is megvolt oka foka. A latin *frater* szóból lett *fray* és *frayle* s ezt a spanyol nyelv a barát, szerzetes kifejezésére használta. Kényel-

metlennek érezték, hogy *egy* szó fejezzen ki olyan fogalmakat, melyeket néha meg kellett különböztetni, azért mintegy természeti ösztönnel a *frater* szót, mint a férfitestvér nevét, földadta a spanyol nyelv, s a latin nyelvjárások készletéből a *germanus* szót tette helyébe. Épen így a latin *pastor* — francia alakban *le pasteur* — szót olyan gyakran használták a nép pásztora, a lelki pásztor jelölésére, hogy a valóságos pásztornak, a juhásznak új nevet kellett adni. S így a *berbex* vagy *vervex* (ürü) szóból lett *berbicarius*-t használták a *pastor* helyett, s a francziában *berger* lett belőle. Spanyolul a beteg *infermo*, a francziában *malade*, az olaszban pedig *malato*. A közel rokon görög és latin nyelvben különböző kifejezések állapodtak meg a fi, lány, testvér, feleség, férj, ég, föld, hold, kéz, száj, fa, madár stb. jelölésére<sup>1)</sup>. Azaz, a rokon értelmű szavak (synonymok) nagy számából, melyeket az árja családnak számos nyelvjárása nyújtott, a görögök az egyiket, a rómaiak a másikat őrizték meg. Világos, hogy ha ezen „természeti kiválasztás“ hatása nagyobb mérveket ölthet, akkor egy forrásból eredő nyelvek is egészen különböző nomenclaturát fejthetnek ki a legközöségesebb tárgyakra is. A valóságos synonymok számát sokszor igen nagyítják, és ha azt olvassuk, hogy az islandi nyelvnek 120 neve van a szigetre, az arabnak 500 az oroszlanra<sup>2)</sup>, és 1000 a kardra<sup>3)</sup>, sok ilyen kifejezés kétség kívül csak költői. De ha csak négy vagy öt név van valamely nyelvben egy tárgyra, látni való, hogy ha négy nyelv származik belőle, ezek sok tekintetben látszólag egészen különbözők lehetnek<sup>4)</sup>.

<sup>1)</sup> L. Müller M. *Letter on the Turanian Languages* 621.

<sup>2)</sup> Renan, *Histoire des Langues Sém.* 137. l.

<sup>3)</sup> Pococke, *Notes to Abulfaragius* 153. l.

<sup>4)</sup> L. Terrien Poncel, *Du Langage* 213. l.

Épen ez áll a nyelvtani alakokról is. Ha például a román nyelvek úgy képezték új jövő idejüket, hogy a *habere* segédigét tették a határozatlan módu ige után, akármelyiknek szabadságában állott, hogy valami más módon fejezze ki a jövő időt. A francia nyelv *je dirai* helyett választhatta volna a *je vais dire* vagy *je dirvais* (megyek mondani) kifejezést, s akkor a francia jövő idő egészen különböző lett volna az olasz jövő időtől. Ha ily változások lehetségesek olyan hosszú életű irodalmi nyelvekben, francziában, olaszban, még sokkal inkább el kell erre készülnie olyan nyelvekben, melyek — mint mondtam — külön váltak, mielőtt még nyelvtanuk és szótáruk határozottan megállapodott volna. Ha azt várnók, hogy ezekben olyan nemzékrendi (genealogikus) rokonságnak ismertető jeleit találjuk, a milyen az árja vagy sémi nyelvcsaládok tagjait köti össze: minden esetre csalatkoznánk. Ilyen ismertető jelek nem is lehetnek meg ezekben a nyelvekben. De vannak azért ismertető jegyek, melyek szerint meghatározhatjuk az ilyen távolabbi rokonság fokait is a nyelveknek nagy országában; és ezek elégségesek legalább arra, hogy megczáfolják azoknak elhamarkodott következtetéseit, a kik tagadják a közös eredet lehetőségét olyan nyelvekre nézve, melyek távolabb állanak egymástól, mint a franczia és olasz, a szanszkrit és görög, a héber és arab. De mind ez világosabb lesz, ha megvizsgáljuk azon osztályozás elveit, melyet az emberi nyelvek *morphologikus osztályozásának* akarunk nevezni.

Mint hogy minden nyelvet, a mennyire eddigelé ítéltünk, gyökökre — praedicativ és demonstrativ gyökökre — vihettünk vissza, világos, hogy a gyökök összetétele módja szerint elvárhatjuk, hogy a nyelveknek há-

rom faját találjuk, vagyis három fokát a nyelvek alakulásának.

1. A gyökök szolgálhatnak szók gyanánt úgy, hogy minden gyök megtartja teljes önállóságát.

2. Két gyök összeköthető úgy, hogy szavak lesznek belőlük, s ezen összetételekben egyik gyök elvesztheti önállóságát.

3. Két-két gyökből lehet szó úgy, hogy az összetételben mind a két gyök elveszti önállóságát.

A mi két gyökről áll, az áll három vagy négy vagy több gyökről is. Az elv ugyanaz, ámbár így többféle alosztály keletkezhetik.

Az első fokot, melyen minden gyök megtartja önállóságát, s a melyen semmi alaki különbség sincs gyök és szó között, *gyökök fokának* nevezem. Ennek a foknak legjobb képviselője a régi sínai nyelv. Ezen első fokon álló nyelveket *egytaguaknak* vagy *elszigetelőeknek* is nevezték. A második fokot, melyen két vagy több összenőtt gyök alkot szót, úgy hogy az egyik megtartja önállóságát, a többi pedig pusztá végzetté süllyed: *ragozó foknak* nevezem. Ennek legjobb képviselője a turáni nyelvcsalád; s az ide tartozó nyelveket általában *agglutinativ* — szó szerint: enyvező — nyelveknek is nevezték a *gluten*, enyv, szótól. A harmadik fokot, melyen a gyökök úgy összenőnek, hogy egyik sem tartja meg a maga önállóságát, *inflectionalis* (*hajlító*) foknak nevezem. Ennek legjobb képviselője az árja és a sémi nyelvcsalád, és az ide tartozó nyelveket *amalgamáló* vagy *szerves* nyelveknek is nevezték.

Az első fok egészen kizárja a hangbeli romlást.

A második fok kizárja a hangbeli romlást a fő gyökben, de helyet enged neki a másod rendű, vagyis határozó elemekben.

A harmadik fokon beállhat a hangbeli romlás a fő gyökben is, a végzetekben is.

Egy pár példa világosabbá teszi majd ezt az osztályozást.

Az első fokon, melyen a sínai nyelv áll, minden szó gyökszó, minden szónak megvan a maga önálló értelme. Ha például azt mondjuk a latinban *baculo*, bottal, sínai nyelven azt kell mondani *ÿ Cáng<sup>1)</sup>*. Itt az *ÿ* szócskát előszócskának tarthatnók, a milyen az angol *with* (a *stick*) vagy a német *mit* (*einem stecken*). Csak hogy a sínai nyelvben ez az *ÿ* szócska önálló gyök: ugyanaz a szó, a mely igének használva annyit tesz, mint „alkalmazni“. A sínai nyelvben tehát *y Cáng* szóról szóra annyit tesz, hogy „alkalmazni bot“. Vagy ha például mi azt mondjuk *otthonn*, latinul *domi*, németül *zu hause*, akkor a sínai azt mondja *űő-li*: ebben az *űő házat* jelent *li* pedig annyi mint *bel*, *belső rész*<sup>2)</sup>. A napal neve a mai sínai nyelvben *ÿi-tse*, ez pedig eredetileg annyi mint *a nap fia*<sup>3)</sup>.

A sínai nyelv, mint már láttuk, nem tesz különbséget főnév, ige, melléknév, ige-határozó, előszócska között. Azon egy gyök — mondatbeli helyzetéhez képest

<sup>1)</sup> Endlicher, *Chin. Grammatik*, 223. l.

<sup>2)</sup> U. o. 339. l.

<sup>3)</sup> „Ebben a szóban *tse* (tseu) nem jelent fiat; sokszor fordul elő ez a szócska főnevek, melléknévek és igék járulékaul. Így például *lao* (őreg) + *tseu* a. m. atya; *neï* (belső rész) + *tseu* a. m. asszony; *hiang* (illat) + *tseu* a. m. szegfű; *hoa* (kéregetni) + *tseu* a. m. kol-dus; *hi* (játsszani) + *tseu* a. m. színész.“ — Stanislas Julien.

— kifejezheti mind ezeket a fogalmakat: nagy, nagyság, nagyon, és nagynak lenni. A sínai nyelvben voltaképen mind ez a szavaknak mondatbeli helyes elrendezésétől függ. Például *ngò tà ni* azt teszi, hogy „én ütök téged“; ellenben *ni tà ngò* azt tenné, hogy „te ütss engem“. Így *ngõ ġin* a. m. rosz ember; *ġin ngõ* pedig a. m. az ember rosz.

A míg minden egyes szónál és szórésznél kiérzik az eredeti jelentés, addig az illető nyelv az első vagyis gyökös, radikális fokhoz tartozik. A mint azonban az olyan szók, mint *tse* ebben *ġi-tse* nap, *li* ebben *üð-li* otthon, vagy *ÿ* ebben *ÿ-cáng*, elvesztik etimologikus jelentésüket, és csupán képző vagy ragozó jelekké válnak: a nyelv rá lép a második vagy is ragozó fokra.

A nyelveknek legeslegnagyobb része ezen a fokon áll. Az úgy nevezett *turáni* osztálynak egész nagy tömege ragozó vagy agglutinatív nyelvekből áll, és ez a turáni osztály magában foglalja valamennyi európai és ázsiai nyelvet, a mely nem tartozik az árja vagy a sémi családhoz, kivéve — ámbár még ez is kérdés — a sínai nyelvet s a rokon nyelvjárásokat. A nagy ó világi száraz földön a sémi és árja családok — azt lehetne mondani — csak is a négy nyugoti félszigetet foglalják el, t. i. Indiát Perzsiával, Arábiát, Kis-Ázsiát és Európát; és van okunk arra a föltételre, hogy régibb időkben, az árja és sémi nemzetek előtt, ezeket a részeket is turáni népségek lakták.

Ez a turáni osztály nagyon fontos a nyelvtudományban. Némely tudósok meg akarják tagadni tőle a „család“ nevezetet; és ha a „család“ nevezetet csak olyan közel rokonságban álló nyelvekre lehet alkalmazni, a milyenek az árja vagy a sémi nyelvek, akkor a turániakat kétség kívül inkább osztálynak vagy cso-

portnak kellene mondani, mintsem *nyelvcsaládnak*. De ha már ezt meg engednők is, nem volna szabad ezt úgy érteni, mint ha ennek az osztálynak a tagjai különböző forrásokból eredtek volna, és mint ha nem genealogikus rokonság, hanem csak alaki hasonlóság fűzné őket egybe.

Vannak ezeknek a nyelveknek olyan közös elemeik, melyek szükségképen egy közös forrásból eredtek, és alaki egyezéseik — ámbár egészen más jelleműek, mint az árja vagy sémi családbeliek — olyan fölötlők, hogy lehetetlen volna pusztá véletlenséget látni bennük.

A „turáni“ nevezetet az árjának ellentétéképen használjuk, és alkalmazzuk az ázsiai nomád népfajokra, a földművelő árja fajoknak ellentétére.

A turáni családnak vagy osztálynak két nagy fő csoportja van, az *északi* és a *déli*.

Az *északit urál-altájinak* vagy *ugor-tatárnak* is nevezik. Ez a csoport öt osztályra szakad; a *tungúz*, *mongol*, *török*, *finn* és *szamojéd* osztályokra.

A *délinek*, Ázsiának déli részén, négy osztálya van: a *tamul* vagyis Dekhán nyelve; a *bhotíja* vagyis a tibeti és bhotani nyelvek; a *tái* vagy is a sziámi nyelvek; és a *maláj* vagyis a maláj és polynesiái nyelvek.

Hogyha azt remélnők, hogy a nyelveknek ezen roppant nagy tömegében ugyan olyan családi hasonlóságot találunk, mint a milyen a sémi és árja nyelveket jellemzi, kétség kívül csalatkoznánk. De épen ennek a családi hasonlóságnak hiánya képezi a turáni nyelveknek egyik jellemző vonását. *Nomád* nyelvek ezek szemben az árja és sémi nyelvekkel<sup>1)</sup>. Az utóbbiakban a sza-

<sup>1)</sup> *Letter on the Turanian Languages* 24. l.

vaknak és nyelvtani alakoknak legnagyobb részét egyszer egy nemzedéknek teremtő ereje hozta létre, és nem is egy könnyen váltak az után meg tőlük, ámbár eredeti világosságuk elmosódott a hangbeli romlás által. Nyelvet így átörökölni csak olyan népnek lehet, melynek történelme egy fő mederben foly, s a hol a vallás, a törvények s a költés erős gátokat képeznek, melyek minden oldalról befogják a nyelv folyamát. A turáni nomádok között ilyen politikus, társadalmi vagy irodalmi jellemű mag soha sem fejlődött ki. A milyen hamarjában alakultak birodalmaik, olyan sebesen szét is bomlottak — mint homokfelhők a sivatagban; sem törvények, sem énekek, sem elbeszélések nem éltek túl szerzőjük korát. Hogy milyen gyorsan változhatik a nyelv, ha így magára van hagyva irodalmi mag és irány nélkül, láttuk egyik előbbi előadásunkban, mikor a nyelvjáráások tényészetéről volt szó. A legszükségesebb főnevek, a milyenek apa, anya, leány, fi, sokszor elvesztek és rokon értelmű szavakat léptettek helyükbe a turáni nyelveknek különböző dialektusai, s a nyelvtani végzetekkel épen ilyen szabadon bántak el. Mégis néhány turáni számnév és névmás, és sok turáni gyök egy közös eredetre mutat; és azok a közös szavak és közös gyökök, melyeket fölfedeztek a turáni törzsnek legtávolabb álló ágaiban, tanuskodnak valamennyi turáni nyelvnek valóságos, ámbár nagyon távoli, rokonsága mellett.

Legjellemzőbb vonása a turáni nyelveknek az, a mit *agglutinationnak*, azaz összeenyvezésnek, ragasztásnak neveztek el <sup>1)</sup>. Ez nem csak annyit tesz, hogy nyelvtanukban pl. névmásokat *ragasztanak* az igékhez, és így alakítják az igeragozást. *Ez* nem volna megkülönböz-

<sup>1)</sup> *Survey of Languages* 90. 1.



tető vonása a turáni vagy nomád nyelvek jellemének; mert a héberben is, a szanszkritban is egészen hasonló módon alakult a névragozás és az igeragozás. A turáni nyelvekben az a megkülönböztető, hogy a nyelvtani alakokat még szét lehet szedni, szét lehet darabolni; — és ambar a képzők és ragok épenséggel nem tartották meg mindig jelentésük erejét mint önálló szók: kiérzik még belőlük, hogy módosító szótagok, és hogy világosan különböznek a gyököktől, melyekhez járulnak.

Az árja nyelvekben a szavaknak azon módosulásai, melyeket declinationak és conjugationak neveznek, eredetileg szintén agglutinatio, ragozás által voltak kifejezve. De ez alkotó elemek csak hamar össze kezdettek nőni, úgy hogy a tőszóval egy egészet képeztek; ezt a szót aztán megfogyasztotta a hangbeli romlás, annyira, hogy idővel lehetetlen lett eldönteni azt, hogy mi a gyök benne és mi a módosító elem. Árja és turáni nyelvek között körülbelül olyan a különbség, mint jó és rossz mozaik között. Az árja szavak mint ha csak egy daraból készültek volna: a turáni szavak világosan mutatják a varrásokat és rovátkokat, a hol az apró kövek össze vannak ragasztva.

Annak is megvolt a maga oka, hogy a turáni nyelvek megmaradtak ezen a második vagyis ragasztó fokon. Lényegesnek érezték azt, hogy minden szónak gyökérrésze világosan kidomborodjék, és soha se homályosuljon vagy fogyjon el egészen, a mint megesik a harmadik vagyis hajlító fokon.

Például a francia *âge* szó egész anyagi testét elvesztette, úgy hogy pusztá végzet, a mi megvan benne. *Âge* a régi francziában *eage* és *edage* volt. *Edage* a latin *aetaticum* romlott alakja; *aetaticum* az *aetas* származéka; *aetas* pedig *aevitas*-ból rövidült; *aevitas* az *aevum*

szó származéka, és *aevum*-ban csak is *ae* a gyök, azaz praedicativ elem: a szanszkrit *āj* ebben *ājus* élet, megőrizte azt a csirát, melyből mind ezeknek a különböző szavaknak élete és értelme fakadt. Az *aevum* szótól származott a latinban *aeviternus*, úgy hogy az angolban *age* és *eternity* egy forrásból eredtek. Maradt-e az *áge* szóban nyoma az *ae* vagy *aevum*, vagy bár az *aevitas* és *aetas* szónak? A turáni nyelvek olyan szavakat, a milyen ez az *áge*, nem tűrhetnek szótárunkban. Mulhatatlan kelteke a nomád nyelvnek, hogy sokaknak legyen érthető, ha csekély is a közlekedésük. Hogy olyan szavak és alakok megmaradjanak, melyeket nem lehet azonnal elemezni: ehhez hagyomány, társadalom és irodalom szükséges. Ilyen szavak ritkán támadhatnak nomád nyelvekben, vagy ha támadnak is, elhalnak az illető nemzedékkal.

Az árja igének sok alakja van olyan, hogy a személyes névmás nem érzik ki belőle világosan. És mégis a hagyomány, szokás és törvény főtartják ezen veteránoknak életét, és a kik élnek velük, nem szívesen válnának meg tőlük. De a nomád társadalom az ő folyton változó állapotában megcsonkított, meghamisított pénz nem tűrhet meg nyelvében, elhomályosult veretűt nem fogadhat el jó hiszemmel. A fémnek itt tisztának, és a föliratnak olvashatónak kell lenni; hogy az egyiket meg lehessen mérni, a másikat pedig, ha nem is kibetűzni, legalább biztosan fölismerni. Ezért van olyan kevés rendhagyó alak a ragozó nyelvekben.<sup>1)</sup>

A turáni megtűrhetne még olyan alakokat, minő a szanszkrit

---

<sup>1)</sup> Molina abbé azt mondja, hogy Chili nyelvében egyetlen egy rendhagyó alak sincs (Du Ponceau, *Mémoire* 90. l.)

*as-mi, a-si, as-ti, 's-mas, 's-tha, 's-anti,*  
 vagyok, vagy, van, vagyunk, vagytok, vannak;

vagy bár a latin

*'s-um, e-s, es-t, 's-umus, es-tis, 's-unt.*

Ezekben a példákban, kevés kivétellel, meg lehet még különböztetni a gyököt és a ragot, úgy mint például ezekben a török alakokban:

<i>bakar-im,</i>	<i>bakar-sin,</i>	<i>bakar,</i>
nézek	népsz	néz.
<i>bakar-iz,</i>	<i>bakar-siniz,</i>	<i>bakar-lar,</i>
néztünk,	néztek,	néznek.

De olyan conjugatio, a milyent a hindusztáni — egyik mai árja nyelv — mutat:

hún, hai, hai, hain, ho, hain,

meg nem férne a turáni nyelvek természetével, mert nem felelnének meg a nomád élet kívánalmainak. A turáni nyelvek vagy semmi nyelvtani végzetet nem mutatnak, mint a mandsu, mely a tungúz nyelveknek egyike; vagy teljes és érthető ragok rendszerét, mint a mai nercsinszki nyelvjárás, mely szintén tungúz eredetű. De a ragozásnak olyan alakulata, hogy hangbeli romlás következtében az egyes és többes első személy és a többes harmadik személy egyforma volna, hogy az egyes második és harmadik személy közt, és a többes első és harmadik személy között nem volna különbség, turáni nyelvben szükségképen új és határozottabb kifejezésű alakok elfogadását vonná maga után. Új névmásokat használnának, hogy megjelöljék a személyt, vagy pedig más eszközöket alkalmaznának e cél elérése végett.

És ez még világosabbá teszi, hogy a turáni nyelvek vagyis mind azok, a melyek ezen a második, ragozó fokon állanak, ámbár a hangbeli romlás ellen sokkal inkább védik magukat, mint az árja vagy sémi nyelvek: miért vannak oly annyira kitéve a nyelvjárási tényészet előidézte változásoknak. A turáni úgy szólván öntudatosan megőrzi nyelvét és nyelvtanát. Az a fogalom például, a melyet ő a többes számhoz köt, olyan, hogy van egy név és ez után áll egy szótag, mely a többséget jelenti; a szenvedő ige ő neki olyan ige, melyhez egy szenvedést vagy evést vagy menést jelentő szótag járul <sup>1)</sup>. Már pedig ezeket a határozó fogalmakat sok különféle módon lehet kifejezni, és ha egy nemzetségben, egy időszakon át bizonyos számú végzet megállapodik némely nyelvtani kategóriák, a többes szám, a szenvedő alak, a tárgyeset kifejezésére: a különböző nomád törzsek, a mint elválnak egymástól, megint csak szabadon ismételnék a nyelvtani szerkesztést és alakítást, és ez által nagy zavarba hozzák a hasonló nyelvészt, ha be akarja bizonyítani a ragoknak azonosságát még olyan közel rokon nyelvekben is, mint a finn és a magyar, vagy a tamil és a telugu.

Nem kell azonban azt gondolni, hogy a turáni vagyis ragozó nyelvekben folyton foly ez a nyelvtani változás és ujlás. A hol nomád néptörzsek megközelítik a politikai szervezkedést, ott a nyelv is, ámbár turáni, megközelítheti a politikus vagy hagyományos nyelvek rendszerét, a milyen a szanszkrit vagy a héber. És ez csakugyan így van a turáni családnak legkifejlettebb tagjainál, a magyar, a finn, a tamil, a telugu stb. nyelvekben. Sok nyelvtani végzetüket megfogyasztotta a hang-

<sup>1)</sup> *Letter on the Turanian Languages* 206. 1.

beli romlás, és nem léptek helyükbe új, kifejezőbb szavak. A többes szám ragja a teluguban *lu*, és ez hihetőleg abból a *gal*-ból romlott el, mely a tamilban jelöli a többest. Az egyedüli jellemző turáni vonás, mely mindig megmarad, az, hogy: ~~a gyök soha sem homályosul el. Ezen föltül a meghatározó vagy módosító szótagok általában a szónak végén állanak, és a hangzók nem olyan föttétlenül állandók, mint a szanszkritban vagy héberben. Ellenkezőleg, megvan itt az úgy nevezett harmonia, hangvonzat vagy hangrend törvénye; e szerint a hangzók minden szóban változhatnak és módosulhatnak, hogy öszhangban legyenek, harmonizáljanak a gyökbeli alaphanggal. A törökben például (vagy a magyarban is) két osztályra oszlanak a hangzók: *lágú* és *kemény*, vagy *magas* és *mély* hangokra. Ha valamely igének *lágú* hangja van a gyökszótagban, akkor a ragok hangzói is mind *lágú*ak, de ugyanazok a ragok, ha *mély* hangu gyökhöz járulnak, saját hangjukat erre a *mély* hangnemre változtatják. Így például azt mondja a török *sev-mek* szeretni, de *bak-mak* nézni, mert *mek* vagy *mak* a határozatlan mód ragja. Így azt mondja *ev-ler*, a házak, de *at-lar*, a lovak, mert a többes szám ragja *ler* vagy *lar*. (Így van a magyarban is: *szeret-nek*, de *lát-nak*; *kert-ből*, de *ház-ból*).~~

Egy árja vagy sémi nyelv sem harmonizálja ilyen szabadon a maga hangzóit, holott a turáni családnak legmesszebb álló tagjaiban is megtalálták ennek nyomait: a finnben, a mongolban, a törökben, a jakutban Szibéria északi részén, a tuluban <sup>1)</sup>, és India keleti határain.

---

<sup>1)</sup> „A tuluban szóvégi rövid *u* változatlanul csak ajak-hangzós szavak után marad meg (*bududu* miután hagytam); minden más ma-

Teljesség kedvéért adom itt a turáni családnak rövid átnézetét, mely leginkább 1855-ben megjelent *Survey of Languages* című munkából van véve:

*Tungúz osztály.*

A tungúz ág Sínából északra Szibériába nyúlik, nyugotra pedig a 113. fokig: itt részben a *Tunguszka* folyó jelöli határát. A szibériai tungúz törzsek orosz uralom alatt vannak. Más tungúz törzsek a sinai birodalomhoz tartoznak és mandsu név alatt ismeretesek: ezt a nevet akkor vették föl, mikor 1644-ben Sínát meghódították és a mostani uralkodó családot megalapították.

*Mongol osztály.*

Annak a népnek, mely a mongol nyelvjáráásokat beszéli, eredeti lakó helyei a Bajkál-tó közelében és Szibéria keleti részein vannak: itt találjuk őket már a 9. században Kr. u. Három ágra voltak szakadva: a tulajdonképeni *mongolokra*, a *burjétekre*, és az *ölötökre* vagy *kalmükökre*. Dsingisz khán (1227.) egy nemzettel egyesítette őket és megállapította a mongol birodalmat; ez a birodalom azonban nem csak mongol törzseket foglalt magában, hanem tungúz és török törzseket is, melyeket közönségesen tatároknak neveznek.

A tatárok neve csak hamar rettegése lett Ázsiának és Európának; a nyugoti népek *tartar*-ra változtatták, mint ha a *Tartarusból* eredne, és aztán különbség nélkül alkalmazták mind azon nomád harczosokra, a kikkel

---

gánhangzó után ü lesz belőle (*pandüdü* miután mondtam).“ — Dr. Gundert.

akkor Ázsia elárasztotta Európát. Tatár eredetileg a mongol fajok neve volt, de azon túlsúly következtében, melyet ezek Dsingisz khán után Ázsiában nyertek, szokás lett a tatár nevezetet mind azokra a néptörzsekre érteni, melyek mongol uralom alatt voltak. Nyelvész munkákban a tatár szót most két különböző értelemben használják. A középkor íróinak példájára a tatár nevezetet, mint a görögök a skytha szót, megtartották mint általános kifejezést és mind azokra a nyelvekre vonatkoztatták, melyeket az ázsiai nomád törzsek beszélnek. Innen néha egészen olyan értelemben használják, a melyben én a „turáni“ szót veszem. Másodszor tatárnak nevezték a turáni nyelveknek azon osztályát, melynek legkiválóbb tagja a török. A mongol osztályt — tehát azt, melynek voltaképen legtöbb igénye van a „tatár“ névre — soha sem nevezik így, és majdnem általános szokássá lett, hogy ezt a nevet az urál-altáji csoportnak harmadik vagyis török ágára alkalmazzák, és az ide tartozó fajok a Káspi tengernek északi vidékein és a Fekete tenger mellett laktak és kunok, besenyők, bolgárok neve alatt voltak ismereteseek, mikor meghódította őket Dsingisz khán fiának mongol hada, azé, a ki a Dniesztertől az Embáig s a kirgiz pusztáig terjedt kapcsak birodalmat alapította. Oroszország két századon át hódolt ezeknek a khánoknak, a kiket az „arany horda“ khánjainak neveznek. Birodalmuk föloszlott a tizenötödik század vége felé, és több kisebb királyság keletkezett romjaiból. Ezek közül Krim, Kazán és Asztrakán voltak legfontosabbak. Ezen királyságoknak fejedelmei még Dsingisz khántól való származásukkal dicsekedtek, s így volt joguk a mongol vagy tatár névre. De seregeikre és alattvalóikra is, ámbár török vértűek voltak, rá szállott fejedelmeik neve; és nyelvü-

ket az után is tatárnak nevezték, mikor már az illető török törzsek orosz uralom alá kerültek, és nem uralkodtak többé mongol vagyis tatár eredetű khánok fölöttük. Kivánatos volna tehát „tatár“ helyett a „török“ nevet használni, mikor a turáni család északi csoportjának harmadik ágáról beszélünk; csak hogy a terminológiának, a műkifejezéseknek változtatása rendesen annyi zavart okoz, a mennyi hasznot hajt. Nem-tatár, azaz nem-mongol eredetűeknek emlékezetére, úgy látszik, él még a kazáni és asztrakáni úgy nevezett tatároknál. Ha kérdezik őket, vajon tatárok-e, azt felelik, hogy nem; nyelvüket pedig turkinak vagy töröknek nevezik, nem tatári-nak. Sőt ők a „tatár“ szót csúf névnek tekintik, a rablóval, zsványnyal rokon értelműnek: nyilván emlékeznek még arra, hogy az ő őseiket egyszer mongol, azaz tatár népfajok legyőzték és leigázták. Mind ezt Klaproth bizonyítja, a kinek Oroszországban tartózkodása alatt nagyon sok alkalma volt tanulmányozni ezen féligázsiai birodalomnak határain élő nyelveket.

Azonban a mongoloknak vagyis Dsingisz khán utódainak hódításai nem csupán ezekre a török törzsekre szorítottak. Meghódították ők keleten Sínát és megalapították ott a Juán-féle mongol uralkodó házat; nyugaton pedig legyőzték Bagdad khalifáit, Iconium szultánjait, az után elfoglalták Moszkvát és elpusztították Oroszországnak nagy részét. 1240-ben előzőnlötték Lengyelországot, 1241-ben Sziléziát. Innen hátráltak az egyesült német, lengyel és sziléziai seregek elől. Visszavonultak, kipusztították Morvaországot és megszállották Magyarországot. Akkor új khánt kellett választaniok; ez pedig csak Karakorumban történhetett meg, birodalmuknak régi fővárosában. Oda vonultak tehát, hogy császárt válaszsának annak a birodalomnak, mely akkor Sínától



Lengyelországig, Indiától Szibériáig terjedt. De ilyen nagy rengeteg birodalmat nem lehetett soká összetartani; a tizenharmadik század vége felé több független államra oszlott: mind ezek mongol fejedelmek alatt álltak, de már nem a khánok khánja alatt. Így keletkeztek új, önálló mongol birodalmak Sínában, Turkesztánban, Szibériában, Dél-Oroszországban és Perzsiában. 1369-ben Sínából kiűzték a mongol uralkodó házat; a tizenötödik században Oroszországból is kiszorították őket. Közép-Ázsiában egyesültek még egyszer Timur alatt (1369), a ki ismét Karakorumtól Perzsiáig és Anatóliáig uralkodott. De 1408-ban ez a birodalom is megdőlt a maga súlya alatt, mert nem voltak olyan erős uralkodói, mint Dsingisz khán vagy Timur. Csak Dsagatajban tartotta magát a mongol dinasztia. Ez az ország az Aral tótól a Hindukusig terjed az Oxus és Jaxartes (Gihon és Szihon) folyamok között; hol egykor Dsagataj, Dsingisz khánnak fia, uralkodott. A dsagataji királyoknak egyike, Babur, Timur ivadéka, meghódította Indiát, és itt mongol uralkodó házat alapított, mely ott a delhii nagy-mogulokban egészen a mi korunkig uralkodott. A legtöbb mongol néptörzs most azoknak az uralma alatt áll, a kik egyszer ő nekik hódoltak: a sínai tungúz uralkodók, az orosz csárok és a török szultánok alatt.

A mongol nyelv divik (ámbár megszakításokkal) Sínától egész a Volgáig, mégis csak kevés nyelvjárás fejlődött ki benne. A tungúz után a mongol legszegényebb nyelve a turáni családnak, és a nyelvtani végzeteknek csekély száma azt bizonyítja, hogy ezt a nyelvet nagyon kevés változás érthette. Mégis van különbség a keleti, nyugoti és északi törzsek nyelve között; és a kezdődő nyelvtani élet nyomait nem rég fődözte föl Castrén,

a nagy finn utazó és turáni nyelvész, a burjétek mai nyelvjárásában. Ebben már meg vannak különböztetve az ige személyei ragok által, holott, a mongol grammatika szabályai szerint, semmi egyéb nyelvjárás nem tesz különbséget *amo, amas, amat* között.

Az Európában élő mongolok a Volga két oldalán s a Kaspi tó hosszában Asztrakán közelében állították föl sátraikat. Egy másik gyarmat Szimbirsztől délkeletre van. Ezek a nyugoti ághoz tartoznak: öltők vagy kalmükök, a kik elhagyták Kuku-nor melletti lakó helyüket, és 1662-ben Európába jöttek. A dürbet és torgod nemzetségekből származtak, de a torgodoknak nagyobb része visszatért 1770-ben és maradékaik most a kirgiz pusztákon vannak szétszórva.

### *Török osztály.*

Sokkal fontosabbak a turáni családnak harmadik ágába tartozó nyelvek: ezek között is legkiválóbb a konstantinápolyi török vagy oszmanli nyelv. Az európai török birodalomnak török lakói voltaképen kis számmal vannak. Általánosan két millióra teszik; de Safarik az igazi törökök számát csak 700,000-re becsüli, és ez a 700,000 török tizenöt milliónyi népség fölött uralkodik. A különböző török nyelvjárások (melyeknek egyike az oszmanli) a legnagyobb nyelv-területnek egyikét foglalja el: ez a terület a Lénától s a sarktengertől egész az adriai tengerig ér.

A legrégebbi név, mely alatt a közép-ázsiai török népeket ismerték a sínaiak, hiong-nu volt. Ezek a hiong-nuk (206-ban Kr. e.) Sínától nyugotra, egy birodalmat alapítottak, mely Ázsiának nagy részét magában foglalta. So-

kat háborúskodtak a sínaiakkal, és ezek végre a Kr. u. első század közepén legyőzték őket. Erre északi és déli birodalomra oszlottak; mikor aztán a déli hiong-nuk Sína alattvalói lettek, a sínaiakkal együtt megtámadták az északi hiong-nukat, — ezek az Amur és Szelenga folyók és az Altáj hegység közt laktak, — kiűzték őket lakó helyeikből nyugot felé, és azt hiszik, hogy ez által ők indították meg a barbároknak Európába való betűéseit. A harmadik század elején a mongol és tungúz törzsek, a kik az északi hiong-nuk lakó helyeit elfoglalták, úgy elhatalmasodtak, hogy megtámadták a déli hiong-nukat és elűzték őket országukból. Ez ismét okot adott arra, hogy ázsiai népségek vándoroltak nyugot felé. Egy másik név, melylyel a sínaiak ezeket a hiong-nu vagyis török törzseket nevezik: *tu-kiu*. Ezt azonosnak hiszik a „turk“ névvel. Ámbár a nép, melyet ezzel a névvel neveztek, kezdetben kicsiny volt, a hatodik században kezdett az Altajtól a Kaspi tóig terjedni, és valószínűleg ő hozzájuk küldött Justinianus császár 569-ben követet Semarchus személyében. A tu-kiuk birodalmát a nyolcadik században földülta a 'hui-'he nép (a sínaiaknál kaoche). Ez a nép, mely szintén török eredetű volt, körülbelül egy századig tartotta fenn magát, de az után legyőzték őket a sínaiak és elűzték Sínának északi határaitól. A 'hui-'héknek egy része elfoglalta Tangutot és, miután 1257-ben ismét a mongolok verték meg őket, a maradék még tovább ment nyugot felé és az ujugurokhoz csatlakozott, a kik Turfan, Kasgar, Khamil és Akszu városok közelében sátoroztak.

Ezek a tények, melyek jobbra sínai forrásokból vannak merítve, már a legrégebb időkben mutatják a török nemzeteknek nyugot felé törekvését. 568-ban török népek foglalták el a Volga s az azovi tenger közti

területet, és az óta számos növekedésük erősítette ottani állásukat.

Perzsiának északi részét, a Kaspi tengertől nyugotra, Örményországot, Georgia déli részét, Sirvánt és Dagesztánt török népség lakja, melyet általánosan turkmánoknak (türkmen) vagy kizil-basoknak (gazal-báshí, azaz vörös sipkásoknak) neveznek. Ezek nomád rablók; a nevezett vidékekre a tizenegyedik és tizenkettedik században költöztek.

A Kaspi tengertől keletre a turkmán törzsek a khívai, ferganai és bokharai özbeg khánok uralma alatt vannak. Ők azonban nem tartják magukat alattvalóknak, hanem azt mondják, hogy ők ezen khánoknak vendégei. Még tovább kelet felé a turkmánok sínai főhatóság alatt állanak; délkelet felé pedig Khoraszánig és Perzsiának egyéb tartományaiig terjednek.

Az özbegek, a kik a 'hui-'hék és ujugurok származékai és régebben Khoten, Kasgar, Turfan és Khamil városok szomszédságában laktak, a Jaxartesen a tizenhatodik században keltek át, és néhány szerencsés hadjárat után birtokukba kerítették Balkhot, Kharezmet vagy is Khívát, Bokharát és Ferganát. Ferganában és Balkhban földművelők lettek; de általában nomád és harcias életet élnek.

Egy másik török népség a nogáj törzs, a Kaspi tengertől nyugotra s a Fekete tengertől északra. A tizenhetedik század elején a Kaspi tengertől északkeletre laktak, s az ő nevükkel nevezték az Irtisnek bal partján terülő pusztákat. A mongol eredetű kalmükök szorongatták őket, s így a nogájok nyugot felé költöztek egészen Asztrakánig. I. Péter innen áttelepítette őket a Kaukázus hegységnek északi oldalára, s ott legeltetik most is nyájait a Kubán és Kuma partjain. Egy csa-

pat, a kunduroké, megmaradt a Volga mellékén s a kalmüköknek lett alattvalója.

A Kaukázusban második török eredetű népség a baziánok törzse. Most a Kubán forrásai közelében élnek, de a tizenötödik század elején Madsari városában laktak a Kuma mellékén.

Harmadik török törzs a Kaukázusban a kumtük népség a Szunja, Akszaj és Kojszu folyók mellett: most Oroszország alattvalói, ámbár bennszülött fejedelmek vannak.

Az Altáj hegységnek déli részét sok ideig a baskirok lakták; ez a nép jó részben mongol vérrrel vegyült, vad és tudatlan, Oroszország alattvalója és mohammedán vallású. Földjüket négy utra osztják, és ezeket Szibéria, Kazán, Nogáj és Osza (Kama melletti helység) utjának nevezik. A baskirok között és Ufa körül levő falvakban laknak most a szintén török eredetű meszcserjekek, a kik az előtt a Volga mellékén éltek.

Az Aral tó közelében lakó törzseket kara-kalpakoknak nevezik. Ezek részint Oroszországnak, részint a khívai khánoknak alattvalói.

A szibériai törökök, a kiket közönségesen tatároknak neveznek, részint eredeti lakosok, a kik átkeltek az Uralon és a Szibir nevű khánságot alapították, részint későbbi gyarmatosok. Főbb városaik Tobolszk, Jeniszejszk és Tomszk. Külön álló törzsek az uranhák a Chulyum mellett, s a barabák az Irtis és Ob közti pusztákon.

Ezen szibériai törökök nyelve tetemes számú idegen szót vett föl a mongol, szamojéd és orosz nyelvből. De a nyelvjárások még nagyon hasonlítanak egymáshoz mindenben, a mi az eredeti nyelvkincshez tartozik.

Ázsiának északkeleti részén, a Léna folyó két oldalán a jakutok képezik a török nyelvek láncolatának legszélső szemét. Férfi népességük az utóbbi időben 100,000-re rugott, pedig 1795-ben csak 50,066-an voltak. Az oroszok először 1620-ban ismerkedtek meg velök. Ők szakháknak nevezik magukat és legnagyobb részt pogányok, ámbár terjedez közöttük a kereszténység. Hagyományaik szerint őseik hosszú ideig szövetségben éltek mongol népségekkel, és ezen érintkezésnek nyomait még meg lehet találni nyelvükben. Minthogy szomszédaik megtámadták őket, tutajokat csináltak, lementek a Léna folyón és a mostani Jakutszk közelében. Eredeti lakó helyük, úgy látszik, a Bajkál tótól északnyugotra volt. Nyelvük sokkal jobban megőrizte a török jellemet, mint akármely egyéb török-tatár nyelvjárás. A közös alapnyelvtől nagyon régen elváltak, s távol estek azon zavaró befolyástól, melynek a többi nyelvjárás ki volt téve békében és háborúban, s így a jakut a tatár grammatikának oly sok eredeti vonását megőrizte, hogy most kulcsnak lehet használni az oszmanli vagy más fejlettebb török nyelvjárások nyelvtani alakjaihoz.

Déli Szibéria a kirgizek hazája. Ez a török-tatár népségeknek egyik legnagyobbika. A kirgizek eredetileg az Ob és a Jeniszej között éltek; ott mongol törzsek telepedtek közéjük. Az oroszok a tizenhetedik század elején ismerkedtek meg a keleti kirgizekkel, a kik akkor a Jeniszej hosszában laktak. 1606-ban lettek ezek Oroszországnak adófizetői; és két szomszéd nép ellen viselt háborúik után mindig jobban délkelet felé szorultak, míg végre a tizennyolczadik század elején Szibériát végképen elhagyták. Most Burutban, a sínai Turkesztánban élnek a nagy hordabeli kirgizekkel

együtt, Kasgar közelében, s észak felé egészen az Ir-tisig.

Egy másik törzs a nyugoti kirgizeké vagy kirgiz-kazakoké, a kik részben függetlenek, részben pedig Oroszország és Sina adófizetői.

Az úgy nevezett három kirgiz horda közül — a Kaspi tengertől keletre egész a Tenghiz tóig — a kis horda az Emba és Urál folyók közt telepedett meg; a nagy horda keleten; a leghatalmasabbik pedig, az úgy nevezett közép horda ezen területnek közepét foglalja el a Sarasu és Emba között. 1819 óta a nagy horda Oroszországnak hódol. Egyéb kirgiz törzsek, ámbár névleg alattvalóik az oroszoknak, valósággal legveszélyesb ellenségeik.

A kis-ázsiai és syriai törökök Khoraszánból és keleti Perzsiából jöttek, és turkmánok vagyis a szeldsukok maradékai, a kik Perzsia urai voltak a középkorban. Itt fogadott magába a török nyelv olyan sok perzsa szót és kifejezést. Az oszmanlikat, a kiket mi par excellence törököknek szoktunk nevezni, s a kik az uralkodó elemet teszik a török birodalomban, szintén erre a forrásra kell visszavezetnünk. Ezek most szerte szét laknak az egész török birodalomban Európában, Ázsiában és Afrikában; számuk 11—12 millióra megy. Ő belőlük kerül ki Törökországban a földbirtokos osztály, az arisztokratia és a tisztviselők serege; az ő nyelvüket, az oszmanlit, használja minden jó módu és művelt ember, és minden hivatalos hatóság Syriában, Egyiptomban, Tunisban és Tripolisban. Ez a nép nyelve ázsiai Oroszországnak déli tartományaiiban, a Kaspi tenger partjain s egész Turkesztánban. Még a teheráni udvaron is hallani a török szót s a perzsa tisztviselők is értik

Oszmán hatalmas törzsének emelkedése s azon török nyelvjárásnak elterjedése, melyet most par excellence törökök nevezünk, történetileg ismert dolgok. Nem kell a sínai évkönyvekben kutatnunk az adatokat, és nem szükség még analogiákat keresnünk a nevek közt, melyeket egy-egy görög vagy arab író véletlenül hallott és leirt, s a melyeket némelyek ezen törzsek közül maig is megtartottak. Az oszmán törökök ősei ép olyan ismerős alakok az európai történettudós előtt, mint egy Nagy Károly vagy egy Nagy Alfréd. 1224-ben hagyta el Szolimán sah az ő törzsével, melyet mongolok szorongattak; Khoraszánt és nyugotra Syriába, Örményországba és Kis-Ázsiába hatolt. Szolimánnak fia, Erthogrul, az iconiumi vagy konjehi szeldsuk szultán, Aladdin, szolgálatába lépett, s miután a görögök s a mongolok ellen néhány szerencsés hadjáratot intézett, megkapta birtokául Phrygiának egy részét. Ez lett utóbb az oszmán birodalomnak alapköve. A tizenharmadik századnak utolsó éveiben az iconiumi szultánok elvesztették hatalmukat, és előbbi hűbéréseikből független uralkodók lettek. Miután Oszmán az ázsiai szerzeménynek jó részét magához ragadta, az olympi szorosokon át Bithyniába nyomult és szerencsésen harczolt a byzanti császárok hadai ellen. Oszmán lett az óta népének nemzeti neve. Fiának, Orkhánnak Prusa (Bursa) volt a fővárosa; ez elfoglalta Nicomediát (1327) és Nicaeát (1330) és a Hellespontust fenyegette. Ő vette föl a padisah czímet, és udvarát nagy portának nevezték. Fia, Szolimán, átkelt a Hellespontuson (1357) és elfoglalta Gallipolit és Sestost. Ez által ura lett a Dardanelláknak. I. Murád elfoglalta Drinápolyt (1362), ezt tette székvárosává, meghódította Macedoniát, és kemény harcz után leküzdötte a Dunától délre lakó szláv fajoknak, a bolgároknak, szerbeknek és



horvátoknak egyesült hadi erejét a kossova-polyei csatában 1389. Ő maga is elesett, de utódja Bajazeth, folytatta munkáját, elfoglalta Thessaliát, átkelt a Thermopylae szoroson, és elpusztította Peloponnesust. Zsigmond magyar királyt és német császárt, a ki francia, német, szláv és magyar zsoldosokból álló sereggel ment ellene, legyőzte a Duna mellett, a nikápolyi ütközetben 1396. Bajazeth megszállotta Boszniát és bevette volna Konstantinápolyt is, csakhogy ugyanazok a mongolok, a kik 1244-ben az első török néptörzseket üzték nyugot felé Perzsiába, megint fenyegették ujonnan szerzett birtokait. Timur ragadta meg a gyepölőt, mely Dsingisz khán kezéből kiesett: Bajazeth kénytelen volt szembe szállani vele, de vereséget szenvedett (1402) az Angora (Ankyra) melletti csatában Galatiában.

Európa most föllélekzett, de nem soká volt nyugta; Timur meghalt s ezzel birodalma megbomlott, míg az oszmán erő ismét szervezkedve I. Mahomet alatt (1413) és II. Murád alatt (1421) visszaszerezte előbbi hatalmát. Murád szerencsésen működött Ázsiában és újra elindította hadait a Duna felé; hosszas hadjáratok s a Hunyadi alatt harczoló magyarok- és szlávoknak hatalmas ellenállása után végre két döntő győzelmet vívott ki: egyet Várna mellett 1444-ben, a másikat Kossovánál (rigómezei ütközet) 1448. Konstantinápoly többé nem tarthatta magát s a pápa hasztalan fáradozott abban, hogy nyugoti Európa lovagait keresztes hadjáratra lelkesítse a törökök ellen. II. Mahomet 1451-ben lett szultán, és 1453-ban május 29-ikén Konstantinápoly vitéz ellenállás után megdőlt, és a török birodalomnak lett fővárosa.

Valóságos élvezet egy török nyelvtant olvasni, ha nem akarja is az ember gyakorlatilag elsajátítani. An-

nak az okos módnak, a mint a számos nyelvtani alak előáll, a szabályosságnak, mely az egész névragozást és igeragozást áthatja, az egész szerkezet átlátszóságának és érthetőségének mindenkit meg kell lepnie, a kinek van érzéke az emberi szellemnek azon csodás hatalma iránt, mely a nyelvben nyilatkozik. Olyan kevés a praedicativ és demonstrativ gyök, hogy szinte elégtelen az emberi létnek legközönségesebb igényeinek kifejezésére, és mégis olyan eszköz kerül belőle, mely az érzésnek és gondolatnak legfinomabb árnyalatait híven kifejezi; adva van egy határozatlan infinitivus vagy egy rideg imperativus, és származnak belőlük olyan módok, minő az óhajtó vagy a kötő mód, és olyan idők, a milyen az aorist vagy a beálló jövő; adva vannak összefüggetlen kifejezések, s ezek olyan rendszerré sorakoznak, melyben mindentűtt egyöntetűség és szabályosság, szervesség és öszhang van: ilyen bámulatos munkát teremtett a nyelvben az emberi szellem. De a legtöbb nyelvben kevés látható nyoma maradt meg ennek a folyamatnak. Mint merev sziklák, úgy állanak előttünk, és csak a nyelvész nagyító üvege fedezheti föl a szerves élet maradványait, melylyel föl-épültek.

Ellenben a török nyelvtanban tökéletesen átlátszó szerkezetű nyelv van előttünk, olyan nyelv, melynek belső szervezetét átláthatjuk, mint ha kristály méhkasban megfigyelnök a sejtek épülését. Egy jeles orientalista azt mondta: „Szinte azt képzelhetnök, hogy a török nyelv valami kitünő tudós társaság tanácskozásainak eredménye“; de ilyen társaság nem tudta volna kiokoskodni azt, a mit megteremtett az emberi szellem, magára hagyva Tatárország pusztáin s csak benne született törvényektől vezetve, vagy valami ösztönszerű hatalom-

tól, mely ép olyan csodálatos, mint bármely más erő a természet birodalmában.

Vizsgáljunk csak meg néhány alakot. „Szeretni“, a szónak legtágabb értelmében, vagyis „szeret“ mint gyök, törökül *sev*. De ez még nem tesz annyit, mint „szeretni“, mert ez *sevmek*, se nem annyit, mint „szeretés, szeretet“, mert ez *sevgu* vagy *sevi*; hanem *sev* egyszerűen a szeretésnek általános, elvont fogalmát fejezi ki. Ez a gyök, mint az előbb említettük, mindig érintetlen, változatlan marad. Akár hány szótag járuljon hozzá a jelentésnek módosítása végett, magának a gyöknek a magateljességében kell kitűnni, mint a gyémántok közé foglalt gyöngynek. Soha sem szabad változnia vagy megtörnie, hasonulnia vagy módosulnia, mint például az angol I fall, I fell, I take, I took, I think, I thought, vagy a német nehme, nimm, nahm, genommen és hasonló alakoknak. Azonban ezen egy megszorítást kivéve egészen tetszés szerint lehet vele elbánni.

Tegyük föl, hogy nem volna még semmiféle igeragozásunk, és először kellene kifejezünk olyan fogalmakat, hogy én szeretek, te szeretsz stb. Semmi sem volna olyan természetes, mint hogy alakítanánk egy „szerető“-féle melléknevet vagy igenevet, és az után melléje raknók a különböző névmásokat, tehát: én szerető, te szerető, ő szerető stb. Tökéletesen így jártak el a törökök. Azt most nem kell kutatnunk, hogyan alkották ők azt, a mit mi igenévnek nevezünk; különben korántsem volt ez olyan könnyű föladat, a milyennek mi most gondoljuk. A törökben egyik igenév *er* szótaggal készül. *Sev-er* tehát annyi mint szeret + ő. Te a törökben *sen*, és minthogy minden módosító szótagnak a gyök végén a helye, lesz *sev-er-sen* te szeretsz. Ti törökül *siz*; tehát *sev-er-siz* ti szerettek. Ezekben az alakokban a

névmások és az igeragok teljesen összeesnek. Más személyekben az egyezések nem olyan teljesek, mert a személyes végzetek néhol módosultak, vagy, mint szükségtelenek, egészen elestek, például az egyes számú harmadik személyben: *sever*. Ha azonban tekintünk más rokon nyelveket, a hol vagy a ragok, vagy maguk a névmások megtartották eredetibb alakjukat, azt mondhatjuk, hogy eredetileg a török igeinek a jelen időben valamennyi személye úgy alakult, hogy névmások járultak a *sever* ige névhez. A helyett, hogy „szeretek, szeretsz, szeret“, a török nyelv azt mondja: „szerető-én, szerető-te, szerető.“

De ezek a személyes végzetek nem egyenlők a folyó cselekvésnek múlt idejében a jelen időbeliekkel.

Praesens	Imperfectum
sever-im szeretek	sever-di-m szeretek vala.
sever-sen	sever-di-ñ
sever	sever-di
sever-iz	sever-d-ik (miz)
sever-siz	sever-di-ñiz
sever-ler	sever-di-ler.

Nem akarjuk most a *di* szótag eredetét kutatni, mely az imperfectumot képzí; de észre vesszük azt, hogy az imperfectumnak többes első személyében egyéb tatár nyelvek a *k* helyett *miz* szótagot tüntetnek föl. Ha most nézzük ezeket a ragokat, *m*, *ñ*, *i*, *miz*, *ñiz*, és *ler*, azt látjuk, hogy azonosak a nevek után álló birtokos járulékokkal. Mint a héberben van *El-i*, Isten-em, mint az olasz mondja *fratel-mo*; testvér-em (és mint a magyarban is mondjuk) a tatár nyelvek is a „ház-am, ház-ad, ház-a“ kifejezéseket — melyeket például a német így mond: „mein haus, dein haus, sein haus“ — úgy alakít-

ják, hogy hátul függesztik a főnevekhez, a birtok-jelölő névmásokat. A török azt mondja:

bâba atya	bâbâ-m atyám
aghâ ur	aghâ-ñ urad
el kéz	el-i keze
oghlu fi	oghlu-muz fiunk
anâ anya	anâ-niz anyátok
kitâb könyv	kitâb-leri könyvtük.

Ebből azt következtethetjük, hogy az imperfectumban ezek a névmási végzetek eredetileg birtokos értelemben voltak véve, hogy tehát az, a mi a személyragok elvétele után megmarad, t. i. *severdi*, se melléknév, se részesülő nem volt, hanem eredetileg főnév volt, mely elfogadhat birtokos személyragokat; vagyis az imperfectummal kifejezett fogalom nem lehetett „szerető-én“, hanem „szeretés-em, szeretet-em.“

De hát hogy fejezhette ez ki a mult idő fogalmát ellentétben a jelennel? Nézzük, hogyan történik ez más nyelvekben. Ha az angol vagy a francia azt akarja kifejezni „szerettem“ akkor azt mondja: *I have loved*, *j'ai aimé*, *ich habe geliebt*. Ez az *I have* eredetileg annyit jelentett, hogy „nekem van, birom“, és a latin nyelvben „amicus quem amatum habeo“ valóban olyan barátot jelentett, a kit kedvesnek tartottam, nem pedig olyan barátot, a kit szerettem. Idővel azonban az olyan kifejezések *I have said*, *I have loved* „mondtam, szerettem“ a mult idő értelmét vették föl, — nagyon természetesen, mert a mit megtéve tartok, a mi nekem meg van téve — az meg van téve és el van végezve. A birtokot jelölő segéd ige helyett ugyanarra a célra birtokos névmásokat használ a török nyelv. „Fizetés, mely az enyém“ annyi mint „fizettem“; mind a két esetben az eredetileg

birtokot jelölő kifejezés időjelentést vett föl, és multat vagy befejezett cselekvést jelent. De épen ez a nyelvnek anatómiája, és ha a török azt mondja *severdim*, természetesen ép oly kevéssé van tudata a betű szerinti „szeretésem“ jelentésről, mint vére keringéséről.

A török nyelvnek legszemlelesebb része kétség kívül az ige. Mint a szanszkrit vagy a görög, annyi különböző módot és időt tüntet föl, hogy kifejezheti velük a legfinomabb árnyalatokat is: a kételkedést, a gyanítást, a reményt, a vélekedést. Mind ezekben az alakokban a gyök megmarad érintetlenül, mint egy alaphang abban a sokféle módosulásban, melyet a személyek, számok, módok és idők változása okoz. De találunk itt egy olyan sajátos vonást, melynek árja nyelvben nem találjuk párját — azt t. i., hogy egészen új igetők keletkeznek némely betűknek egyszerű hozzájárulása által: ezek a betűk akármelyik igeinek tagadó vagy míveltető (causativ) vagy visszaható (reflexiv) vagy kölcsönös (reciproc) jelentést adnak.

*Sev-mek* például egyszerű gyök létére a. m. szeretni. Ha hozzáteszszük az *in* szótagot, kapunk egy visszaható *sev-in-mek* igét, mely annyit tesz, mint szeretni magát, vagy inkább örvendeni, boldognak lenni. Ezt aztán ragozhatni minden módon és időn át, mert ez a *sevin* most minden tekintetben új tőszó gyanánt szolgál. Ha *iş* képzőt teszünk hozzá a *sev*-hez, akkor kölcsönöséget jelentő (reciproc) igét kapunk: *sev-iş-mek* egymást szeretni, (ilyen ige a magyarban *verekedni*, *marakodni*, *ölelkezni*, *csókolódn*i sat.).

Az eddigi három alak míveltető értelmet kap, ha *dir* szótag járul hozzájuk. Lesz tehát

I. *sev-mek* szeretni

II. *sev-in-mek* örvendezni

- |   |  |
|---|--|
| III. <i>sev-iş-dir-mek</i> őket egymással megkedveltetni. | V. <i>sev-dir-mek</i> szerettetni, megkedveltetni; |
| IV. <i>sev-iş-mek</i> egymást szeretni;                   | VI. <i>sev-in-dir-mek</i> megörvendeztetni;        |

Mind a hat alaknak megint szenvedő értelme lesz, ha *il* szótagot teszünk hozzá. (Ezen túl a magyarban a határozatlan mód helyébe jelentő módot teszünk és világosság kedvéért ezeket a török igéket is cselekvő alakokkal magyarázzuk). Lesz tehát:

- |   |   |
|---|---|
| I. <i>sev-mek</i> szeret:   | VII. <i>sev il-mek</i> szeretik őt;   |
| II. <i>sev-in-mek</i> örvendez:                                       | VIII. <i>sev-in-il-mek</i> megörvendeztetik őt;                               |
| III. <i>sev-iş-mek</i> szeretik egymást:                              | IX. <i>sev-iş-il-mek</i> egymás által szeretve vannak;                        |
| IV. <i>sev-dir-mek</i> szeretésre indít:                              | X. <i>sev-dir-il-mek</i> szeretésre indítják őt;                              |
| V. <i>sev-in-dir-mek</i> megörvendeztet:                              | XI. <i>sev-in-dir-il-mek</i> megörvendeztetik őt;                             |
| VI. <i>sev-iş-dir-mek</i> egymás iránti szeretetre indítanak másokat: | XII. <i>sev - iş - dir - il - mek</i> egymás iránti szeretetre indítják őket. |

Azonban még ennél is több igealakokkal rendelkezik a török nyelvtan. Mind ez a tizenkét másod- és harmadrendű igető tagadó igévé lesz, ha *me* szótag járul hozzá. Így ebből *sev-mek*, szeretni, lesz *sev-me-mek* nem szeretni. És ha a szeretésnek lehetetlenségét kell kifejeznie, van a töröknek keze ügyében megint egy új igető, mely még ezt a fogalmat is visszaadja egy szóban. Míg t. i. *sev-me-mek* egyszerűen tagadja a szeretést, az új *sev-eme-mek* a szeretésnek még lehetetlenségét is tagadja, és annyit tesz, mint „nem szerethetni“. Ha ezt a két képző szótagot hozzá függesztjük az eddigi alakokhoz, az igetőknek száma azonnal harminczhatra rug. — Így lesz:

- |   |   |
|---|---|
| I. <i>sev-mek</i> szeret:   | XIII. <i>sev-me-mek</i> nem szeret;   |
| II. <i>sev-in-mek</i> örül:   | XIV. <i>sev-in-me-mek</i> nem örül;   |
| III. <i>sev-ış-mek</i> szeretik egymást:                              | XV. <i>sev-ış-me-mek</i> nem szeretik egymást;  |
| IV. <i>sev-dir-mek</i> szeretésre indít:                              | XVI. <i>sev-dir-me-mek</i> nem indít szeretésre;  |
| V. <i>sev-in-dir-mek</i> megörvendeztet:                              | XVII. <i>sev-in-dir-me-mek</i> nem örvendeztet meg;   |
| VI. <i>sev-ış-dir-mek</i> egymás iránti szeretetre indítanak másokat: | XVIII. <i>sev-ış-dir-me-mek</i> nem indítanak másokat egymás iránti szeretetre;             |
| VII. <i>sev-il-mek</i> szeretik őt:                                   | XIX. <i>sev-il-me-mek</i> nem szeretik;   |
| VIII. <i>sev-in-il-mek</i> megörvendeztetik őt:                       | XX. <i>sev-in-il-me-mek</i> nem örvendeztetik meg;  |
| IX. <i>sev-ış-il-mek</i> , ha használatos volna:                      | XXI. <i>sev-ış-il-me-mek</i> volna tagadó alakja;   |
| X. <i>sev-dir-il-mek</i> szeretésre indítják őt:                      | XXII. <i>sev-dir-il-me-mek</i> nem indítják szeretésre;                                     |
| XI. <i>sev-in-dir-il-mek</i> megörvendeztetik őt:                     | XXIII. <i>sev-in-dir-il-me-mek</i> nem örvendeztetik meg;                                   |
| XII. <i>sev-ış-dir-il-mek</i> őket indítják egymás iránti szeretetre: | XXIV. <i>sev-ış-dir-il-me-mek</i> nem indítják őket egymás iránti szeretetre. <sup>1)</sup> |

<sup>1)</sup> Pott *Etymologische Forschungen* című munkájának második kiadásában (II. k. 118. l.) hasonló igealakokat érint az arabban, a gal-lák nyelvben stb. Dr. Gundert szerint vannak hasonló alakulatok a tulu nyelvben is, ámbar ezeket még nem elemezték oly sikeresen, mint a törökben. Például *malpuwe* tesztek; *malpéwe* tesztek szokás szerint; *mallürüwe* egyszerre tesztek; *malpáwe* tétetek; *malpáwaye* nem tétetek. (Tudjuk, milyen gazdag a magyar nyelv is az ilyen származott igealakokban. Csak egy-két példát nézzünk: *ver*, *veret*, *verődik*, *verekedik*, *vereket*, *verdes*; *verhet*, *verethet*, *verődhetik*, *verekedhetik*, *veregethet*, *veredhet*; *veregettet*, *verdestet*; *veregettethet*, *verdestethet*; — vagy még több származékkal: *tör*, *török*, *töret*, *törődik*, *törekeedik*, *töröget*, *tördel*, *tördelődik*, *törögettet*, *tördellet*; *törhet*, *törhetik*, *törethet*, *törödhetik*, *törekeedik*, *törögethet*, *tördelhet*, *tördelődhetik*, *törögettethet*, *tördellet*. Hát ha még a szenvedő alakokat is hozzá számítjuk, melyeket az elősorolt igéknek jó részéből képezhetünk, habár természetesen ritka használatuak: *veretik*, *veregettetik*, *verethetik*, *veregettethetik* stb.).



Ezen alakok közül némelyek természetesen ritkán fordulnak elő, és sok igénél ezek a származékok, ámbár nyelvtanilag lehetségesek, logice lehetetlenek volnának. Még a „szeretni“ ige is, mely egyike a leghajlékonyabbnak, ellent áll némely módosításoknak, melyeket a török grammatikus megtenne rajta. Azonban világos, hogy a hol csak lehet tagadó alakot képeznünk, ott hozzá tehetjük a lehetetlenség fogalmát is, úgy hogy ha a *me* helyébe mindenütt *eme*-t teszünk, akkor harminczhatra emeljük a származott igeik számát. És ezek között még a legutolsó, a XXXVI. is, *sev-iş-dir-il-eme-mek*, tökéletesen érthető és használható volna, ha például a szultánról meg a czárról beszélénk, és azt akarnók mondani, hogy lehetetlen volna őket egymás iránti szeretetre indítani.

### *Finn osztály.*

Általános fölvetel az, hogy a finn törzseknek eredeti lakóhelye az Urál hegység volt, és azért nevezték nyelveiket is *urálinak*. Ebből a közép pontból terjedtek az után kelet és nyugot felé, sőt régi időkben dél felé is egészen a fekete tengerig, mert itt finn törzseket — mongol és török törzsekkel együtt — valószínűleg ismertek a görögök az általános, összefoglaló *skytha* nevezet alatt. Minthogy ezeknek a nomád „*skytha*“ nemzeteknek egyikétől sem maradt ránk semmiféle irott emlék, lehetetlen megmondani — még ott is, a hol görög írók följegyezték a barbár neveket — hogy a regeg turáni népesaládnak melyik ágához tartoztak. Szokásaik, úgy látszik, azonosak a keresztény korszak előtt, a közép korban és mai napság. Egy törzs birtokába vesz

valami földrészt és megtartja talán több emberöltőn át, és rajta hagyja nevét azokon a réteken, a hol nyájait legelteti s azokon a folyókon, a hol lovait usztatja. Ha a vidék termékeny, más törzsek is rá vetik szemüket, háborút kezdenek, és ha sikeres ellenállásra nincs remény, száz meg száz család oda hagyja apáinak legelőit, az után vándorol talán több emberöltőn át — mert a vándorlást sokkal természetesebb életnek tartják, mint az egy helyben lakást — és idő jártával nevüket ezer mérföldnyi távolságban fődözhetjük föl újra. Vagy hogy két törzs huzamos ideig háborúskodik egymással, s végtére talán, megfogyott számmal, közösen kell harcolniok valami új ellenség ellen.

Ezen folytonos harczok közben nyelvük annyi szót vesztett el, a hány ember maradt halva a csata mezején. Némely szavak — azt mondhatnók — önként átpártoltak az ellenséghez, mások fogságba kerültek, béke idején aztán újra kiváltották őket. Történnek aztán kihívások, alkudozások, és lassan-lassan olyan dialektus keletkezik, melyet találóan lehet tábori nyelvnek nevezni (valóban urdu-zabán, azaz tábori nyelv a neve a hindusztáninak, mely a mogul császárok hadseregeiben fejlődött ki), csak hogy itt aztán, a nyelvek küzdőterén, nehezére esik a nyelvésznek rendbe szedni az élőket és megszámlálni a holtakat, ha csak a nyelvtannak néhány sarkalatos pontja meg nem menekült a harcz zavarából. Láttuk, milyen rögtön egyesülhetnek számos törzsek egy Dsingisz khán vagy egy Timur parancsoló szavára, mint a hullámok, melyek a vihar szavára dagadnak és tornyosulnak. Egy ilyen hullám, mikor Karakorumtól Liegnitzig hömpölyög, elsöpörhet valamennyi juhnyáját, elsöpörheti országoknak százados határköveit; ha pedig vége a viharnek, úgy mint valami áradás

után, megmarad egy vékony kéreg, mely eltakarja az alatta fekvő népek és nyelvek rétegét.

A nyelvek bizonyosága szerint a finn törzs négy ágra oszlik; ezek:

a csúd,  
a bolgár,  
a permi,  
az ugor.

A csúd ág a Balt-tenger partjain lakó finnek nyelvét foglalja magában. Eredetileg az oroszok nevezték csúdoknak az Oroszországnak észak-nyugoti részén lakó finn népeket. Utóbb a „csúd“ név általánosabb értelmet vett föl és mint a „skytha“ szónak majdnem hason értelmű párját közép és északi Ázsiának minden népére alkalmazták. A tulajdonképi finnek, vagy mint ők nevezik magukat, a „suomalaiset“, suomibeliek, azaz (németek szerint) mocsáros vidékek lakói<sup>1)</sup>, Finnland<sup>2)</sup> tartományait s az arkhangeli és oloneci kormányzóságoknak egyes részeit lakják. Számukat 1.521,515-re teszi. A finn nemzet az egész népcsaládnak legelőbbre haladott ága, és — a magyarokat kivéve — az egyedüli finn népfaj, mely igényt tarthat egy helyre a világnak művelt és művelő nemzetei között. Irodalmuk és mindenek fölött népköltészetük bizonyítékát adja magas fokú értelmi fejlettségüknek olyan időkben, melyeket mythikusoknak nevezhetünk, és olyan vidékeken, melyek a költői érzelmek tüzének jobban kedveztek, mint mostani hazájuk — ez az utolsó menedék, melyet Európa adhatott

<sup>1)</sup> (De v. ö. *Nyelvtudományi közlemények* V. köt. 289. 1.)

<sup>2)</sup> Az előtt Svédországhoz tartozott, de 1809 óta Oroszországhoz van csatolva.

nekik. Epikus énekeik élnek még a legalsó rendű nép között is, mely szóbeli hagyományból tudja őket, — és megőrizték a tökéletes mértéket s a régibb nyelv vonásait. Ujabb időkben fölébredt a finnek közt a nemzeti érzület, az orosz uralomnak daczára, s az ez által hatalmas lendületet nyert munkálatok Sjögrentől, Lönnrottól, Castréntől, és Kellgrentől igazán meglepő eredményeket termettek. A vének ajkáról leirtak egy epikus költeményt, melynek teljessége és hossza az *Iliáséval* egyező — sőt, ha egy pillanatra el tudnánk felejteni mindent, a mit fiatal korunkban szépnek tanultunk nevezni, szépsége is fölé az *Iliáséval*. Igaz, hogy a finn nem görög, és Väinämöinen nem Homerus. De ha a költő veheti színeit attól a természettől, mely körülveszi, ha festheti azokat az embereket, a kikkel él, akkor a *Kalevala* érdemei hasonlók az *Iliáséhoz*, és a világra szóló nemzeti eposzok közt az ötödik helyre tarthat igényt: az ion énekek, a *Mahābhārata*, a *Sahnameh* s a *Nibelungok* mellett. Ennek a régi irodalmi művelésnek hatalmas befolyása volt a nyelvre. Alakjainak maradandóságot, szavainak hagyományos jellemet adott, úgy hogy első tekintetre szinte kételkedhetnénk, vajon ez a nyelv nem hagyta-e el a ragozó fokot, és nem került-e a hajlítás vagy flexio folyamába, mint a görög vagy a szanszkrit. De ragozó jelleme mégis megmaradt, és nyelvtana a nyelvtani alakulatoknak olyan bőséget mutatja, melyet csak a török s a magyar nyelv mul föltül. Megőrizte — úgy, mint a török és a magyar — a hangvonzatot (vagy hangrendet); ez, mint föntebb láttuk, különös sajátságuk a turáni nyelveknek.

A finnek tájnyelvi változatai a karéliai és a tavasti.

A finnek szomszédságában laknak az észtek. Az észti nyelv a finnel legszorosabb rokonságban áll; két

nyelvjárásra oszlik: a dorpatira (Livlandban) s a reva-lira. Az észteknél is megvannak még egy régi nemzeti költészetnek nagy töredékei; és Dr. Kreutzwald képes volt ezekből egy eposz-féle költeményt összeállítani; czíme *Kalevipoeg*, azaz Kalev fia. Észtország, Lívland és Kurland Oroszországnak három balti tartománya. A finn öböl szigetein nagyobb részt észtek laknak. A társadalomnak magasabb rétegeiben alig értenek és soha sem beszélnek észtül.

A finnek s az észtek családjához kell számítanunk a líveket s a lappokat is. Azonban számuk csekély. Lívland lakossága jobbra észtekből, lettekből, oroszokból és németekből áll. A lívek száma, t. i. azoké, a kik lívül beszélnek, nem több, mint 5000.

A lappok Európának legészakibb részén laknak. Svéd és orosz uralom alatt állanak. Számukat 28,000-re becsülik. Nyelvük újabb időben nagy figyelmet keltett, és Castrén utazásaiban le vannak írva erkölcsök, melyek különösen egyszerűségük és becsületességük miatt érdekesek.

A bolgár ágat a cseremiszek s a mordvinok képezik. Ezek szerte laknak a Volga hosszában szétszórt gyarmatokban, és orosz s tatár nyelvjárások veszik őket körül. Mind a két nyelvnek nagyon mesterséges nyelvtana van; az igék végén a személyragok oly nagy mértékben halmozódhatnak, hogy e tekintetben csak a baszk, a kaukázusi s azok az amerikai nyelvek mulják fölül, melyeket polysynthetikus nyelveknek neveznek.

Ezen népeknek általános „bolgár“ neve nem a dunamelléki Bolgárországtól van véve; ellenkezőleg, Bolgárország kapta nevét (a régibb „Moesia“ név helyett) azon bolgár hadaktól, melyek e tartományt a hetedik században elfoglalták. Bolgár hadak költöztek a Volgá-

tól a Donhoz, egy ideig ott maradtak a Don és Dnieper mellékén az avarok uralma alatt, az után 635-ben a Dunáig hatoltak, és megalapították a bolgár királyságot. Ez megtartotta nevét máig, ámbár a régibb bolgár lakosságot rég magába olvasztotta és elfoglalta helyét a szláv népesség, és mind a kettő török uralom alá került 1392-ben.

A harmadik vagyis permi ág a votjákok, zürjének és permiek nyelvét foglalja magában: ez tulajdonképen csak egy nyelvnek három nyelvjárása. Perm régi neve annak a területnek, mely a keleti hosszúságnak 61. és 76. s az északi szélességnek 55. és 65. foka közt van. A permi néptörzseket nyugot felé üzték az ő keleti szomszédai, a vogulok, s így nyugoti szomszédai, a bolgároknak, közvetlen közelébe szorultak. A votjákok a Vjatka és Kama folyók közt laknak. Észak felé következnek a zürjének; ezek a felső Kama mellékén laknak, keleti részén pedig a permiek. Ezeket dél felől az orenburgi tatárok s baskirok veszik körül, északról a szamojédok, keletről pedig a vogulok, a kik az Urál felől szorultak melléjük.

4 Ezek a vogulok, az osztjákokkal és magyarokkal együtt, képezik a finn családnak negyedik ágát, a tulajdonképeni ugor ágat. 462-ben, Attila hún birodalmának fölroslása után, közeledtek ezek az ugor népségek Európához. Akkor onogur, szaragur és urogoknak nevezték őket, s néhány későbbi orosz krónikában ugry a nevük. Ezek a magyarok elődei, és nem kell őket össze zavarni az ujugurokkal: ez egy régi török népség, melyet már említettünk.

Hogy a magyar nyelv s a finn eredetű nyelvek, melyek a Volgától keletre dívnak, hasonlítanak egymáshoz, az nem ujkori fölfedezés. 1253-ban egy Ruysbroeck

Vilmos nevű pap, a ki a Volgán túl utazott, észre vette, hogy egy paszkatir nevű népfaj, mely a Jaik mellett lakott, ugyanazt a nyelvet beszéli, melyet a magyarok. Ez a nép akkor a régi bolgár királyságtól keletre lakott, melynek fővárosából, a régi Bolgáriból a Volga bal partján, még maradtak kimutatható nyomok Szpaszk romjaiban. Ha ezek a paszkatirok — tehát az ugor népnek az a része, mely a Volgának keleti oldalán maradt — azonosak a baskirokkal, mint Klaproth véli, ebből az következne, hogy később föladták a maguk nyelvét, mert a mai baskirok már nem magyar, hanem török nyelven beszélnek.

A magyar s az ugor-finn nyelveknek egymással való rokonságát nyelvészetileg először Gyarmathi bizonyította be 1799-ben.

Néhány példa elég lesz ezen összefüggésnek föltüntetésére:

Magyar	Cseremisiz
atyá-m	ata-m
atyá-d	ata-t
aty-ja	ata-že
atyá-nk	ata-na
atyá-tok	ata-da
aty-juk	ata-št.

(A nyelveknek rokonsága a nyelvtan hasonlóságán kívül természetesen magába zárja a szókincs nagy részének hasonlóságát. Ide iktatjuk tehát a leglényesebb és legérdekesebb szóegyezéseknek egy részét a finn-ugor nyelvekből:

1. *Fej, fő*: finn *pää*<sup>1)</sup>; észt *pää, pea*; cseremisiz *vuj*; mordvin *pe*; vogul *päng, pong*.

2. *Fül*: lapp *pel'e pä'l'e*; cseremisiz *peleš*; mordvin *pilä*; votják *pel'*; vogul *päl', pel'*.

3. *Szem*: finn *silmä*; észt *silm*; lapp *šalme, šalme*; mordv. *selmä*; zürj. *sin*; votj. *sin*; osztj. *sêm*; vog. *sem*.

4. *Száj*: finn *suu*; észt *sū*; lp. *čuv* (torok); cser. *šu*; osztj. *tut*; vog. *sunt*.

5. *Fog*: f. *pii*; lp. *pane*; cser. *pü*; mordv. *pej*; zürj. *piñ*; votj. *piñ*; osztj. *penk*; vog. *ponk, pong*.

6. *Nyelv*: lp. *ňalme*; cser. *jılme*; osztj. *ňálem*; vog. *ňelm*.

7. *Velő*: f. *ytime-, yty*<sup>2)</sup>; észt *üdi*; lp. *addam, ada*; cser. *vem*; mordv. *uj, ud'eme*; zürj. *vem*; votj. *viđim*; osztj. *vedem, vēlem*; vog. *valem*.

8. *Szív, szül*: f. *sydäme-*; észt *süda*; cser. *šüm*; mordv. *sedi*; zürj. *šölöm*; votj. *šulem*; osztj. *sem*; vog. *sim*.

9. *Epe*: f. *sappi*; észt. *sap*; lp. *sappe*; mordv. *säpä, sepe*; zürj. *sep*; votj. *sõp*.

10. *Vér*: f. *veri*; észt *veri*; lp. *varr*; cser. *vür*; mordv. *ver*; zürj. *vır*; votj. *vır*; osztj. *ver*; vog. *vujr, ür*.

11. *Szár*: f. *sääri* lábszár, észt *sär*; cser. *šulukš* csizmaszár; mordv. *säjär*; osztj. *sur*; vog. *sar* lábszár.

12. *Ideg*: f. *jäntehe-, jänti*; osztj. *jinda, jündex*; vog. *jän, jantu*.

13. *Iz* (membrum): f. *jäsen*; észt *jezemed* glieder; lp. *jäsen*; cser. *ježeng, ežing*, mordv. *äznä, ezne*; votj. *joz*.

14. *Kéz*: f. *kätte-*, nom. *käsi*; észt. *käzi* (tő *käde*) lp. *kät*; cser. *ket*; mordv. *käd'*; zürj. *ki*; votj. *ki*; osztj. *ket*; vog. *kät*.

<sup>1)</sup> (A finnben nincs se *f*, se *b*.)

<sup>2)</sup> (A finnben *y* a. m. ü.)



15. *Víz* (Göcsejben *vizes* helyett így is: *vides*): f. *vete-*, nom. *vesi*; észt *vezi* (tő: *vede*); cser. *vitt*, *vit*, *vid*; mordv. *ved*; zürj. *va*; votj. *vu*; vog. *vit*.

16. *Fa*: f. *puu*; észt *pü*; cser. *pu*; zürj. *pu*; votj. *pu*.

17. *Kő*: f. *kivi*; észt *kivi*; cser. *kü*; mordv. *kev*; zürj. *ki*; votj. *kö*; osztj. *kevi*, *keu*, *kouχ*; vog. *keu*, *kav*.

18. *Jég*: f. *jäd*; észt *jea*, *jetä*; lp. *jägñe*; cser. *ej*, *é*; mordv. *jäj*, *äj*, *ej*, *je*; zürj. *ji*; votj. *ijä*; osztj. *jenk*; vog. *jang*.

19. *Név*: f. *nimi*; észt *nimi*; lp. *nam*; cser. *lüm*, *lim*; mordv. *l'em*; zürj. *nim*; votj. *nim*; osztj. *nem*; vog. *nüm*, *nim*.

20. *Lé, leves*: f. *lieme*; észt *lēm*; lp. *lema*; cser. *lem*; mordv. *läm*; vog. *loam*.

21. *Köz, között* stb., *közép*: f. *keski* *közép*, észt *kesk*, lp. *kaska-*; cser. *kedal* *deréktáj*; mordv. *kesk*, *csipő*, *lággyék*, *kučka* *közép*; zürj. *kežö* *közé*, *kost*, *közép*; votj. *kus* *hüfte*, *kreuz*, *kusip* *küszöb*, *kuspi* *között*; osztj. *kut* *köz*, *kutna* *között*, *kuttep* *közép*; vog. *kvot'l*, *kvät'l* *közép*.

22. *Tél*: f. *talvi*; észt *talv*; lp. *talve*; cser. *tele*; mordv. *l'ala*, *tele*; zürj. *tö*; votj. *tolalt*; osztj. *tede*, *tülex*; vog. *täl*, *täl*.

23. *Tolvaj*: f. *sala* *titkos*, *lopva való*, észt *sala*, *sajaja*; lp. *suol*, *suola* *tolvaj*, *suolle* *titkos*; cser. *šola* *tolvaj*; mordv. *salaj*, *sali*; osztj. *tôt'm*, *lolm*, *lopni*, *tôt'ma* *lopva*, *titkon*; vog. *tolmax* *tolvaj*.

24. *Savanyú*: f. *happame-*; észt *happu*; cser. *šopo*, *šapa*; mordv. *šapama*, *šapamo*; zürj. *šom*, *šoma*; vog. *šaum*.

25. *Holló*: osztj. *χūlaχ*; vog. *kullaχ*.

26. *Hosszú*: cser. *kužo*; zürj. *kuž*; votj. *kuz*; vog. *kosđ*.

27. *Kemény*: mordv. *kemä*, *käme* kemény; vog. *kümen* nagy, erősen.

28. *Hal*: f. *kala*; észt *kala*; lp. *kvele*; cser. *kol*; mordv. *kal*; osztj. *χul*; vog. *kul*.

29. *Hal, meghal*: f. *kuole*-; észt *köle*-; cser. *kol*-; mordv. *kuli*-; zürj. *kul*-; votj. *kul*-; osztj. *χal*-; vog. *kal*-.

30. *Hall*: f. *kuule*-; észt *küle*-; lp. *kulle*-; cser. *kol*-; mordv. *ku'e*-; zürj. *kil*-; votj. *kil*; osztj. *χul*-; vog. *χol*-.

31. *Fél* (fürchten): f. *pelkäü*-; észt *pelga*-, *pelg*-; lp. *palle*-; mordv. *pel'e*-; zürj. *pol*-; osztj. *pel*; vog. *pil*-, *pel*-.

32. *Fél* (hälfte, seite): f. *puoli*; észt *pöl*; lp. *pele*; cser. *pēle*, *pel*, *pele*; mordv. *pälä*, *pül*; zürj. *pöv*, *pö*-; votj. *pal*; osztj. *pēlek*; vog. *poäl*.

33. *Kel* (kelni): f. *käy*-, *käv*-; észt *käi*-; lp. *kale*-; mordv. *käl'e*-; osztj. *kil*-; vog. *kual*-.

34. *Men* (menni): f. *mene*-; észt *mine*-; lp. *manne*-; cser. *mi*-; mordv. *mähē*-, *mehe*-; zürj. *mun*-; votj. *min*-; osztj. *men*-; vog. *min*-, *men*-.

35. *Nyel* (nyelni): f. *niele*-; észt. *nēl*-; lp. *ñüle*-; cser. *nel*-; mordv. *nile*; votj. *nil*-; osztj. *ñett*-; vog. *ñal*-.

36. *Nyal* (nyalni): f. *nuole*-; észt *nōli*-; lp. *ñolo*-; cser. *nul*-; mordv. *nola*-; zürj. *ñul*-; votj. *ñul*-; osztj. *ñolij*.

37. *Kér* (kérni): f. *kerjüü*-; észt *kerja*-; zürj. *kor*-; votj. *kur*-.

38. *Mos* (mosni): észt *mösk*-; cser. *mošk*-; mordv. *muške*-; zürj. *misk*-; votj. *mišk*-.

39. *Lő* (lőni): f. *lyö*- ütni; észt *lō*-; cser. *li*- lőni; mordv. *led'e*- kaszálni, beütni (mennykőről), lőni; zürj. *lij*- lőni; vog. *lī*- lőni.

40. *Ad* (adni): f. *anta*-; észt *and*-; lp. *vadde*-, *adde*-; votj. *ud*-.

41. *Alud-* (*aludni, alvó, aluszom*), *álom*; lp. *odealudni*; *odem álom*; cser. *omó álom*; mordv. *udi-, udoaludni, udim, udom álom*; zürj. *un álom*; votj. *um, un álom*; osztj. *ał-, oł- aludni, odam álom*; vog. *olom, ulm álom*.

42. *Él* (*élni*): f. *elű-*; észt *elű-, ela-*; lp. *jele-, ele-*; cser. *il-*; mordv. *erű-*; zürj. *ol-*; votj. *ul*; vog. *alem, alm élet, jelp élő*.

43. *Lev-* (*levő, lenni, leszek*): f. *lie*; észt *lű-*; lp. *le-*; cser. *li-*; zürj. *lo-*; votj. *lu*; osztj. *tiv-*; vog. *tűl- (tűl-)*.

44. *Val-* (*való, vala, volt; vagyok e. h. \* valgyok, mint megyek e. h. megyek, és szem e. h. \* szem*): f. *ole-*; észt *ole-*; lp. *orro-*; cser. *ul-*; mordv. *ul'e*; zürj. *völ-*; votj. *val-*; osztj. *val-*; vog. *ol-*.

*van* = f. *on*, észt *on*, votj. *vañ*.

45. *Viv-* (*vivő, vinni, viszek*): f. *vie-*; észt *vi-*; zürj. *vaj-*; votj. *vaj-, vaıl-, víz-*.

*visel* = f. *vieskele-*.

46. *Tev-* (*tevő, tenni, teszek*): f. *teke-*; észt *tege-*; lp. *takke*; mordv. *tije-, teje-*.

47. *Iv-* (*ivó, inni, iszom*): f. *juo-*; észt *jű-*; lp. *jukke-*; cser. *jű-*; zürj. *ju-*; votj. *ju-*; oszt. *jűnd'- (jűnd-)*; vog. *űj-*.

48. *Ev-* (*evő, enni, eszem*): f. *syű-*; észt *sű-*; mordv. *seve-*; zürj. *űoj-*; votj. *si-*; osztj. *tűv-*; vog. *tű-*.

49. *Ki* (*quis, wer*): f. *ke-, kene-* (nom. *ken*); észt *ke*; lp. *kű, ki*; cser. *kű, kű*; mordv. *ki*; zürj. *kin*; votj. *kin*; vog. *kangű*.

50. *Mi* (*quid, was*): f. *mi-*, észt *mis*; lp. *mi*; cser. *mo, ma*; mordv. *mezű, mez*; zürj. *mij*; votj. *ma*; osztj. *met*; vog. *műt* <sup>1)</sup>)

<sup>1)</sup> (Ezek a szóegyeztetések az angol eredetiben nincsenek meg; de a magyar olvasó közönség bizonyára szívesen fogadja. Főlvételtű-

*A finn osztály négy ágából a számmegnevelők*  
összehasonlító táblája

rokonságuk fokának föltüntetésére

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Ostod ág: Finn . . .	’ykai	kakai	kolme	neljä	viisi	kuusi	seitsemän	kahdeksan	yhdeksän	kymmeen	
”	üks	kaks	kolm	neli	viis	kuus	seitse	kahaksa	ühaksa	kümme	
”	Lapp . . . akt	kuelt	kolm	nelje	vit	kot	čieča	kaktse	oktse	lokke	
Bolgar ág: Oseremisiz	ikte, ik	kok	kum	nil	vit’, viz	kut	šem	kandakš	indekš	lu	
”	Mordvin . . .	ifkä	kafsa	kolma	nilä	vetä	kota	sisem	kafsa	vehka	kämen
Perni ág: Zütjén . . .	ötik	kük	kujm	šol’	vit	kvajt	sizim	kökjams	ökmis	das	
”	Votják . . .	og, odig	kük	kujñ	nil’	vit’	kvat’	sizim	täms	ukms	das
Ugor ág: Osztyák . . .	i, it	kät	χüdem	hëda	vët	χüt	täbet	higelej	arjon	jon	
”	Vogri . . .	äk, äkve	kit, két	köröm	ülle	ät	kat	sät	halalu	antalu	lan
”	Magyar . . .	égy	két	három	négy	öt	hat	hét	nyolcz	kilencz	tíz

Megvizsgáltuk tehát a turáni családnak négy fő osztályát, a tungúz, mongol, törököt és finnt. A tungúz ág legalantabb áll; nyelvtanilag nem sokkal gazdagabb a sínainál, és szerkezetéből hiányzik az az architektonikus rend, mely a sínai nyelvben tapasztalás nélkül összetartotta a nyelv köveit. Ez azonban leginkább a mandsu nyelvre vonatkozik; más nyelvjárások — nem Sínában, hanem a mandsuknak eredeti lakó helyein — éppen most kezdenek nyelvtani alakokat fejleszteni.

A mongol nyelvjárások fölülmulják a tungúzókat, de nyelvtanukban alig tudnak különbséget tenni a különböző beszédrészek között. A mai mongol és tungúz nyelvjárások nyilván most küzdenek szervezettebb nyelvtani életért, és Castrén bizonyítékokat szerzett a szavaknak kezdődő növéséről a burjátok nyelvében s egy Nercsinszk melletti tungúz nyelvjárásban.

Ez azonban csak csekély kezdet, ha összehasonlítjuk a nyelvtani forrásoknak nagy bőségével, melyet a török nyelvek tárnak elénk. Az igeik rendszere a török nyelvekben szinte fölülmulthatatlan. Az ő igeik olyan ágak, melyek leszakadnak a gyümölcsök és virágok nehez terhe alatt. A finn nyelvek előnye inkább az ige-

---

ket a magyar fordító szükségesnek tartotta már csak azért is, hogy a nyelvészeti kutatásoktól távolabb állók is valamennyire meggyőződ-hessenek arról a közel rokonságról, mely a magyar nyelvet a többi finn-ugor, vagy egyszerűbben ugor nyelvekhez fűzi. [A főlisorolt szövegegyezések Budenz Józsefnek *A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szövegegyezések* című munkájából vannak véve, mely 858 ilyen hasonlító cikket foglal magában; részben már a sajtó alatt levő második kiadást használhattuk.] — Ellenben kimaradtak innen az angol kiadásban összeállított ragozó minták, részint, mert nem állják ki egészen a kritikát, részint, mert az avatatlan előtt úgy sincs első tekintetre elég meggyőző erejük.)

alakoknak fogyásában, mintsem szaporodásában áll; de a névragozásban a finn még gazdagabb, mint a török.

~~Ez a négy osztály, a szamojéddal együtt, képezi a turáni családnak északi vagyis uralaltáji osztályát.~~

A déli osztály a tamuli, a gangesi (a Himaláján túli s a Himalája alatti), a lohita, a tái s a maláj osztályból áll <sup>1)</sup>. Ez a két osztály magában foglalja nagyon megközelítőleg Azsiának valamennyi nyelvét, kivéve a sínait, mely szomszéd nyelvjárásaival egyedüli képviselője a gyökeres vagy egytagú foknak.

Néhány nyelv, mint a japáni <sup>2)</sup>, a koreai, a korjások s a kamcsadálók nyelve és a számos kaukázusi nyelv stb. osztályozatlan marad; de valószínű, hogy ezekben megmaradtak a turáni nyelvekkel közös eredetnek némi nyomai, és csak a nyelvészeti kutatások fölfedezéseire várnak.

A harmadik vagyis hajlító fokról nem kell sokat szólnom, mert ennek már megvizsgáltuk szerkezetét, mikor — előbbi fölolvadásainkban — elemeztünk sok szót a szanszkritban, görögben, latinban és egyéb árja nyelvekben. Hajlító és ragozó nyelv között a fő különbség abban a tényben áll, hogy a ragozó nyelvek megőrzik gyökeiknek öntudatosságát, s azért nem engedik, hogy hangbeli romlás érje őket, és ámbár elvesztették ragaik eredeti értelmének tudatát, határozottan érzik a különb-

<sup>1)</sup> Ezeknek csak táblázatos áttekintését adhatom ezen fölolvadásoknak végén, további részletekre nézve a turáni nyelvekről irt levelemre (*Letter on the Turanian Languages*) utasítom az olvasót. A gangesi és lohita nyelveket *bhotija* név alatt foglalják össze.

<sup>2)</sup> Boller bécsi tanár, a ki a bécsi akadémia közleményeiben behatóan fejtegette a turáni nyelveket, nem rég iparkodott megállapítani a japáni nyelvnek turáni jellemét.

séget a jelentős gyök s a módosító elemek között. Nem így a hajlító nyelvekben. Itt a különböző elemek, melyek a szavak összerakásánál alkalmazásba kerülnek, annyira összeolvadhatnak, és annyira változhatnak a hangbeli romlás következtében, hogy a tudóson kívül senki sem tudja észre venni a gyök és rag közötti eredeti különbséget, s csak a hasonlító nyelvész fedezheti föl a határt, mely az alkotó részeket egymástól elválasztja.

Ha tekinti az ember a mi morfológikus osztályozásunknak jellemét, akkor látja, hogy ezt az osztályozást valamennyi nyelvre lehet alkalmazni, s hogy ez által különbözik a genealogikustól. A mi osztályozásunk minden lehetőséget kimerít. Hogyha a nyelvnek alkotó elemei gyökök, praedicatív és demonstratív gyökök, akkor csak is háromféle kombináció lehetséges. A gyökök vagy megmaradnak gyököknek változás nélkül; vagy, másodsor, összeköthetők úgy, hogy egyik meghatározza a másikat és elveszi a maga önállóságát; vagy, harmadsor, egyesülhetnek és összenőhetnek úgy, hogy mind a kettő elveszi önálló jellemét. A szó szerkesztésekben alkalmazott gyököknek száma nem tesz különbséget, s így szükségtelen egy negyedik osztályt fölállítani, melyet néha *polysynthetikusnak* vagy *bekeblezőnek* neveznek, s mely a legtöbb amerikai nyelvet magában foglalja. A míg ezekben a *sesquipedalis* vagy sokszoros összetételekben a jelentős gyök fölismerhető marad, addig a ragozó fokon állanak; mihelyt pedig a végzetek által fölismerhetlenné válik, a hajlító fokhoz tartoznak. Az sem szükséges, hogy különbséget tegyünk *synthetikus* és *analytikus* (összetevő és elemző) nyelvek közt, úgy hogy az előbbiek alatt a régi, az utóbbiak alatt az újabb hajlító nyelveket értsük. Olyan kifejezéseket, a milyen a francia *j'aime* e h. *j'ai à*

*aimer* vagy az angol *I shall do, thou wilt do*, a német *ich werde thun*, lehet *analytikus* vagy *metaphrastikus* alakulatoknak nevezni. De alaki természetükre nézve ezek a kifejezések még hajlítók. Ha elemzünk egy ilyen kifejezést, például ezt: *je vivrai*, azt találjuk, hogy eredetileg ilyen volt: *ego* (szanszkrit *aham*) *vivere* (szanszkrit *gīv-as-e* dat. neutr.) *habeo* (szanszkrit *bhā-vajā-mi*); azaz kapunk olyan szavakat, melyekben a nyelvtani izület majdnem egészen elpusztult, de még sincs egészen elvetve; ellenben a turáni nyelvek a nyelvtani alakokat teljes gyökök összekötésével képezik, s a régi és hasznavehetetlen végzeteket előbb elvetik, mielőtt új alakot szerkesztenek <sup>1)</sup>.

Morphologikus osztályozásunknak végén egy olyan kérdés áll elénk, melyet elkerültünk volna, ha a genealogikus osztályozásra szorítkoztunk volna. A genealogikus osztályozásnál meg kellett vallanunk, hogy még csak bizonyos számú nyelveket csoportosítottak származásuk szerint, s hogy ezért még nincs itt az ideje annak, hogy valamennyi nyelvnek közös eredete kérdését meg lehetne oldani. De ámbár nem részleteztük mind azokat a nyelveket, melyek a gyökeres, a ragozó s a hajlító osztályhoz tartoznak, azt az egyet világos és határozott elvnek állítottuk föl, hogy minden nyelvnek bele kell esni az emberi beszédnek ezen három kategóriája egyikébe. Következetlenség volna tehát, ha tartózkodnánk ezen kérdésnek vizsgálatától, mert ámbár sok nehézséggel van összekötve, a nyelvtudományból nem lehet kizárni ezt a kérdést.

Előbb tisztán és határozottan kell látnunk kérdésünknek mivoltát. A nyelvek közös eredetének kérdése

<sup>1)</sup> *Letter on the Turanian Languages* 75. 1.



nem függ össze szükségképen az emberiség közös eredete kérdésével. Hogyha be lehetne bizonyítani, hogy a nyelveknek különböző eredetük volt, ez által még teljességgel nem kellene föltenni, hogy az emberi fajoknak is különböző volt az eredetük. Mert ha a nyelvet az embernek természetes termékeül tekintjük, akkor fejlődhetett akár különböző időkben és különböző országokban egy eredeti párnak elszórt származékai között; ellenben ha a nyelvet mesterséges találmánynak tartjuk, még kevesebb okunk van azt hinni, hogy minden későbbi nemzedék nem találhatta föl a maga külön nyelvét.

De viszont, ha be lehetne bizonyítani, hogy az emberiségnek valamennyi nyelve egy közös eredetre mutat vissza, ebből sem következnek még az, hogy tehát az emberi nemnek egy pártól kell származni. Mert lehet, hogy a beszéd egy kiváló fajnak volt tulajdona, s hogy ez a történet folyamában közölte a többi fajokkal.

A nyelvtudománynak is, az ethnologia (népismeret) tudományának is nagyon sokat ártott az, hogy úgy összezavarták egymással<sup>1)</sup>. A fajok s a nyelvek osztályozásának egymástól egészen függetlennek kellene lenni. Népfajok megváltoztathatják nyelvüket s a történelemben több példát találunk arra, hogy egyik faj elfogadta egy másik faj nyelvét. Beszélhet tehát egy faj különböző nyelveken és beszélhetnek egy nyelven különböző fajok; úgy hogy semmi esetre sem sikerülhet a fajok s a nyelvek osztályozását öszhangzásba hozni<sup>2)</sup>.

---

<sup>1)</sup> V. ö. ezen pontra nézve egy kitünő cikket Huxleytől, a *Fortnightly Review* 1866. évi folyamában.

<sup>2)</sup> Az ellenkező nézetet — hogy t. i. az emberi nem különböző fajainak genealogikus osztályozása, egyszersmind a most világ

Másodszor a nyelvek közös eredete kérdésének semmi összefüggése sincs azon adatokkal, melyeket az ó szövetség foglal magában az embernek teremtésére s a patriarkák genealogiájára vonatkozólag. Hogyha kutatásaink oda vezetnek bennünket, hogy föl kell tennünk az emberiség nyelveinek többféle eredetét: az ó szövetségben nincs semmi olyan, a mi evvel a nézettel ellenkeznék. Mert jóllehet a zsidók azt hitték, hogy egy ideig egy nyelv és egyféle beszéd volt az egész föld kerekiségén, már régen kimutatták jeles papok, különösen az amerikai nyelvekre vonatkozólag, hogy új nyelvek keletkezhetnek későbbi időkben is. Ha ellenben arra a meggyőződésre jutunk, hogy valamennyi nyelvet vissza lehet vezetni egy közös forrásra, akkor soha sem gondolhatunk arra, hogy az ó szövetség genealogiáit átvigyük a nyelvek genealogikus osztályozására. Az ó szövetség genealogiái a vérségi viszonyokra vonatkoznak, nem a nyelvre; minthogy pedig tudjuk, hogy egy-egy nép sokszor fölcserélte nyelvét más nyelvvel a nélkül, hogy nevét elcserélte volna, nyilván lehetetlen, hogy az ó szövetség genealogiája összeessék a nyelvek genealogikus osztályozásával. Hogy lehetőleg el legyen kerülve az eszmék zavara, inkább tartózkodni kellene tőle, hogy ne alkalmazzuk a nyelvek rokonsági viszonyaira ugyanazokat a neveket, melyek a bibliában a vérrokonságot jelölik. Az előtt szokás volt *jáfeti*, *khámi* és *sémi* nyelvekről beszélni. Az első nevet most az *árja* névvel helyettesíthetjük, a másodikat *afrikai* névvel; és ámbár a harmadikat még megtartottuk, a tudományos definitio egé-

---

szerte élő nyelveknek is legjobb osztályozását szolgáltatná — védelmezi Darwin, *Origin of Species* 422. l.

szen más értelmet helyez bele, mint a milyent a biblia tulajdonítana neki. Jó ezt eszünkben tartani, hogy ne csak azoknak tudjunk megfelelni, a kik a bibliát folyton olyan nyilakkal támadják meg, melyekkel el nem találhatják, hanem azoknak is, a kik olyan fegyverekkel védik, melyeknek forgatásához nem értenek, s hogy így elháríthassuk mind azt, a mi a nyelvtudományt zavar-talan fejlődésében gátolhatná.

Vizsgáljuk most elfogulatlanul a kérdést, melyet fölvetettünk. A kérdés — vajon valamennyi nyelvnek közös eredete lehetséges-e — természetesen két részre oszlik: alakira s anyagira. Ez uttal csak az alaki részszel foglalkozunk. Vizsgáltuk mind a lehető alakokat, melyeket a nyelv fölvehet, és most az a kérdés: Meg lehet-e egyeztetni evvel a három különböző alakkal, a gyökeres, a ragozó s a hajlító alakkal, azt a föltevést, hogy az emberi nyelveknek egy közös eredetük van? — Én határozottan azt felelem: meg lehet.

A fő ellenvetés, melylyel a nyelveknek közös eredete találkozott, az, hogy soha egytagu vagyis gyökeres nyelv nem lépett az agglutináló vagyis ragozó fokra, és hogy agglutináló vagyis ragozó nyelv soha sem emelkedett a hajlító fokra. A sinai nyelv — azt mondták — most is az, a mi elejétől fogva volt; soha sem termelt agglutináló vagy hajlító alakokat; a turáni nyelvek közül is egy sem adta föl a ragozó foknak megkülönböztető vonását, t. i. gyökeinek épségét.

Erre azt feleljük: minden nyelv, mihelyt egyszer megállapodik, megtartja ugyan azt az alaki jellemet, mely megvolt neki, mikor először nyert egyéni vagy nemzeti létet, de ki lehet mutatni, hogy azért még nem veszti el erejét olyan grammatikai alakok termelésére, melyek magasabb fokra tartoznak. A sínaiban, külö-

nösen a sínai nyelvjárásokban találjuk már is nyomait az agglutinationak. Az a *li* locativ-jelölő, melyet az elébb említettem, már pusztá névutóvá gyöngült, s a mai sínai már nem is sokkal jobban tudja, hogy *li* eredetileg „bel“-t, belső részt jelentett, mint a turáni ember az ő ragainak eredetét<sup>1)</sup>. A sínai nyelvjárásokban még gyakrabban fordulnak elő agglutináló alakok. Így a sangaj nyelvjárásban *vo* annyi mint „mond, beszél“, tehát ige; ellenben *voda* annyi mint mondás, szó. Ebből már alakult egy genitivus *voda-ka*, egy dativus *pela voda*, egy accusativus *tang-voda*<sup>2)</sup>. A ragozó nyelvekben pedig hajlítás nyomaira találunk. Így a tamilban a *tūngu* „aludni“ ige nem tartotta meg teljes épségét ebben a származékában: *túkkam* „alvás“, és magát a *tūngu* igét

<sup>1)</sup> Stanislas Julien megjegyzi, hogy az a számos összetétel, melyet a sínai nyelv fejlesztett, bizonyítja, milyen messze terjedő hatása van e nyelvben az agglutinatio elvének. A sínai nyelvben ugyanis minden hangalaknak sokféle jelentése van; már most, hogy elkerüljék a kétértelmőséget, az egyik szóhoz sokszor egy másikat függesztenek, mely amavval megegyezik abban a különös jelentésben, melyet a beszélő akar neki adni. Például:

<i>chi-youen</i> (kezdet-eredet)	a. m.	kezdet
<i>ken-youen</i> (gyökér-eredet)	„	kezdet
<i>youen-chi</i> (eredet-kezdet)	„	kezdet
<i>mei-miai</i> (szép-jeles)	„	szép
<i>mei-li</i> (szép-csinos)	„	szép
<i>chen-youen</i> (bájos-kedves)	„	szép
<i>yong-i</i> (könnyü-megtehető)	„	könnyen
<i>tsong-yong</i> (engedni-könnyü)	„	könnyen.

Ha a sínai azt akarja mondani „dicsekedni“, akkor azt mondja *king-koua*, *king-fa* stb., pedig mind a két szó egyet jelent.

Azonban az utána-vetésnek ezt a sajátosságos rendszerét még nem lehet szorosban véve agglutinationak nevezni.

<sup>2)</sup> *Turanian Languages* 24. l.

is úgy látszik vissza lehet vezetni az egyszerűbb *tu* gyökre, mely a. m. leterülni, függni, aludni.

Ezeket a példákat sok mással lehetne szaporítani, s csak azért említettem őket, hogy megmutassam, hogy nincs épen valami nagyon különös abban, hogy minden nyelv olyan szívóssággal ragaszkodik ahhoz a nyelvtani fokhoz, melyet első megállapodásakor elért. Ha egy család vagy egy néptörzs vagy egy nemzet már hozzá szokott, hogy gondolatait egy nyelvtani rendszer szerint fejezze ki, ez az első minta megmarad és minden nemzedékkel jobban megerősödik. De míg a sínai nyelv megállott és hagyományos lett ebben a legkezdetlegeseb alakban a gyökeres fokon: egyéb nyelvjárások áthaladtak ezen a fokon, a nélkül, hogy elvesztették volna hajlékonyságukat. Ezek csak akkor állapodtak meg valamennyire s akkor lettek hagyományosak és nemzetiek, mikor már az illető népek meg tudták becsülni a ragozás előnyeit. Ha egyszer ezt az előnyt megértették, az a néhány alak, melyben először mutatkozott az agglutinatio, azon analogia érzékénél fogva, mely a nyelvben megvan, csak hamar ellenállhatatlanul terjesztette az agglutinatio hatását. Azok a nyelvek, melyek e fokon állottak meg, hasonló szívóssággal ragaszkodtak az után a ragozás rendszeréhez. A sínai ember alig tudja fölfogni, hogyan lehetséges olyan nyelv, melyben nem jelentős minden egyes szótag; a turáni megveti az olyan nyelvet, melyben nem mutatja világosan minden egyes szó a maga gyökeres, jelentős elemét; ellenben a kik a hajlító nyelvekhez vannak szokva, azok épen arra a nyelvtani rendszerre büszkék, melyet a sínai s a turáni megvetéssel illetne.

Maga tehát az a tény, hogy a nyelvek, ha egyszer megállapodtak, nem szokták megváltoztatni nyelvtani

szerkezetüket, még nem érv a mi elméletünk ellen, hogy t. i. minden hajlító nyelv egykor ragozó volt, és hogy minden ragozó nyelv valamikor egytagu volt. Elméletnek nevezem, de több ez, mint elmélet, mert ez az egyedüli lehetséges út, melyen a szanszkritnak s akár-mely más hajlító nyelvnek tényeit meg lehet magyarázni. Ha a nyelvnek alaki oldalát vesszük tekintetbe, el nem kerülhetjük azt a következtetést, hogy a mi most *hajlító*, az előbb *ragozó* volt s a mi most *ragozó*, az eleinte *gyökeres* volt. A nyelvnek nagy folyama számtalan nyelvjárásokban folyt és változtatta nyelvtani színezetét, mikor időről időre a gondolatnak új lerakódásain haladt át. A különböző csatornák, melyek a fő folyamtól elágaztak és megálltak, megüledtek, vagy, ha úgy tetszik, irodalmiak és hagyományosak lettek, örökre megtartották azt a színezetet, mely a fő folyóé volt akkor, mikor elváltak tőle. Ha a gyökeres fokot fehérnek, a ragozót vörösnek s a hajlítót kéknek nevezzük, akkor nagyon jól megérthetjük, miért van az, hogy a fehér csatornák alig mutatnak egy vörös vagy kék cseppet, vagy hogy a vörös mellékágakban alig látjuk árnyékát a kék színnek; ellenben nem fogunk csodálkozni, ha azt találjuk, a mit csakugyan találunk, t. i. hogy a beszédnek vörös ágaiban vannak fehér foltok, s a kék csatornában fehér és vörös foltok.

Észre vehette az olvasó, hogy a mondottakban a nyelvek közös eredetének csak is lehetőségét bizonyítottam, nem pedig szükségességét.

Megmutattam, hogy az emberiség közös eredete kérdésétől egészen független a nyelv közös eredete kérdése, s ezt én olyan kérdésnek tekintem, melyet, a meddig csak lehetséges, nyitva kell tartanunk. Azt hiszem ugyan, ez nem olyan reménytelen kérdés, mint a vilá-

gok többségének a kérdése, melyről újabb időben annyit irtak, de evvel is egészen olyan módon kell elbánni. Minthogy érzékileg nem lehet bebizonyítani, hogy a bolygóknak vannak lakosaik, tehát czélszerű annak a lehetetlenségét bebizonyítani, hogy nincsenek lakosaik. Ép így megfordítva, ha azt akarja valaki bizonyítani, hogy a bolygók lakatlanok, akkor azt kell bizonyítania, hogy az ellenkező lehetetlen. Mihelyt az egyik vagy a másik tétel be van bizonyítva, a kérdés azonnal meg van oldva; mind addig pedig nyílt kérdésnek kell maradnia, akármilyen megszokott és megszeretett előítéletünk van a tárgyról.

A nyelvek közös eredete kérdését nem tartom ugyan olyan kétségbeesett problémának, de ragaszkodom ahhoz a nézetemhez, hogy nem szabad valami módon elharmarkodva itélni fölötte. Már pedig a legjelesebb hasonlító nyelvészek irataikban azon nézetre hajolnak, sőt majdnem bizonyos igazságnak tartják, hogy az árja s a sémi nyelvcsalád fölfedezése után, s azon szoros rokonsági viszonyok megállapítása után, melyek a kettőnek tagjait összefűzik, lehetetlen volna már többé megengedni, hogy a nyelvek közös forrásból eredtek. Miután már az ismertető jegyek, melyekkel az árja nyelvek s a sémi nyelvek egységét be lehet bizonyítani, olyan sikeresen meg voltak határozva, nagyon természetes volt, hogy az a körülmény, hogy se a sémi és árja nyelvek egymás közt, se ezek egyéb nyelvekkel összehasonlítva hasonló egyezéseket nem mutatnak, arra vezette az embereket, hogy ezen nyelveknél egymás közt való összefüggésről szó sem lehet. Valami Linné-féle növénytudós, a kinek megvannak határozott jegyei, melyekről megismeri a kökörcsint, hasonló tudattal utasítná vissza az összefüggést a kökörcsin és egyéb virágfajok

között, melyeket az óta ugyanabba az osztályba soroztak, ámbár nincsenek meg rajtuk a kökörcsinnek Linné-féle jegyei.

De bizonyára vannak a nyelvekben is a rokonságnak különböző fokai, úgy mint a természetnek minden más termékében, s a különböző nyelvcsaládoknak, ha nem is mutatják a rokonságnak ugyanazon jeleit, melyek tagjaikat összefűzik egymással, nem kellett szükségképen elejétől fogva egymástól idegeneknek lenniök.

Megvallom, valahányszor újra meg újra láttam használva azt az érvet, hogy többé nem lehet a nyelveknek közös eredetéről beszélni, mivelhogy a hasonlító nyelvészet bebizonyította, hogy különböző nyelvcsaládok vannak: mindig éreztem, hogy ez nem lehet igaz, hogy ez minden esetre túlzás.

Ha a kérdést jól szemügyre vesszük, ilyen alakot ölt: *„Hogyha azt állítja valaki, hogy a nyelveknek különböző kezdeteik voltak, akkor be kell bizonyítani annak a lehetetlenségét, hogy a nyelvnek egy közös eredete volt.“*

Az árja és sémi nyelveknek közös eredetére nézve ilyen lehetetlenség eddigelé nincsen megállapítva; ellenkezőleg a nyelvtani alakoknak elemzése mind a két családban sok nehézséget elhárított és legalább is érthetővé tette, hogy azonos vagy nagyon hasonló eszközökkel két ember vagy két család vagy két nemzet hogyan fejleszthetett idő jártával oly annyira különböző alakú nyelveket, a milyenek a héber és a szanszkrit.

De még nagyobb világosságba helyezte a nyelvnek alakulása és változása folyamát más nyelvek tanulmánya, melyek nem függenek össze a héberrel vagy a szanszkrittal, s melyek szemünk elé tárják azon nyelvtani alakoknak (itt a nyelvtanit a szónak legtágabb értelmében vesszük) növést, melyeket az árja és sémi családokban



csak is mint megalakultakat, nem pedig alakuló félben ismerünk, hanyatlásukban, nem pedig teljes életükben, hagyományból, nem pedig tudatos és szándékos használatból: a turáni nyelveket értem. A nyomok, melyek ezeknek a nyelveknek egymáshoz való eredeti rokonságát bizonyítják, sokkal gyérebbek, mint a sémi vagy az árja családban, de szükségképen ilyenek. Az árja és sémi nyelvcsaládokban az agglutinatio folyamatja, mely egyedül hozhat létre nyelvtani alakokat, egykor megszűnt, ez pedig csak vallási vagy politikai okok miatt történhetett. Ugyanazon hatalommal, melylyel a haladó művelődés fölemészti a sokféle tájnyelvet, melyekben a maga természetében mutatkozik minden élő nyelvjárás, az első politikai vagy vallási központosítás szükségképen véget vetett az agglutináló beszéd buja fejlődésének. Sok lehetséges alak közül egy lett népszerű és használatos minden szóra, minden nyelvtani kategóriára; és a költés, a törvény s a vallás segítségével irodalmi vagy politikai, állami nyelv keletkezett, melyhez az után nem kellett többet hozzá tenni; az ilyen nyelv nem sokára — t. i. mikor már alakai elemei nem voltak többé tudatosak — már csak a hangbeli romlásnak volt alávetve, de képtelen volt belülről való újjáéledésre. Szükséges ilyen forma ősrégi központosítást föltennünk az árja s a sémi családban, mert csak így magyarázhatjuk meg az egyezéseket a szanszkrit s a görög ragok között, melyek se görög, se szanszkrit anyagból nem képződtek, de még azonosak mind a két nyelvben. Ebben az értelemben nevezem én e nyelveket politikai vagy állami nyelveknek, és nagyon helyesen jegyezték meg, hogy az e családokba tartozó nyelveknek nem csak az által kell bebizonyítani tudni rokonságukat, hogy közösen osztoz-

nak abban, a mi rendes és érthető, hanem az által is, a mi rendhagyó, érthetetlen és holt a nyelvben.

Ha nem áll be az ilyen központosítás, a nyelveknek — ha ugyanazon anyagokból alakultak is és eredetileg azonosak voltak — szükségképen szét kellett ágazniok abban, a mit mi dialektusoknak nevezhetünk, nyelvjáráásoknak, de egészen más értelemben, mint a milyen nyelvjáráásokat a politikai nyelvek későbbi korszakaiban találunk. Az agglutinatio folytatódni fog minden egyes nemzetségben, s az olyan alakokat, melyek értetlenekké válnak, könnyen helyettesíthetik új és érthetőbb szerkesztmények vagyis összetételek. Ha a névnek esetei névutók segítségével alakultak, új névutók kaphatnak föl, mihelyt a régiek elavultak. Ha az igeragozás alakjai névmásokkal készültek, új névmások kerülhetnek használatba, mihelyt a régiek nem elég világosak és érthetőek.

Lássuk már most azt a kérdést: milyen egyezéseket találhatunk agglutináló dialektusokban is, melyek egymástól elválva, lassankint megállapodottabb jellemet öltenek? Nekem úgy látszik, csak olyan egyezéseket találhatunk bennük, a milyeneket Castrénnek és Schott-nak sikerült fölfedezni a finn, török, mongol, tungúz és szamojéd nyelvekben; és a milyeneket Hodgson, Caldwell, Logan s én magam mutattunk ki a tamuli, gangesi, lohita, tái és maláj nyelvekben. Ezeknek az egyezéseknek főképen a nyelvnek gyök-anyagára kell vonatkozni, vagy pedig azokra a beszédrészekre, melyeket legnehezebb megalkotni — azaz: a névmásokra, számnevekre és viszonyszókra (praepositio, postpositio). Ezek a nyelvek alig fognak valaha megegyezni abban, a mi rendhagyó vagy anorganikus, mert szervezetük mindig háttérbe szorítja azt, a mi tisztán alaki és érthetetlen

kezd lenni. Sokkal meglepőbb az, ha még fedezhetünk föl a turáni nyelvek közös szókincsében egyezményes (konvencionális) jelentésű szavakat, mint ha azt látjuk, hogy legtöbb szavuk és alakjuk mindegyikben sajátos. Azonban ezeket az egyezéseket számba kell venni azoknak, a kik tagadják a turáni nyelveknek közös eredetét, és be kellene bizonyítaniok, hogy vagy véletlenség, vagy pedig utánzó ösztön eredményei, mely az emberi szellemet mindenütt ugyanazon onomatopoeikus alakulatokra vezette. Ezt még senki sem tette meg, és bizony bizony ember legyen, a ki boldogulni akar vele.

Rám nézve különösen azért volt érdekes a turáni nyelvcsaládot tanulmányozni, mert itt volt alkalom látnom, mennyire térhetnek el, és válhatnak különbözőkké olyan nyelvek, melyekről fölteszik, hogy közös forrásból eredtek, a nyelvjárási tényészetnek korlátlan hatása következtében.

Egy levélben, melyet barátomhoz, néhai Bunsen báróhoz intéztem s melyet ő *Outlines of the Philosophy of Universal History*<sup>1)</sup> című könyvében (I. köt. 263—521. l.) közölt, czélul tűztem ki magamnak, a mennyire tőlem telt, nyomozni azokat az elveket, melyek a ragozó nyelveket alakulásukban vezették, és kimutatni, mennyire különbözhetnek egymástól a nyelvek nyelvtanukban és szótárukban, úgy, hogy mégis rokon nyelvekül lehet őket tárgyalni. Feleletül arra az állításra, hogy ez lehetetlenség, megkísértettem az említett levélnek negyedik, ötödik és hatodik szakaszában megmutatni: *hogyan* volt lehetséges,

---

<sup>1)</sup> Ezek az *Outlines* Bunsen *Christianity and Mankind* cz. munkájának (7 kötetben) III. és IV. kötetét képezik (London 1854. Longman) és külön is kaphatók. (Hunfalvy Pál ismertette a *Nyelvtudományi közlemények* II. kötetében.)

hogy egy közös alapból kiindult nyelvekből annyira különböző nyelvek lehettek, a milyen a mandsu meg a finn, a maláj meg a sziámi, és hogy mégis rokon nyelvekűl lehet őket kezelni. És minthogy azt tartom, hogy ez az agglutinatio az egyedüli érthető eszköz, melylyel a nyelvnyelvtani szerkezethez juthat és átléphet azon a korlátton, melynél a sínai nyelv növése elakadt: jogosnak éreztem a turáni nyelvek alakulásából levont elvet az árja és sémi nyelvcsaládokra is alkalmazni. Ezeknek is át kellett haladniok az agglutináló fokon, s csak ebből a korból magyarázhatjuk meg a későbbi árja és sémi nyelvcsaládnak lassanként való eltérését. Ha tudjuk okát adni a mandsu és a finn nyelv különbözőségének, akkor megmagyarázhatjuk a héber s a szanszkrit közötti távolságot is. Igaz, hogy nem ismerjük az árja nyelveket agglutináló korszakukban; de hogy akkor mi volt, azt következtethetjük, ha látjuk, hogyan közelednek lassan-lassan olyan nyelvek, minő a finn és a török, az árja jellemhez. Annyira haladt már a török nyelv a hajlító alakok felé, hogy Ewald a synthetikus nevet követeli számára, pedig ezt a nevet akkor adja az árja és sémi nyelvekre, mikor már meghaladták az agglutináló fokot és belekerültek a hangbeli romlás és bomlás processusába: „A török nyelvnek sok alkotó részei“, azt mondja, „ámbar eredetileg, mint minden nyelvben, kététség kívül önálló szók voltak, pusztá magánhangzókká rövidültek, vagy egészen elvesztek, úgy hogy előbbi megvultukat csak azon változásokból következtethetjük, melyeket a szó testén eredményeztek. *Göz* szemet tesz, és *gôr* látni; *is* tett, és *it* tenni; *îc* belső rész, és *gîr* belépni“<sup>1)</sup>. Sőt annyira megy, hogy némely alaki elemekről a törökben azt mondja, hogy közösek az árja nyelv-

<sup>1)</sup> Göttingische gelehrte Anzeigen 1855. 298. l.

családdal, hogy tehát ezek az elemek csak oly korszakból valók lehetők, mikor még mind a kettő agglutináló gyermekkorában volt. Ilyen például *di* a mult idő jelölője; *ta* a szenvedő alakú mult részeshűlő képzője; *lu* melléknévképző stb.<sup>1)</sup> Ez több, mint a mit én állítani mernék.

Ha tehát e szempontból a nyelvnek agglutinatio által való fejlődését a belülről-fejlődésnek ellentétéül tekintjük, alig szükséges mondanunk, hogy, ha a turáni nyelvcsaládról beszélek, a „család“ szót más értelemben használom, mint a milyenben az árja s a sémi nyelvekre nézve szokás. A turáni nyelvekről irt levelemben — mely olyan erős támadásokat szenvedett azok részéről, a kik a nyelveknek és az emberiségnek különböző kezeteiben hisznek — ezt ismételve kifejtettem és inkább a *csoport* szót használtam a turáni nyelvekre, hogy lehetőleg világosan kifejezzem, hogy a török s a mandsu, a tamil s a finn közti rokonság különbözik, még pedig nem csak fokban, hanem minőségben is, a szanszkrit s a görög közti rokonságtól. „Nem lehetne állítani“, azt mondtam (216. l.), „hogy ezek a turáni nyelvek egymásnak olyan rokonai, mint a héber az arabnak, a szanszkrit a görögnek.“ „Ők egy közép pontból szétágazó sugarak, nem pedig egy közös szülőnek gyermekei.“ És még nem állanak egymástól olyan távol, mint a héber és szanszkrit, mert egyikük sem lépett még a növésnek vagy romlásnak azon új stádiumába, melyen a szanszkrit meg a héber áthaladtak, mióta megállapodtak és egyéni, nemzeti nyelvek lettek.

Értekezésemnek tehát tulajdonképen a védelem volt tárgya. Meg akartam benne mutatni, milyen elhamarkodott ítélet az, ha az emberi nyelvek történetében kü-

<sup>1)</sup> U. o. 302. l. jegyzet.

lönböző önálló kezdetekről beszélnek, mielőtt csak egy érvvel meg volna állapítva ezen föltevésnek szükségesége. A nyelvek közös eredetének lehetetlenségét még soha senki nem bizonyította be; de hogy elhárítsam azt, a mit a nyelvek közös eredete elméletét gátló nehézségeknek tekintettek, kötelességemnek tartottam gyakorlatilag s maguknak a turáni nyelveknek történelme által megmutatni, hogy az ilyen elmélet lehetséges, vagy — mint egyetlen egy helyen mondtam — valószínű. Megkísértettem bebizonyítani, hogy a turáni családnak egymástól legtávolabb álló tagjai is, — az egyik Ázsiának északi, a másik déli szélén: — a *finn* és *tamul* ágak, megőrizték nyelvtani szerkezetükben a régibb egység nyomait; és ha leghatározottabb ellenfeleim bevallották, hogy bebizonyítottam, hogy Indiának brahmán-előtti vagyis *tamul* lakóinak nyelve a turáni családhoz tartozik, alig ha el nem kerülte figyelmüket, hogy, ha bizonyításomnak legszűkebb pontját helyben hagyják, ebbe a többi mind bele van foglalva, ebből a többi mind szükségképpen következik.

De én nem irtam értekezésemnek utolsó fejezete fölé azt, hogy „A nyelvek közös eredetének szükségességéről“ beszélek, hanem csak „lehetőségéről“; és az ellenkező párt nézeteire felelve, védelmemet a következő két cikkbe foglaltam össze:

## I.

„Semmi sem kényszerít bennünket arra, hogy a turáni, sémi és árja nyelvágaknak *anyagi* elemeire nézve különböző, önálló kezdeteket tegyünk föl: sőt lehet még most is kimutatni olyan gyököket, melyek különböző változásokkal használatban maradtak mind a három ágba folyton, legelső különválásuk óta.

II.

„Semmi sem kényszerít bennünket, hogy különböző kezdeteket tegyünk föl a turáni, sémi és árja nyelveknek alaki elemeire nézve; és ámbár lehetetlen az árja nyelvtani rendszert a sémitől leszármaztatni, vagy a sémit az árájától, tökéletesen érthető, hogyan keletkeztek a különböző ázsiai és európai nyelvtani rendszerek, akár egyéni befolyások következtében, akár a beszédnek folytonos működése közben való kopása és fogyása következtében.“

Ezen két cikknek magukból a szavaiból lehet látni, hogy célom ez volt: tagadni a különböző kezdeteknek szükségességét, és állítani a nyelv közös eredetének lehetőségét. Avval vádoltak, hogy vizsgálódásaim közben az emberiségnek közös eredetében való föltétlen hit felé hajoltam. Nem tagadom, hogy ez a hitem megvolt, és ha ennek a hitnek van szüksége megerősítésre, ezt megtaláljuk Darwinnak a fajok keletkezéséről (*On the Origin of Species*) irt könyvében<sup>1)</sup>. De fölszólítom

<sup>1)</sup> „Itt összefolynak a vonalak, visszamennek a geologiai korszakokba és olyan következtetésekre utalnak, melyek Darwin elmélete szerint elkerülhetetlenek, de aligha kellemesek. Már a legelső lépés, melyet hátra felé teszünk, a szerezcent és a hottentottot vér-rokonainkká teszi; nem mondom, hogy eszünk vagy az irás ennek ellene szólának, de szólhat büszkeségünk.“ — Asa Grey, *Natural Selection not inconsistent with Natural Theology* 1861. 5. l.

„Egy jó hatása már nyilvános: az, hogy az emberi nemek többségének védőivel beláttatja alapjuknak kettős ingatagságát. Ha megengedik, hogy az emberfajok egy nemből valók, elvárhatjuk az ebből folyó következményt is, hogy t. i. egy az eredetük. A kik megengedik, hogy egy nemből valók az emberfajok, azoknak azt is meg kell engedniök, hogy erősen kifejezett és állandó fajtákra oszlottak, viszont azok, a kik több vagy számos embernemet vallanak, alig állíthatják, hogy az ilyen nemek a szónak közönséges értelmében eredetiek és természet fölötteiek voltak.“ — U. o. 54. l.

ellenfeleimet: mutassanak ki egyetlen egy kifejezést, melyben a tudomány érveit a theologia érveivel összeavartam. De ha azt mondják, hogy „higgadt megfigyelő soha sem gondolt volna arra, hogy az egész emberiséget egy emberpártól származtassa, ha a Mózes-féle hagyományok nem tanítanak“, akkor legyen szabad azt felelnem, hogy ellenkezőleg, ez a gondolat olyannyira természetes és annyira megegyezik az emberi gondolkodás törvényeivel, hogy, a mennyire én tudom, nem volt nemzet e földön, mely — ha egyáltalában voltak hagyományai az emberiségnek eredetéről — ne származtatta volna az emberi nemet egy pártól vagy éppen egy személytől. Ha tehát a Mózes-féle iratok szerzőjét a természettudomány ítélő széke meg fosztja is az isteni sugallatra tartott igényeitől, joggal követelheti legalább a „higgadt megfigyelő“ szerény czimét; és ha talán lehet bizonyítani, hogy az emberi nemnek természetes egységéről való fogalmában tévedett, ebben a tévedésben osztoznak vele egyéb higgadt nyomozók, mint Humboldt, Bunsen, Prichard és Owen<sup>1)</sup>.

---

<sup>1)</sup> Pott, a polygenetikus dogmának legjelesebb védője, annak szükségét, hogy az emberi nemnek és a nyelvnek többféle kezdetét kell megengedni, vitatta a németországi keleti társaság évkönyveiben, IX. 405. *Max Müller und die Kennzeichen der Sprachverwandschaft* 1855; egy ily czimű értekezésben: *Die Ungleichheit menschlicher Racen* 1856; és az *Etymologische Forschungen* új kiadásában 1861.

Más részt különböző tudósoknak önálló nyomozásai mindig jobban-jobban megerősítik nem csak a turáni osztálynak északi és déli ágához tartozó nyelvek szoros rokonságát, hanem a sínaival való összefüggésüket is. S a bizonyítékok, melyeken ez a rokonság alapszik, nem is csupán alakiak vagy nyelvtaniak, hanem a szótár is támogatja őket. Az alábbi levél — Edkinstől, a sínai társalgó nyelv grammatikájának (*A Grammar of the Chinese Colloquial Language*, 2. kiad. Shanghai 1864.)



Az egyedüli kérdés, mely még feleletre vár; ez: Egy és ugyanazon víztömeg árasztotta-e el a beszédnek valamennyi mellék csatornáit? vagy hogy ne beszéljünk képletekben: vajon azonosak-e a gyökök, melyek a

---

szerzőjétől — mutatja, hogy a sínai nyelv régi állapotára vonatkozó nyomozások mennyire földeríthetik a mongol s a tibeti nyelveknek egy közös középpont, t. i. Sína régi nyelve felé való összehajlásukat; ez a nyelv még nem volt megfosztva különböző szóvégi mássalhangzóitól, melyeknek nagy része eltűnt a mandarin nyelvben:

Peking, okt. 12. 1864.

„Most iparkodom összehasonlítani a mongolt s a tibetit a sínaival, és már is némely érdekes eredményekre jutottam.

„I. A mongol szóknak nagy része sínai, talán ötöd része. Az azonosság a mongol szóknak első szótagában mutatkozik, mert ez a gyök. A megfelelés legföltűnőbb a melléknevekben; ezek közül a legközönségebbeknek talán fele azonos gyökű a sínaival: pl. *sain* jó; *begen* alacsony; *ich'i* jobb; *sologai* bal; *chich'e* egyenes; *gadan* külső; *ch'ochon* kevés; *logon* zöld; *hunggun* könnyű. De az azonosság megvan más beszédrészekben is. Ez az azonosság a közös gyökökben, úgy látszik, a töröktatárra is kiterjed: pl. *su* víz; *teñri* ég.

„II. Ha a mongolt a sínaival hasonlítani akarjuk, szükséges, hogy legalább hat századdal hátrább menjünk a sínai nyelv fejlődésében. Mert találunk a közös gyökökben vég betűket, melyek csak a régi sínaiban vannak meg; ilyen pl. a szóvégi *m*. A kezdő betűket is régibb állásponttól kell vizsgálni, nem a mandarin kiejtés szerint. Ha sok szó közös a sínaiban, a mongolban s a tatárban, legalább tizenkét századdal kell visszamennünk, hogy a hasonlításra alkalmas korzakot találjunk.

„III. A mongolban nyoma sincs a hangsúlyozásnak, de határozottan ki van fejlődve a tibetiben. Kőrösi Csoma és Schmidt nem említik. De észrevehető a Pekingben lakó született tibetiek kiejtésén.

„IV. Ha a sínait a tibetivel hasonlítjuk, ép úgy, mint a mongollal való hasonlításnál, a sínainak régi alakját kell alapul venni, számosabb szóvégi mássalhangzójával, s lágy és hehezetes kezdő hangjainak teljes rendszerével. A tibeti számnevek erre eléggé világos példákat nyújtanak.

gyökeres, a ragozó s a hajlító rendszer szerint fűződtek egymáshoz? Hogy e kérdésre felelhesünk vagy legalább átérthesük, csak egy út áll előttünk: vizsgálnunk kell a gyökök természetét és eredetét; akkor az után elértük a legszélső határt, melyhez induktív következtetés útján eljuthatunk, ha az emberi beszéd titkait vizsgáljuk.

---

„V. Mig a mongol a szóknak külsejére nézve hasonlít a sínaihoz, a tibeti közelebb áll hozzá hangbeli szerkezetére nézve, mint hangsúlyozó és egytagu nyelv. Ha egyszer ez így van, nem is kell csodálni, hogy sok szó közös a sínai s a tibeti nyelvben (mert előre is elvárhatjuk). De hogy talán ugyanannyi közös szava van a sínainak a mongollal — hosszú, sok szótagu, hangsúlytalan mongol szavak közt — ez különös körülmény.“

Ugyanezen tárgyra vonatkozó tanulmánya („A sínai és mongol nyelveknek közös eredetéről“) jelent meg Edkinsnek a *Revue Orientale*-ban, Páris, 1865. 56. szám, 75. lap.

L. még Müller M. *On the Stratification of Language* 1868.

---

## KILENCZEDIK FÖLÖLVASÁS.

---

### Az elmélet foka és a nyelvnek eredete.

Tudásunkra nézve az az utolsó, a mi a dolgoknak lényében és keletkezésében első.

*Aristoteles.*

„Ha vizsgáljuk az emberiség történelmét, vagy ha vizsgáljuk az anyagi világ tüneményeit, és nem deríthetjük ki, hogyan *jött* létre valami esemény: sokszor fontos már az is, ha megmondhatjuk, hogyan *jöhetett* létre természetes okok által. Ámbár pl. lehetetlen bizonyossággal meghatározni, micsoda fokokon haladt át bármely egyes nyelvnek alakulása, ha az emberi természetnek elismert törvényei szerint megmutathatjuk, hogy a nyelvnek különböző részei lassanként hogyan keletkezhettek, akkor ez nem csak hogy szellemünket valamennyire kielégíti, hanem egyszersmind megszorítja és gátolja azt az indolens bölcsészetet, mely mindjárt csodát lát minden olyan tüneményben, melyet nem tud megmagyarázni, — akár a természeti, akár az erkölcsi világban.“<sup>1)</sup>

---

<sup>1)</sup> Dugald Stewart. *Works*, III. k. 35. l.

Ez az idézet, melyet egy kittünő skót bölcsésztől vettünk, a legjobb tanácsot adja a nyelvbúvárnak, ha azon kérdést akarja vizsgálni, melylyel ma foglalkozni akarunk, t. i. a nyelvnek eredetét. Ha kivetköztettük is ezt a kérdést abból a zavart és titokszerű látszattól, melyben a régi bölcsészek előtt jelent meg, mégis még legegyszerűbb alakjában is, úgy látszik, túl esik az emberi értelem határain.

Hogyha föladná valaki azt a talányt, hogyan lehetne a szemlélt képeket és valamennyi érzéki benyomást hangokkal kifejezni, sőt hangokban úgy megtestesíteni, hogy gondolatot fejezzenek ki és gondolatot ébreszsenek: akkor valószínűleg olyan bolondnak tartanók a kérdezőt, a ki össze-vissza keveri a legkülönbözőbb dolgokat és a színt hanggá, a hangot gondolatá akarja változtatni<sup>1)</sup>. Pedig ezt a talányt akarjuk most megfejteni.

Világos az, hogy nincsenek olyan eszközeink, hogy *történetileg* megfejlthetnők a nyelv eredetének kérdését, vagy hogy olyan tény gyanánt magyaráznók, mely valamely határozott időben és valamely határozott helyen történt. A történelem csak akkor kezdődik, midőn az emberek már réges régen rendelkeztek a nyelv hatalmával, és még a legeslegrégibb hagyományok is hallgatnak azon mód felől: hogyan jutott az ember legrégibb gondolataihoz és szavaihoz. Kétség kívül semmi sem volna érdekesebb, mint történelmi bizonyítékokból tudni meg pontosan, az első ember hogyan kezdte dadogni első szavait, és így örökre menekülni a nyelv eredetére nézve fölállított elméletektől. De ez az ismeret meg van tagadva tőlünk; és ha ellenkezőleg volna is, alig volnánk

<sup>1)</sup> Herder, idézve Steinthalnál: *Ursprung der Sprache*. 39. l.

képesek megérteni ezen kezdetleges eseményeket az emberek történelmében<sup>1)</sup>. Azt olvassuk, hogy az első ember Isten fia volt, hogy isten saját képére teremtette, hogy a föld porából formálta, és bele lehelte orrába az élet leheletét. Ezek egyszerű dolgok s ilyeneknek is kell vennünk őket; ha okoskodunk fölöttük, lepattan róluk az emberi értelemnek éle. Szellemünk olyan természetű, hogy föl nem foghatja se abszolút kezdetét, se tökéletes végét semminek. Ha próbáljuk úgy gondolni, hogy Isten az első embert gyermeknek tekintette, és hogy ez a gyermek lassanként fejlesztette természeti és szellemi tehetségeit, akkor nem érthetjük meg, hogyan élhetett csak *egy* napig is természet fölötti segítség nélkül. Hogyha ellenkezőleg megkísértjük úgy gondolni, hogy testben lélekben embernyi ember volt mindjárt eleinte: az ok nélküli okozat fölfogása szintén meghaladja értelmünk erejét. Ép így vagyunk a nyelv kezdetével. Olyan theologusok, a kik a nyelvnek isteni eredetet tulajdonítanak, a legveszedelmesebb anthropomorphismusba esnek, ha részletekbe bocsátkoznak azon módot illetőleg, hogy az ő nézetök szerint hogyan állított össze az istenség szótárt és nyelvtant és hogyan tanította rá az első embert, mint valami iskolamester tanítja a süketnémákat. És nem látják, hogy, ha minden föltételük megállana is, akkor is csak azt az egyet magyarázták volna meg, hogyan ta-

---

<sup>1)</sup> „A kutatásnak mind ezen útain, ha messzire haladunk vissza felé, a régibb részletek tekintete mind inkább különbözik azétól, melyen mi most állunk; de minden esetre homályba vész az ösvény, ha visszakisérjük kiinduló pontja felé: nem csak hogy nem látjuk többé, hanem még képzelni sem tudjuk; nem csak gát vagy hasadék, hanem egész örvény választ el bennünket a dolgoknak minden képzelhető kezdetétől.“ — Whewell, *Indications* 166. l.

nulta meg az első ember az ő nyelvét, mikor megkapta készen. Hogy miképen készült az a nyelv, az nagy titok maradna örökre. Viszont némely bölcsészek szerint az első ember, ámbár magára volt hagyva, lassanként kiemelkedett a némaság állapotából és talált szavakat minden új fogalomra, mely lelkében támadt; de ezek a bölcsészek elfelejtik, hogy az ember saját erejéből nem szerezhette volna meg a beszédnek *tehetségét*, pedig ez az embernek olyan megkülönböztető sajátsága<sup>1)</sup>, melyet el nem nyert és el nem nyerhet semmiféle néma teremtmény. Ha némely bölcsészek arra a tényre hivatkoznak, hogy a gyermekek nyelv nélkül születnek és hogy a némaság állapotjából lassanként odáig emelkednek, hogy tökéletesen rendelkeznek az ízlést beszéddel: ez csak azt bizonyítja, hogy az ilyen bölcsészek nem tudják megítélni kérdésünknek valóját és fontosságát. Hiszen nem kívánjuk mi olyasminnek a magyarázatát, hogy hogyan tanulnak meg a madarak röptülni, mert tudjuk, hogy a madarak alkalmas röptető szervekkel jönnek a világra. Azt sem akarjuk nyomozni, hogy a gyermekek hogyan tanulják meg azon különböző tehetségek alkalmazását, melyekkel az embernek teste lelke föl van ruházva. Mi — ha lehetséges — belátást akarunk szerezni az eredeti beszélő tehetségbe; és ha ezt akarjuk elérni, félek, épen olyan haszontalan a gyermekek első dadogását megfigyelni, a milyen haszontalan volna annak az egyiptomi

---

<sup>1)</sup> „Der Mensch ist nur Mensch durch Sprache; um aber die Sprache zu erfinden, müsste er schon Mensch sein.“ W. von Humboldt, *Sämmtliche Werke* III. k. 252. l. — Ezt az érvet behatólag tárgyalja Süssmilch is: *Versuch eines Beweises, dass die erste Sprache ihren Ursprung nicht vom Menschen, sondern allein vom Schöpfer erhalten habe*. Berlin, 1766.

királynak a kísérletét ismételni, a ki két ujon született gyermeket adott át egy pásztornak olyan utasítással, hogy kecskével szoptassa őket, egy szót se szóljon előttük és vigyázzon rájuk, micsoda szót fognak először kiejteni<sup>1)</sup>. Azt mondják, ezt a kísérletet ismételte II. Frigyes, sváb király, továbbá IV. Jakab, skót király és egyike az indiai mogul császároknak<sup>2)</sup>. De ezek a kísérletek semmi világosságot nem derítettek az előttünk álló kérdésre, se arra nézve, hogy megtaláljuk, melyik volt az emberi nemnek legelső nyelve, se pedig arra nézve, hogy felfüzdözzük, mennyiben tartozik a nyelv az embernek természetéhez. Mikor a gyermek beszélni tanul, akkor nem talál föl nyelvet. Ő a nyelvet egészen készen kapja. Készen volt már ez a nyelv ezer évek előtt. Ő a nyelvnek csak használatát tanulja meg, és ha felnőtt, megtanulhatja még egy másodiknak vagy harmadiknak a használatát. Haszontalan volna az a kérdés, hogy talál-nának-e föl nyelvet a gyermekek, ha magukra volnának

---

<sup>1)</sup> Farrar, *Origine of Language*, 10. l.; Grimm, *Ursprung der Sprache*, 32. l. Α βερός szó, melyet a gyermekek állítólag először ejtettek ki és mely a phryg nyelvben kenyeret jelentett, valószínűleg ugyanabból a gyökből való, melyből a német *backen* s az angol *bake* és azt hitték, ez által be van bizonyítva, hogy Phrygia nyelve az emberi nemnek ősi nyelve. Hogy ezek a szerencsétlen gyermekek hogyan jutottak a sült kenyér fogalmához, mely magában foglalja a gabona, malom, kemencze, tűz fogalmát: ezen, úgy látszik, soha sem akadtak fönn Egyiptom régi bölcssei. — Quintilianus nagyon jó különbséget tesz néhány szó kiejtése és a beszélés tehetsége közt: „Propter quod infantes a mutis nutricibus jussu regum in solitudine educati, etiam si verba quaedam emisisse traduntur, tamen loquendi facultate caruerunt.“ — *Instit. Orat.* X. 1, 10.

<sup>2)</sup> Hervas, *Origine degli idiomi* (1785), 147. s köv. l.

hagyva? Lehetetlen, természetellenes<sup>1)</sup> és igazságtalan volna a kísérlet, ha pedig a kísérletet nem ismétlik, akkor egészen értéktelen volna azoknak az állítása is, a kik hiszik, azoké is, a kik nem hiszik, hogy gyermekek találhatnának föl új nyelvet. Annyit azonban tudunk bizonyosan, hogy ha angol gyermeket magára hagynának, soha sem kezdene angolul beszélni, és hogy a történelemben egy példát sem találunk rá, hogy nyelvet ilyenképen találtak volna föl.

Ha belátást akarunk szerezni p. a röptülés tehetségébe, mely jellemző sajátása a madaraknak, legelső teendőnk minden esetre az, hogy össze kell hasonlitanunk a madarak alkotását olyan állatokéval, melyek nem tudnak röptülni, másodszor pedig nyomoznunk kell azokat a föltételeket, melyek a röptülést magát lehetségessé teszik. Épen így kell eljárnunk a nyelvvel is. A beszéd sajátságos tehetsége az embernek; megkülönbözteti az embert minden egyéb teremtménytől. És ha határozottabb fogalmakra akarunk szert tenni a beszédnek valódi természetét illetőleg, akkor első tenni-valónk, hogy az embert összehasonlídjuk azokkal az állatokkal, melyek legközelebb állanak hozzá, s így megkísérítjük felföldözni, mi van benne közös ezekkel az állatokkal, és mi van sajátságos, olyan t. i. a mit egyedül ő benne találunk meg. Mikor már ezt tudjuk, akkor aztán nyomozhatjuk tovább azokat a föltételeket, melyek a beszédet lehetővé teszik. Ha ezt is megtettük, akkor mindent megtettünk, a mi tőlünk telik, ha tekintetbe vesszük, hogy akár

---

<sup>1)</sup> „Cioè a dire, si voleva porlo nella condizione più contraria alla natura, per sapere ciò che naturalmente avrebbe fatto.“ Villari, *Il Politecnico*, I. k. 22. l. — L. még a *Wibhanga Atuwawa* kivonatát, n. 22, 146. l.



milyen csodálatosak a tudás eszközei, melyekkel rendelkezünk, mégis gyöngébbek, hogysem el tudnánk velük hatolni mind azokba a régiókba, melyekbe eljuthatunk képzeletünk szárnyain!

Ha összehasonlítjuk az embert a többi állatokkal, akkor itt nem szükséges abba az élettani kérdésbe ereszkednünk, vajon fokbeli vagy fajbeli különbség van-e a majom teste és az ember teste között. Akár hogyan fejti meg ezt a kérdést a fiziologusok, az minket nem igen aggaszt. Ha egy féreg alkotása is olyan, hogy bámulat fogja el az emberi ést; ha az isteni teremtnök fölfogó tehetségünket messze túlhaladó bölcseségről győz meg bennünket egyetlen pillantás, melyet a legalsó foku állat szerveiben kifejtett végtelen bölcseségbe vethetünk, hogyan mernők bírálni vagy lealacsonyítani a legtökéleteseb szerkezetű teremtményeket, azokat a teremtményeket, melyeknek csak olyan csodálatos az alkotása, mint a magunké? Vajon nem tökéletesebb-e az embernél sok állat sok mindenféle tekintetben? Nem irigyeljük-e az oroszlánnak erejét, a sasnak szemét, minden madárnak szárnyát? Ha volnának épen olyan tökéletes alkotású állatok, mint az ember, sőt még tökéletesebbek is: gondolkodó ember alig fájlalná valami nagyon. Az embernek valódi felsőbbsege egészen más alapon épül. „Megvallom“, azt írja Sidney Smith, „anynyira örvendeztet és büszkévé tesz az emberi nemnek felsőbbsege, — annyira megvetem és kicsinylem minden páviánna, a hányat csak láttam, értelmi tehetségét, annyira bizonyosnak tudom, hogy az a farkatlan, kék majom soha sem fog velünk vetélkedni a költésben, festésben és zenében: hogy nem látom okát, miért ne volnánk igazságosak irántuk, miért ne ismernők el a léleknek azon kevés töredékeit, az értelemnek azon rongyait, melyek

valóban meglehetnek bennük.“ Sidney Smithnek azt a játszóságát, melylyel komoly és szent dolgokat tárgyal, napjainkban sokan hibáztatták; de a humor sokszor biztosabb jele a szilárd meggyőződésnek és tökéletes bizonyosságnak, mint az aggódva őrzött ünnepegyesség.

Ha visszatértünk kérdésünkhöz, senki sem tagadhatja, hogy némely állatokban megvan az izült beszédnek minden fizikai föltétele. Nincs olyan hang az ábécében, melynek a papagáj meg ne tanulná kiejtését<sup>1)</sup>. Azt a tényt tehát, hogy a papagájnak nincsen saját nyelve, az embert az állattól elválasztó *szellemi*, nem *fizikai* különbségből kell magyarázni; és csak is az emberben és az állatban található szellemi különbségek összehasonlítása által remélhetjük, hogy felfödözzük, mi a beszédnek, a nyelvnek nélkülözhetetlen kelleke, olyan kelleke, mely csak is az emberben van meg és semmi egyéb teremtményben széles e világon.

*Szellemi tehetségeket* említettem, és azt hiszem a magasabb foku állatok is igényelhetik nagy részét az ügy

---

<sup>1)</sup> „L'usage de la main, la marche à deux pieds, la ressemblance, quoique grossière, de la face, tous les acts qui peuvent résulter de cette conformité d'organisation, ont fait donner au singe le nom *d'homme sauvage* par des hommes à la vérité qui l'étaient à demi, et qui ne savaient comparer que les rapports extérieurs. Que serait-ce, si, par une combinaison de nature aussi possible que tout autre, le singe eût eu la voix du perroquet, et, comme lui, la faculté de la parole? Le singe parlant eût rendu maette d'étonnement l'espèce humaine entière, et l'aurait séduite au point que le philosophe aurait eu grand' peine à démontrer qu'avec tous ces beaux attributs humains le singe n'en était pas moins une bête. Il est donc heureux, pour notre intelligence, que la Nature ait séparé et placé dans deux espèces très-différentes l'imitation de la parole et celle de nos gestes.“ — Buffon, idézve Flourens-nál 77. l.

nevezett szellemi tehetségeknek. Megvan ezekben az állatokban az *érzés*, a *képzelet*, az *emlékezet*, az *akarát* és az *értelem*; csak hogy az értelmet egyes érzeteknek összehasonlítására, összekapcsolására kell itt szorítanunk. Mind ezeket a pontokat czáfolhatatlan adatokkal lehet bebizonyítani, és ennek világosabb és erősebb bizonyítását, azt hiszem, sehol sem találhatjuk, mint P. Flourensnek egyik legújabb művében: *De la Raison, du Génie, et de la Folie*, Paris 1861. Kétség kívül sokan vannak, a kiket épen úgy rettent az a gondolat, hogy az állatnak van lelke és képes gondolkodni, mint az a „farkatlan kék majom.” De rettegetüknek egészen maguk az okai. Hogyha az emberek olyan szavakat használnak, mint lélek vagy gondolat, a nélkül, hogy világossá tennék maguk előtt és mások előtt, hogy mit értenek rajtuk: akkor ezek a szavak kisiklanak kezünkben s a következmény csak bajt és aggságot szerez. Ha egyenesen csak azt kérdezzük: Van-e az állatoknak lelkük? soha nem jutunk helyes felelethez; mert a *lelket* annyiszor definiálták a bölcsészek Aristotelestől Hegelig, hogy jelenthet mindent és jelenthet semmit. Oly nagy zavart okozott a rosszul értelmezett lélektani műszavaknak gondatlan alkalmazása, hogy azt látjuk: Descartes az állatokat élő gépeknek jellemzi, ellenben Leibniz nem csak lelket, hanem halhatatlan lelket tulajdonít nekik. „Azoknak a tévedése után, a kik Isten létét tagadják”, azt mondja Descartes, „nincs tévedés, mely oly könnyen elcsábíthatna gyöngé lelkeket az erény ösvényéről, mint az a gondolat, hogy az állatok lelke olyan természetű; mint a magunké, és hogy ennél fogva semmi egyébtől nem kell félnünk és semmi mást nem lehet remélnünk, mint a legyeknek vagy a hangyáknak; holott ha tudjuk, mennyire különböznek egymástól, akkor sokkal jobban meg-

értjük, hogy a *mi* lelkünk egészen független a testtől, hogy tehát nem is kell a testtel együtt meghalnia.“<sup>1)</sup>

Ezekben az észrevételekben jeles szellem nyilvánul, csak hogy a bizonyítás fölötte gyöngé. Hogy az állatoknak nincsen emberi lelkük, ebből még nem következik, hogy egyáltalában nincsen lelkük. Ha az állatok lelke nem halhatatlan, ebből még nem következik, hogy az emberek lelke sem halhatatlan; és a *praemissa majort*, az *első előzményt* még soha egy bölcsész se bizonyította be, azt t. i., hogy az állatok lelkét szükségképen elpusztítja és megsemmisíti a halál. Leibniz, a ki az emberi lélek halhatatlanságát erősebb bizonyítékokkal védte meg, mint maga Descartes, azt írja: „Végre arra az eredményre jutottam, hogy az állatok lelke és érzései semmi módon nem ellenkeznek az emberi lelkek halhatatlanságával; ellenkezőleg, semmi sem állapíthatja meg jobban halhatatlanságunk természetességét, mint az a hit, hogy minden lélek végetlen“<sup>2)</sup>.

A helyett, hogy jobban behatolnánk ezekbe a bizonyodalmakba, melyeket főleg a rosszul értelmezett műszavak ingadozó használatának kell tulajdonítanunk, tekintstük egyszerűen a tényeket. Minden előítélet nélküli figyelő meg fogja engedni, hogy

1. Az állatok látnak, hallanak, ízlelnek, szagolnak és tapintanak; azaz hogy öt érzékük van épen úgy, mint nekünk, sem több, sem kevesebb. Éreznek is, észlelnek is — és ezt a pontot Flourens a legérdekesebb kísérletekkel világosította meg. Ha a látó idegnek gyökere ki van véve, akkor a recze a madár szemében

---

<sup>1)</sup> *Discours de la méthode*, V-e partie (10).

<sup>2)</sup> *Opera philosophica*, 1840. 205. l.

többé nem izgatható, a szivárvány hártya nem mozgatható; az állat vak, mert elvesztette az *érző* ideget. Ellenben ha az agyvelő ránczát távolítjuk el, a szem tiszta marad és egészséges, a recze izgatható, a szivárvány hártya mozgatható. A szem épségben van, de az állat nem láthat, mert elvesztette az *észlelő* szerveket.

2. Az állatoknak vannak kellemes és fájdalmas érzeteik. Ha a kutyát verik, jó formán úgy viseli magát, mint egy megfenyített gyermek, ha pedig etetik a kutyát és csirógatják, akkor elégedettségét épen olyan jelekkel mutatja meg, mint valami fiúcska hasonló körülmények között. Mi csak is a jelekből ítélhetünk, és ha bízunk bennük a gyermekeknél, épen úgy kell bennük bízunk az állatoknál is.

3. Az állatok nem felejtenek, vagy — némely bölcsészek így mondanák: — van emlékező tehetségük. Ismerik gazdájukat és ismerik hazájukat; örömet mutatnak, ha megismerik hazájukat; örömet mutatnak, ha megismerik azokat, a kik barátságosan bántak velük, és évekig haragszanak azokra, a kik megsértették őket vagy rosszul bántak velük. Ki ne emlékeznék az Argos kutyára (az *Odysszeiában*), mely annyi évi távol-lét után először ismerte meg Odysseust? <sup>1)</sup>

4. Az állatok tudnak hasonlítani és különböztetni. A papagáj fölvesz egy diót és megint eldobja, a nélkül hogy föltörné. Észrevette, hogy könnyű; ezt pedig csak úgy födözhetette föl, hogy összehasonlította a jó dió súlyát a rossz dióéval. Azt is megtudta, hogy nincsen magva a diónak; ezt pedig csak olyasmi által tudhatta

---

<sup>1)</sup> *Odyssëia* XVII. 300.

meg, a mit a bölcészek büszkén syllogismusnak (azaz következtetésnek) neveznek; t. i. „Minden könnyű dió türes; ez a dió könnyű: tehát ez a dió türes.“

5. Az állatoknak van saját akaratuk. Tanúm lesz mindenki, a ki nyargalt valamikor csökönyös lovon.

6. Az állatok mutatják a szégyenérzet s a büszkeség jeleit. Itt is mindenki, a kinek vadászkutyákkal van dolga, a ki látta, milyen fénylő szemmel teszi oda a kopó a megtalált fogolyt gazdája lábához, vagy hogyan sompolyog el farkával a lába között, ha a vadász rá kiált, egyet ért velem, ha azt mondom, hogy ezek a jelek csak ezt a magyarázatot engedik. A nehézség csak akkor áll be, ha bölcészeti nyelven beszélünk, ha az állatoknak erkölcsi érzelmet, lelkiismeretet, jó és rossz közt különbségtévést tulajdonítunk; és minthogy semmit sem nyerünk ilyen iskolai kifejezésekkel, jobb, ha egészen elkerüljük őket.

7. Az állatok nyilvánítanak szeretetet és gyűlöletet. Vannak hiteles elbeszéléseink olyan kutyákról, melyek gazdájukat sirjáig követték, ott maradtak és nem fogadtak el enni valót senkitől. Abban sincs kétség, hogy némely állatok kilesik az alkalmat, hogy boszút állhassanak azokon, a kiket gyűlölnek.

Ha ezek a tények mind előttünk vannak, és mégis azt mondjuk, hogy az állatoknak nincs érző, észrevevő és emlékező tehetségük, akkor hatalmas bizonyítékokat kell előhozunk, hogy azokat a jeleket, melyeket az állatoknál megfigyelhetünk, egészen másképen lehessen magyarázni, mint az embernél <sup>1)</sup>.

---

<sup>1)</sup> Mind ezt tárgyalja Porphyrius „Az állati eledeltől való tartózkodásról“ irt harmadik könyvében.

Némely bölcsészek azt hiszik, minden meg van magyarázva, ha értelem helyett ösztönt tulajdonítanak az állatoknak. De ha ezt a két szót közönségesen elfogadott értelemben vesszük, bizonyos, hogy nem zárják ki egymást<sup>1)</sup>. Van ösztön az emberben épen úgy, mint az állatokban. A gyermek ösztönszerűleg keresi anyja keblét; a pók ösztönszerűleg készíti hálóját; a méh ösztönszerűleg építi sejtjét. Senki sem fog a gyermeknek fiziológiai ismereteket tulajdonítani azért, hogy épen azokat az izmokat alkalmazza, melyek a szopáshoz szükségesek; a póknál sem fogjuk az erőműtan ismeretét föltételezni, sem a méhnél a mértan tudását, azért, hogy *mi* nem tudók megtenni azt, a mit ők tesznek, ha nem ismernők ezeket a tudományokat. De hát ha széttépünk egy pókhálót és látjuk, hogyan vizsgálja a történt bajt, és az után vagy kétségbe esve ott hagyja művét, vagy próbálja lehetőleg javítgatni?<sup>2)</sup> Itt a szövéis ösztönét bizonyára kíséri a megfigyelés, a hasonlítás, az elmélkedés és az ítélet. Az ösztön — a gépies és az erkölcsi ösztön — erősebb és jobban szembetűnő az állatnál, mint az embernél; de megvan mind a kettőben, úgy, mint az értelemben is mind a kettőnek van része.

Hol van tehát a különbség az állat és az ember között?<sup>3)</sup> Mi az, a mit az ember tud, s a minek jelét

---

1) „The evident marks of reasoning in the other animals — of reasoning which I cannot but think as unquestionable as the instincts that *mingle* with it.“ Brown, *Works* I. köt. 446. l.

2) Flourens, *De la Raison* 51. l.

3) Ha elismerik, hogy „az állatoknak némely szellemi tulajdonságai közösek az emberekével“ . . . „vágy, hajlandóság, emlékezet, egyszerű képzelet vagyis az a tehetség, mely az érzet multját szellemi képekben megújítja, sőt egyszerű, szemléletféle ítélet;“ — „hogyan össze-

sem, nyomát sem találjuk az egész állatvilágban? Habozás nélkül felelek: az egyetlen nagy korlát az állat s az ember között *a nyelv*. Az ember beszél, állat soha egy szót ki nem ejtett. A nyelv a mi Rubiconunk, és semmiféle állat nem fogja ezt átlépni. Ezzel a ténynyel felelünk mi azoknak, a kik fejlődésről beszélnek, a kik azt hiszik, felfödöznek minden emberi tehetségnek legalább nyomait a majmokban, a kik szeretnék fönntartani azt a lehetőséget, hogy az ember csak kegyeltebb állat, diadal-maskodó győztes az életnek ősrégi harcában. A nyelv kézzel foghatóbb valami, mint az agyvelőnek valamelyik ránkza vagy a koponyának valamelyik szöglete. Itt nincs helye szórszál hasogató okoskodásnak, és semmiféle termék fajválás processzusa nem csinálhat jelentős szavakat a madarak énekéből vagy a barmok bögéséből.

De a nyelv csak külső jegy. Hivatkozhatunk rá bizonyításunkban, kibíhatjuk ellenfeleinket, hogy hozzanak föl valamit az egész állatvilágból, a mi a nyelvet megközelíti. De ha ez volna minden, ha az íztült hangoknak érzéseink kifejezésére való alkalmazásánál egyebünk nem volna, a mivel az állatvilág fölötti felsőbbségünket tanúsíthatnók: akkor valóban nem ok nélkül restellhetnők, hogy a gorilla olyan közel van nyomunkban.

---

hasonlítanak és ítélnék“ (*Mem. Amer. Acad.* 8. 118. 1.): akkor ezzel elismerik, hogy az állatok értelme — a mennyiben tudomásunk van róla — valóban úgy működik, mint az emberi értelem; mert a bölcsészek mondják, hogy minden gondolkodást és okoskodást egyszerű ítéletek sorára lehet visszavezetni. És Aristoteles kijelenti, hogy az emlékezés — pedig azt hiszszük, ez sem egyéb, mint „az érzett multnak megújítása szellemi képekben“ — szintén egy neme a következőtésnek (τὸ ἀναμνηστικὸν ἔστιν οἷον συλλογισμὸς τις). Asa Grey, *Natural Selection* etc. 58. 1. jegyzet.



Nem lehet tagadni, hogy, ha nem használhatnak is e célra ízült hangokat, mégis vannak sajátos eszközeik az egymással való közlekedésre. Ha egy czet megsebesül, az egész csapat — habár messzire van is elterjedve — azonnal értesül az ellenségnek közel létééről; és ha a temető dögész vakond-dögöt talál, társaival csak hamar közli felfödözését és nem sokára visszatér *négy* szövetségesével <sup>1)</sup>. Bizonyos az is, hogy a kutyák, amár nem beszélnek, képesek sokat megérteni, a mit mondanak nekik, nevüket és gazdájuk parancsait; sőt más állatok, mint p. a papagájok, ki is tudnak ejteni minden ízült hangot. Tehát, bár csak a bölcsészeti vitára nézve, az ízült nyelv még is bevehetetlen álláspontot adna, de nagyon természetes, hogy saját megnyugvásunkra megkísértsük kitalálni, mi képezi voltaképen állásunknak erősségét; vagy, más szóval, hogy megkísértsük felfödözni azt a belső erőt, melynek a nyelv a külső jegye és nyilvánulása.

E célra legjobb lesz megvizsgálni azoknak a véleményét, a kik a mi kérdésünket más oldalról vették szemügyre; a kik a helyett, hogy az állat és ember közti különbségnek külső és megfogható jeleit keresték volna, inkább a belső, szellemi tehetségeket vizsgálták, és iparkodtak meghatározni azt a pontot, a hol az ember meghaladja az állati értelem korlátait. Ennek a pontnak, ha helyesen meg van határozva, egybe kell esni a nyelv kiinduló pontjával; ha pedig így van, akkor ennek az egybeesésnek meg kell fejtenie azt a kérdést, mely jelenleg foglalkoztat bennünket.

---

<sup>1)</sup> Conscience, *Boek der Natuer* VI. idézve Marshnál 32. l. Még néhány különös példa van összegyűjtve Porphyriusnál „Az állati eledelel való tartózkodásról” irt harmadik könyvében.

Közlök itt egy kivonatot Locke munkájából az emberi értelemről (*Essay concerning Human Understanding*).

Miután megmagyarázta, hogyan képződnek az általános eszmék, hogy p. a szellem, ha megfigyelte ugyanazt a szint a mézben, a hóban és a tejben, ezeket az egyes észleleteket összefoglalja a fehérség általános fogalma alatt, így folytatja Locke <sup>1)</sup>: „Ha lehet is kételkedni abban, vajon bizonyos fokig az állatok is összeköthetik-e és bővíthetik-e ily módon fogalmaikat: annyi, úgy hiszem, bizonyos, hogy az elvonás (abstractio) tehetségéből nincs bennük semmi; hogy az általános fogalmak alkotása tökéletesen elkülöníti az embert az állatoktól, mert ez olyan jeles tulajdonság, melyet az állatok semmiképen el nem érhetnek.“

Ha Lockenak igaza van abban, hogy az általános fogalmak alkotását tekinti különbségtevőnek az ember s az állatok közt, és ha nekünk is igazunk van abban, hogy a nyelvet mondjuk egyetlen kézzel fogható különbségnek a kettő között: ebből, úgy látszik, az következnek, hogy a nyelv annak a belső tehetségnek a külső jele és valósulása, melyet elvonó tehetségnek neveznek, de melyet az egyszerű ész néven jobban ismertünk.

Tekintsünk most vissza előbbi fölolvadásaink eredményeire. Miután mindent megmagyaráztunk, a mit a nyelvnek növésében meg lehet magyarázni, végre, egyetlen megmagyarázhatatlan alkatrésznek, megmaradtak az úgy nevezett *gyökök*. Ezek a gyökök képezték minden nyelvnek alkotó elemeit. Ez a felfödözés sokkal egyszerűbbé tette a nyelv eredetének kérdését. Minden mentségtől megfosztotta a nyelvnek azon elragadt, ábrándos jellemzéseit, melyek mindig előtte járnak a nyelv

<sup>1)</sup> II. könyv, XI. fejezet, 10. §.

isteni eredete bizonyításának. Többet nem fognak beszélni arról a csodálatos műszerről, mely mindent ki bír fejezni, a mit látunk és hallunk és ízlelünk és tapintunk és szaglunk, mely élő képe a világ-egyetemnek, mely alakot ad lelkünk magasztos érzelmeinek és testet ad képzeletünk legfellengzőbb álmainak, mely helyes viszonyban tudja csoportosítani a multat, a jelent és a jövőt, és bevonhat mindent a bizonyosság, a kétség, a véletlen különféle színezetével. Mind ez való igaz, de már nem csodálatos, legalább nem olyan értelemben, mint valami ezer-egy-éji rege. — „Ha a szemlélő szellem“, azt mondja Dr. Ferguson, „összehasonlítja a nyelv haladásának első és utolsó fokait, egészen olyanféle csodálkozást érez, mint valami utazó, a ki észrevétlen haladt föl felé a hegy lejtőjén, felülről aztán mérhetetlen mélységű örvénybe néz alá, és alig hiheti, hogy olyan magasságra természet fölötti segítség nélkül jutott el.“ Né-melyeknek nem is igen tetszik, ha a történelem fonalán megint levezetik őket arról a magas csúcsról. Ő nekik kedvesebb az érthetetlen, a mit csodálhatnak, mint az érthető, a mit csak megérthetnek. De az érett észre nézve vonzóbb a valóság, mint a képzelet, és csodásabb az egyszerűség, mint a bonyolultság. A gyökök nagyon száraz dolognak látszanak egy Goethe költéséhez képest; de van a gyökben valami igazán csodálatosabb, mint valamennyi lantos költeményben a világon.

Tehát mik ezek a gyökök? A mai nyelvekben a gyököket csak tudományos elemzés útján lehet felföldözni és még a szanszkrit nyelvről is azt mondhatjuk, hogy soha sem használt gyököt névszónak vagy igének. De kezdetben így voltak használva a gyökök és a sínai nyelvben szerencsére megvan még példája ennek a kezdetleges gyökös foknak, mely alatta van a nyelv minden

egyéb rétegeinek, úgy, mint a gránit. Az árja *DĀ*, adni, gyök főnévül jelenik meg a szanszkrit *dā-nam*, latin *donum*, adomány, szavakban; igéül a latin *do*, szanszkrit *da-dā-mi*, görög *dī-dō-mi*, adok, szavakban; de a *DĀ* gyök magában sehol sem használatos. Ellenben a sínai nyelvben a *TA* gyök, mint ilyen, használatos főnévül (nagyság), igéül (nagynak lenni), határozóul (nagyon). A gyök tehát nem csupán tudományos úton elvont valami, hanem eredetileg valóságos szónak volt használva. Mi azt akarjuk megtudni: micsoda belső szellemi fokozat felel meg ezeknek a gyököknek mint a nyelv csiráinak?

Két elméletet állítottak föl ezen kérdés megfejtése végett; rövidség kedvéért elnevezem őket *bau-vau* elméletnek és *bú-bú* elméletnek<sup>1)</sup>.

Az első szerint a gyökök hangutánzó, a második szerint önkénytelen indulatszók. Az első elmélet nagyon népszerű volt a tizennyolczadik század bölcsészei közt, és minthogy még most is védi sok jeles tudós, gondosabban meg kell vizsgálnunk. Ezek azt vélik, hogy mikor még néma volt az ember, hallotta a madarak énekét, a kutyák és tehenek hangját, a mennydörgést, a tenger zugását, a haraszt zizegését, a patak csörgedezését s a szellő susogását. Próbálta utánozni ezeket a hangokat, és minthogy utánzó kiáltásait alkalmasaknak

<sup>1)</sup> Sajnálattal veszem észre, hogy ezeken a kifejezéseken több bírálóm megbotránkozott. Azért használtam őket, mert az „onomatopoeikus“ és „interjectionalis“ kifejezések meglehetősen idomtalanok és nem igen világosak. Nem volt célom, hogy ez által gúnyt vagy megvetést mutassak azok irányában, a kik az egyik vagy a másik elméletet tartják — hisz ezek közül némelyek olyan tudósok, a kik iránt a hasonlító nyelvészet terén a legőszintébb tisztelettel vagyok.

találta azon tárgyakra jelölésére, melyektől az illető hangokat eltanulta: ezt a gondolatot tovább fejtette és így fejlesztette ki a nyelvet. Legügyesebben vitatta ezt a nézetet Herder<sup>1)</sup>. „Az ember“, azt mondja ő, „elméledést tanusít, ha lelke ereje oly szabadon működik, hogy az érzeteknek egész tengerében, mely lelkének minden érzékét áthatja, egy hullámot — ha lehet így szólnom — külön választ, megragad, rá irányozza figyelmét és tudata van róla, hogy figyel. Elméledést tanusít, ha a képeknek egész álmából, mely szemei előtt ellebeg, pillanatnyi éberséghez tud jutni, önként egy kép-nél tud időzni, nyugodtabb, higgadt figyelmet tud rá fordítani és egyes jegyeket el tud vonni belőle, úgy hogy megismeri, hogy a mit lát, ez a tárgy és nem amaz. Elméledést tanusít tehát, ha nem csak minden tulajdonságot élénken vagy világosan megismer, hanem egyet vagy többet jellemző tulajdonságnak *elismer*. Az ember lát p. egy bárányt. Mint egy kép megy el szeme előtt. Nem oly szemmel nézi, mint az éhes, szimatoló farkas, nem úgy, mint a vérszopó oroszlán. . . . Mikor az ember megismerkedik a báránnyal, semmiféle ösztön nem zavarja; semmiféle érzék nem ragadja nagyon közel hozzá és nem távolítja el tőle: egészen úgy áll előtte a bárány, a mint érzékei előtt megjelenik. Fehér, szelid, gyapjas, — szemlélődő lelke ismertető jegyet keres; *a juh béget!* a jegy meg van találva. Ez a bégetés megmarad a lélekben, mert ez hatott rá legerősebben, ez külön vált minden egyéb, látott vagy tapintott tulajdonságoktól és legmélyebben hatott. A juh eljön újra. Fehéren, szeliden, gyapjasan; — a lélek nézi, tapintja, el-

<sup>1)</sup> Herder és más bölcsészek nézeteiről a nyelvnek eredetére nézve teljesebb ismertetést találni Steinthalnak hasznos kis munkájában: *Der Ursprung der Sprache*, Berlin 1858.

mélkedik, keresi az ismertető jegyeket — a juh béget, és most fölismeri. „Te vagy a bégető!” azt mondja magában s ezzel *emberi módon* megismerte, mert világosan, azaz ismertető jegyénél fogva ismerte meg és nevezte el. . . . A juhot bégetéséről ismerte meg: ez volt az a jegy, melyet a lélek megragadott s mely a lélekbe határozott fogalmat idézett vissza. — Mi egyéb ez, mint szó? És mi egyéb az egész emberi nyelv, ha nem ilyen szavaknak gyűjteménye?“

Mi erre azt feleljük, hogy vannak ugyan minden nyelvben olyan szavak, melyek egyszerűen hangutánzásból keletkeztek, de ezek szótárunknak nagyon csekély részét teszik. A tudósok különböző véleményen lehetnek arra nézve, hogy hány ilyen szó van a különböző nyelvekben; de akár milyen számmal vannak, nem okoznak nehézséget és nem kívánnak magyarázatot. Ezek játékszerei, nem szerszámai a nyelvnek, és tökéletesen hiú minden olyan törekvés, mely a legközönségesebb és legszükségesebb szavakat hangutánzó gyökökre akarja visszavinni. Maga Herder, ámbár az úgy nevezett onomatopoeiáról való elméletét igen buzgóan vitatta, sőt a jutalmat is elnyerte, melyet a berlini akadémia a nyelv eredetéről szóló legjobb értekezésre kitűzött: életének vége felé nyíltan visszavonta elméletét és kétségbe esve azok közé vetette magát, a kik a nyelv eredetét csodálatos kinyilatkoztatásnak tulajdonítják. Nem tagadhatjuk azt a lehetőséget, hogy nyelv alakulhatott volna utánzás által; mi csak azt mondjuk, hogy mind eddig nem fődöztek fel egy nyelvet sem, mely így alakult volna. Egy angol elé Sínában<sup>1)</sup> gyanús étket tettek, s ő szerette

<sup>1)</sup> Farrar, *Essay on the Origin of Language* 74. l.

volna tudni, vajon récze-e az; azt mondta tehát kérdő hangon:

*Kvák-kvák?*

s erre ezt a világos és határozott feleletet kapta:

*Bau-vau!*

Ez kétség kívül csak olyan jó volt, mint a legékeesebb társalgás ugyanazon tárgyról egy angol és egy francia közt. De kérdés, megérdemli-e ez a „nyelv“ nevet. Mi nem mondjuk *bau-vau*, hanem azt mondjuk, hogy *kutya*. Nem mondjuk *mú*, hanem *tehén*; nem *bé*, hanem *bárány*, (nem *kukorikú*, hanem *kakas*). Ép így van a régibb nyelvekben, a görögben, a latinban, a szanszkritban. Ha valahol vehető haszna az onomatopoeiának: az állatok nevére kellett volna alkalmazni. De hasztalan kerestünk hasonlóságot a lud és a gágogás, tyúk és kodácsolás, récze és sárogás, veréb és csiripelés, galamb és bűgás, sertés és rőfögés, macska és nyávogás, kutya és ugatás vagy csaholás vagy morgás között.

Természetes, hogy vannak egyes nevek, melyek nyilván hangutánzásnak köszönik alakjukat, p. a *kakuk*, az amerikai *whip-poor-will*, (a magyar *pitypalatty*). De az ilyen szavaknak nincsen gyökerük, mint a mesterséges virágoknak. Terméketlenek és semmi mást nem birnak kifejezni, csak azt az egy tárgyat, melyet utánoznak. Ha visszagondolunk azokra a sok különféle származék szavakra, melyek az indo-germán *spac*, nézni, gyökből eredtek, mindjárt látjuk, milyen különbség van olyan szó képzése közt, a milyen az angol *cuckoo* vagy a német *kuckuck* (kakuk), és a praedicativ szavaknak igazi természetes növése között.

Hasonlítsuk csak össze ezt a két angol szót: *cuckoo*, kakuk, és *raven*, holló. Az angol *cuckoo* nyilván ezen madárnak a kiáltását utánozza, még jobban, mint a meg-

felelő görög, szanszkrit és latin szavak. Ezekben a nyelvekben az utánzó hangot képző is támogatja; a kakuk szanszkritul *kokila*, görögül *kokkys*, latinul *cuculus*<sup>1)</sup>. *Cuckoo* valóban új szó, mely az angolszász *geac* és német *gauch* szavak helyébe lépett, és tiszta hangutánzó létére természetesen nincsen alávetve a Grimm törvénye szerint való változásnak. Minthogy a *cuckoo* szó semmi egyebet nem jelöl, csupán csak egy bizonyos madárnak a hangját, soha sem szolgálhatott valami általános minőség kifejezésére, melyben más állatok is osztoznának; és csak is olyan származékokat ereszthetett, melyek ezen madárhoz való átvitt hasonlítást fejeznek ki. Épen ilyen az angol *cock*, francia *coq*, szanszkrit *kukkuta* szó. Itt sincs helye Grimm törvényének, mert mind a három szó csak a kakasnak kukorikoló hangját akarja jelenteni; és minthogy ez mindig érezhető volt, hangbeli változás nem igen történhetett a szóban. A szanszkrit *kukkuta* nem származott semmiféle gyökből; egyszerűen utánozza a madárnak hangját, és az innen származott szavak mind csak képletes kifejezések; ilyen p. a francia *coquet*, eredetileg a ki kakas módra hetykélkedik; *coquetterie*; *co-cart* akaratos; (*coquard* vén széptevő); *cocarde* angolul *cockade* kokárda; *coquelicot* tulajdonképen kakastaréj, az után a vörös pipacs, mert a kakastaréjhoz hasonlít.

Lássuk most a *raven* szót. Első tekintetre talán úgy látszik, mint ha ez is csupán hangutánzó volna. Olyik ember azt hiszi, hasonlóságot vesz észre a *raven* szó és a hollónak káromgása között. Még inkább így tesz, ha összehasonlítjuk vele az angolszász *hraefn*, német *rabe*, ó fel-német *hraban* szavakat. A szanszkrit

<sup>1)</sup> Pott, *Etymologische Forschungen*, I. köt. 87. l. — *Zeitschrift f. vergl. Sprachf.* III. köt. 48. l.



*kāra*va, a latin *corvus*, az angol *crow* s a görög *korōnē* szavakról is azt hiszik, hogy ezek mind hasonlítanak Holló koma károgasáshoz. De ha közelebbről nézzük a dolgot, azt találjuk, hogy ámbár ezek a szavak annyira hasonlítanak egymáshoz hangban, mégis különböző forrásokból eredtek. Az angol *crow* nem tarthat igényt semmiféle rokonságra a latin *corvus* irányában, azon egyszerű okból, hogy Grimm törvénye szerint angol *c* soha sem felelhet meg latin *c*-nak. Ellenben a *raven* szót, mely külsőleg sokkal jobban különbözik *corvus*-tól, mint *crow*, voltaképen könnyebben vissza lehet vezetni ahhoz a forráshoz, melyből a latin *corvus* eredt. Mert *raven* még az angolszászban *hraefen* vagy *hraefn*, ennek pedig az első szótaga, *hrae*, egészen törvényesen helyettesítheti a latin *cor*-t. Nagyon szétágaznak a vélemények azon gyökre vagy gyökökre nézve, melyekből az árja nyelvekben a holló, varju és csóka különböző nevei eredtek. Azok, a kik a szanszkritot tekintik az árja nyelvek legeredetibb alakjának, hajlandók az eredeti szóalakot a szanszkrit *kāra*va szóban keresni; minthogy pedig hindu grammatikusok szerint *kāra*va a. m. *kā* + *rava*, azaz „rekedt, rüt zajt okozó“: azonnal *rava* (zaj) gyökét, t. i. a *ru* (zajt okozni) gyököt állították föl a megfelelő latin, görög és német szavaknak alapjául. Nem bocsátkozhatom itt abba a kérdésbe, vajon az ilyen *kā* + *rava*-féle összetételek, melyekben a szókezdő, kérdő vagy fölkiáltó, *kā* vagy *ku* szótag állítólag a görög *dis* és angol *mis* szócskákkal egy értékű, — valóban olyan számosak-e a szanszkritban, mint szokás hinni. Ezt a kérdést már elégszer megvitatták, s ámbár nem tagadhatjuk, hogy vannak ilyen összetételek a szanszkritban, kivált a későbbi szanszkritban, nem ismerek megbízható példát arra, hogy ilyen összetételek a görög, latin vagy német nyelvbe

is találtak volna utat. Hogyha tehát *kārava*, *corvus*, *korōnē* és *hraefen* rokon szavak, akkor tanácsosabb volna a *k* hangot gyökbelinek tekinteni s így mind ezen szavakat egy *kru* gyökből származtatni, mely talán a *ru* gyöknek másod rendű alakja. Ez a *kru*, vagy eredetibb alakjában *ru* (*rauti* és *raviti*) gyök már nem csupán a holló-károgás utánzása; magában foglal ez sokféle kiáltást, a legdurvábbtól a leglágyabbig, és ép oly jól alkalmazhatták a fülemüle dalára, mint a holló károgására. A szanszkritban a *ru* gyök különféle névszó- és ige-származékaiban jelenti a méhek dongását, a lomb zizegését, a kutya ugatását, a tehenek bőgését s az emberek susogását<sup>1)</sup>.

A latinban ezen gyökből van *raucus*, rekedt, és *rumor*, tulajkonképen susogás, mendemonda; a németben *rānen* (és *raunen*) sűgva beszélni, és *runa*, titok. A latin *lamentum* eredetibb *lavimentum* vagyis *ravimentum* helyett van, mert nem kell ezt a szót a másod rendű *kru*, *krav*, *krav* gyökből származtatnunk és a kezdő torokhangnak elvesztét fölvennünk, annál kevésbbé, mert p. a *clamare* szóban ugyanaz a torokhang megmaradt. Azonban igaz, hogy ez a *ru* gyök sok másod rendű alakban jelenik meg. Szókezdő *k* hozzájárultával *kru* és *klu* lett belőle, ennek pedig számos származéka ismeretes; ilyenek a görög *klyo*, *klytos*, a latin *cluo*, *inclitus*, *cliens*, a német *laut*, angol *loud*, a szláv *slava*, dicsőség<sup>2)</sup>. Szó-

<sup>1)</sup> V. ö. *Hitopadeśa* I. 76, a hol *rauti* a szűnyogok dongására s azon hizelgésre is van mondva, melyet az ellenség fűlünkbe sűg.

<sup>2)</sup> A *gru*, hallani, igének míveltető alakja volna *grāvajāmi*, hallatni. Vajon ez-e az ó felnémet *hruoſan*, a mai német *rufen*-e? L. Grimm, *Deutsche Grammatik* I. k. 2. kiadás 1023. l. Heyse, *Handwörterbuch der deutschen Sprache*, *rufen* szó alatt. Heyse hasonlítja hozzá

végi mássalhangzók hozzájárultával *ru* a szanszkritban *rud*, kiáltani *s* a latinban *rug*, *rugire* (francia *rugir*), bőgni alakban jelenik meg. Szókezdő és szóvégi hangok hozzájárultával lesz a szanszkritban *kruç*, ujjongani, a görög *kraugē*, kiabálás, és a gót *hrukjan*, károgni<sup>1)</sup>. A szanszkrit *çru s* a görög *klyo*-ban ugyanaz a gyök a halás jelentését nyerte; ez egészen természetes, mert ha messziről valami zaj hallatszott, az, a ki először meghallotta, igen is mondhatta „hangzom“, mert a füle hangzott, csöngött; ha pedig egyszer átható igének használták ezt az igét, akkor már könnyen jöhetett olyan kifejezésekbe is, mint Homernél *klythi meu*, hallgass meg, vagy a szanszkrit *çruddhi*, halljad!

De ámbár jelentésre nézve a *kāra*, *corvus*, *korōnē* és *hraefen* szavakat nehézség nélkül lehet egy *kru*, hangzani, gyökből származtatni: sehol sem találtam kielégítő pontos magyarázatát annak a szóképző processzusnak, mely által a szanszkrit *kāra* alakulhatott volna *kru*-ból. *Kru*-ból lehetne ugyan *krava*, de ha fölveszszük, hogy nyelvjárási romlás következtében *krava*-ból *karva* lett, *karva*-ból meg *kāra*, akkor jó formán minden törvényszerű etymologikus származtatásról lemondunk. De meg kell-e azért avval az állítással elégednünk, hogy *kāra* egyáltalában nem nyelvtani származék-szó, hanem a holló *kár*, *kár* hangjának utánzása? Azt hiszem, nem; hanem a szanszkrit *kāra*-t inkább a szanszkrit *kāru* rendes származékának tekinteném. Ez a *kāru* védai szó és olyan embert jelöl, a ki énekben dicsőíti az istene-

a latin *crepare*-t, melynek *increpare*-ben ugyanaz a jelentése, mint az ó islandi *hrōpa*-nak (szidni, feddeni).

<sup>1)</sup> L. Curtius, *Grundzüge der griechischen Etymologie*, második kiadás 468. l.

ket, betű szerint, kiáltót. Ered pedig egy *kar*, kiáltani, magasztalni, jelenteni, gyökből; ebből van a védai *kīri*, költő, szó, és az ismeretes *kīrti*, dicsőség, *kīrtajati*, dicsőit<sup>1)</sup>. A *kar* gyökből való *kāru* eredetileg kiáltót jelentett (mint a görög *kēryx*, híradó<sup>2)</sup>), tehát származékát is, *kāra*-t, általános „kiáltozó“ jelentésében alkalmazták a hollóra. A hollónak minden egyéb nevét nagyon könnyen vissza lehet vezetni erre a *kar* gyökre; *corvus* a *kar*-tól, mint *torvus tar*-tól<sup>3)</sup>; *korōnē* a *kar*-tól, mint *chelōnē har*-tól<sup>4)</sup>; *korax* a *kar*-tól, mint *phylax* stb. Az angolszász *hraefen* és német *hraban* szavaknak a szanszkritban *kar*-van vagy *kar*-van-a alak felelne meg. Ellenben az angol *rook*, az angolszász *hrōc*, az ó fel-német *hruoh*, úgy látszik, egészen más gyökből való, t. i. a szanszkrit *kruç* gyökből.

Az angol *crow* s az angolszász *crāw* mint már fönt megjegyeztük, nem származtatható ugyanazon *kar* gyökből. Minthogy az angolszászban kemény torokhanggal (*gutturalis tenuissal*) kezdődik, tehát a megfelelő szanszkrit alakoknak lágy torokhanggal (*gutturalis mediával*) kell kezdődni. Van a szanszkritban egy *gar* gyök, jelentése hangzani, dicsőíteni; ettől származik a szanszkrit *gir*, hang, a görög *gērys*, hang, s a latin *garrulus*. Ettől származott a darunak görög *gēranos*, angolszász *cran*, angol *crane*, (német *kranich*) neve, továbbá a kakasnak latin *gallus* neve e h. *garrus*. A fülemülének

<sup>1)</sup> L. Boehtlingk és Roth szanszkrit szótárát *Kar* 2 szó alatt; Lassen *Anthol.* 203. l.

<sup>2)</sup> V. ö. Bopp, *Vergl. Grammatik* 949. §.

<sup>3)</sup> U. o. 943. §.

<sup>4)</sup> U. o. 837. §.; Curtius *Grundzüge d. gr. Et.* I. k. 167. l.; Weber Hugo, Kuhn *Zeitschrift*-jában X. 257. l.

ó felnémet *nahti-gal* nevét is erre a gyökre vezették vissza, csak hogy természetesen Grimm törvényének ellenére <sup>1)</sup>. Ebből a *gar* vagy *gal* gyökből származhatott az angol *crow*, de nem a *kar* gyökből, mely a *corvus*, *korax* és *kārava* szavakat termette, még kevésbbé *kār-kār*-ból, az állítólagos hollókárogasból.

Ezen észrevételekből világos, hogy az a processzus, mely által a *raven* szóalak keletkezett, tökéletesen különbözik attól, mely *cuckoo*-nak, a *kakuk* nevének adott életet. *Raven* kiáltót, kiabálót, kajdászót jelent. Ezt a nevet sokféle madárra lehetett volna alkalmazni; de hagyományos és elismert neve lett a hollónak és csak is a hollónak. *Cuckoo* soha sem jelentett egyebet, mint kakukot, és míg a *raven* szónak s a hozzá hasonlóknak mindig annyi hajtásuk és rokonuk van, a *cuckoo* szó olyan árván és magányosan áll a nyelvben, mint valami száraz karó az eleven sөvényben <sup>2)</sup>.

Érdekes megfigyelni, milyen könnyen csatlakozunk, ha egyszer elfogadjuk ezen *onomatopoeia* rendszerét. Ki ne hitné el magával, hogy a mennydörgésnek angol

<sup>1)</sup> Curtius, *Grundzüge* I. 145. 147. l.

<sup>2)</sup> Érdekesek lesznek talán a következő jegyzetek, melyek az interjectionalis theoriára vonatkoznak. *Jaska Niruktá*-jából vannak véve (III. 18.); ez pedig régebb munka, mint *Panini*, tehát legalább a negyedik századból való Kr. e.

Miután *Jaska* említette, hogy olyan nevek, mint oroszlán és tigris, vagy kutya és varju, alkalmazhatók emberekre is vagy csodálat vagy megvetés kifejezésére, így folytatja: „*kāka*, varju, hangutánzás (Durga szerint *kāku*, *kāku*), és ez nagyon közönséges a madarak nevében. Azonban *Āpamanjava* azt állítja, hogy hangutánzásnak sehol sincs helye. Ő tehát a *kāka* szót ebből származtatja: *apakāla-jitavja*, azaz olyan madár, melyet el kell hajtani; a fogolynak *tittiri* nevét ettől: *tar*, ugrálni, vagy ettől: *tilamātrak'itra*, apró foltu“ stb.

*thunder* nevében annak a görög dörgésnek az utánzását hallja, melyet a régi németek *Thor* istentüknek tulajdonítottak, mikor tekezett? Pedig *thunder*, az angolszász *thunor*, német *donner* <sup>1)</sup> nyilván egy eredetű a latin *tonitru*-val. Gyökük *tan*, feszíteni, nyújtani. Ebből a *tan* gyökből való a görög *tonos*, hang, mert a kifeszített húrok rezgése szüli a hangot, s a latin *tonare* <sup>2)</sup>.

A szanszkritban a mennydörgést szintén a *tan* gyök fejezi ki, de az ettől származott *tanju*, *tanjatu* és *tana-jitnu*, mennydörgés, szavakban nyomát sem találjuk annak a dörgő hangnak, melyet a latin *tonitru* s az angol *thunder* szavakban véltünk hallani <sup>3)</sup>. Ugyanez a *tan*, feszíteni, gyök ereszt néhány olyan származékot is, melyekben se hire, se hamva a zajnak vagy a durvaságnak. Ettől származott a „gyöngéd“ jelentésű latin *tener*, francia *tendre*, angol *tender*. Valamint *tenuis*, a szanszkrit *tanu*, az angol *thin*, a német *dünn*, úgy *tener* is eredetileg olyasmit jelentett, a mi nagyobb térségen van kiterjedve, az után *vékonyat*, s az után *gyöngédet*. Bajosan lehetne a *tener*, *tenuis* és *tonitru*, vagy *tender*, *thin* és *thunder* közti rokonságot megállapítani, ha eredeti értelme ama tompa moraj és dübörgés fölfogásán alapulna.

Ki nem hiteti el magával, hogy valami édeset hall a *czukor* szóban, a francia *sucre*, *sucre* szavakban? Pedig a *czukor* Indiából jött, és ott *çarkhara* a neve, ez pedig épen nem hangzik édesen. Ez a *çarkhara* azonos

<sup>1)</sup> V. ö. Grimm szótárában az érdekes *donner* cikket.

<sup>2)</sup> Hom. II. XVI. 365: ὄτε τε Ζεὺς λαλασσα τεύνη. — V. ö. Grimm, *Namen des Donners* 8. l.

<sup>3)</sup> A *tan*-ból másod rendű gyök *stan*, hangzani; ettől van *stanitam*, a zivatar dübörgése; *stanajitnu* mennydörgés, villám, felhő (l. Wilson szótárát); a görög στενω νυῆgni, számos származékával; to-

a *czukor* szóval; a latinban *saccharum* lett belőle <sup>1)</sup>. (Valami hasonlót látunk a magyar *Piroska* és *tubarózsa* szavakban. Ki ne hinné első tekintetre, hogy ezek a leggyönyörűbb magyar szavak közé tartoznak; pedig nem egyebek, csak a latin *Prisca* és *tuberosa* szavak elváltozása <sup>2)</sup>).

Az angol *squirrel* (evet, francia *écureuil*) szóban is némelyek a kis mókusnak sürgését forgását vélik hallani. Pedig csak vissza kell vezetnünk ezt a nevet a görögre, és azt találjuk, hogy a mókusnak görög *skiouros* neve két külön szóból van szerkesztve: az első árnyéket jelent, a második farkot; mert a görögök árnyékos farkunak hitták az evetet.

Így a macskának német *katze* nevéől is azt tartották, hogy a mérgiben fúvó macska hangját utánozza. De hogyha ez a fúvás, köpés a sziszegő hangban van kifejezve, ez a hang már nincs meg a latin *catus*-ban, sem az angol *cat* és *kitten*-ben, sem pedig a német *kater* szóban <sup>3)</sup>. A szanszkrit *mārgāra*, macska, is, úgy látszik, a macskának morgását fejezi ki; pedig a *mrg*, tisztogatni,

vábbb Στένωρ, a kiáltó; Bopp, *Vergl. Gramm.* 914. l. jegyzet. Bopp (*Vergl. Gramm.* 3. §.) és Kuhn (*Zeitschrift* IV. 17. l.) a *stan* gyököt tekintik eredetibbnék; ellenben Pott szerint (*Etym. Forschungen* II. 293. l.) *stan* alakult *tan*-ból.

<sup>1)</sup> „Lo nome d'Amore è sì dolce a udire, che impossibili mi pare, che la sua operazione sia nelle più cose altro che dolce, conciossachè i nomi seguitino le nominate cose, siccome è scritto: Nomina sunt consequentia rerum.“ — Dante, *Vita Nuova, Opere Minori*, Firenze 1837. III. 289. l.

<sup>2)</sup> (L. Pónori Thewrewk Emil, *A helyes magyarság elvei*, Budapest 1873. 34. l.)

<sup>3)</sup> L. Pictet, *Aryas primitifs* 381. l.

gyökből származik, úgyhogy *mārgāra* olyan állatot jelent, mely mindig tisztogatja, mossa magát.

Sok más példával is meg lehetne mutatni, milyen könnyen csalódunk az által, hogy saját nyelvünk szavaiban folyvást bizonyos hangokhoz bizonyos jelentések vannak kötve, és milyen könnyen elhitetjük magunkkal, hogy magában a hangban van valami, a mi kifejezi és tudatja velünk a szavaknak értelmét. „A hangnak úgy kell megjelenni, hogy a jelentésnek viszhangja legyen“<sup>1)</sup>.

A legtöbb ilyen képzelt onomatopoeia azonnal megsemmistül, mihelyt saját nyelvünk szavait visszavezetjük régiebb alakjukra vagy összehasonlítjuk a rokon nyelvek megfelelő szavaival. Az olyan szavak, melyek valóban hang utánzásából keletkeztek, nagyon csekély számra olvadnak, ha pontosan megvizsgálja őket a hasonlító nyelvész; és végre is arra a meggyőződésre jutunk, hogy ha bár alakulhatott volna is nyelv a természet zúgó, sziszegő, sistergő, pattogó, csicsergő, ropogó, döngő, kopogó és csörgő hangjainak utánzásából, azok a nyelvek, melyeket mi ismertünk, egészen más eredetre mutatnak<sup>2)</sup>.

1) Pope.

2) A sínai nyelvben a hangutánzók száma nagyon tekintélyes. Többnyire a hangok szerint — nem fogalom-jegyekkel — írják őket és meghatározásul utánuk függesztik a száj jegyét. Elsorolunk néhányat a megfelelő mandsu hangokkal együtt. A kettő közt látható különbség mutatja, milyen különböző módon hangzanak ugyanazok a hangok különböző fülekre nézve, és milyen különböző módon fejezi ki az ízlűt nyelv:

A kakas kukorikolása a sínaiban	<i>kiao kiao,</i>	a mandsuban	<i>dchor, dchor</i>
A vad lúd kiáltása	” <i>kao kao,</i>	”	<i>kór kor</i>
A szél és eső zaja	” <i>siao siao,</i>	”	<i>chor chor</i>
Kocsizörgés	” <i>lin lin,</i>	”	<i>koungour</i>



Találunk is sok bölcsészt — a többi között Condillacot — a kik tiltakoznak olyan elmélet ellen, mely még az állaton is alúl helyezné az embert. Mi szükség föltennünk, hogy az ember a madaraktól és a barmoktól tanult? Nem hallat-e ő maga is sohajtást, kiáltást, ujjongást, a szerint, a mint fájdalom, félelem vagy öröm érte? Már most azt állították, hogy ezek a kiáltások, ezek az indulat-hangok képezték a nyelvnek valódi és természetes kezdetét. Azt vélték, hogy minden egyéb ezeknek a formájára alakult. Ez az, a mit az indulat-hangok elméletének (interjectionalis elméletnek) és bú-bú elméletnek neveztem.

Erre az elméletre ugyanazt feleljük, a mit az előbbire. Vannak ugyan minden nyelvre indulatszók és ezek közül némelyek hagyományosak lehetnek s szószervezetekbe is kerülhetnek. De az ilyen indulatszók csak mintegy külvárosai a valóságos nyelvnek. A nyelv ott kezdődik, a hol az indulatszóknak végük van. Az igazi „nevetni“ szó s a „ha ha!“ indulathang között, „szenvedek“ és „oh!“ között épen annyi különbség van, mint az akaratlan tüsszögés hangja és a „tüsszögni“ ige közt. Mi egészen úgy tüsszentünk, köhögünk, rikítünk és nevetünk, mint az állatok, de ha Epikuros azt mondja, hogy mi ép úgy beszélünk, mint a kutya ugat, a természettől indítva<sup>1)</sup>, saját tapasztalatunk is bizonyítja, hogy ez épenséggel nem áll.

---

Összekötött kutyák a sínaiban	<i>ling, ling</i>	a mandsuban	<i>kalang kalang</i>
Láncz	„	<i>tsiang tsiang</i>	„ <i>kiling kiling</i>
Harang	„	<i>tsiang tsiang</i>	„ <i>tang tang</i>
Dob	„	<i>kan kan</i>	„ <i>tung tung</i>

<sup>1)</sup> „Ὁ γὰρ Ἐπίκουρος ἔλεγε, ὅτι οὐχὶ ἐπιστημόνως οὗτοι ἔθεντο τὰ ὀνόματα, ἀλλὰ φυσικῶς κινούμενοι, ὡς οἱ βήσσοντες καὶ πταίροντες καὶ μυ-

Az indulatszók elméletére jelesen megfelelt Horne Tooke.

Ő azt mondja <sup>1)</sup>: „A nyelv birodalma az indulatszók bukásán épült föl. Ha nem volnának a nyelv művészi találmányai, akkor az embernek csak indulatszavai lettek volna érzelmeinek szóbeli közlésére. Akkor a ló nyerítése, a tehén bögése, a kutya ugatása, a macska nyávogása, a tüszögés, köhögés, nyöszörgés, rikitás, szóval bármely önkénytelen támadt hang majdnem ép oly igényt tarthatna a „beszédrész“, a „nyelv“ névre, mint az indulatszók. Önként csak akkor alkalmaz az ember indulatszót, ha valami rögtöni és heves indulat visszaveti őt természeti állapotába, és egy pillanatra elfeledteti vele a nyelv használatát, vagy ha az idő rövidsége vagy bármi más körülmény gátolja benne.“

Valamint a hangutánzásnál, az onomatopoeiánál volt említve, úgy itt sem tagadhatni, hogy indulathangok segítségével is képződhetett volna egy neme a nyelvnek, de tökéletesen különböző attól, melynek annyi változatát találjuk az emberiség valamennyi fajai közt. Egy rövidke indulatszó hatásosabb, találőbb, sőt többet mondó és ékesszólóbb lehet, mint valami hosszú beszéd. Valóban, indulatszók, taglejtéssel s a szájzismok és a szemmozgatásával kísérve, teljesen elégségesek volnának mind azon czélokra, melyekre az emberiség nagyobb részének szükséges a nyelv.

---

κώμνοι καὶ ὑλακτοῦντες καὶ στενάζοντες.“ — Lersch, *Sprachphilosophie der Alten* I. 40. — V. ö. *Diog. Laert.* X. 75. §. — Az idézet Proklostól van véve, s én kételkedem, vajon híven adta-e vissza Epikuros mondását?

<sup>1)</sup> *Diversions of Purley* 32. l.

Saepe tacens vocem verbaque vultus habet:  
 Me specta, nutusque meos, vultumque loquacem  
 Excipe, furtivas et refer ipse notas.  
 Verba superciliis sine voce loquentia dicam:  
 Verba legam digitis, verba notata mero.

*Ovidius.*

Lukianos a tánczról irt értekezésében <sup>1)</sup> említ egy királyt, a kinek birodalma az Euxeinos partján volt. Nero császársága idejében Rómában volt, és mikor egy némajátékost (pantomimust) játszani látott, a császártól elkérte ajándékba, hogy tolmácsnak használja azon nemzetek közt, melyek szomszédai voltak neki, s melyekkel nem értekezhetett a nyelv különbsége miatt. Pantomimus alatt olyan embert értettek, a ki mindent tud mímelni, és alig is van valami, a mit ily módon ki ne lehetne fejezni. Nekünk nyelv áll rendelkezésünkre, s így elhanyagoltuk a szó nélküli beszédet; de Európának déli részén megvan még ez a mesterség. Ha igaz, hogy egy tekintet elmondhat annyit, a mennyinek leírása kötetekre terjedne, világos, hogy sok fáradságtól, mely a közönséges beszéddel jár, megkimélhettük volna magunkat. Csak hogy nem szabad elfelejtenünk, hogy *csitt! üm! piha! hej! ó!* ép úgy nem nevezhetők szavaknak, mint azok a jelentős taglejtések, melyek ez indulatszavakat kísérni szokták.

Ha megkisérti az ember, hogy némely szavainkat fejtegetve egyszerű indulatszavakra visszavezesse, az ilyen kísérletek könnyen csálnak épen olyan helytelen fölfogásnál fogva, mely elhitesi velünk, hogy van valami jelentős a szavak hangjában. Így azt is mondták, hogy az utálat fogalma a szaglás és izlés érzetéből ered, első sorban valószínűleg csak a szaglás érzetéből; hogy

<sup>1)</sup> Περὶ ὀρχήσεως 64. fejt.

a rossz szag ellen védve magunkat, önkénytelen s ösztönyszerűleg fitítjuk, összehuzzuk az orrunkat és erősen fujunk összeszorított és előre nyújtott ajakunkból; ez által olyan hang keletkezik, mely a fi! pfuj! indulatszók által van kifejezve. Indítványozták, hogy ebből az indulathangból ne csak olyan szavakat származtassuk mint a német *faul* (rothadt, lusta) s az angol *foul* (csunya, ronda) és *filth* (rondaság), hanem a természetes utálat helyébe az erkölcsi idegenkedést téve, az angol *fiend* és német *feind* szavakat is. Ha ez igaz, akkor azt kell hinnünk, hogy a megvetés kifejezését leginkább a hehezetes *f* adja meg, azaz a leheletnek a félig nyílt ajakon át való erős kilökése. De *fiend* (gót *fijands*<sup>1)</sup> *fian*, (a gótban *fijan*) gyűlölni, igének részestülője; és minthogy a gót aspirata (hehezetes mássalhangzó) mindig szanszkrit tenuisnak (keménynek). felel meg, ugyanez a gyök a szanszkritban azonnal elvesztenié utálat-jelölő erejét<sup>1)</sup>. A szanszkritban valóban megvan ez a gyök *pīj* alakban, s ez a. m. gyűlölni, megrontani; épen így származik az angol *friend* és német *freund* szó olyan gyöktől, mely a szanszkritban ilyen alakban van meg: *pī*, gyönyörködni<sup>2)</sup>.

<sup>1)</sup> (Ezzel némileg ellenkező körülmény az, hogy a magyarban az utálatot kifejező indulatszó közönségesen *piha!*)

<sup>2)</sup> Érdekes lesz talán a következő sínai indulatszók jegyzéke:

*hu* elbámulást fejez ki,  
*fu* ugyanazt,  
*tsai* csodálatot és helyeslést,  
*i* szorultságot,  
*tsie* szólító szócska, „hej“!  
*tsie tsie* buzdító, „nosza“!  
*a'i* megvetést fejez ki,  
*ú-hu* fájdalomat,

Van még egy észrevételem az indulatszók s a hangutánzás elméletére: Ha a nyelvnek alkotó részei vagy pusztá fölkiáltások, vagy természeti hangok utánzásai volnának, bajosan lehetne megérteni, hogy az állatoknak miért nincs nyelvük. Nem csak a papagáj, hanem egyéb madarak is nagyon jól tudják utánozni az izült és az izületlen hangokat; és alig van állat, mely ilyes indulathangokat hallatni ne tudna: mú, bê, iá, hu stb. Mi a különbség ezen indulathangok közt, melyekből állat-nyelv soha sem keletkezett, és azon gyökök között, melyek az emberi nyelveknek élő csirái? Annyi bizonyos: ha az ember s az állat között az általános fogalmak képzése tesz határozott különbséget, olyan nyelv, mely indulatszókból s az állathangok utánzásából ered, nem tarthat igényt arra, hogy külsőleg kifejezze az embernek ezt a megkülönböztető tehetségét. Idézhetem Rosenkranzot, a ki ezt mondja: „Ha a beszédet csupán az érzékek által felfogott dolgok érzéki utánzásának tekintjük; ha értelmezésében megfelelkezünk a logikus izütletről, a mely benn rejlik a hangokban s a mely egyedül teszi őket a gondolat hirdetőivé: akkor a beszéd volna legtalálóbbr és legtökéletesebb bizonyítéka annak a föltevésnek, hogy az ismeret az érzésnek s a szemlélődésnek gépies együtt-működéséből ered“<sup>1)</sup>.

Ezekkel az elméletekkel homlok egyenest ellenkezik az az elmélet, melyet a hasonlító nyelvészet elvei

*shin-i* ah! „bizony“,  
*pű sin* „fájdalom!“  
*ngo* „megállj, hó!“

Sokszor az ilyen indulatszók jelentős szavaktól származnak; (ilyenek a magyar *bizony*, *biz*, *la*, *fájdalom*, a német *leider*, *halt*) a francia *hélas* ebből: *lassus*, lankadt, ernyedt, nyomorult. Diez, *Lexicon Etymologicum* s. v. *lasso*.

<sup>1)</sup> Kants *Werke* XII. köt. 20. l.

szerint véghez vitt nyelv-elemzés szolgálat. Az elemzés eredményeül mindig gyököket kapunk, és minden gyök valami általános, nem különös, fogalmat fejez ki. Minden név, ha elemezzük, olyan tulajdonságot foglal magában, mely az illető névvel jelölt tárgynak ismertető jele.

Régi vita a bölcészek közt, vajon a nyelv általános köz nevekből fejlődött-e, vagy pedig tulajdon nevekből<sup>1)</sup>. Ez a *primum cognitum* kérdése, és ha közelebbről megvizsgáljuk, talán segítségünkre lesz a gyök, azaz a *primum appellatum* valódi természetének felfödésében.

Némely bölcészesek — említhetnők Locke, Condillac, Smith Ádám, Dr. Brown, és némi megszorítással Dugald Stewart, — azt állítják, hogy minden szó eleinte valami meghatározott tárgyat jelentett. — Smith Ádám azt mondja: „Határozott nevek felállítása meghatározott tárgyak jelölésére, vagyis főnevek föltalálása, bizonyára egyike lehetett az első lépéseknek a nyelv-fejlesztés felé. Vad emberek, a kik soha sem tanultak volna meg semmiféle nyelvet, hanem minden emberi társulattól távol nőttek fel, azt a nyelvet, melyet kívánataik és indulataik kölcsönös közlésére akarnának használni, természetesen úgy kezdenék képezni, hogy határozott hangokat ejtenének ki, valahányszor bizonyos tárgyakat akarnának megjelölni. Csak azoknak a tárgyaknak volna meg saját határozott nevük, melyeket legjobban ismernek és legtöbbször van alkalmuk emlegetni. Azt a különös barlangot, mely szállást ad nekik s az időjárás ellen védi őket, azt a különös fát, mely éhségüket csillapítja, azt a különös forrást, mely szomjukat oltja, legelőbb neveznék meg a *barlang*, *fa*, *forrás*

<sup>1)</sup> W. Hamiltons *Lectures* II. 319. l.

szavakkal, vagy más nevekkal, melyeket kezdetleges beszédjökben alkalmasnak tartanak az illető tárgyaknak jelölésére. Az után, ha már ezeket a vad embereket bővültebb tapasztalataik megfigyelésre vezették és alkalmilag más barlangokat, más fákat és más forrásokat kell említeniök, akkor minden ilyen új tárgyra természetesen ugyanazt a nevet alkalmazták volna, melyel azt a legelőször ismert hasonló tárgyat szokták megnevezni. Az új tárgyak közül egynek sincsen neve, de mindegyik tökéletesen hasonló egy másik tárgyhoz, melynek már van neve. Ezek a vadak nem láthatták az új tárgyakat a nélkül, hogy ne emlékezzenek ama régiekre s ama régieknek nevére, melyekhez az újak annyira hasonlítottak. Ha tehát alkalmuk volt említeni vagy mutatni egymásnak sok olyan új tárgyat, természetes, hogy kiejtették a megfelelő régi tárgy nevét, melynek fogalma abban a perczen bizonyára igen élénken lelkük elé állott. S így azok a szavak, melyek eleinte egyes tárgyakra vonatkozó tulajdon nevek voltak, egész fajnak köz nevévé lettek. Olyan gyermek, a ki épen beszélni tanul, papának vagy mamának nevez mindenkit, a ki a házhoz jön; arra tanították tehát, hogy ezekkel a nevekkal két személyt szólítson, s ő minden felnőtt embert, egy egész fajt, így szólít. Ismertem egy paraszt legényt, a ki nem tudta az ajtaja előtt elfolyó viznek a nevét. Azt mondta hogy ez a *folyó*, más nevét ő soha sem hallotta<sup>1)</sup>. Ugy

<sup>1)</sup> (Ehhez hasonló példa az, hogy Veszprém megyében a legnagyobb patakot (melynek további folyását Sárviznek nevezik) egyszerűen *Séd*nek hívják; pedig *séd*, *sét* eredetileg, úgy látszik, általában csermelyt, patakot jelentett; talán evvel függ össze a *Sió* név is, úgy hogy ez a. m. *séd* + *jó* vagy *séjó*. (*Jó* a. m. folyó; megfelel neki a finn

látszik, még nem igen volt alkalma más folyót megfigyelnie. Ezért az általános *folyó* szóból az ő fölfogásában nyilván tulajdon név lett, azaz olyan szó, mely egyetlen egy tárgyat jelöl. De ha elvitték volna valami más folyóhoz, vajon nem nevezte volna-e azt is *folyónak*? Ha lehetne képzelnünk olyan tudatlan embert, a ki a Themse partján lakik és nem ismeri az általános *folyam* szót, hanem csak a *Themse* tulajdon nevet: ha elvinnék valami más folyamhoz, nem nevezné-e azt is egyszerűen *Themsének*?<sup>1)</sup> Ha egy angol leír egy nagy folyót, melyet idegen földön látott, azt mondhatja: ez egy második Themse. . . . Ez nem egyéb, mint egyes tárgy nevének alkalmazása a tárgyakra egész nagy sokaságára, melyeknek hasonlósága természetesen fölidézi annak a különös tárgynak a fogalmát s az ezt kifejező nevet. Ugy látszik, ez adott alkalmat azon osztályokra és összeállításokra, melyeknek az iskolákban *genera* és *species* (*nemek* és *fajok*) a nevük.“

Ez a Smith Adámból vett idézet tiszta fogalmat ad a gondolat- és nyelvképződést illető egyik nézetről. Közök most egy másik kivonatot, mely homlok egyenest ellenkező véleménynek ad kifejezést. Ezt Leibniztől idézzük<sup>2)</sup>; ő azt állítja, hogy a nyelv alakítására okvetetlen szükségesek az általános kifejezések. Ő is a gyermekekre hivatkozik. Azt mondja: „A gyermekek és

---

*joki*, vogul *jā*, zürjén *ju* stb. L. Hunfalvy P. *Nyelvtud. Közl.* VI. 350. s. köv. 1.)

<sup>1)</sup> (Nem emlékszik-e itt sok magyar olvasó arra az adomára, mely a szegedi gyerekekkel azt mondatja, mikor először látja a Dunát: De nagy *Perecz* ez a Duna!)

<sup>2)</sup> *Nouveaux Essays*, III. könyv, I. fej. 297. l. (Erdmann); — Hamilton, *Lectures* II. 324. l.



olyanok, a kik nem igen tudják azt a nyelvet, melyen szólni próbálnak, vagy arról a tárgyról, melyről szólni akarnak, keveset tudnak: a tulajdonképeni nevek helyett, melyeket nem tudnak, olyan általános kifejezéseket használnak, mint *dolog*, *növény*, *állat*. És bizonyos, hogy minden tulajdon, egyéni név, eredetileg köz név, általános név volt.“ És máshol: „Azt merném tehát állítani, hogy eredetileg majdnem minden szó általános fogalmat fejezett ki, mert nagyon ritkán történhetett, hogy az ember ok nélkül, egyenesen oly célra talált föl nevet, hogy ezt vagy azt az egyént jelölje vele meg. Azt mondhatjuk tehát; hogy az egyes tárgyak neve előbb faj neve volt, melyet *par excellence* vagy valami más szándékkal alkalmaztak az illető egyénre; mint p. a *nagy fejű* nevet adják arra, a kinek az egész városban legnagyobb feje van, vagy a ki leghiresebb a nagy fejűek közt.“

Merésznek látszhatik olyan emberek fölött itélni, a milyenek Leibniz és Smith Ádám, kivált ha olyan határozottan szólnak, mint e tárgyban szólnak. De van az előttünk élt bölcsészek fölötti ítéletnek két módja. Egyik az, hogy egyszerűen mellőzzük véleményeiket, mint téveseket. Ez a régi bölcsészet tanulmányának legkevésbé kielégítő módja. Másik mód az, hogy teljesen behatolunk azoknak véleményébe, a kiktől a mi véleményünk különbözik; az övéket — legalább egy időre — magunkévá teszszük, míg végre felfödözzük azt a nézőpontot, melyből mindegyik bölcsész az előtte levő tényeket tekintette, s ezeket ugyanolyan világításban látjuk, a milyenben az ő lelki szeme előtt föltűntek. Akkor látni fogjuk, hogy a bölcsészet történelmében sokkal kevesebb a nyilván való tévedés, mintsem közönségesen hiszik; sőt azt fogjuk találni, hogy semmi sem mozdítja

úgy elő az igazságnak illő méltatását, mint a körötte fekvő tévedéseknek helyes méltatása.

Már most, az előttünk levő esetben, Smith Ádám-nak kétség kívül igaza van abban, hogy az az egy első barlang, melyet barlangnak neveztek, adta nevét minden egyéb barlangnak. Ép úgy adta az első város, ha bár egyszerű bekerített helyből állott is, minden egyéb városnak a nevét; a Palatiumon épült első császári palota adta nevét minden egyéb palotának (és Caesar maga minden császárnak). A barlangok, városok, vagy paloták közt mutatkozó apró különbségeket könnyen elmellőzi az ember s az első név mindig általánosabb lesz, minél több új egyénre alkalmazzák. Ennyiben igaza van Smith Ádámnak és majdnem minden főnév története támogatná az ő nézetét. De Leibniznak is igaza van, ha olyan szavaknak — a milyenek barlang, város vagy palota — első föltünésén túl tekintve, azt kérdi, hogyan keletkezhetek ilyen nevek. A barlangnak latinul *antrum*, *cavea*, *spelunca* a neve. Már most *antrum* voltaképen ugyanazt jelenti, a mit *internum*. *Antar* a szanszkritban annyi mint „között” és „benn”<sup>1)</sup>. *Antrum* tehát eredetileg olyasmit jelentett, a mi benne van a földben vagy akármi másban. Világos tehát, hogy ilyen nevet nem adhattak egy különös barlangnak, a nélkül, hogy a benn-létnek, a belsőségnek általános fogalma föl ne tűnt volna az emberi szellem előtt. Hogyha már ez az általános eszme kifejlődött s az *an* vagy *antar* névmás-gyökben ki van fejezve: akkor már a névadás módja is világos és érthető. Az a hely, a hol a vad ember az eső ellen s a vad állatok rögtöni támadásai ellen biztosítva élhetett, valami természetes barlang

<sup>1)</sup> Pott, *Etym. Forsch.* 324. s köv. l.

a sziklában, az volt az ő *belseje* vagy *antrum*-a; az után hasonló helyeket, melyeket vagy a földben ásott vagy fában vájt, szintén jelölhetett ugyanavval a névvel. Ugyanez az általános eszme szolgáltatathatott egyéb neveket is, s így azt látjuk, hogy a belső részeknek latinul *intestina* (a saliusok törvényében *intranis*), szanszkritul *antra* (neutrum), görögül *enteron*, angol *entrails* a nevük, azaz „belső”, „benn levők”.

Vegyük most a barlangnak másik latin nevét: *cavea* vagy *caverna*. Itt megint tökéletes igaza volna Smith Ádámnak, ha azt mondaná, hogy ezt a nevet először egy barlangnak adta az ember s aztán terjesztette ki más barlangokra is. De Leibniznak ép úgy igaza volna anynyiban, hogy ha csak az első barlangot nevezte is el az ember *cavea*-nak, szükségképen meg kellett már lenni a *vájt*, *homorú* fogalmának a lélekben és már a *cav* hangban is ki kellett annak fejezve lenni. Sőt egy lépéssel tovább is mehetünk, mert *cavus*, *vájt*, nem első rendű, hanem másod fokú fogalom. Mielőtt a barlangnak *cavea* lett a neve, már sok *vájt*, odvas tárgyat látott az ember. Miért nevezték a kivájtat, az odvast, a barlangot, a *cav* gyökkel? Mert a mi ki volt *vájva*, annak eleinte biztosító, védő helyül kellett szolgálni, borító, takaró helyül; s azért nevezték el a *ku* vagy *sku* gyökkel, mert az a takarás fogalmát jelölte<sup>1)</sup>. Tehát a takarásnak általános fogalma megvolt már az emberi lélekben, mielőtt a sziklákban vagy fában talált takaró helyekre alkalmazták, és az egyes barlangnak vagy barlangoknak nem lehetett *cavea* vagyis odvas hely a neve, a míg

<sup>1)</sup> Benfey. *Griech. Wurzel-Lex.* 611. l. Ebből a gyökből való még *αῦτος*, *cutis*, bőr. (A *spelunca*, *specus* barlang-név nyilván a görög *σπέος*, *σπήλυγξ*, *σπήλαιον* szavakkal függ össze.)

nem alakult egy kifejezés általában a vájt vagy borított tárgyakra.

A *cavus* szónak egy másik alakja volt a görög *koilos*, vájt. A fölfogás eredetileg ugyanaz volt; a barlangnak *koilon* volt a neve, mert takaróul, védőül szolgált. De ha már ilyen értelemben használták a *koilon* szót, akkor aztán fölvehette, a barlang, boltozatos barlang, boltozat jelentését; s azért nevezték az eget is *caelum*-nak (a francia *ciel*), mert a föld boltozatának vagy takarójának tekintették.

Ép így keletkezett minden egyéb név. Valamennyi név eredetileg az illető tárgynak sok tulajdonsága közül egyet jelöl; ez a jegy pedig, akár minőséget, akár működést jelöl, szükségképen általános fogalom. Az így alakult szó eleinte egyetlen egy tárgynak volt szánva, ámbár természetesen majdnem azonnal ki volt terjesztve az egész osztályra, melyhez ez a tárgy tartozni látszott. Mikor például a *rivus*, folyó, név először alakult, kétség kívül egy különös folyónak volt szánva; ezt a folyót *rivus*-nak nevezték a folyásról, mert a gyöke *ru* vagy *sru* folyt. Sokszor egy-egy folyót jelentő szó egy folyónak maradt a tulajdon neve és soha sem emelkedett a köz név méltóságára. Így *Rhenus*, a Rajna neve, folyót vagy futót jelent, de csak egy folyónak maradt a neve és nem szolgálhatott más folyók nevéül<sup>1)</sup>. A Ganges folyó szanszkritul *Gangā*, szó szerint a „menő-menő”<sup>2)</sup>; ez a

<sup>1)</sup> A Rajnának angolul *Rhine* a neve, és Somerssetshireben a nagy csatornákat, melyek a Sedgemoor kerületnek fölösleges vize lecsapolására szolgálnak, ott helyben *rhines*-nak nevezik: a német *rinne*.

<sup>2)</sup> A következő jegyzetet Skótországból kaptam: „Largs helységben, az ayrshirei parton, van egy kis folyó vagy patak, melynek *Gogo* (tehát „menő-menő”) a neve. A helybeli hagyomány szerint ez

szent folyónak és néhány apróbb folyónak a neve Indiában. Az Indus meg szanszkritul *Sindhu*, és ez öntözőt jelent a *sjand*, föcskendeni, gyökből. De ebben az esetben a tulajdon név nem akadt el fejlődésében s a *sindhu* szót köznévknek is használták minden nagy folyam jelölésére.

Láttuk tehát, hogy a *primum cognitum* vitája új és egészen világos szint ölt. Az első, a mit az ember valóban ismert, az általános volt. Ez által ismerünk és nevezünk meg utóbb egyes tárgyakat, melyekről valami általános fogalmat ki lehet mondani; és csak a harmadik fokon lesznek az így megismert és megnevezett tárgyak ismét egész osztályok képviselői, és lesz a nevük, mely addig tulajdon név volt, köz névvé<sup>1)</sup>.

Megkövült bölcsészet van a nyelvben, és ha például a *névnek* régi nevét vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a szanszkritban *nāman*, latinul *nomen*, görögül *namo*. Ez a *nāman gnāman* helyett áll; ezt még föltünteteti a latin *cognomen*. A *g* ebben is elesett: *natus*, szülött fi, e h. *gnatus*. Tehát *nāman* a *gnā*, ismerni, gyökből való, és eredetileg azt jelentette, a miről valamit meg lehet ismerni.

---

a név onnan eredt, hogy a skótok azt mondták *go, go!* mikor Hako katonáit a largsi tüközetben a tenger felé hajtották.“

<sup>1)</sup> Hamilton Vilmos nézete (*Lectures on Metaphysics* II. 327. l.) Smith Ádám és Leibniz nézetét közvetíti. Azt mondja: „Valamint a mi ismeretünk a zavartól a világosság felé, a határozatlanságtól a határozottság felé halad, ép úgy a gyermekek szájában a nyelv először sem az általánosat, sem az egyedit nem fejezi ki határozottan, hanem valami zavarosat és határozatlant, és ebből az általános fogalom általánosítás által, a különös és egyéni fogalom különítés és egyénítés által fejlődik ki.“ — Néhány ide vonatkozó jegyzet van a *Literary Gazette*-ben, 1861. 173. l.

És hogyan ismerjük meg a tárgyakat? Mi mindent érzékeinkkel fogunk föl, de érzékeink csak is egyes tárgyakról adnak tudomást. De az ismerés több az érzésnél, több az észrevevésnél, több az emlékezésnél, több a hasonlításnál. Igaz, hogy a szavakkal nagyon visszaéltünk. Azt mondjuk, hogy a kutya ismeri a gazdáját, hogy a gyermek ismeri az anyját. Ilyen kifejezésekben az ismerés csak fölismerést jelent. De valamit ismerni egészen más, mint valamit fölismerni. Akkor ismerjük a tárgyat, ha tudjuk az egész tárgyat vagy akármelyik részét általánosabb fogalmak alá sorozni. Akkor nem azt mondjuk, hogy perceptiónk, hanem hogy conceptiónk azaz általános fogalmunk van a tárgyról: nem csak észre vettük, hanem fölfogtuk. A természet tényeit érzékeink által vesszük észre; a természetnek gondolatait — hogy Oersted kifejezésével éljek — csak eszünkkel foghatjuk föl<sup>1)</sup>. Már pedig az első lépés ezen valóságos ismeret felé az a lépés, mely olyan csekélynek látszik és mégis örökre elválasztja az embert minden egyéb állattól: a tárgynak megnevezése vagyis ismerhetővé tétele. Minden megnevezés osztályozás, azaz az egyéninek általános alá való sorozása; és a mit akár gyakorlatból, akár a tudományból ismertünk, mindent általános fogalmaink segítségével ismertünk. Más állatoknak van érzésük, észrevevésük, emlékezetük és — bizonyos értelemben — értelmük; de az állatban mind ez csak egyes tárgyakra vonatkozik. Az embernek van érzése, észrevevése, emlékezete, értelme és esze, és csak is ez az ész vonatkozik általános fogalmakra<sup>2)</sup>.

<sup>1)</sup> Oersted, *Esprit dans la Nature* 152. l.

<sup>2)</sup> „Ce qui trompe l'homme, c'est qu'il voit faire aux bêtes plusieurs de choses qu'il fait, et qu'il ne voit pas que, dans ces choses-

Az ész által nem csak egy fokkal magasabban állunk minden egyéb állati teremtmény fölött, hanem egészen más világhoz tartozunk. Tisztán állati tehetségeinkre, érzéseinkre, észrevevésünkre, emlékezetünkre, értelmünkre, úgy tekintünk, mint valami hozzánk tartozóra, de nem mint legbelső és örök valónknak alkotó részére. Érzékeink, emlékezetünk, értelmünk olyanok, mint a messzelátó lencséi. De van egy szemünk, mely ezeken a lencséken nézi a külső világ tényeit: a mi eszes, öntudatos lelkünk; olyan hatalom ez, annyira különbözik észre vevő tehetségeinktől, mint a nap a földtől, melyet eláraszt fényével, melegével, életével.

Határozottan azon a ponton, a hol az ember megváltik az állat társaságától, a hol az észnek első fölcsilanásában nyilatkozik a bennünk levő világosság: ott látjuk a nyelvnek valódi eredetét. Tessék elemezni akár melyik szót, és azt fogják látni, hogy valami általános fogalmat fejez ki, mely tulajdonsága az illető egyednek, melynek nevét vizsgáljuk. Mit jelent a holdnak árja neve? — mérőt. Mit jelent a nap neve? — nemzöt. Mit a földé? — szántottat. A tehén- és juh-féle barmoknak régi árja neve *paçu*, a latin *pecus*, s ez legelőket jelent. Maga az *animal* szó később keletkezett — az *anima*, lélek, szóból. Ez az *anima* pedig eredetileg fuvást, lehelést jelentett — mint a *spiritus* szó, mely a *spirare* igétől származott — és *an*, fujni, gyöktől származott; ettől van még a szanszkrit *anila*, szél, és a görög *anemos*, szél. Az

---

là même les bêtes ne mettent qu'une intelligence grossière, bornée, et qu'il met, lui, une intelligence doublée d'esprit." — Flourens, *De la Raison* 73. 1.

ángol *ghost*, a német *geist* ugyanezen a fölfogáson alapszik. Ez a két szó összefügg az angol *gust*, vihar, *yeast*, hab, tajték, és *gas*, levegő, szavakkal, sőt a forró és sissztergő islandi *geyserekkel*. Az angol *soul*, a német *seele* gótul *saivala* és ez nyilván rokona a gót *saiva* szónak<sup>1)</sup>, mely tengert jelent (a mai német *see*, angol *sea*). A tengert *saivs*-nak nevezték a *si* vagy *siv* gyöktől, görögül *seio* rázni; *saivs* tehát az ide s tova rázott vizet jelenti, megkülönböztetésül az álló vagy folyó víztől. Ha a germán nemzetek a lelket *saivala*-nak nevezték, akkor mintegy bennünk levő tengernek képzeltek, mely föl s alá hullámzik minden lélekzettel, és visszaveti az ég s a föld képét a mélység tükreben.

(Az ilyen jelentésű szavaknál találunk hasonló tü-neményeket az ugor nyelvek körében, nevezetesen a magyar nyelvben is; ámbár itt még nem fejtik ki olyan könnyen és világosan a szavaknak gyöke és alap jelentése, úgy hogy az eddigi szóegyeztetések alapján olyan elvont szavaknak, minők *ész*, *elme*, *emlékezet*, *kedv*, sem mondhatjuk még meg eredetibb jelentését, pedig ilyen szavak minden analogia szerint érzékibb, kézzel foghatóbb jelentésből indultak ki. — A latin *animal*-nak legjobb analogiája a régibb magyar *lelkes állat* és egyszerűbben *lelkes* kifejezés; ez jelentette azt, a mit a mai *állat*, mely csak a régibb *lelkes állat*nak rövid, praegnans helyettese. Az észet *elaja*, állat, tulajdonképen annyi mint „élő.“ *Élni* a lapp nyelvben [a svéd-lapp nyelv-járásban] *alle*-; ebből való a svéd-lapp *älo*, *älek*, és a finn-lapp *ällo*, nyáj<sup>2)</sup>. De ezek a szavak talán nem annyira

1) L. Heyse, *System der Sprachwissenschaft* 97. l.

2) (V. ö. Budenz, *A magyar és finn-ugor nyelvekbéli szóegyeztések*, Pest, Emich, 1866. 126. l. vagy *Nyelvtud. közlemények* VII. k. 22. l.)



alanyi értelemben vett élőt, azaz lelkes állatot jelentenek, hanem úgy látszik, ép olyan fölfogásból indultak ki, a melyből a magyar *élet*, finn *elo* és lív [finn nyelvjárás] *jelämi*, melyek nem csak életet, élést jelentenek, hanem azt is, a mivel élünk: gabonát, *barmot*, jószágot, vagyont. Az *anima*-nak megfelelő magyar *lélek* eredetileg párát, gőzt jelentett; a votják *lul*, zürjén *lov* csak lelket, életet jelent ugyan, de már a vogul *lil* annyi mint lélek, lélekzet, a lív nyelvjárásban *lävl* a. m. lélek és „meleg gőz“<sup>1)</sup>, sőt a finn *löyly*, észt *leil*, lapp *lievl* csak is gőzt, párolgást jelent. De talán mind ezekkel összefügg még a *leh*, *lehellet* is. — A latin *spiritus*nak megfelelő *szellem* új szó, de a régi nyelvben megfelel neki *szellet*<sup>2)</sup>, s ez bizonyára összefügg a *szellő* és *szél* szavakkal.)

A szeretetnek szanszkrit neve *smara*; ez a *smar*, emlékezni, gyöktől származik; és ugyanettől a gyöktől származhatott a német *schmerz*, fájdalom, és angol *smart*<sup>3)</sup>.

A kígyónak szanszkrit neve *sarpa* (latinul *serpens*) s ebből látjuk, hogy az árják a kígyót a csúszás általános fogalma alá sorozták, mert ezt a fogalmat fejezte ki a *srp* gyök. De a kígyónak a szanszkritban még *ahi* is volt a neve, görögül *echis* vagy *echidna*, latinul *angvis*. Ez a gyök a szanszkritban *ah* vagy *anh*, és jelentése „összenyomni, megfojtani.“ Itt a megkülönböztető jegy, mely szerint a kígyót elnevezték, a szorítás, fojtás volt; *ahi* kígyót jelentett ugyan, de az általános „fojtó“ fogalmat fejezte ki. Különös egy gyök ez az *anh*, mely még több

1) (U. o. 116. 1. illetőleg 12. 1.)

2) (Például „zellèt hol akar ot lehel“ *spiritus ubi vult spirat*; *Müncheni Codex (R. M. Nyelvemlékek III. k.)* 194. 1.)

3) V. ö. Pott, *Etym. Forsch.* II. 290. 1.

mai szóban él. A latin nyelvben van *ango*, *anxi*, *anctum*, szorongatni, faggatni; *angina*, torokgyík, ángolul *quinsy*<sup>1)</sup>; és *angor* szorítás, szorulás. De ez az *angor* nem csak a nyaknak összeszorítását jelenti, hanem erkölcsi jelentést vett föl és szorongást, aggodalmat jelöl. Ez a két melléknév *angustus*, szűk, és *anxius*, szorongó, aggódó, ugyanattól a gyöktől származik. A görögben ez a gyök megtartotta természetes, anyagi jelentését: *engys*, közel, és *echis*, kígyó, fojtó. De a szanszkrit nyelv nagy igazsággal a bűnt is evvel nevezte el. A rosز kétség kívül sokféle színben és alakban tünt föl az emberi szellem előtt, és neve is sokféle van; de egyik sem olyan jellemző, mint a mely ettől az *anh*, fojtani, gyöktől származik. *Anhas* a szanszkritban bűnt jelent, de csak azért, mert eredetileg megfojtást, fojtogatást jelentett — mert hisz a bűn tudata olyan, mint a gyilkosnak fojtó szorítása áldozatának torkán. A ki látta, vagy inkább nézte valaha Laokonnak és fiainak csoportját, hogyan van rájuk tekeredve a kígyó tetőtől talpig: azonnal tudhatja, mit éreztek és láttak a régiiek, mikor a bűnt *anhas*-nak, fojtónak, nevezték. Ez az *anhas* azonos a görög *agos*, bűn, szóval. A gót nyelvben ugyanebből a gyökből lett *agis*, félelem, s az ángolban *awe* ebben: *awful*, félelmes, és *ug* ebben: *ugly*, csúnya, bosszús. Az angol *anguish*, aggodalom, gyötrellem, a franczia *angoisse*-ből van, ez pedig az olasz *angoscia*-val együtt a latin *angustiae* elromlása, mely szorosságot, szűk helyet jelent<sup>2)</sup>.

<sup>1)</sup> A *quinsy* szóról bebizonyult, hogy ez egyik meglepő példája azon pusztításoknak, melyeket a hangbeli romlás okoz. Az *anh* gyök itt egészen eltűnt. De eredetileg megvolt, mert *quinsy* nem egyéb, mint a görög *κυνέγχη*, kutyák torokgyíkja. L. Richardson, *Dictionary*, a *Quinancy* szó alatt.

<sup>2)</sup> Kuhn, *Zeitschrift* I. 152. és 355. l.

(A német *schlange* nyilván más töből való; bizonyára a *schlingen*, fonni, horgolni, igével függ össze, s akkor a jelentése „fonódó, tekerődő.“ — A magyar *kígyó* ismét egészen más fölfogást mutat. A magyarban még így is hangzik ez a szó: *kégyó*, *kilgyó*<sup>1)</sup>). A rokon nyelvek ezeket a megfelelő alakokat mutatják: a finnben *kaljama*, *kaljame-*, *kalja*, *kalju* annyi mint síkos, sikamlós; az észtnben *kall* a. m. henger; a mordvinban *kalış* meztelen, kopasz. E szerint a mostani magyar alakokat egy eredetibb *kiljama*, *kiljomo* és *kiljava*, vagy *kiljovo* alaknak kellett megelőzni. Az *m : v* változást sok magyar szóban találjuk ott, a hol a rokon nyelvek megőrizték az *m*-et, pl. *név*: finn *nimi*, osztják *nem*, vogul *näm*; *nyelv*: vogul *ńelm*, lapp *ńalme*. Hogy az *lj*-ből a magyarban *ly* és *gy* lett, arra legbizonyítóbb példa a magyar *négy* = finn *neljä*; különben is gyakori a *j : gy* változás ilyenekben: *jön* — *gyön*; *jer* — *gyere* s a göcsejieknél: *jó* — *gyó*, *jár* — *gyár*. Tehát a magyar *kígyó* az általános „síma, sikamlós“ fogalommal van elnevezve. Érdekes, hogy ugyanebből a gyökből, tehát szintén a „síma“ alapjelentéssel, van a cseremiszenben *kol'a*, *kal'a*, egér, épen olyan formán, mint a székelyeknél *féreg* „egeret“ is tesz. — A lapp *kuovte*, *guovde*, kígyó, más gyöktől származott, és tulajdonképen csúszót, mászót jelent, mint a latin *serpens* s a szanszkrit *sarpa*<sup>2)</sup>).

De hogyan tettek különbséget azok a régi nyelvalkotók az ember s a többi állatok között? Micsoda általános fogalmat kapcsoltak saját énjüknek első fölfogásához? A latin *homo*, a francia *homme*, melyből az *on*

<sup>1)</sup> (Molnár Albertnél és Vác környékén. — V. ö. Budenz, *Szóegyzések*, 2. kiadás, 29. l.)

<sup>2)</sup> (U. o. 76. l.)

dit kifejezésben már csak *on* maradt meg, attól a gyök-től származott, mely a *humus*, talaj, és *humilis*, alacsony, szavakban is megvan. *Homo* e szerint olyan lény fogalmát fejezné ki, mely a föld porából lett <sup>1)</sup>.

Az embernek másik régi neve a szanszkrit *marta* <sup>2)</sup>, a görög *brotos*, a latin *mortalis* (másod rendű származék), az angolban *mortal*. *Marta* annyi mint „halandó“, és nevezetes körülmény, hogy ezt épen az *ember* megkülönböztető nevének választották, holott minden változik, hervad és elhal e földön. Azok a régi költők alig neveztek volna magukat halandóknak, ha nem hittek volna más, halhatatlan lényekben.

Van az embernek még egy harmadik neve, s ez egyszerűen gondolkodót jelent; ez nemünknek igazi neve, ez él az angol *man* (s a német *mann* szóban, melynek a *man sagt* kifejezésben épen az a szerepe van, mint a francia *on-nak*). *Mā* a szanszkritban a. m. mérni, s ettől származtattuk már a hold árja nevét is (8. l.) Ebből *man* másod rendű gyök, és jelentése „gondolni“. Ettől származik a szanszkrit *manu*, eredetileg „gondolkodó“, aztán „ember“. Az újabb szanszkritban ettől még több „ember“ vagy „ember fia“ jelentésű szó származott, mint *mānava*, *mānuša*, *manuṣja*. A gótban van *man* és *manisks*, a mai német *mann* és *mensch*.

Számos más neve is volt még az embernek, úgy mint általában minden tárgynak sok neve volt a régi nyelvekben. Bármely vonás, mely különösen jellemzőnek tűnt föl a figyelő emberi szellem előtt, szolgáltattha-

<sup>1)</sup> Gör. *χαμαί*, zend *zem*, litv. *zeme* és *žmenes*, *homines*. L. Bopp, *Glossarium Sanscritum* s. v.

<sup>2)</sup> L. Windischmann, *Fortschritt der Sprachenkunde* 23. l.

tott új nevet is. A közönséges szanszkrit szótárakban öt szót találunk a kézre, tizenegyet a világosságra, tizenötöt a felhőre, huszat a holdra, huszonhatot a kígyóra, harminczhármot az öldöklésre, harminczötöt a tűzre, harminczhetet a napra<sup>1)</sup>. A napot nevezhették fényesnek, melegnek, aranyosnak, föntartónak, pusztító-  
nak, farkasnak, oroszlánnak, mennyei szemnek, a világosság és élet atyjának. Innen magyarázható a synonymoknak, a hason értelmű szavaknak, nagy bősége a régi nyelvekben; innen az a *létért való küzdelem* az ilyen szavak között, mely a gyöngébb, kevésbbé szerencsés és kevésbbé termékeny szavaknak pusztulását idézte elő, s *egynék* a diadalával végződött; ez lett aztán minden egyes tárgynak minden egyes nyelvben elismert, törvényes neve. Csekélyebb mértékben ezt a *nemi kiválasztást*, vagy jobban mondva *kiiktatást*, még a mai nyelvekben is észre vehetjük, tehát olyan régi és olyan élemedett nyelvekben, a milyen az angol és a francia. Hogy milyen volt ez a proceszusa nyelvjárásoknak első tenyésztekor és virágzásakor, azt már csak egyes példákön láthatjuk, mint például Hammer 5744 szót számlál a *tevé* nevéül<sup>2)</sup>.

1) V. ö. Yates, *Sanscrit Grammar* XVIII. l.

2) Farrar, *Origin of Language* 85. l. — „Das Kameel“ *Extrait des Mém. de l'Acad. de Vienne, classe de phil. et d'hist.* tome VII. Az arab írók emlitenek egy munkát az oroszlánnak 500 nevéül, s egy másikat a kígyónak 200 nevéül. Firuzabadi, a *Kamus* szerzője, említi, hogy irt egy művet a méz neveiről és hogy nyolczvanat elszámlált a nélkül, hogy kimerítette volna a tárgyat. Ez az író azt is állítja, hogy az arabban legalább ezer szó van a kardra; mások meg azt mondják, hogy 400 van a szerencsétlenségre. Hervas (*Dell' Origine delle Lingue* 233. §) azt mondja, hogy a mandu tatároknak több mint száz szavuk van a lónak különböző korai és nemei jelölésére. L. fönt 268. l. Azonban van sok túlzás ezekben az állításokban. L. Renan, *Histoire des Langues sémitiques* 377. l.

Az a tény, hogy minden szó eredetileg állítmány — hogy a nevek, ámbár egyes, külön álló fogalmakat jelölnek, kivétel nélkül általános fogalmaktól származnak — egyike a legfontosabb felfedözéseknek a nyelvtudományban. Tudták már az előtt, hogy a nyelv az embernek megkülönböztető tulajdona; tudták azt is, hogy az általános fogalmak képzése emel megdönthetetlen korlátot az ember és az állatok közé; de hogy ez a kettő azon egy ténynek csak különböző kifejezése, azt nem tudták, míg meg nem volt állapítva a gyökök elmélete és fölébe nem volt helyezve mind a hangutánzás, mind az indulatszók elméletének. De ha az új kor bölcsészéte ezt nem tudta, kellett tudni a régi költőknek és nyelvalkotóknak. Mert a görögben a nyelv *logos*, de *logos* jelenti az észet is, és az *alolon* kifejezést választották az állat nevéül, s ez az állatnak legjellemzőbb neve. Egy állat sem gondolkodik, egy állat sem beszél, csak az ember. A beszéd és a gondolkodás elválaszthatatlanok. A szavak gondolat nélkül holt hangok; a gondolat szó nélkül semmi. A gondolat hangtalan beszéd; a beszéd hangos gondolkodás. A szó a megtestesült gondolat.

De most már csak néhány perczem van arra, hogy fejtegessem tudományunknak legutolsó kérdését, azt t. i.: Hogyan fejezhetik ki a hangok a gondolatot? Hogyan válnak a gyökök általános fogalmak jegyeivé? Hogyan fejezhette ki a mérésnek elvont fogalmát *mā*, és a gondolkodás fogalmát *man*? Hogy lehetett *gā* annyi mint „menni“, *sthā* „állani“, *sad* „ülni“, *dā* „adni“, *mar* „meghalni“, *k'ar* „járni“, *kar* „tenni“?

Megkísértem, hogy lehetőleg röviden feleljek, az által, hogy legalább megmutatom, mik nem gyökök, s ez talán könnyebben szerez majd fogalmat arról, hogy mik a gyökök valóban. Az a négy-öt száz gyök,

mely alkotó résznek mutatkozik a különböző nyelvcsaládokban, se nem csupa indulatszó, se nem csupa hangutánzás. Nevezhetjük őket *hang-típusoknak*, és akár milyen magyarázatot adjon a pszichologus vagy a metafizikus, a nyelvésznek ezek a gyökök egyszerűen utolsó tények, a nyelvészetnek legszélső határai. Azt mondhatjuk Platóval, hogy a természet által vannak meg; ámbár Platóval hozzá kellene tennünk azt is, hogy ha azt mondjuk, természet által, ez alatt azt értjük, hogy Isten keze által<sup>1)</sup>. Ha analogiákat kell keresnünk, ámbár tökéletleneket: ezekre már rá mutattak mások is. Kimutatták, hogy van egy törvény, mely áthatja majdnem az egész természetet: hogy t. i. ütés következtében minden test hangzik. Minden anyagnak megvan a maga sajátos hangja. Megmondhatjuk a fémeknek kisebb-nagyobb tökéletességét rezgésükből, abból a feleletből, melyet szólításunkra adnak. Az arany másképp hangzik, mint a réz, a fa másképp hangzik mint a kő; és különböző hangok keletkeznek a különböző ütésekhöz és megrázkodtatásokhoz képest is. Ép ezt látjuk az embernél is, a természet művei közt a legtökéletesebb szervezetnél<sup>2)</sup>. Az ember felel a kívülről jövő benyomásokra. Az ember hangot

1) Θήσω τὰ μὲν φύσει λεγόμενα ποιησῶναι θεῖα τέχνη.

2) Ezt a nézetet adta elő évek előtt Heyse, berlini tanár, s előadásait halála után nagy gonddal tette közzé egyik tanítványa, Steintal. Az a tény, hogy a fa, fémek, húrok stb. ütés következtében rezgenek és hangzanak, természetesen csak fölvilágosító például szolgálhat, nem pedig magyarázatul. Az embernek azon sajátos tehetőségét, hogy minden kívülről jövő benyomás belülről hangbeli kifejezést nyer, végleges ténynek kell elfogadni, de a gyököknek, mint az általános fogalmak kitevőinek, képződése módja mindig vita tárgya lesz a különböző bölcsész iskolákban. Ha ki lesznek egyeztetve Platónak és Aristotelesnek, Kantnak és Humenak az általános fogalmak

ád. Az ember érzéseit nem csak indulathangok által, észrevételeit nem csak hangutánzás által tudta kifejezni, mint az állatok. Ő neki megvolt az a tehetsége is, hogy izültebb kifejezést adhatott általános fogalmainak. Ezt a tehetséget nem ő szerezte magának. Ösztön volt ez, a szellem ösztöne, de éppen olyan ellenállhatatlan mint akármelyik más ösztön. Az ember elveszti ösztöneit, ha már nincs rájuk szüksége. Érzékei gyöngülnek, ha haszontalanokká válnak, mint például a szaglás. Így szűnt meg az a teremtő képessége, mely hangban adott kifejezést minden általános fogalomnak, mihelyt először hatotta át az agyat; megszűnt, a mint célja el volt érve.

Talán értékesek az ilyféle elmélkedések, de én nem akarom őket itt előadni, mert nem mondhatnók, hogy egy ingadozó analogia megmagyarázhatja a gyökök eredetének kérdését. Ha van valami igazság azokban az eredményekben, melyekhez az előttünk levő tényeknek gondos és előítélet nélkül való elemzése által jutottunk, akkor jogosan csak azt mondhatjuk, hogy a nyelv gyökökkel kezdődik, és hogy ezek a gyökök sem többek, sem kevesebbek, hanem hang-típusok vagy tipikus hangok. A mi ezeken túl van, az már nem nyelv, vagy, ha történelmi szempontból szólunk, még nem nyelv, akármilyen érdekléssel bir is a lélektani kutatásokra nézve. De minden, a mi a valóságos nyelvben megvan, azokból a gyökökből sarjadott. A szavak mintegy lenyomatai ezeknek a hangmintáknak, vagy, ha tetszik, tökéletesen érthető szerkezetű változatai és módosulatai

---

keletkeztéről való ellentétes nézetei: akkor hasonló eredményt remélhetünk a gyököknek, az általános fogalmak első megtestesülésének, eredetére nézve is.



azoknak a tipikus hangoknak, melyeket csalhatatlan tanuk bizonyossága szerint minden emberi beszéd alap elemének ismertünk föl. Ezen *hang-típusoknak* száma eleinte bizonyosan végtelen volt, és a többé kevésbé rokon értelmű gyök csoportok ugyanazon *természetes kiválás* következtében, melyet a szavak régi történetében is látunk, lassankint egy határozott típusba olvadtak össze. A helyett, hogy a nyelvet kilencz gyökre vezetnők vissza, mint Dr. Murray<sup>1)</sup>, vagy *egy* gyökre, mint valóban megkísértette ezt Dr. Schmidt<sup>2)</sup>, azt kell fölvennünk, hogy a nyelvbeli gyököknek első megállapodását korlátlan növés-korszaka előzte meg — ez volt a nyelvnek tavasza — jött utána később nem egy ős.

A természetes kiválasztás vagy kiküszöbölés processzusával történelmi elemek lépnek a nyelvtudomány elé. Bármennyire kezdetleges a sínai nyelv a ragozó és hajlító nyelvekhez képest, gyökei vagy szavai nyilván átmentek a kölcsönös surlódásnak és koptatásnak hosszas processzusán. A sínai nyelvben is van sok tisztán hagyományos jellemű dolog. Hagományos szabály az, hogy egyszerű mondatban első szó az alany, második az állítmány, harmadik a tárgy. Csak hagyomány következtében tesz a sínai nyelvben *ngõ žin* annyit mint „rosz ember“ és *žin ngõ* annyit mint „az ember rossz“. A sínaiak maguk is különbséget tesznek *teljes* és *üres* gyökök közt<sup>3)</sup>, az előbbieknél praedicatív erejük van, az utóbbiak pedig a mi partikuláinknak felelnek meg, me-

1) Murraynek eredeti gyökei ezek: *ag, bag, dwag, cwag, lag, mag, nag, rag, swag*.

2) Curtius, *Griechische Etymologie* 13. l. Schmidt minden görög szót egy *e* gyökből és minden latin szót *hi* gyökér szóból származtatott.

3) Endlicher, *Chinesische Grammatik* 163. l.

lyek a teljes gyökök jelentését módosítják és egymáshoz való viszonyukat meghatározzák. Üresekévé csak hagyomány következtében lesznek a gyökök. Minden gyök eredetileg teljes volt, akár praedicatív, akár demonstratív gyök volt; hogy pedig a sínai nyelvnek türes gyökeit nem lehet mindig teljes alakjukra visszavezetni, ez a tény azt bizonyítja, hogy a legrégebb sínai nyelv is átesett a növésnek különböző korszakain. A sínai írók is megengedik, hogy minden türes szó eredetileg teljes szó volt, ép úgy, mint a szanszkrit nyelv-tanirók is állították, hogy minden, a mi a nyelv-tanban alaki, eredetileg tartalmas nyelvanyag volt. De meg kell elégednünk ezen általános elvnek egyes bizonyítékaival, és el kell készülnünk arra, hogy éppen annyi ábrándos származtatást találunk a sínaiban, mint a szanszkritban. Hogy a sínai nyelvben nem minden gyököt lehet tetszés szerint főnévnek, igének, melléknévnek használni, ez megint bizonyítja, hogy a nyelv még ezen a legkezdetlegesebb fokon is régebbi tényesetre mutat vissza. *Fu* apa, *mu* anya, *fu mu* szülők; de *se fu*, *se mu* nem használatos eredeti praedicatív jelentésében. De legteljesebb bizonyítékát annak a sok különböző fokozatnak, melyeken még annak az egyszerű sínai nyelvnek is keresztül kellett haladnia, a gyököknek aránylag csekély számában kell keresni és a nekik tulajdonított határozott jelentésekben, — mert ez csak annak a folytonos küzdelemnek lehet az eredménye, melyet a természettudósok, oly igen találóan, létért való küzdelemnek jellemeztek.

De ha a gyököknek ezt a megválasztását és utóbb összekapcsolását nem tulajdoníthatjuk csupán a természet vagy természetes ösztönök működésének, még kevésbé lehet azt mondani, — mint egyik előadásunkban

láttuk, — hogy ez átgondolt és megfontolt művészet eredménye, olyan értelemben például, mint Rafaelnek valamelyik festménye vagy Beethovennek valamelyik szimfóniája. Ha megvan a röptülést vagy madarat jelentő gyök, s egy másik gyök, mely rajt vagy sereget fejez ki: a kettőnek összekapcsolása, hogy sok madarat vagyis madarakat fejezzenek ki, természetes eredménye az emberi szellem összetevő erejének, vagyis, egyszerűbben mondva, azon tehetségének, hogy kettőt megkettőt össze tud tenni. Némely bölcsészek azonban azt mondják, ez nem magyaráz meg semmit, és hogy tulajdonképen az a titok fejtendő meg, hogyan alakíthat a szellem kapcsolatot a fogalmak közt, vagyis hogyan foghat föl sok dolgot egység gyanánt. De ezekbe a mélységekbe mi nem követhetjük őket. Más bölcsészek meg azt hiszik, a gyököknek a ragozó és hajlító nyelvekben való összekötése is, a gyököknek első képződése is, természetes ösztön eredménye. Heyse például azt mondta <sup>1)</sup>, hogy a nyelv fejlődésének különböző alakjait a bölcsészeknek úgy kell magyarázniok, mint *szükségképi* fejleményeket, melyek magán a nyelvnek lényegén alapulnak. Ez nem áll. Mi megfigyelhetjük a nyelvnek növeését, érthetjük és megfejthetjük mind azt, a mi ennek a tenyészetnek eredménye. De nem bocsátkozhatunk annak a bizonyításába, hogy minden, a mi a nyelvben van, szükségképen úgy van és nem is lehetett volna másképen. Ha például a sínai nyelvben látjuk, hogy van két ilyen szó: *kidj* és *tu*, és mind a kettő sereget, rajt, meny nyiséget fejez ki, akkor tökéletesen értjük, miért használták akár az egyiket, akár a másikat a többes szám képzésére. De ha az egyikből megállapodott, hagyo-

<sup>1)</sup> *System der Sprachwiss.* 61. 1.

mányos többes rag lesz és a másik elavul, elvész, akkor ezt tudomásul vehetjük mint történeti tényt, de semmiféle bölcsészet e világon be nem fogja bizonyítani, hogy ennek szükségképen így kellett történni. Tökéletesen megérthetjük, hogy két olyan gyökkel, a minő *kūō*, birodalom, és *čung*, közép, hogyan alkothatta a sínai nyelv ezt a szerkezetet, — melyet mi locativusnak nevezünk —: *kūō čung*, a birodalomban. De ha azt mondja valaki, hogy más úton módon nem is lehetett volna ezt a fogalmat kifejezni: ennek az állításnak ellene mond nem csak az ész, hanem a nyelvnek tényei is. Láttuk a különböző utakat, melyeken például a jövő idő képződése haladhat. Ezek a módok mind egyformán érthetők és egyformán lehetségesek, de egyik sem szükséges, elkertülhetetlen. A sínai nyelvben *ýaó*, annyi mint akarni, *ngò* én; tehát *ngò ýaó* én akarok. Ha ehhez még hozzá járul *kiú*, menni, akkor lesz belőle *ngò ýaó kiú*, akarok menni, ez tehát első csirája a mi jövő időnknek. De ha azt mondanók, hogy a sínai jövő időnek szükségképen *ngò ýaó kiú* az alakja, ez olyan fatalizmust vinne be a nyelvbe, mely semmire sem támaszkodhatik. A nyelvnek fölépülése nem olyan, mint a méhkasban a sejtek épülése, de olyan sem, mint Sz. Péter templomának fölépítése Michel Angelo által. A nyelv alakulása számtalan működő erőnek az eredménye, mindegyik határozott törvények szerint működik, és végre közös működésüknek eredményét minden fölöslegestől és haszontalantól megtisztítva hagyják hátra. Olyan két szónak, minők *žin*, ember, és *kiáj*, sok, olyan többes számmá szerkesztése, minő *žin kiáj*, egészen a szanszkrit és görög nyelvnek tökéletes nyelvtanáig, érthető és megfejtendő, mint t. i. a növés azon két elvének eredménye, melyeket második fölolvadásunkban fejtegettünk. A mi

a gyökök alakulását megelőzi, az a természet műve; a mi utána következik, az az ember műve, nem egyéni és szabad, hanem együttes és szabályozó ereje által.

Nem mondom, hogy már minden görög vagy szanszkrit alak van elemezve és meg van magyarázva. Vannak olyan alakulatok a görögben, a latinban és az angolban, melyek minden magyarázó kísérletnek ellenszegültek; és vannak némely tünemények, mint az augmentum a görögben, a hangzók változása a héberben, az umlaut és ablaut a germán nyelvekben, melyek majdnem azt hitetnék el velünk, hogy a nyelv tisztán zenei vagy hangbeli különböztetések alkalmazott, hogy ez által a gondolatnak igazán kézzel fogható, anyagi különbségeit kifejezze. De ez a föltevés nem támaszkodhatik semmi biztos következtetésre. Megfejthetetlennek látszik nekünk, hogy a német *bruder* miért legyen a többes számban *brüder*, vagy az angol *brother* miért legyen a többesben *brethren*. De a mi megfejthetetlen és látszólag mesterséges a mai nyelvekben, a nyelvnek régibb állapotában érthetővé válik. Az *u*-nak *ü*-vé változtatása — mint ebben: *bruder*, *brüder* — nem volt szándékos; még kevésbé volt neki az a célja, hogy többséget fejezzen ki. Ez egyszerű hangbeli változás, és annak az *i*-nek vagy *j*-nek a következménye<sup>1)</sup>, mely eredetileg megvolt az utolsó szótagban, és szabály szerint visszahatott a megelőző szótagnak magánhangzójára — sőt hatása megmaradt, mikor már maga az *i* rég eltűnt. Hamis<sup>2)</sup> analogia következtében aztán ezt a vál-

<sup>1)</sup> L. Schleicher, *Deutsche Sprache* 144. l.

<sup>2)</sup> (A *false*, *falsch* szót sokszor hibásan fordítják magyarra a *hamis* szóval; de itt, úgy látszik, helyén van a *hamis* szó, mely különben

tozást, mely a szóknak némely osztályainál teljesen igazolható, alkalmazták egyéb szavakra is, a hol nem volt oka; és most úgy látszik, mint ha önkényes hangváltoztatással akarták volna kifejezni a gondolat változását. De a hasonlító nyelvész utána járhat a nyelvnek még ezen bűvő lyukaiban is, s így felfödözheti az okát még annak is, a mi oktalannak és helytelennek látszott. Bajosnak látszik elhinni, hogy az augmentum a görögben eredetileg a nyelvnek önálló, jelentős alkotó része volt, de minden analogia ezen nézet mellett szól. Ha angolul soha sem irtak volna Wycliffe ideje előtt, akkor azt látnók, hogy a végzett jelen egyszerűen rövid a hozzá járultával alakul. Wycliffe így beszélt és irt<sup>1)</sup>: *I knowlech to a felid and seid pus*, azaz a mai angolban: *I acknowledge to have felt and said thus*. Ép így olvassuk: *it should a fallen* e. h. *it should have fallen*; és Angliának némely részeiben a köznép még most is egészen oly módon mondja: *I should a done it*. Már most némely régi angol könyvben ez az *a* valóban összeforr az igével, — legalább a nyomtatásban egyesítve van vele, — úgy hogy egy, ezen alapuló nyelvtan a határozatlan mód végzetlen jelenét így adná: *to fall*, s a határozatlan mód végzett jelenét: *to afallen*. Épenséggel nem kívánnám, hogy úgy magyarázzák szavaimat, mint ha valami összefüggés volna ezen angol *a* közt, mely a *have*-nek rövidítése, és ama görög augmentum közt, mely a mult időkben az ige előtt áll. Csak azt akarom megmutatni, hogy, ha

---

annyi mint a német *schelmisch* vagy az angol *knavish*, *roguish* és synonymja *dévaj*, *pajkos* szavaknak (l. Finály, *Adalékok a magy. rokon értelmű szók értelmezéséhez* 46. l.); mert ez az analogia sokszor igazán hamis, *dévaj* módon működik a nyelvben.)

<sup>1)</sup> Marsh, *Lectures* 388. l.

bár az augmentum eredetének még nincs is kielégítő magyarázata adva, azért még nem kell kétségbe esnünk vagy megengednünk, hogy talán az emberek önkénye tett hozzá az igéhez egy mássalhangzót vagy egy magánhangzót, mintegy algebrai módon vagy kölcsönös megegyezés következtében, hogy a mult idő meg legyen különböztetve a jelentől.

Ha az induktív következtetéseknek van valami értékük, akkor joggal hihetjük, hogy a mi annyi esetben és sokszor ott is, a hol legkevésbé várták, igaznak bizonyult, az áll általában a nyelvről. Nem veszünk igénybe természet fölötti segítséget, sem a régi bölcsek zsinatját, hogy a nyelv tényeit megmagyarázhassuk. Minden, a mi alaki a nyelvben, okszerű kombináció eredménye; minden, a mi anyagi, szellemi ösztön eredménye, akár indulathangról, akár hangutánzásról beszéljenek. Az először kiejtett természetes, ösztönszerű szóhangok, melyek közül a különböző törzsek vagy családok különböző módon válogattak, teljesen megmagyarázzák a nyelvnek eredetét és első szétágazását. Megérthetjük nem csak a nyelv eredetét, hanem azt is, hogy egy nyelvnek több nyelvre kellett fölözlni; és azt vesszük észre, hogy a nyelvek anyagi és alaki elemeinek legnagyobb különfélesége is összefér az egy közös forrás föltevésével.

Így vezet bennünket a nyelv tudománya ama legmagosabb csúcsra, a honnan ellátunk az ember földi életének pirkadó hajnaláig, s a hol azokat a szavakat, melyeket gyermekkorunk napjai óta annyiszor hallottunk. — „És az egész földnek egy nyelve és egyféle beszédje volt,“ — sokkal természetesebbeknek, sokkal érthetőbbeknek és meggyőzőbbeknek látjuk, mint ez előtt bár mikor.

És most, hogy fölolvassaim folyamát befejezzem, csak sajnálatomat kell kifejeznem, hogy a nyelvtudománynak ez a vázlata, melyet adni iparkodtam, még szükségképen olyan csekély és tökéletlen volt. Sok pontot épenséggel nem is érinthettem, sokra csak egy-egy czélzással mutathattam rá, s alig van talán egy, melyet teljesen méltathattam. Mégis hálás vagyok ezen intézet irányában, hogy alkalmat adott a köz érdeklődés és rokonérzés fölkeltésére ezen tudomány iránt, melynek, úgy hiszem, még nagy jövője lesz. És nagyon fogok örüvendeni, ha azokban, a kik megtiszteltek fölolvassaimnak meghallgatásával, csak némi érdeket és kíváncsiságot keltettem — ha bár ki nem elégíthettem — azon rétegek iránt, melyek a nyelv alatt fekszenek, melyeken állunk és járunk, s azon elemek iránt, melyeknek egyesülése gondolatainknak valóságos gránitját alkotja.

---



## ÉSZREVÉTELEK

### **Müller Miksa nyelvtudományi felolvasásaira, különösen a nyolczadikra.**

Irta Hunfalvy Pál.

---

A magyar olvasó méltán követeli a hazai tudománytól, hogy megigazítsa vagy igazolja a híres írónak állításait azokról a nyelvekről, a melyekhez a magyar is tartozik; megigazítsa, ha az tévedett volna, a ki a nyelvek nagy birodalmában mozog, a melyben a mindentudóság lehetetlen, de igazolja is, ha eltalálná a valóságot, a mely meg előttünk még ismeretlen volna.

Müller (a 24. lapon) nyiltan kimondja, hogy a nyelvész nem lehet mind azoknak a nyelveknek tudósa, a melyekről elmélkedik, hogy nyomozásainak tárgyai csak grammatikák és szótárak, sokszor rövid szójegyzékek és egy-egy tökéletlen nyelvtani vázlat. De már evvel megvallja, hogy ilyenén nyelvész sok és nagy tévedésbe juthat. Müller maga jól tudja, hogy az árja (szanszkrit, perzsa, görög, latin, germán, szláv) nyelvekről még a múlt század végén meg e század elején lehetetlen vala oly alaposan értekezni, mint most ő teszi, mert akkor

ezen nyelvek tudománya még nem fogta volt fel jól mindegyiknek sajátosságát, tehát nem is értheti vala közös viszonyaikat. Azt is jól tudja, hogy az a számos nyelv, a melyeket ő a turánságba foglal, eddig elé annyira sem ismeretes, a mint voltak a múlt század végével az árja nyelvek; hogy tehát ennél fogva is szinte lehetetlen kölcsönös viszonyaikról valami bizonyost és megállhatót vitatni. Végre legalább gondolnia lehetne, hogy sok nem is juthatott tudomására, mi olyan irodalmakban jelent meg, a melyeket nem olvas. Mind a mellett úgy veszi a turán nyelveket, mint ha mindenikről egy-egy Boppnak grammatikája és szótára volna kezénél. Pedig olyan munkára, melyet Müller szándékozott adni, a közönséges grammatikák és szótárok meg az itt-ott előtűnt értekezések sokszor igen alkalmatlanok. Nem csuda tehát, ha Müller könyvében állítások és nézetek fordulnak elő, melyek, véleményem szerint, a valóságot nem találják el.

Müller kétféle alap szerint osztályozza a nyelveket: *alakulás és származás szerint*. A nyelvek alakulásbeli osztályozása azt nézi, hogy a szók alkotó részei mint kerülnek össze, s változást szenvednek-e, a mikor összekerülnek — *morphologiai osztályozás*. A származásbeli osztályozás viszont azt nézi, hogy mely nyelvek származnak egy közös ős nyelvből, tehát melyek egymásnak rokonai — *genealogiai osztályozás*.

Müller, mint látjuk, a nyelvek alakulásának, három fokát veszi fel, az *egytagu* vagy különködő (isolating, elszigetelő), a *ragozó* (agglutinative) és a *hajtogató* (inflexional) fokot, s úgy jellemzi azokat, hogy az első fokon nincs hangbeli romlás (phonetic corruption); a második, ragozó, fokon a szónak jelentő része vagy tője romolhatatlan, de képzője és ragja, tehát határozó része, romol-

ható; a harmadik, hajtogató, fokon a szónak mind jelentő, mind határozó része romolható.

Két oknál fogva, úgy vélem, nem szabatos eme jellemzés, s eme fokozás. A jellemzés ugyanis azt a gondolatot ébresztheti sok olvasóban, mintha hangbeli romlás az egytagu nyelvekben általában nem állana be; s az a ragozó nyelvekben is csak a szók jelentő részét vagy a szók tőjét érné; mintha tehát illetén romlás egyedül a hajtogató nyelvekben történt volna. Az első fokon lévő vagy az egy tagu nyelv a *sínai*. Eme jellemzésénél fogva azt gondolhatná az olvasó, hogy a sínai nyelv, szavaira nézve, a melyek mind egytaguak, változhatatlan, s ennél fogva szavainak ma is azon hangbeli alakjuk volna, melyet hajdanában p. o. Confucius idejében birtak. Ez nincs úgy. Mindnyájan, a kik a sínait tanulmányozzák, tudják, hogy más a régi sínai nyelv, más a mostani; azt *Edkins* leveléből is megtudjuk, a melyet Müller a VIII. Felolvasásban közöl. — Továbbá eme jellemzésnél fogva azt kellene gondolni az embernek, hogy hangbeli romlásnak nem volt helye a ragozó nyelvek szavainak azon részében, a melyet szó-tőnek nevezünk. — Mint tudjuk, az nem áll. A magyar nyelvet nem kisérhettük ugyan felfelé sok századig, de ezen idő alatt is változtak szavai, minél fogva bátran fel lehet tenni, hogy eme változás vagy hangromlás az általunk nem ismert időben is mindig folyt. Hangromlás bizonyosan nem csak a hajtogató nyelvekben, hanem az emberiség minden nyelvében történt és történik folyvást; erre nézve nem lehet különbség a nyelvek közt. Ezt a hangromlást tehát a nyelvek történelmi hangváltozásának kellene nevezni, hogy megkülönböztessük a grammatikai hangváltozástól, a mely a nyelvek különbsége szerint más-más lehet. A történelmi hangváltozás némi tekintetben

*hangromlás*, vagy talán helyesebben *hangfogyatkozás*, mint az legvilágosabban meglátszik, ha valamely nyelvnek régebbi állapotját mai állapotjával vetjük egybe, vagy a rokon nyelvek megfelelő szavait hasonlítjuk össze, mint azt Müller sok helyt teszi. De a grammatikai hangváltozás nem hangromlás vagy hangfogyatkozás, hanem egyszerű változás, melyet grammatikai ok szült. Ha a latin mondja: *capio, cepi; incipio, inceptum* vagy a német: *bringen, brachte; ich weiss, wir wissen, ich wusste* stb. ezt grammatikai hangváltozásnak kell neveznünk, nem történelmi hangromlásnak.

A történelmi hangváltozás a nyelvek történelmi alakulását fejezi ki, s erre nézve nincs különbség a nyelvek között, mert bizonyosan mind változott. A magyar *szív* így is hangzik: *szül*, de a vogulban *sim*, a finnben *syöm* (ejtsd *szüöm*), sőt *sydäm* (= *szüdem*) is; a magyar *kő, kül* is, a melyekben a *v* a magánhangzóba olvadt, mert előkerül a *köves* alakban; finnben *kivi* *kő*, és *kivise* *köves*; osztjákban *keu*, sőt *kauh, kouh* is, vogulban *käv* és *kav*. A magyar *új, ív* a vogulban *jaut* és *jajt*, az osztjákban *jôgot*, a finnben *joutse*, a lappban *juoks*. — A magyar *tűz*, az osztjákban *tüt*, a vogulban *taut* és *tol*; a finnben *tuli*, a lappban *dolla* stb. A finn *sydäm*-től fogva a magyar *szül*-ig, az osztják *jôgot*-tól fogva a magyar *új, ív*-ig stb. meglehetősen hangváltozás, vagy Müller szerint hangromlás, történt, mint látjuk. Ilyen történelmi hangromlás bizonyosan minden emberi nyelvben folyt le: ez tehát nem lehet osztályozási alap.

De a grammatikai hangváltozás jellemzi a nyelveket, ez lehet osztályozási alap. Tekintvén azonban Müllerral együtt a sinai, a turán és az árja meg sémi nyelveket (mert ezekre szorítkozik ő), a *három* fok nem fe-

lel meg az illető nyelvek mivoltának, mert valóban *négy* fokot kell elfogadnunk.

Az első fokon t. i. nincsen semmiféle grammatikai hangváltozás; — a sínai nyelv.

A második fokon a szótők magánhangzói lényegesek és változatlanok a képzők és ragok előtt, s szótót magánhangzó nélkül képzelní sem lehet; itt a szótó a képzőkön és ragokon uralkodik; a finn-ugor, török stb. nyelvek <sup>1)</sup>.

A harmadik fokon a szótók magánhangzói lényegesek ugyan, de változhatók a képzők és ragok előtt. Itt sem lehet szótót magánhangzó nélkül gondolni, sőt *egy* magánhangzó is lehet szótó, p. *i* a latin *i-re*, *i-bam*, *i-vi*; de a többeli magánhangzók változhatnak, tehát nem uralkodnak a képzőkön és ragokon, mert a latin *i* töből lesz *eo*, *eam*, *eundum* is, mint a német *wiss* töből lesz *ich weiss*, *ich wusste* stb.

A negyedik fokon a szótók magánhangzó nélkül valók, tehát itt a magánhangzók nem is lehetnek szótóbeliek, hanem mindjárt grammatikai kategóriákat fejeznek ki, p. a héber vagy arab *k-t-l* tó az ölni, ütni jelentés tője, melyet magánhangzó nélkül kell képzelní, mert mihelyt valamely magánhangzóval ejtem ki, azonnal nem tószó többé, hanem határozott jelentésű kész

---

<sup>1)</sup> A vogul és osztják nyelvek azonban a tóváltozásnak is mutatják némely példáit. Így a vogulban a *mi* (ád), *vi* (vesz) *te* (eszik) igék az imperativusban *majen* (adj), *vajen* (végy), *tajen* (egyél). Az osztjában *ma-ta* (adni), *malem*, *malen*, *mal* (adom, adod, adja), *mas* (adott), *masle* adta: ellenben *mijis'al* adatik stb., a melyben a *ma* tó *mi*-vé változik. Így, Castrén szerint, a déli osztjában sok névszó a birtokos ragok előtt megváltoztatja magánhangzóját, p. *janik*, szög, *jinkem*, szögem; *ač juh*, *užem* juhom; *oh* (óg) fej, *ugum* fejem stb.

szó, mint: *katal* (férfi) ölt, *katelah* (nő) ölt, *ketel* ölt, *kitul* öletett, *kittel* gyakran öl, *kuttal* gyakran öletik, *hiktül* ölet, *hoktal* ölettetik stb. itt a tőnek mássalhangzóival uralkodnak; egy magánhangzóból álló tőszó merő lehetetlenség, mert a legegyszerűbb tő is két mássalhangzóból áll.

Ezeknél fogva, ha Müllerrel együtt, az ázsiai és európai főbb nyelvekre szorítkozunk, s ezeket grammatikai alakulásbeli vagy morfológiai tekintetben osztályozzuk, négy alakulási fokot kell elfogadnunk:

- a) azt, a melyen semmiféle grammatikai hangváltozás nincs, — a sínai nyelv;
- b) azt, a melyen a szótők magánhangzóival lényegesen, változhatatlanok, s egyszersmind a képzőkön és ragokon uralkodók, — a szorosán vett ragozó nyelvek, finn, ugor, török stb.;
- c) azt, a melyen a szótők magánhangzóival lényegesen ugyan, de változhatók, s azért nem is uralkodnak a képzőkön és ragokon, — az árja nyelvek;
- d) azt, a melyen a szótők magánhangzóik nélkül valók, s a hol a mássalhangzók uralkodnak; — sémi nyelvek. Azon nyelvek tehát, a melyeket Müller egy morfológiai osztályba (t. i. a flexivbe vagy hajtogatóba) vet, a mi jellemzésünk szerint két [c) és d)] osztályt tesznek ki. S ezen két osztály között valóban nagyobb az alakbeli, vagy morfológiai különbség, mint a második és harmadik [b) és c)] osztály között<sup>1)</sup>.

---

<sup>1)</sup> Ezt már Bopp is világosan kifejezte (*Vergleichende Grammatik des Sanskr. Zweite Ausg. I. 196. 197.*), a hol a sémi nyelveket a legnagyobb ellentétben állóknak mondja az árákkal — im strengsten Gegensatz zu den indo-europäischen Sprachen. — Bopp

Müller úgy találja, hogy a második, azaz a ragozó nyelvek osztályának szavai egy rossz mozaikhoz, ellenben a harmadik, a hajtogató vagy flexiós nyelvek osztályának szavai, egy tökéletes mozaikhoz hasonlítanak. Amazokat szét lehet szedni, ezeket nem. Müller t. i. a török igét veszi föl, a melynek csudálatos és szabályos alkotásában a képzők, bár mennyi legyen is, világosan észrevehetők, s a személyes névmásoktól külön válók. Azonban ez rendesen az árja, teszem a szanszkrit, görög, latin nyelvekben is úgy van, s azért Bopp nem is bír különbséget fölfedezni a görög *τυφθήσομαι* s a ragozó nyelvnek bármely szava közt. Azután vannak bizony a magyar nyelvben is szó-alakok, a melyeket nem könnyű szétszedni. A *tud-o-k*, *tud-sz* oly könnyen szétszedhető alkotó elemeire, mint a latin *sci-o*, *sci-s*: de már a *tudom*, *tudod* alakot bajosabb szétszedni, mint a latin *sci-or*, *sci-ris*, mert a magyar szók *m-* és *d-jében* a tárgyi rag. is lappang a személyi vagy alanyi raggal együtt. A *tudjuk* is ebből lett: *tud-ja-muk*, tehát ez a *tudjuk* olyan tökéletes mozaik, melynél különbet alig mutathat fel a szanszkrit vagy a görög. Mint (egy előbbi jegyzetben) láttuk, a vogul imperativusok: *vajen végy*, *tajen egyél*, *majen*

---

általában nem látszik helyeselni, hogy az árja nyelveket flexiósoknak jellemezik, mert mi tulajdonképen a flexio? A tö- vagy gyökszónak változása? De akkor igazán csak a sémi nyelvek flexiósak, s az árja nyelvek nem azok. „Wenn unter Flexion, úgymond Bopp az idézett helyen, eine innere Modification der Wurzel verstanden sein soll, so hat das Sanskrit und Griechische etc. ausser der Reduplication, die aus den Mitteln der Wurzel selbst genommen wird, kaum irgend eine Flexion aufzuweisen.“ Mert hát a nevezett nyelvek csak úgy *ragosak* (agglutinative), mint akár a magyar vagy a török, azaz a szók modificatióit legeslegtöbbynire képzők és ragok által fejezik ki, úgy mint emezek.

adj a *vi, te, mi* többől valók, s még a tőnek elváltozását is előtűntetik, úgy mint a görög  $\lambda\epsilon\pi, \lambda\epsilon\iota\pi, \lambda\omicron\pi$  tő. Így a magyar és vogul *húsz (kus)*, az osztják  $\chi\upsilon\varsigma$  (20) tökéletesebb mozaik, mint a szanszkrit *vinçati*, a görög  $\epsilon\acute{\iota}\chi\omicron\sigma\iota$ , a német *zwanzig*, angol *twenty* (20). A vogul *vat* (30) szót eddigelé nem is bírjuk széttaglalni. Fel lehetne szaporítani a példákat, a melyek világos tanuságai annak, hogy nem mind oly egyszerű és világos, milyennek a távolból látszik.

2. Müller gyakran hivatkozik egy levelére, a melyben a turán vagy ragozó nyelveket leírja<sup>1)</sup>, s a melyben a sinai nyelvet *háznépi*, a ragozó vagy turán nyelveket *költözködő*, azaz *nomád, nyájörző népek* nyelvének, a *flexiv, hajtogató*, tehát az árja és sémi nyelveket, *állami* nyelveknek jellemzi, s ebből származtatja ki legnyomósabb tulajdonságait az illető nyelveknek. Hogy mikor, mi különös viszonyok között alakultak a nyelvek, azt történelmi bizonyossággal nem tudhatja senki; annyi bizonyos, hogy midőn alakultak, akkor az emberek még szorosán véve államot nem képeznek vala, azaz tehát még földművelői életre nem adták volt magokat: de másfelől az is bizonyos, hogy a különböző nyelvek csak külön-külön népeknél támadhattak és nyerhették meg azt a szilárd mivoltukat, a melylyel bírnak, és egymástól máig különböznek. A mikor tehát bárhol is, akár a sinaiaknál, akár Egyiptomban, akár az Eufrát vagy Ganges partjain az első államnak első kezdete támadt,

---

<sup>1)</sup> *Letter on the Turanian Languages*, a Bunsen által Londonban 1854-ben kiadott *Outlines of the philosophy of Universal History, applied to Language and Religion*-nek első kötetében, a hol az a 263—520. lapokig terjed. Bővebb ismertetését adtam a *Nyelvtudományi Közlemények* II. kötetében 1863.



akkor az illető nyelv megvolt már bizonyosan. Minden nyelvű nép eleinte vadász, azután nyájörző nép volt, s utóljára fordult földművelésre; államfélét pedig már a nyájörzők is képezhetnek, ha a rabló hadjáratokat tekintjük, milyeneket még a középkorban is a gótok, a normannok s valamennyi germán és szláv népek üznek vala, nem csak a hunok, avarok s később a magyarok és törökök. Hogy mind ezeknek a nyelvök megvolt, mielőtt állandóan megszállva biztos határok között új társadalmi és földművelői életet folytathatának, történelmi bizonyossággal tudjuk. A régi görög népek mozgásait, rabló hadjárait, mielőtt állandóan letelepedtek, valamint ezen mozgó életnek következéseit, Thukydidés kitünően leírja. „Amit most Hellasnak nevezünk, úgymond, az hajdan nem volt állandóan lakva, hanem költözködések történének, mindenki könnyen odahagyván lakhelyét, midőn folyvást más és számosabb csapat kinszerité odább menni. Kereskedés nem lévén, se bátorságosan nem közlekedhetvén egymással akár tengeren, akár szárazon, kiki csak annyit foglalt, hogy élélhessen, mert gazdagság nem vala, a földet sem művelék, bizonytalan lévén, nem támadja-e meg valaki akármikor is és ragadja el tőle, minthogy kőfalak sem biztosíták; s jól tudván, hogy a mindennapi élelmet mindenütt megszerezhetik magoknak, könnyen is elmozdulának, s azért se várossal se más készülettel nem bírnak vala“<sup>1)</sup>. Ez a rajz pedig bizonyosan reá illik minden népre, mielőtt állami léthez jut. Nem lehet tehát megérteni, miért volnának a turánok *nomád* nyelvek, s az árják és sémiek *állami* nyelvek? Igaz, a turánságnak nagy része ma is Ázsia közepén nyájörző vagy nomád életet él: úgy de az arab

<sup>1)</sup> Thukydidés, I, 2.

is máig nomád sok helyütt. Miért? a nyelve okozza-e? Dehogy a nyelve! a föld okozza, a melyen él. Azután a cigányok máig nomádok az európai népek között? Nyelvök okozza-e azt? Dehogy nyelvök! hisz' az angolnál, a németnél is árjább. Látjuk e példából, hogy némely népet a föld kinszerít nomád életre, nyelv-különbség nélkül, mint a tatárokat, mongolokat stb., a kik az iram-szarvasok után költözködnek Európa és Ázsia legészakiabb vidékein, a hol lehetetlen a földművelés; az arabokat Arábia sivatagjain. Látjuk e példából, hogy más népeket társadalmi ok is kinszeríthet nomád életre, mint a cigányokat Európa kellő közepén. A *nomádság*, *államiság* tehát nem lehetnek a nyelveket osztályozó vagy jellemző fogalmak.

Pedig Müller ezekből származtatja ki a népek és nyelvek legnyomósabb történelmi mozzanatait és tulajdonságait. Mert, szerinte, a turán nyelvek nomád nyelvek; tehát, mint a nomád népnek nincs állandó helye, úgy a nomád nyelvnek sincs állandósága, nincs multja; az csak a jelen nemzedékben él, s a jövő nemzedékkel együtt megújul. Müller azt képzei magának, hogy a turán embernek, teszem a magyarnak, világos tudata van, sőt kell is hogy legyen, nyelvének minden izérőli; hogy örökség vagy hagyomány útján nem veszen át és nem tart meg semmit, a mit nem ért, s mihelyt valami érthetlenné válik előtte, azonnal elhagyja, s mást, érthetőt teszen helyébe. Ha tehát ma is a magyar köznép e szókat: *tudnám*, *tudnék*, *tudhatnám* használja, onnan van, mert szabatosan tudja, Müller véleménye szerint, hogy a *tud* tőhöz először *n* képző járult, mely a conditionalist alkotja, s érti is az *n* képzőt (melyet azonban se Révai se mi nem értünk még, csak azt látjuk, hogy a vogul igében is conditionalist alkot); azután tudja az a magyar

köznap, hogy a *nám* tárgyias igét, a *nék* meg nem tárgyias igét fejez ki; továbbá tudja, hogy a *tudhatnám* alakban a *tőhöz hat* képző, s ehhez *n* járulván, így lett a potentialis mód, melyet az *ám* optativussá teszen, ennek pedig az a föltetsző sajátsága van, hogy *ikes* természetű, a minek okát pedig bizony nem tudjuk még.

Müller az említett levelében világosan állítja, hogy valamikor egész Ázsia és Európa, a sinai világot kivéve, turán nyelvű népekkel volt megtöltve; ebből a turán nép-tengerből talán egy-egy hatalmas lángész által, a ki az államnak kezdetét alkotta volna, emelkedének ki az árja és sémi nyelvű szigetek, a melyek az óta, de kivált az első, terjednek s mindenütt győznek a turánságon. Jelen munkában szelidíti némileg e felfogást, azt állítván, hogy valamikor egy *ember-nyom* teremté az árjaságot és sémiséget, mindegyiket a maga egész mivolta szerint, s azután ezen kész ős nyelvek kezdének, az ős népnek oszlása szerint, több-több nyelvre szakadozni. Ama teremtő embernyom óta az árja és sémi nyelvekben csak fogyás (decay) szemlélhető, de a fogyás is mindig rokon anyagon történik és hasonló módon foly le. A nyelvek történeteiben, úgymond Müller, két szakot, a *növekvés szakát* és a *fogyatkozás szakát* kell megkülönböztetni; a növekvés addig tart, míg a nyelvek a magok teljes mivoltokat elérték, azután, természet szerint, a fogyatkozás szaka kezdődik. A nyelvek már vagy a növekvés, vagy a fogyatkozás szakában válhatnak el egymástól. Ha amabban történik az elválás, az elváltak, természetesen, külön-külön úton folytatják még növekedő életöket, ezek közt tehát, habár közös eredetök volt is, a rokonság nem lehet világos. De a mely nyelvek a növekvés kora után váltak el egymástól, azok megtartják a rokon vonásokat, annál is inkább, mert

szájhagyomány, hit stb. őrzik meg azokat. A turán nyelvek a növekvés szakában szóródtak szélylyel: az árja és sémi nyelvek ellenben a növekvés szaka után oszlottak el. Innen a turán nyelvek közt lehetetlen *származási rokonságot* feltalálni: ellenben az árja és sémi nyelveket épen a *származási* vagy genealogiai *rokonság* tünteti ki. Ebből foly az is, Müller szerint, hogy a bölcselő nyelvész más módszert alkalmaz, sőt kénytelen alkalmazni a turán nyelvekre, mást az árjakra és sémiekre. Csak ezek körül boldogul a Bopp-Grimm-methodus, a turániakra kár volna a Bopp-Grimm-féle subtilis methodust alkalmazni. „Őrizkedni kell, úgymond a 165. lapon, azon felfogástól, mely közönséges ugyan, de általában hiába való (common but altogether gratuitous supposition), hogy a származási osztály elvét valamennyi nyelvre kelljen alkalmazni.“ S minthogy maga őrizkedett attól, azért hányja össze a turánság keretébe nem csak az összes altájiságot, a lapptól fogva a tunguzig, hanem ezen „éjszaki osztályhoz“ a „déli osztályt“ is csapja, a mint a kötet végén látható; pedig ebben a déli osztályban nyelvek fordulnak elő, a melyeknek nevei is bizonytalanok még. „Ha ezek közt, úgymond, a származási rokonságnak meghatározott kifejezéseit keressük, a melyeket az árja és sémi nyelvek közt feltalálunk, okvetlenül csatlakozunk, mert ily jellemző kifejezéseket lehetetlen azokban megtalálni.“ — S annyira megyen az író, hogy azt bátor állítani: „Sőt az *atyafi hasonlóság híja egyike azon vonásoknak, a melyek a turán nyelveket megkülönböztetik az árja és sémi nyelvektől!*“ Ennél fogva tehát nem kellene egyéb arra, hogy valamely nyelvet a magyarhoz rokonítsunk, mint az, hogy semmi hasonlósága se legyen ahhoz!

A nyelvek kezdetét a tudomány nem bírja körül-  
 ményesen felmutatni, de hogy valamikor kezdődtek, az  
 bizonyos. Azon kezdettől fogva mind addig, míg a nyel-  
 vek meghatározott s azontúl változhatatlan jellemöket  
 elérték, hosszú időszak folyt le. Mi a nyelvek kész mi-  
 voltát ismerjük csak; azt, vajon mindnyájan egy közös  
 kezdetből, vagy több külön kezdetből fejlődtek-e — nem  
 tudjuk, de vitatni lehet egyiket másikat is. Müller a kö-  
 zös kezdetre hajlik, a mit mi is elfogadhatunk, mert vele  
 ugyanoda érünk, a hová a külön kezdetek elfogadásával  
 érnénk. A kezdettől fogva meg nem mondható hosszú időig  
 a nyelvek, vagy az egy közös nyelvnek növekvése áll, a  
 mely alatt határozott jellem nélkül való a nyelv. Ezen nö-  
 vekvés közben vált ki az, mi árja nyelvvé fejlődött, s az,  
 mi sémi nyelvvé fejlődött. A kettő ki is fejlődött addig,  
 míg elérte mivoltát, s fogyatkozásnak indulván a ro-  
 kon árja és sémi nyelveket hozták elő. Ugyanazon nö-  
 vekvés közben vált ki az is, mi finn-ugor nyelvvé fejlő-  
 dött, s az, mi török-tatárrá vált, valamint az is, mi dra-  
 vida (tamul, telugu stb.) nyelvvé alakult. A kettő, három,  
 s így a többi valamennyi, ki is fejlődött addig, míg el-  
 érte mivoltát, s fogyatkozásnak indulván a rokon finn-  
 ugor, török-tatár és dravida nyelveket stb. hozta elő.  
 Csudálkoznunk lehet Mülleren, hogy egyaránt elfogad-  
 ván a nyelvek növekvése korában az árja, sémi, és a  
 többi nyelvek ki- és elválását, sőt egy morphologiai fokra  
 is állítván az árja és sémi nyelveket, ezeket mégis külön-  
 külön nyelvalapokul tárgyalja, ellenben a többieket mind  
 egytűvé szorítja, s épen annál fogva szorítja egytűvé, a  
 minél fogva amazokat külön választja. Ő az általa úgy  
 nevezett turán nyelveket azért véli egybetartozóknak,  
 mert nincs köztök atyafi hasonlóság: ellenben az árja és  
 sémi nyelveket nem véli azért egybetartozóknak.

Hogy alaki vagy morphologiai hasonlóság a legkülönbözőbb nyelvek közt is lehet, mutatják a következő tények is. A *singularison* és *pluralison* kívül némely nyelvben *dualis* is van; azt gondolhatná tehát az ember, hogy ez csak egytűvé tartozó nyelvekben mutatkozik. De íme van dualis a sémieken (arabban, héberben stb.), van némely árja nyelvben (szanszkritban, görögben, gótban), van némely finn-ugor nyelvben (lappban, vogulban, osztjákban). A dualis tehát, bár igen feltetsző alaki hasonlóság, még sem mutat genealogiai, vagy származási hasonlóságot, azaz rokonságot. — A számnevek a finn-ugor, török-tatár nyelvekben 1—7-ig egyszerűek, a 8-as, 9-es szerkezetek, így 2—10, 1—10. De ugyanezt találjuk a dravida nyelvekben (tamul, telugu) Keletindiában, és a baszkban is, a Pyrenaeusokon; sőt a szanszkrit *aṣṭau*, gót *ahtau*, görög *ὄκτω*, latin *octo* is dualis alakúak, tehát a kettős szám hatását éreztetők. Akármi okból lett is a 8-as 9-esnek ilyenén szerkezete, e feltűnő alaki hasonlóság a legkülönbözőbb nyelvekben előfordul, s nem tanúskodhatik rokonságról. Végre a legáltalánosabb alaki hasonlóságot a képzők és ragok mutatják, a melyek valamennyi árja nyelvben a szótó után következnek épen úgy, mint a finn-ugor, a török-tatár, a dravida stb. nyelvekben. Az alaki hasonlóságon kívül tehát minden esetre a származási hasonlóságot, vagy a rokonságot is keresni kell, s rokon nyelveknek csak azokat lehet elfogadni, a melyek között származási rokonság van. Ennek kikutatására és megalapítására egyedül az a methodus jó, a melylyel az árja nyelvekben boldogultak. Minden esetre való igaz, hogy „a cseremiszi nyelv ékességei“ vagy „a szamojéd irodalom“ (lásd a 24-ik lapot) nem oly vonzó, nem oly oktatók, mint a szanszkrit nyelv vagy a görög irodalom: de ha a cseremiszi vagy szamojéd nyelvről úgy

akarunk értekezni, mint a szanszkritről vagy görögről, azokat is oly alaposan kell ismerünk, mint ezeket, vagy mellőzni kell, de nem szabad tudományunk épületében köveknek vagy épen mértéknek használnunk.

A genealogiai, vagy származási rokonságot követlően a turán nyelvek körében is, azt legelőbb a finn-ugor nyelvekben (a melyeknek egyike a magyar nyelv), az után a török-tatár, a szamojéd, mongol-tunguz stb. nyelvekben kutatjuk, még pedig azon eljárás szerint, a mely egyedül vezethet célra. Kitalálván a finn-ugor közös ős alapot, s kitalálván ugyanezt a török-tatár nyelvekben is stb., az után lehetne csak szó arról, vajon ez a két ős alap maga is fölfelé közösségre igazít-e bennünket vagy sem? Máig nem vagyunk még annyira, annál hiúbb a további kérdés, melyet Müller már megoldottnak tekint, hogy mily viszony lehet a finn-ugor és p. a dravida nyelvek között<sup>1)</sup>.

3. Ezen általános tájékozódás után vizsgáljunk meg röviden némely egyes dolgokat, a melyeket Müller a mi nyelveinkből felhoz, vagy ezekre alkalmaz. Müller azt mondja, hogy:

a) olyan szó, mint a francia *âge*, melyből az eredeti szótő elveszett, nem lehet a turán nyelvekben. Azonban a magyar *isten, ember, ifju (iffju), özvegy* szók csak oly ismeretlen eredetűek a magyarul beszélő előtt, mint az *âge* a francziául beszélő előtt. Mindegy, akár egy szótő veszett ki a szóból és az emberek emlékezetéből, akár kettő veszett ki a tudatból; mert mi valóban nem tudjuk, miből alakultak az idézett magyar kifejezések,

---

<sup>1)</sup> Lásd a Nyelvtudom. Közlemények X. kötetben található értekezésemet a dravida nyelvekről, a melyek Keletindia déli felében vannak.

jóllehet sejtjük, hogy két-két szóból állanak. Az észti *pole*, nincs, *polnud*, nem volt, a fő tőt is elvesztette. A finn nyelvek tudniillik az ige tagadását egy ragozott szóval fejezik ki, a mely mellett az ige maga ragozatlanul marad; tehát nem vagyok, nem vagy, nincs: a finnben *en ole, et ole, ei ole*, az észti: *en ole, et ole, eb ole*; de az *eb ole*, nincs, *eb olnud*, nem volt, helyett azt mondják: *pole* nincs, *polnud* nem volt, a melyekből tehát a tagadó szó kiveszett, mert a *p* (*b*) csak a 3-dik személynek ragja.

b) Azt állítja Müller (a 277. lapon), hogy illetlen alakok, mint a hindusztáni: *hún, hai, hai; hain, ho, hain* (sum es est, sumus estis sunt) lehetetlenek volnának a turán nyelvekben, mert ezekben a többes szám okvetlenül különbözik az egyes számtól, mert, úgymond, „a turán ember megőrzi mintegy nyelvének és grammatikájának tudatát.“ A turán ember tehát, szerinte, a magyar és finn stb. a többesnek eszméjét úgy fejezi ki, hogy a névszó után egy sokaságot jelentő szótagot ejt ki. De a dorpati észti rendszeren elhagyja a többesi képzőt, s azt mondja: *tuliva targa* (jövének bölcsek) e helyett: *tulivad targad*. A dorpati észti nyelvben *käte* mind genitivus singularis (finnben: *käden*), mind nominativus pluralis (finnben: *kädet*). A vogulban is *luanl* vagy *luanel* lovak és lovaik; *kietään* jelent: te küldöd kettőtöket és te küldöd őket, meg ti külditek őket; a nyelv tehát se a subjectum, se az objectum számaikat nem különbözteti meg egymástól, pedig akarná tenni. Azután alaki tekintetben mi különbség van a finn-ugor többesi *k, h, t* képző s a szanszkrit, görög, latin többesi *s* képző között? S hogy e képzők sokaságot jelentenek, azt a tudomány állítja, de a beszélő, akár finn-ugor ember, akár árja ember, bizony nem tudja. Ugyanott azt állítja Müller, hogy a



turán ember, tehát p. a magyar és vogul is, passivumnak olyan igét veszen, mely után egy szenvedést vagy evést vagy menést jelentő szótag következik. De a magyar úgy mondja: *törik* és *eszik*, mint a latin ezt: *amatur* és *hortatur*, amazt szenvedő, ezt cselekvő jelentésben vevén; hogy a passivumot jelentő szóban egy szenvedést vagy evést vagy menést jelentő szótag lap-pangana, azt nem sikerült még tudományunknak észrevenni, csak azt sejtí, hogy az *ik* személyi ragban egyéb is lehet. A vogul mondja: *kietves* = *missus est*, de föl sem érheti eszével, hogy *kiet* (követ, küld) az igető, *v* a passivumot és *s* a multat jelentő képzők. Mi azonban egyúttal a *kietves* szóban olyan tökéletes mozaikot látunk, milyen csak a *missus* szó lehet.

c) Szerte a fölolvadásokban érinti, de az idézett levélben világosan kifejti, hogy a turán nyelvekben *hasonhangu* (homonym) szók, a melyek *hasonjelentésűekből* (synonym) lettek, nem maradhatnak meg, mert az ezek által támadt homályosságot nem tűrhetné a turán ember. Azonban mi látjuk, hogy valóban tűri. P. a vogulban *sau* csillag, *sau* bőr, *sau* sok, *sau* a *szenved* igének tője, mert *sanintem* szenvedek; továbbá ott *ur* hegy és erdő, *ur* mód, *ur* őriz, *ur* vár, *ur* ég; a magyarban *hó* luna és *mensis*, *hó* *nix*; a finnben *kuu* luna és *mensis*, *kuu* vese és háj; a magyarban *verő*, títő, és sütő; innen *verő* fény, *verő* malacz, azaz *sütő* fény, *sütő* malacz. Az után a *sütő* szó arra a különösségére is emlékeztet minket a magyar nyelvnek, mely szerint *sütő* embert jelent, a ki süt, azt, a mi süttetik, és a helyet, a hol sül; tehát *sütő asszony*, *sütő kenyér*, *sütő kemencze*.

d) Legtöbbször és legerősebben hangsúlyozza Müller azt, hogy a turán vagy nomád nyelvekben a hagyomány nem lehet erős, az élő nemzedék a nyelv dolgá-

ban nem örököse az elmúlt nemzedékeknek, azért nem is kell, nem is lehet azokban származási rokonságot keresni, mint a mely csak állami nyelvekben tartatik meg. Azonban maga hozza fel (a 361. lapon) a magyar és cseremiszi atyám, atyád stb. ragozott szót, a magyar és észti igeragozást, s ugyanott a „négy finn ágnak számneveit“, a melyek megannyi bizonyosságai az örökségnek.

Egyébiránt még nagyobb hasonlóságot találunk a lapp és magyar birtokragos szók között, p.

boccu-m    boccu-d    boccu-s (szarvasom, -od, -a)  
 boccu-mek    boccu-dek    boccu-sek (szarvasunk, szarvas-  
 tok, szarvas-ok),

a hol a lapp *mek* a régi magyar *m-k* (muk, mük) -nek felel meg (ise-mük, vagy -muk). A lapp és magyar nyelvekben találtató hasonlóság bizony nagyon régi örökség. Igaz, a dravida nyelvekben nincsenek meg a birtokos ragok: ámde azért és egyéb okért nem is szabad azokat egy rakásra tenni a finn-ugor nyelvekkel.

e) Sőt a szemlátomásnak sem szabad mindig hinni. Müller a 367. lapon az észti *leian*, *leiad*, *leial* stb. alakokat a magyar *lelem*, *leled*, *leli* alakokkal állítja szembe, mit Gyarmathinak 1799-ben megjelent könyvéből merít<sup>1)</sup>. Mi tetszősnek látszhatik a *leian* = *lelem*, *leiad* = *leled* hasonlóság, pedig éppen abban rejlik a nagy különbség, melyet Gyarmathi nem fogott fel. Egybe lehetne hasonlítani a *lelek* = *leian*, *lel-sz* = *leiad* stb., mert ezekben állanak szemben a pusztai személyragok. De mi tudjuk, hogy a *lelem*, *leled*, *leli*, *leljük*, *lelitek*, *lelik* alakok tárgyasak, a milyenek az észti (és finn) nyelvben nincsenek; vagy csak a Kalevala nyelvben fordulnak elő, mint: *siirtime*, azaz *siirrän itseäni*, mozdítom magamat =

<sup>1)</sup> A fordító kihagyta ezt, és mást tett helyébe. *Hunfalvy*.

mozdulok; *siirräihet*, azaz siirrät itseäsi, mozdúlsz; *siirräikse*, azaz siirrtää itseänsä, mozdítja magát = mozdúl. Tehát voltaképen, a ragokra nézve, egybehasonlíthatók:

siirräime	töröm
siirräihet	töröl
siirräikse	törik.

Az előadott észrevételekből kettőt vonhatna le a magyar olvasó, először azt, hogy Müller az árja és sémi nyelveket egy morphologiai osztályba teszi ugyan, még sem állítja, a mint nem is állíthatja, hogy azok egy tőből valók, minél fogva tehát az úgy nevezett turán nyelvek is, habár *egy* morphologiai osztályba valók, különböző tők-ből eredhettek; másodsor azt, hogy csak egy methodussal, a Bopp-Grimm-félével, lehet a nyelvek birodalmában sikeresen haladni, s hogy nagyon tévednénk, ha azt a methodust nem alkalmazzuk a mi (ugor) nyelveinkre, s az után tovább a török, mongol, s a dravida nyelvekre.

HUNFALVY PÁL.

**Függelék.**

**I. Az ária nyelvcsalád genealogikus táblája.**

India nyelvei . . . . .	Élt nyelvek . . . . .	Holt nyelvek Prakrit és pali — Ujabb szanszkrit — Védák nyelve	Agak	Oszlályok
A országok nyelve	Perzsa . . . . .	Parsi — Ékiratok — Zend		Ind
Áganzsán . . . . .	Kurdiszán . . . . .			Íráni
Órmények . . . . .	Osszáfok . . . . .	Ó órmény		
Wales . . . . .	Britannia . . . . .			
+ Skócia . . . . .	Skócia . . . . .	Órnok nyelve		Kelta
Iránd . . . . .	Man sziget . . . . .			
Portugal . . . . .	Portugal . . . . .			
Spanyolország . . . . .	Provencia . . . . .			
Franciaország . . . . .	Olaszország . . . . .			
Olabország . . . . .	Grisanonk . . . . .			
Albania . . . . .	Görögország . . . . .			Illyr
Litvania . . . . .	Kurland és Livland (lett) nyelve . . . . .			Hellen
+ Bulgaria . . . . .	Oroszország (nagy, kis, fehér orosz) nyelve . . . . .	Ó orosz		Lett
Szlovénia, horvátok, szerbek nyelve . . . . .	Lejgovalek nyelve . . . . .	Egyházi szláv		Delkelti szláv
Csehsország (két) nyelve . . . . .	Lavanti . . . . .	Régi cseh		Vini
Németország . . . . .	+ Anglia . . . . .	Ó német		Illyr
+ Holland . . . . .	Frizland . . . . .	Közép főlnémet, Ó főlnémet		Hellen
Karai Németország nyelve . . . . .	Dánia . . . . .	Ó dán		
Svédország . . . . .	Norvégia . . . . .	Ó északi		
Island . . . . .				

A R J A C S A L A D

II.

A sémi nyelvcsalád genealogikus táblája.

Élő nyelvek	Holt nyelvek	Osztályok	
Arab nyelvjárások . . . . .		} Arab vagy déli	D Y T V S O I N E S
Amhári " . . . . .	Aethiopiai		
Ehkili v. Mahri nyelvjárások .	Himjari fölíratok		
Zsidó nyelvjárások . . . . .	Bibliai héber	} Héber vagy közép	
+ " . . . . .	Szamaritán (Pentateuch 3. sz. Kr. e.)		
+ " . . . . .	Karthagói, Phoeniciai fölíratok		
+ " . . . . .	Khaldéai (Masora, Talmud, Targum, Bibl. khald.)	} Arami vagy északi	
Új-szir " . . . . .	Szir (Pešito, 2. sz. Kr. e.)		
+ " . . . . .	Babiloni és ninivei ékiratok		

III.

**A turáni nyelvcsalád genealogikus táblája.  
Északi főosztály.**

Élő nyelvek	Holt nyelvek	Ágak	Osztályok	
Csapogirok (Felső Tunguszká) . . . . .	} Ölöttök vagy kalmu- kok	Nyugoti	} Tungúz	} Északi főosztály
Orotongok (Alsó Tunguszká) . . . . .		Keleti		
Nercsinszk		} Keleti vagy tu- lajdonképeni mongolok		
Lamutok (Okhecsek partjain) . . . . .				
Mandsu (Sinában)				
Sarra mongolok (Gobi déli részén)		} Nyugoti mon- golok	} Mongol	
Kkalkhák (Gobi északi részén)				
Sarajgol (Tibet és Tangut) . . . . .		} Északi mongolok	} Török	
Csoot (Kokonór) . . . . .				
Dzungárok . . . . .				
Torgotok . . . . .				
Dürbetek . . . . .				
Ajmakok (Perzsiában)				
Szokpák (Tibetben)				
Burjétek (a Bajkal tónál) . . . . .				
Ujgurok . . . . .				
Kománok . . . . .				
Csagatajok . . . . .	} Csagataj, délk.	} Török		
Ózbegek . . . . .				
Turkománok . . . . .	} Török, észak.	} Török		
Kasan . . . . .				
Kirgizek . . . . .				
Baskírok . . . . .				
Nogaji tatárok . . . . .				
Kumaiak . . . . .				
Karacsajok . . . . .				
Karakalpakok . . . . .				
Mescserjékek . . . . .				
Szibériaiak . . . . .				
Jakutok . . . . .	} Török, nyug.	} Szamo- jéd		
Derbendiek . . . . .				
Adzerbejdániak . . . . .				
Krimiek . . . . .				
Anatoliaiak . . . . .				
Ruméliaiak (oszmanlik) . . . . .	} Északi	} Szamo- jéd		
Jurázok . . . . .				
Tavgi szamojédok . . . . .	} Déli	} Szamo- jéd		
Jeniszeiek . . . . .				
Osztják szamojédok . . . . .	} Ugor	} Finn (ugor, uráli).		
Kámák . . . . .				
<del>Magyarok</del> . . . . .	} Bolgár	} Finn (ugor, uráli).		
Vogulok . . . . .				
(Ugor) osztjákok . . . . .	} Permi	} Finn (ugor, uráli).		
Ceereiszek . . . . .				
Mordvinok . . . . .	} Csüd	} Finn (ugor, uráli).		
Permie (Permi zürjének) . . . . .				
Zürjének . . . . .	} Csüd	} Finn (ugor, uráli).		
Votjakok . . . . .				
Lappok . . . . .	} Csüd	} Finn (ugor, uráli).		
Finnek . . . . .				
Észtek . . . . .	} Csüd	} Finn (ugor, uráli).		

## IV.

## A turáni nyelvcsalád genealogikus táblája. Déli főosztály.

Élő nyelvek	Ágak	Osztályok
Sziám . . . . .		Tái
Ahom . . . . .		
Laosz . . . . .		Maláj
Khamti . . . . .		
San (Tenasserim) . . . . .		
Maláj és polinéziai szigetek (L. Humboldt, <i>Kavi Sprache</i> ) . . . . .		
Tibeti . . . . .	Himaláján téli	
Horpa- (Tibet észnyug., Bokhara)		
Tocsu-szifán (Tibet észak., Sina)		
Gjarung-szifán (Tibet észak., Sina)		
Manyak-szifán (Tibet észak. Sina)		
Tapka (Kvombo nyug.)		
Kenaveri (Szetteda völgye)		
Szarpa (Gandaki lapály nyug.)		
Szunvár (Gandaki lapály)		
Gurung (Gandaki lapály)		
Magar (Gandaki lapály)	Himalája alatti	Gangesi
Nevár (Gandaki és Koszé közt)		
Murmi (Gandaki és Koszé közt)		
Limbu (Koszé lapály)		
Kiranti (Koszé lapály)		
Lepcsa (Koszé lapály)		
Bhután (Manaszé lapály)		
Csepang (Nepál-Teráj)		
Birma (Birma és Arakán)		
Dhimál (Konki és Dhorla közt)		
Kacsari Bodo (80°—93½° és 25°—27°)		Lohiti
Garó (k. hossz. 90°—91°; é. szél. 25°—26°)		
Csanglo (k. hossz. 91°—92°)		
Mikir (Nowgong)		
Dophla (ész. szél. 92° 50'—97°)		
Miri (ész. szél. 94°—97°?)		
Abor-Miri		
Abor (kél. szél. 97°—99°)		
Szibszagor Miri		
Szingpho (é. szél. 27°—28°)		
Naga törzsek (k. hossz. 93°—97°; é. szél. 23°; Mit- han Szibszagortól keletre)		
Naga törzsek (Namszang)		
Naga törzsek (Nowgong)		
Naga törzsek (Tengsza)		
Naga törzsek (Tablung, Szibszagortól északra)		
Naga törzsek (Khail, Jorhat)		
Naga törzsek (Angami, déli)		
Kuki (Caittagongtól északkeletre)		
Khjeng (Sju) (19°—21° é. szél. Arakán)		
Kami (Kuladán R. Arakán)		
Kumi (Kuladán R. Arakán)		
Szendusz (21°—23° és 93°—94°)		Munda (L. Turáni nyel- vek 175. l.)
Mru (Arakán, Csittagong)		
Szak (Nanf folyótól keletre)		
Tunglu (Tenasserim)		
Ho (Kolehán)		
Sainhbum Kol (Chyebossa)		
Szentál (Chyebossa)		
Bhumids (Chyebossa)		
Mundala (Csota-Nagpur)		
Kanara		
Tamil . . . . .		
Telugu . . . . .		
Malajalam . . . . .		
Kond . . . . .		
Brahvi . . . . .		
Tuluva . . . . .		
Toduva . . . . .		
Uraon-kol . . . . .		

T  
U  
R  
A  
N  
I  
C  
S  
A  
L  
A  
D  
D  
é  
l  
i  
f  
ő  
s  
z  
t  
á  
l  
y

## TÁRGYMUTATÓ.

### A.

- Abba*, atya, az új szövetségben 261.  
*Abhira* vagy *Abhírah* az Indus torkolatánál 193.  
*Abin* e h. *abisne* 57. jegyzet.  
*Abiria* Ptolemaeusnál 193.  
*Ablativus* szót Caesar alkotta 98.  
*Ablaut* 391.  
*Abu Rihan al Birúni* műve a hindu irodalomról 186.  
*Abu Száleh* fordít szanszkritből arabra 137.  
*Abyssiniai nyelv*, régi és új 265.  
*Açoka* király föliratai 132.  
*Adelung Mithridatése* 129.  
*Adni* 308.  
*Aelius Stilo, Lucius*, fölolvasásai a latin nyelvtanról Rómában 97.  
*Aerend* 240.  
*Aeternus* 276.  
*Aethiopiai vagy abyssiniai nyelv* eredete 265.  
*Afganisztáni nyelv* 198.  
*Afrika*, déli, nyelvei 53.  
*Afrikai nyelv*, képzelt 213.  
*Áge*, francia szónak története 275, 413.  
*Agglutináló nyelvek* 270, 274.  
*Aghovan* 230.
- Agis* 380.  
*Aglossoi* a görögöknél 79.  
*Agos* 380.  
*Ahi* 379.  
*Ahirok Kucsban* 193.  
*Ahurō-mazdāo* 199.  
*Airjā* 227.  
*Ais* 224.  
*Airtha* 238.  
*Ajas* 224.  
*Ajodhyā* 234.  
*Akbar császár* keresi az igaz vallást 137.  
— alapítja az úgy nevezett Ilahi vallást 137.  
— rendeletére perzsára fordított művek 138.  
— nem szeresheti meg a Védák fordítását 138.  
*Aladdin*, ikoniumi szeldsuk szultán 290.  
*Alakulásbeli osztályozás*: I. Morphologiai oszt.  
*Albán nyelvnek* eredete 188.  
*Albánia* nevének eredete 230.  
*Albirúni* műve *Tarikhul-Hind* 136.  
*Alchemia* elveszése oka 11.  
*Alderman* 215.  
*Alexander Polyhistor Sulla* alatt 97.



Alexandria befolyása az idegen nyelvek tanulására 88.

— a régi görög írók kritikus tanulmányozása 84.

Algebrai munka, a híres indiai, fordítása arabra 136.

*Algum fák* 192.

Alimentus, Lucius Cincius, megírja Róma történetét görögül 90.

Almámun khalifasága alatt Mohammedben Múza fordít egy algebrai munkát szanszkritből arabra 136.

Almanzur lefordított egy szanszkrit csillagászati munkát arabra 136.

*Aludni* 309.

Amalgamáló nyelvek 270.

Amarakoša lefordítása Akbar számára 138.

Amerika, Közép, vad népeinek nyelvében gyors változások 51.

Amerikai nyelveknek nagy száma 52.

— nyelveket Hervas tíz családra osztja 52.

Amhar vagy új abyssinai nyelv 265.

Analytikus nyelvek 313.

Anatomia, hasonlító 18.

Andronicus, Livius, Rómában görög nyelvet tanít 91.

*Anemos* 377.

*Angina* 380.

*Ango* 380.

*Angoisse* 380.

Angol nyelv változásai az 1611-diki bibliafordítás óta 34.

— dialektusainak gazdagsága 49.

— valódi forrásai 59.

Angol nyelv, Bonaparte L. gyűjti az angol nyelvjárásokat 59.

— a germán nyelvek közé tartozik 69.

— szótárában megtaláljuk a legkülömbözőbbbs legtávolabb nyelvek szavait 72.

— a szansz és norman szavak aránya 72.

— germán eredetének bizonyítékai 73.

— genitivusai 104.

— nominativusok és accusativusok 105.

— ó angol nyelv 107.

— közép angol nyelv 107.

— nyelvtani alakok eredete 106.

— jól nevelt angol által használt szavak száma 251.

— szavak száma Shaksperenél, Miltonnál s az ó szövetségben 251, 252.

Angolszász nyelvű legrégebb eposz 169.

— és fél-szász 107.

— nem származtatható a gótból 179.

*Angor* 380.

Angorai csata Galatiában 291.

*Angoscia* 380.

*Anguis* 379.

*Anguish* 380.

*Angustus* 380.

*Anhas* 380.

*Anima, animal* 377.

Anquetil Duperron fordítja az Upa-nisadokat perzsa fordításból francziára 140.

— fordítja Zoroaster munkáit 160.

*Antōnymiai* személyes névmások 85.

*Antra* 173.

*Antrum* 172.

*Anxius* 380.

*Apollo* neve görögül a latinba átvéve 88.

*Apollo* temploma Rómában 89.

*Apollonius Dyscolus grammaticus* 101.

*AR* gyök különböző származékai 237.

*Ar* az angolszászban 240.

Arab nyelv hatása a perzsára és viszont 71.

— elfogadása a zsidóknál 261.

— eredeti hazája 264.

— legrégebb irodalmi emlékei 265.

— régi himjari föliratok 264.

— rokonsága a héberrel 265.

— uralma Palesztinában és Syriában 264.

Arami osztálya a sémi nyelveknek 260.

— két nyelvjárása 260.

— nyelven beszélt Krisztus 261.

*Aratrum* 237.

Araukánok nyelve 73.

*Arbeit* 239.

Archias Scipio házában 93.

*Are* segéd ige az angolban 65.

Argonauták hiánya tolmácsokban 80.

Ariana a görög földleíróknál 228.

*Ariaramnes*, Darius déd atyja, nevének eredete 229.

*Ariovistus* 231.

Aristarchus 85.

Aristeas, a zsidó 83.

Aristoteles grammatikai kategóriái 84.

*Aritra* 240.

*Arja* mint nemzeti név 225. L. Árja.

Arják, az első három kaszt 226.

*Armenia* név eredete 229.

*Armentum* 238.

Armorikai nyelv 186.

*Arōma* 238.

Arpinum-vidéki latinság 57.

*Ars* 239.

*Art* 239.

*Arthron*ból *articulus* 85.

*Articulus* eredeti értelme 85.

— a görögben helyre állítja *Zenodotus* 85.

*Arura* 239.

*Arvum* 239.

*AS* gyök 200.

Asztrologia l. Csillagjósolás.

Asztronómia l. Csillagászat.

Atharva-veda fordítása Akbar számára 138.

*Argentum* a görögben 392.

Augustus görögül beszélt 94.

Auramazda l. Ormuzd.

Aurengzebe 140.

*Auspicium* 244.

Auxentius Ulflasaról 173.

Avadh 234.

*Ave* 380.

## A.

Ábrahám nyelve 262.

Ádám könyve 263.

Állami nyelvek 406.

Álló csillagok 9.

Állatok tehetségei 342.

— ösztöne és értelme 345.

— és ember között határ a nyelv 346.

— régi neve 384.

- Árja vagy ind-európai nyelvcsalád 32, 69.
- nyelvekbeli ragok és képzők viszszevezetése módja önálló szakvakra 62, 63.
  - nyelvtan 223.
  - családnak északi és déli osztálya 199.
  - az eredeti árja néptörzs Ázsiában 200.
  - ezen néptörzs megindulásának kora 200.
  - locativus képződése 206.
  - műveltség bizonyítékai a nyelvben 224.
  - az *Árja* szónak eredete és elterjedése 225.
  - az árjáknak eredeti lakhelye 227.
  - és sémi nyelvcsalád egyedül érdemlik meg a „család“ nevet 266.
  - nyelveknek genealogikus táblája 395.
- Ásványnak azonos neve az árja nyelvekben 224.
- Ázsiai társaság alapítása Calcuttában 148.
- első kiadványai 148. *jegyzet.*
- Ázsiai, Kis-, törökök eredete 289.

## B.

- Baber Indiában birodalmat alapít
- Babilon irodalma 262. [283.]
- ékiratai 262.
- Bachmeister 129. *jegyzet.*
- Bacon az asztrológiáról 11.
- Badder, baddest e h. worse, worst* 63.
- Bajazeth megveri Zsigmond királyt 291.

Baktria 228.

*Balcony* 34.*Ba-m* 166.

Baraba nép az Irtis és Ob között 287.

Barbárok és görögök 79.

Birtokragok azonossága a lappban és magyarban 412.  
 Birúni I. Albirúni.  
 Boëthius énekének kora 184.  
 Bokharai nyelv 199.  
 Bolgár királyság a Duna mellett 304.  
 — nyelv és irodalom 187.  
 — ága a finn nyelvosztálynak 303.  
 — törzsek és nyelvük 303.  
 — a névnek eredete 303.  
 Bolygó csillagok 9.  
 Bonaparte L. herceg gyűjti az angol nyelvjárásokat 59.  
 Booker glossariuma a szent íráshoz 34.  
 Bopp nagy munkája 158.  
 — összehasonlító nyelvtanának eredményei 222.  
*Botanika* 7.  
 Brahman, a legfőbb lény, a nyelv által megismerve 75.  
 Brahmanák a nyelvről 76.  
 Brahmánok istenítik a nyelvet 75.  
 — régi nyelvtani működésük 76.  
 — nehézségeik a N. Sándorral való társalgásban 81.  
*Brennus* 186.  
 Bréal M. észrevétele Coerdoux értekezésére a szanszkritről 151.  
*Brotos* 382.  
 Brown N. a birmai nyelvjárásokról Brutus 171. [53.  
 Bú-bú elmélet 350.  
 Buddhista térítők Sinában 133.  
 Burjétek nyelvében a nyelvtani életnek új stádiuma 53.  
 Burnouf zend tanulmányai 160, 194.  
 — ékirati tanulmányai 160.  
*Buss* 34.

## C.

*Cab* 34.  
*Caelum* 374.  
 Caesar „De Analogia” c. munkája 98.  
 — alkotta az *ablativus* kifejezést 98.  
 Çakuntalát Sir Jones fordította 148.  
*jegyzet.*  
 Calmette atya 144.  
 Capito, a grammaticus 36.  
 Carneades fölolvasásait Rómában eltiltja Cato 97.  
 Castelvetro a román nyelvek jövő idejéről 218. *jegyzet.*  
 Castor és Pollux tisztelete Itáliában 89.  
 Castrén a mongol nyelvjárásokról 53, 311.  
*Cat* 361.  
 Cato latinul írta meg Róma történetét 90.  
 — öreg korában tanult meg görögül 92.  
 — ellenzett mindent, a mi görög 92.  
 — megvetése a haruspexek irányában 95.  
*Catus* 361.  
*Cavea, caverna* 373.  
 Chaldaei I. Khaldéai.  
 Chili nyelve 276. *jegyzet.*  
 China kiejtése az angolban 34.  
*Cho* 45.  
 Chrysostomus I. János.  
 Cicero vidékies latinsága 57.  
 — beszélt görögül 94.  
 — tekintély nyelvtani kérdésekben 97.  
 — neki ajánlja Caesar „De Analogia” című művét 97.  
*Ciel* 374.

*Clamare* 356.  
*Clieus* 356.  
 Clitomachus Scipio házában 93.  
*Cluo* 356.  
*Cocarde* 354.  
*Cocart* 354.  
*Cock* 354.  
 Codex Argenteus (ezüst codex) 177.  
*Coelus* 89  
 Coeurdoux atya 144, 149.  
*Contemplate* 34.  
 Copernicust micsoda okok vezették rendszerére 19.  
*Coq* 354.  
*Coquarde* 354.  
*Coquelicot* 354.  
*Coquet* 354.  
 Corn nyelv, utolsó személy, a ki cornul beszélt 68.  
 — a kelta nyelvosztály ága 186.  
*Corvus* 355.  
*Cran, crane* 358.  
 Crassus, Publius, ismerte a görög nyelvjárásokat 93.  
 Crates, a pergamusi, Rómában 96.  
 — fölolvasásai a nyelvtanról 97.  
*Crepare* 357. jegyzet.  
*Crow* 355, 358.  
*Cru* 357.  
*Cuckoo* 358.  
*Cuculus* 354.  
 Cyaxares tolmácsokról gondoskodik 80.

## CS.

*Császár* Caesartól származik 372.  
 Cseh nyelv legrégebb emlékei 188.  
 Cseremiszek és nyelvük 303.  
 Csillagászat: Ptolemaeus rendszere,

ámbár helytelen, mégis fontos a tudományra nézve 20.

Csillagjósolás elveszése okai 11.  
 Cso-fa-lan, a tudós buddhista 134.  
 Csúd ága az ugor vagy finn nyelvosztálynak 301.

## CZ.

Czigányok nyelve 199.  
*Czukor* szó eredete 360.

## D.

*D* ragnak eredete az angol mult időben 219.  
 Damasushoz irt levelei sz. Jeromosnak 118.  
*Dame* 215.  
*Damsel* 215.  
*Danaë* 13.  
*Dardanellák* 112.  
 Darius árja származásának mondja *Dasju* 225. [magát 228.  
 Dativus a görögben 210.  
*Daughter* 45.  
 Dákok nyelve 112.  
 Dán nyelv fejlődése 60, 180.  
 Dará, Dsehán sah fia 139.  
*Dei* 51.  
*Dello, del* eredete az olaszban 63.  
 Democritus utazásai 87.  
*Demoiselle* 215.  
*Dépit* 243.  
 Descartes nézete az állatokról 341.  
*Despite* 243.  
 Dialektika 99.  
 Dialektus I. Nyelvjárás.  
*Did* mult időnek eredete 222.  
 Didymus, Caesar titkára 98.  
 Diez „A hat román nyelv összehasonlító nyelvtana“ 184.

*Dilettante* 16.  
 Dionysius, Thrax, az első gyakorlati görög nyelvtan szerzője 98.  
 — halykarnassosi, a pelasgokról 111. *jegyzet.*

*Discussio* 41.

*Dóm* 254.

Donatus, a grammaticus 101.

*Donner* 360.

Dorpati észtv. nyelvjárás 303.

*Dowel* a. m. *dovetail* 45.

*Drave* elavult az angolban 35.

Dsingisz khán 280.

*Du* eredete a francziában 63.

Duális: Homerosnál először Zenodotos vette észre 86.

— az ugor nyelvekben 408.

*Duhitar* 45.

Dumaresq „A keleti nyelvek összehasonlító szótára“ 129.

Duperron, Anquetil, fordította perzsa fordításból az Upanisadot 140.

— levezése Coeurdoux atyával 144.

Duret műve a nyelvekről 117.

*Dünn* 360.

## E.

*Ear* 237.

*Earl* cím eredete 215.

*Earth* 238.

*Echidna* 379.

*Echis* 380.

Edda 180, 182.

Edkins a sínai, tibeti és mongol nyelv rokonságáról 331.

Egiptom régi szótárában a szavak száma 251.

Egiptom nyelve melyik nyelvcsaládhoz számítható 266.

*Egy* 310.

Egytagu nyelvek 270.

*Eidos* 245.

Elavult szavak, az angolban az 1611-diki bibliafordítás óta 34.

*Elder* 215.

Elemző nyelvek 313.

Elszigetelő nyelvek 270.

Ember árja nevei 381.

— és állatok közti különbség 346.

— és állatok tehetségei 339.

*Ember* 409.

Ennius 91.

— fordításai görögökből latinra 91.

*Entrails* 373.

*Eorthe* 238.

*Eos* név eredeti jelentése 12.

*Epe* 306.

*Ephphata* 261.

*Epices* 246.

*Epicier* 246.

Epicharmus bölcseszétét latinra fordítja Ennius 92.

*Épier* 244.

Epikur tanai elfogadva Rómában 94.

*Episkopos* 242.

*Equip* 239.

*Equipper* 239.

*Era* 238.

*Erde* 238.

Eredete, a nyelveknek közös, kérdése 314.

*Erin* 232.

*Éro* 238.

*Errand* 240.

Ertoghrul, Szolimán sah fia 290.

*Eset* szót hogy használja Aristoteles  
— szó története 99. [86.]

Esetek alakulása az árja nyelvekben 208.

*Espèce* 245.

*Espiègle* 244.

*Esquif* 239.

*Essendo, essere* 64.

Estienne nyelvtani munkáját megelőzték a brahmánok (500 Kr. e.) 76.

— műve a nyelvekről 117. *jegyzet.*

Ethnologia különbözik a nyelvtudománytól 314.

Eudemos az árja fajról 229.

Euhemeros neolog művét fordította Ennius 92.

Eulalia énekének kora 184.

*Eulenspiegel* 244.

Euripidest először fordította latinra Ennius 91.

*Ev-* (*evő, eszem, enni*) 309.

Ewald a turáni nyelvek viszonyáról az árja nyelvekhez 326.

Ezour-veda 143. *jegyzet.*

Ezra könyvében khaldéai nyelven irt részletek 260.

### É.

Ékiratok megfejtve Burnouf által 160.

— Xerxes és Darius föliratainak fontossága 194.

— szavainak száma 251.

— megfejtése 262.

— Rawlinson levele 262.

*Élni* 309.

Ércznek azonos neve az árja nyelvekben 224.

Észtl nyelv 302.

— nyelvjárásai 303.

### F.

*Fa* 307.

Fabius Pictor megírta Róma történetét görögül 90.

Fa-hian Sinából Indiába zárandokol 135.

*Faible* 109.

*Fairy* 62.

*Fan* vagy *Fan-lan-mo* a szanszkrit *Brahman* szónak sínai alakja 134.

*Fatum* eredeti jelentése 12.

*Faucher* 240.

*Faul* 366.

*Fee* 237.

*Fée* és *fata* 62.

*Feeble* 109.

*Feind* 366

Feizi és a brahmán története 138.

*Fej* 306.

Fel-német 170.

— nem származtatható a gótból 179.

*Feu* 108, 167.

*Fél* (hálfte) 308.

*Félni* 308.

Fél-szász nyelv 107.

*Féreg* e h. *egér* 381.

*Fiend* 366.

Filologia történeti tudomány 23.

*Filth* 366.

Finn nyelv és irodalom 302.

— nincs határozott accusativusa 105.

— gazdag névragozás 105, 312.

— Kalevala, a finnek Iliasa 302.

Finn nyelv nem rég fölébredt nemzeti érzület a finnekénél 302.

Finn v. finn-ugor v. ugor nyelv-osztály 299.

— ágai 301.

— számnevek táblája 310.

— törzsek eredeti lakhelye 301.

Firdusi Sáhnáméjának nyelve 198.

Firoz sah rendeletére készült fordítások szanszkritből perzsára 137.

*First* 167.

„*Fiz*“ csillagok 9.

Flaccus, M. Verrius, a nyelvész 101.

Flamininus tudott görögül 90.

Flandriai nyelv és irodalom 169.

Flourens az állati s emberi lélekről 341.

*Fog* 306.

*Force* 34.

*Foul* 366.

Földművelésről szóló munkák a khaldéusoknál 263.

Földnek a nap körül forgását sejtette Philolaos 20.

*Fő* 306.

Francus 171.

Francia nyelvjárások száma 46.

— hangváltozás törvényei 62.

— nominativus és accusativus 105.

— ragok keletkezése 217.

— *rai* végű jövő idő eredete 217.

*Frater* 167, 267.

*Fray* 267.

*Frayle* 267.

*Frère* 267.

Fretela 178.

II. Frigyes sváb császár kísérlete a nyelv eredetét illetőleg 337.

Fríz nyelvjárások nagy száma 47.

— Klaus Groth idézve 47.

— nyelv és irodalom 169.

*Fromage* 109.

*Fuoco* 108, 167.

*Fül* 306.

*Fürst* 167.

## G.

Gaedhel nyelv 186.

Gael nyelv 186.

Galatia alapítása és nyelve 186.

Gall nyelv Afrikában melyik nyelv-családhoz való 266.

*Gallus* 358.

Gallus, Alexander, idézve Zsigmond király ellen 36.

Ganák vagyis megjegyzésre méltó szavak gyűjteménye a szanszkritban 103.

Gangesi nyelvosztály 312.

Gardariki 180.

*Garrulus* 358.

*Gas* 378.

Gäthäk, Zoroaster énekei 196.

*Gauch* 354.

*Geac* 354.

Gebelin, Court de, „Monde primitif“ cz. műve 126.

— összehasonlítva Hervással 126.

Gebrek I. Parszik.

*Geist* 378.

*Gemara* 261. *jegyzet.*

Genealogia az osztályozásnak legjobb alakja 110.

Genealogikus osztályozás 245.

— genealogikus rokonság a turáni nyelvek körében is 409.

*Generi coloniali* 246. *jegyzet.*



*Generos* 246. *jegyzet.*  
 „Genitivus“ Indiában 99.  
 — ragja sokszor azonos a mellék-  
 névképzővel 100.  
 — alakulása a latinban 207.  
*Genos* 245.  
*Geometria* 7.  
*Geranos* 358.  
*Germanus* 268.  
 Germán nyelvosztály 169.  
 — az angol nyelv ennek egyik ága  
*Gërrys* 358. [68.  
*Geyser* 378.  
 Géz nyelv 265.  
*Ghost* 378.  
*Gill* 34.  
*Gir* 358.  
*Glosszologia* mint a nyelvtudomány-  
 nak egyik neve 5.  
*Go-go* 374.  
 Gondolat hangtalan beszéd 384.  
*Goold* 34.  
 Gordon kapitány a birmai nyelv-  
 járásokról 52.  
 Goropius vitatja, hogy a hollandi  
 nyelv volt a paradicsomi nyelv  
 121.  
*Gospel* 107.  
 Gót újkori nyelv 108.  
 — és latin közt való hasonlóság  
 113.  
 — mikor halt ki 177.  
 — micsoda nyelvosztályhoz való  
 178.  
 — gyökök száma 250.  
 Gótok és Ulfilas püspökök 172.  
 Görög nyelvet tanulták és használ-  
 ták barbárok, Berosus, Menan-  
 der és Manetho 82.

Görög nyelvnek, a régi, kritikus ta-  
 nulmánya Alexandriában 84.  
 — első gyakorlati g. nyelvtan 87.  
 — Rómában beszéltek görögül 87.  
 — Rómában komolyan tanulták a  
 g. nyelvtant 95.  
 — a g. nyelvtan elterjedése 101.  
 — genitivusok 104.  
 — dativus alakulása 210.  
 — jövő idő 219.  
 — Plato a nyelvnek eredetéről 112.  
 — hasonlóság a görög s a szan-  
 szkrit közt 128.  
 — rokonság a szanszkrit, görög és  
 latin közt 151.  
 — a mai g. nyelvjárások száma 46.  
 Görögök nyomozásai a nyelvet ille-  
 tőleg 77.  
 — az osztályozás elvét soha sem  
 alkalmazták a nyelvekre 110.  
 — grammatikusok 87.  
 — és barbárok 110, 113.  
 — mért nem gondoltak soha idegen  
 nyelv tanulására 79.  
 — a kereskedés adott első lendü-  
 letet a tolmács mesterségnek 80.  
 — görög bölcsészek mesés utazá-  
 sai 81.  
 — a „barbár“ néva görögöknél 111.  
 Gracchus, Tiberius, beszélt görög-  
 ül 90.  
 Grammatika I. Nyelvtan.  
 Grammaticusok Rómában 90.  
 Grimm a nyelvjárások eredetéről  
 általában 49.  
 — a nomádok nyelvéről 61.  
 — német nyelvtana 159.  
 — törvénye 255.  
 Groth a fríz nyelvjárásokról 47.

- Gubernare* 88, 239.  
*Guovde* 381.  
*Gust* 378.  
*Gutta-percha* 191.  
 Güldenstedt utazásai a Kaukazu-  
 ban 129. *jegyzet.*

## GY.

- Gyalog* 168.  
*Gyaur* 71, 114.  
 Gyermek nyelvének befolyása a  
 kivételes alakoknak lassanként  
 való eltűnésére 63.  
 Gyökök 237.  
 — első, másod és harmad rendűek  
 247.  
 — 1706 a szanszkritban 249. *jegyzet.*  
 — 500 a héberben 250.  
 — 450 a sínaiban 250.  
 — 411 a sínaiban Morrison szerint,  
 532 Edkins szerint 250. *jegyzet.*  
 — 600 a gótban 250. *jegyzet.*  
 — 250 a mai németben 250. *jegyzet.*  
 — 1605 a szláv nyelvekben 250.  
 — 700 a sínaiban a mongol fejedel-  
 mek idejében 250. *jegyzet.*  
 — demonstratív és praedicatív  
 gyökök 252.  
 — hányféle nyelvalak keletkezhetik  
 ezen alkotó részeknek különféle  
 egybeszerkesztése által 259.  
 — minden nyelv visszavihető gyö-  
 kökre 269.  
 — a nyelvnek gyökös foka 270, 271.  
 — általános fogalmak és gyökök  
 — gyökök eredete 350. [348.  
 — a bau-vau elmélet 350.  
 — a bú-bú elmélet 363.  
 — teljesek és üresek 387.

- Gyökök, természetes kiválasztásuk  
 387.  
 — azonosságuk rokon nyelvekben  
 167.

## H.

- Habbim* 192.  
 Hajlító v. hajtogató nyelvek 270,  
 312.  
 VI. Hákon elfoglalja Islandot 181.  
*Halandó* mint az ember neve 382.  
 Halhed a görög és szanszkrit közti  
 rokonságról 151.  
*Handbook* 34.  
 Hangrend v. hangvonzat törvénye  
 az ural-altaji nyelvekben 279,  
 302.  
 Hangutánzás által keletkezett szók-  
 nak csekély száma 362.  
 Hangváltozás, történeti és gramma-  
 tikai 401.  
*Hal* 308.  
*Hall* 308.  
*Halni* 308.  
 Hanxleden J. 147.  
 Harald Haarfagr, norvég király 181.  
*Haraiva, Hariiva* 233.  
 Harmonia törvénye az ural-altaji  
 nyelvekben 279, 302.  
*Három* 310.  
 Hárún-al-Rásid udvarában szansz-  
 krit munkákat fordítottak 136.  
*Haruspex* 244.  
 Hason értelmű szók l. Synonymok.  
 Hason hangú szók a turáni nyel-  
 vekben 411.  
*Hat* 310.  
 Haug zend munkálatai 196.  
 Hausza nyelv 266.

Háznak azonos neve a szanszkritban s más árja nyelvekben 224.

*jegyzet.*

Háznépi nyelvek 402.

Heimskringla 182.

*Hekate* a holdnak egyik régi neve 13.

*Hekatebolos* 13.

Heljand, az al-német költemény 170.

Hellén ága az ind-európai nyelvcsaládnak 185.

*Herat* neve eredete 233.

*Hercules* 88.

Herder nézetei a nyelvnek eredetéről 351.

*Herechus* 88.

*Hermano* 167, 267.

Hermippus Zoroaster-fordítása 83.

Herodianus, a grammatikus 101.

Herodotos utazásai 81.

— a pelasgokról 111. *jegyzet.*

Hervas az amerikai nyelveket 11 családra viszi vissza 52.

— lajstroma a 16. században megjelent nyelvészeti munkákról 116. *jegyzet.*

— élete és munkái 125.

— összehasonlítva Gebelinnel 126.

— a baszkot önálló nyelvnek tekinteti 127.

— nézete a malaj és polynésiai nyelvcsaládról 127.

Heyse nézete a nyelv eredetéről 385.

Héber nyelv: az egyházatyák az emberi nem ősi nyelvének tartották 118.

— ezen kérdés tanulmányára vesztegetett munka 119.

— Leibniz először küzdött ezen bal vélemény ellen 121.

Héber nyelv: gyökök száma a héberben 249.

— modernizált héber nyelv 261.

— régi alakja 264.

— az arami nyelvek hatása alatt 264.

— kiszorítva az arab által 264.

*Hét* 310.

Hickes az angol nyelv száz és norman szavainak arányáról 72.

Hieroglyph szók száma 251.

Himjari föliatok 264.

Hindi 189.

*Hind-sind* 136.

Hindusztáni eredete 59.

— Urdu-zabán 300.

Hiouen-thsang, sínai zarándok, utazásai Indiában 135.

Hiram hajóhada 190.

Hitopadeçát Wilkins fordította 148. *jegyzet.*

Hliod vagy quida Norvégiában 182.

— Saemund gyűjteménye 182.

Hoei-seng, sínai zarándok, Indiában 135.

Hold árja nevei 8.

*Holden* 35.

Hollandi nyelv volt Goropius szerint a paradicsom nyelve 121.

— kora 169.

— al-német nyelv 69, 169.

*Hollo* 307.

*Holpen* 35.

Homeros kritikai tanulmányozása Alexandriában 84.

— kritikai tanulmányának befolyása a nyelvtani műnyelv fejlődésére 86.

*Homo* 382.

Horatius a latin nyelv változásairól 57.

*Hors* 109.

Horvát nyelv 184.

*Hosszú* 307.

*Hó*, luna, mensis és nix 415.

Hódok értelmessége 15.

*Hónap* értelemben a *hold* neve 8, 415.

*Hraban* 354.

*Hraefn* 354.

*Hröc* 358.

*Hrópa* 356.

*Hruofan* 356. *jegyzet.*

*Hruoh* 358.

*Humanitás*, ilyen szó nem található se Platónnál, se Aristotelesnél 114.

Humboldt S. tudásunknak határaitól 19.

Humboldt V. pártfogója a hasonlító nyelvtudománynak 159.

*Humilis* 382.

*Humus* 382.

Hunyadi soká ellent áll a töröknek 291.

Huron-indiánusok nyelvében gyors változások 51.

*Húsz* 406.

Huzváres nyelv 197.

— fejlődése 197.

*Hyades* 9.

## I.

*I* gyök 403.

Ibn Vahsijjah arabra fordítja *A nabatéusok földművelését* 263.

Iconiumi török szultánok 290.

*Idā* 238.

*Ideg* 306.

Igeképzők bősége a törökben 296.

— a magyarban 298. *jegyzet.*

— más nyelvekben 298. *jegyzet.*

Igeragok legnagyobb részt demonstratív gyökök 256.

— árja nyelvekben 211.

Ilahi vallás 137.

Illyr nyelvek 188.

Illyrekről s nyelvükről a görög s római írók 112.

*Inclitus* 356.

*India* nevének eredete 216.

— a keleti és nyugoti India nevének történeti jelentősége 216.

Ind-európai l. Árja.

Indulathangok elmélete 363.

Instrumentalis alakja a sínai nyelvben 206.

Interjectionalis elmélet 363.

Ir nyelv 186.

*Irā* 238.

*Irán* 229.

Iráni nyelvosztály 188.

*Ire* 238.

*I-re* 399.

*Irionn* 238.

*Irland* 232.

Irodalmi nyelvek keletkezése 54.

— elkerülhetetlen hanyatlásuk 58.

Irokézek nyelve 51.

*Ironnak* nevezik magukat a kaukázusi osszéték 238.

Islandban arisztokratikus köztársaság alapítása 181.

— lakóinak irodalmi működése 181.

— újabb története 181.

Islandi nyelv 182.

*Isten* 409.

Itáliai nyelvostály 184.

*Its* 35.

*Iv* 398.

*Iv-* 309.

*Iz* 306.

### J.

Jakab (IV.), skót király, kísérletei a nyelv eredetét illetőleg 337.

Jakub csillagászati munkája 136.

Jakutok és nyelvük 288.

Japáni nyelv 312.

*Jarl* 215.

Jaska 359.

Jáfeti nyelvek 316.

János, Aranyházájú, templomot építet a gót keresztényeknek 178.

Jeromos, Szent, a hébert mondja az emberiség ősi nyelvének 118.

— levélváltása a gótokkal 178.

*Jég* 307.

Joga-bölcsészetről szóló munkát fordított Albirúni 137.

Jones fordította Çakuntalát 148. *jegyzet.*

— a szanszkritnak és görögnek rokonságáról 151.

Jonson, Ben, nem ismeri még az angol *its* névmást 35.

*Jó* (= folyó) 369. *jegyzet.*

Jövő idő a francziában 217.

— a latinban 219.

— a görögben 219.

— a magyarban 219.

— a sinaiban 390.

— más nyelvekben 219.

*Jumentum* 238.

Justinianus császár követséget küld a törökökhöz 285.

### K.

Kaçikal nyelv 24.

Kadambari 141. *jegyzet.*

*Kafir* 114.

*Kakuk* 353.

Kalev fia 302.

„Kalevala“, a finnek Iliasa 302.

„Kaléviopoeg“, az észti hősköltemény 303.

*Kalis* 381.

*Kalja* 381.

*Kall* 381.

Kalmükök 280, 284.

Kamcsadálók nyelve 312.

K'anakja 136.

Kapcsak birodalom 281.

Kara-kalpakok 287.

*Karava* 355.

*Kard* számos neve 268.

Karél nyelvjárás a finnben 302.

Karthagó nyelve közel rokona a hébernek 264.

*Karu* 357.

Katalin orosz czárnő hasonló szótára 131.

*Kater* 361.

Katjājana szerint a Magadiból ered minden nyelv 118.

*Katze* 361.

Kaukázus vidéke „A nyelvek hegy-sége“ 80.

— török törzseinek számos nyelve 312.

Károkról a görög írók 111. *jegyzet.*

*Kemény* 308.

*Kelni* 308.

Kelta nyelv 68.

— ága az árja nyelvcsaládnak 186.

Kelták régi politikai élete 186.

- Kempe a paradicsomi nyelvről 121.  
 Kereskedés adott első lendületet a  
 tolmács mesterségnek 80.  
 Kereszténység nemesítő befolyása  
 114.  
*Kettő, két* 310.  
*Kéz* 306.  
 Khámi nyelvek 316.  
 Khaldéai nyelv 260.  
 — töredékek Ezrában 260.  
 — a targumok nyelve 261.  
 — irodalom Babiloniában és Ninivében  
 262.  
 — a mai mendaiták v. nasoreanusok  
 262.  
 Khi-nie, sínai zarándok Indiában  
 135.  
*Ki* 309.  
*Kigyó* eredeti jelentése 381.  
 — árja nevei 379.  
 — sok neve 383. *jegyzet.*  
 Kiiktatás l. Kiválasztás.  
*Kilencez* 310.  
 Kircher A. 144.  
 Kirgizek 288.  
 — a három kirgiz horda 289.  
 Kirgiz-kazakok 289.  
 Kisázsiai törökök eredete 289.  
 Kiválasztás, természetes 387.  
 Klasszikus vagy irodalmi nyelvek  
 eredete 57.  
 — elkerülhetetlen elveszése 60.  
*Klyo, klytos* 356.  
*Koilos* 374.  
*Kokila* 354.  
*Koktyx* 354.  
*Kol'a, kal'a* 381.  
 Kolkhis nyelvjárásai Plinius és  
 Strabo szerint 50.
- Konstantinápoly bevétele 291.  
*Koph* 192.  
 Korea nyelve 312.  
 Korjások nyelve 312.  
*Korönē* 355.  
 Kossovai csata 291.  
 Kozmopoliták klubja 94.  
 Könyvek általános elpusztítása Sí-  
 nában 213-ban Kr. e. 215.  
*Köz, közép* 307.  
*Kő* 307.  
*Kranich* 358.  
 Kreutzwald összeállítja a Kalevi-  
 poeget 303.  
 Krisztus nyelve 261.  
*K-t-l* 399.  
*Kuckuck* 353.  
 Kucsi ahírok 193.  
*Kukkuta* 354.  
 Kumükök a Kaukázusban 287.  
*Kuonte, guovde* 381.  
 Kurdok nyelve 198.  
 Kuthami munkája *Anabatéusok föld-  
 műveléséről* 263.  
*Kuu* a finnben „hold, hónap, vese,  
 háj“ 415.  
 Különlődő nyelvek l. Egytagú ny.  
 Kymrek nyelve 186.
- L.
- Lamentum* 356.  
 Langue d'Oc 184.  
 Langue d'Oil, ily nyelvű régi énekek  
 184.  
 Laokoon 380.  
 Lappok 303.  
 — lakhelye 303.  
 — nyelve 303.  
 Latin nyelv alatt mit értünk 56.

Latin nyelv változásai Polybius szerint 57.

- a saliusok régi énekei 57.
- Cicero tájéjtése 57.
- a l. nyelv megmerevedése, mikor a műveltség nyelve lett 57.
- genitivus 104.
- hasonlóság a gót és latin nyelv közt 114.
- a l. és görög nyelvnek genealogikus rokonsága 164.
- latin nyelvjárások 184.
- latin nyelvjárások természetes fejlődése 57.
- jövő idő 219.

*Laut* 356.

*Layloc* 34.

Lábán nyelve 262.

Leibniz először küzdött azon bal vélemény ellen, mint ha a héber volna az emberiségnek ős nyelve 121.

- először alkalmazta az induktív következtetést a nyelvre 122.
- levele N. Péterhez 123.
- nyelvtudom. munkálkodása 123.
- egyéb tanulmányai 124.
- az állatoknak halhatatlan lelket tulajdonított 342.
- a gondolat és nyelv képződéséről 370.
- hogyan írta nevét 121 *jegyzet.*

Lengyel nyelv 188.

— legrégebb emlékei 188.

Lengyelországba berontanak a mongolok 282.

Lesbos szigetének nyelve 46.

Lett nyelv 187.

*Lev-* (*lenni, lesz, legyen*) 309.

*Leves* 307.

Lewis bírálja Raynouard elméletét 163.

*Lé, Leves* 307.

Létért való küzdelem 200, 383.

*Lilac* 34.

*Lingvisztika* mint a nyelvtudomány neve 5.

Linné rendszere 17.

Litván nyelv 187.

— legrégebb emlékei 187.

Liv nyelvjárás 303.

Livius Andronicus 91.

— az Odysseiát fordította latinra 91.

Locativus az árja nyelvekben 206.

— a sinaiban 206.

— a latinban 208.

Locke a nyelvről mint az ember és állat közti határról 15, 348.

— az általános fogalmakról 348.

— véleménye a nyelv eredetéről, 348.

*Logologia* mint a nyelvtudomány neve 5.

*Logos* 384.

Lohiti nyelvosztály 312.

*Lord* 107, 108.

*Loud* 356.

*Loved* 221.

*Lő* 308.

Lucilius Scipio házában 93.

— könyve a latin helyes írás reformjáról 93.

*Lucina* a hold egyik neve 13.

*Luna* név eredete 13.

Luther az asztrologiáról 11.

Lycurgus mesés utazásai 81.

## M.

- Macedonokról a régi írók 111.  
*jegyzet.*  
*Madam* 215.  
Magadhi vagy pāli a buddhisták szerint minden nyelvek kútfeje 118.  
*Magis és plus* 37.  
Magyar nyelv az ugor vagy finn nyelvek közé való 304.  
— ezt a rokonságot Gyarmathi bizonyította 305.  
— az igeképzések bősége 298.  
— a jövő idő 219.  
Magyarországot megszállják a mongolok 282.  
Mahabachiam, kommentár a védákhoz 145.  
Mahābhārata fordítva Akbar számára 138.  
Mahmudhoz Ghazniba küld követiséget a khareزمi szultán 136.  
Mahratti 189.  
Maláj nyelvostályok 312.  
*Man* 382.  
Man sziget nyelve 186.  
Mandsú törzsek tungúz nyelvjárást használnak 280.  
Mandsú nyelvtan 311.  
Mandsú hangutánzó szavak 362.  
*jegyzet.*  
Manetho tanulmányozza a görög nyelvet 82.  
Manetho munkája Egyiptomról 82.  
Manetho ismeri a hieroglyphokat  
*Máni* a hold 8. [82.  
Manka hindu fordít szanszkritből perzsára 136.

- Mann* 382.  
Marcellus és Tiberius császár 36.  
*Margara* 361.  
Marschall tudott szanszkritul 144.  
*Marta* 382.  
Masora nyelve 261.  
Masudhoz Lahoreba küld követeket a khareزمi szultán 136.  
Matanga buddhista 134.  
Maulana Izzu-d-din Khalid Khani fordít szanszkritből perzsára 137.  
Megiserus a „Mi atyánk“-ot 40 nyelven tette közzé 117.  
*Meis* 8.  
Melanchthon az asztrológiáról 11.  
*Méme* 45.  
Menander tanulmányozza a görög nyelvet 82.  
— ir Phoeniáciáról 82.  
Mendaiták vagy Nasoreánusok „Adám Könyvét“ megőrizték 263.  
*Menni* 308.  
*Mensis* 8.  
*Ment* képző a francziában 44.  
*Mere* 62.  
Mescserjék törzs jelen lakhelyei 287.  
Messerschmidt utazott Szibériában 129. *jegyzet.*  
Metaphrastikus alakulatok 314.  
*Méz* számos neve 383.  
*Mi* 309.  
Miatyánk, hány nyelven közölték a XVI. században különböző szerzők 117. *jegyzet.*  
Milton hány szavat használt műveiben 251.



Ming-ti császár engedi a buddhismus terjesztését Sinában 134.  
 Miniatúr főtés elvészése 11.  
*Mišnā* 261. *jegyzet.*  
 Mlek'k'ha 79.  
 Moallakat 265.  
 Moffat a délafrikai nyelvekről 53.  
 Mohammed ben Musa fordított egy indiai algebrai munkát arabra 136.  
 Monboddo a nyelvről mint az ember és állat közti határról 15.  
 — „Ancient Metaphysics“ c. munkája idézve 152. *jegyzet*, 153.  
 Mongol nyelvjárások új nyelvtani élete 53, 311.  
 — nyelvosztály 280.  
 Mongolok eredeti lakhelye 280.  
 — három águk 280,  
 — hódításaik 281.  
 — birodalmuk fölhasználása 281.  
 — jelen helyzetük 283.  
 — nyelvük 283.  
*Moon* 8.  
 Mordvinok és nyelvük 303.  
 Morphologikus osztályozás 259, 269,  
*Mortal* 382. [400.  
*Mos* 308.  
*Much* és *very* közt való különbség 37.  
 Muhamed ben Ibrahim a nagy Sind-hind szerzője 136.  
*Mundilföri* 8.  
 Murád, I., 290.  
 Murray a gyökökről 387.  
 Münyelv, a nyelvtani, egyezései a görögöknél és a hinduknál 102.  
*Mythologia* mint a nyelvtudomány neve 5.

## N.

Nabatéusok állítólag a babiloniak és khaldéusok származékai 263.  
 — Kuthami munkája *A nabatéusok földműveléséről* 268.  
*Nadistou* 217.  
 Naevius 91.  
*Nahtigal* 359.  
*Namáz* 71.  
*Name* 375.  
*Nap* árja nevei 8.  
 Nasoreanusok vagy mendaiták 263.  
*Nausea* 88.  
 Nebukadnézár minden téglába bele nyomatta nevét 267.  
 Nem 245.  
 Nemi kiválasztás 383.  
*Ne rechi* 217.  
*Nerjamés* 179.  
*Neutri* és *neutrius* 36.  
*Négy* 310.  
 Némajátékos és a király 365.  
 Német nyelv története 169.  
 — gyökeinek száma 250.  
 Németek 79.  
*Név* 307.  
 Nicolai és Katalin császár 131. *jegyzet.*  
 Nieder-deutsch 169.  
*Niemiec* 79.  
*Niemyi* 79.  
 Nikápolyi ütközet 219.  
*No* és *nay* Chaucernél 214.  
 Nobili, Roberto de 142.  
 — szanszkrit tanulmányai 142.  
*Nobilis* 242.  
 Nogáj törzsek története 286.

- Nomád nyelvek 273, 300, 406.  
 — tulajdonságaik 276.  
 — gazdagságuk 60.  
 — nomád törzsek és harcaik 300.  
 Nominalismus és realismus harca a középkorban 13.  
 Norman és szász szók aránya az angol nyelvben 72.  
 Norvég költés 182.  
 — *hlíod* vagy *quida* 182.  
 — a két Edda 180.  
 Növése a nyelvnek 39, 55.  
 — vajon ember változtathatja és javíthatja-e a nyelvet 36.  
 — a nyelv növésének okai.  
*Nyal* 308.  
*Nyel* 308.  
*Nyelv* 306.  
 — határ az ember és állatok közt  
 — birodalma 24. [14.  
 — nyelvek száma 25.  
 — növése megkülönböztetve a nyelvnek történetétől 35.  
 — mint emberi találmány 29.  
 — történelmi változásai 33.  
 — művelt nemzeteknél mindig jobban megállapodik 33.  
 — növése 35.  
 — ember nem változtathatja meg a nyelvet 36.  
 — növésének okai 39.  
 — növésének két folyamata:  
 1. hangbeli fogyatkozás 39.  
 2. nyelvjárási tenyészet 45.  
 — változása törvényei 62.  
 — egyes grammatikusoknak s puristáknak a nyelv javítására irányult hiu törekvései 63.  
 — és történet közti viszony 66.

- Nyelv független a történeti véletlentől 68.  
 — vegyült nyelvek lehetetlenek 70.  
 — a brahmánok s a görögök nézetei a nyelvről 76.  
 — genealogikus osztályozása 110.  
 — egy tekintet az újabb nyelv-történetre 162.  
 — gyök elemei és alaki elemei 203.  
 — morphologikus osztályozás 259, 269, 400.  
 — hajlító foka 270, 312.  
 — gyökös foka 270, 271.  
 — ragozó foka 270.  
 — a nyelvek közös eredete kérdése 315.  
 — eredete kérdésének helyes megfejtése módja 334.  
 — az a belső tehetség, melynek a nyelv külső nyilvánulása 347.  
 — általános fogalmak és a gyökök 348.  
 — a *primum cognitum* és a *primum appellationum* 368.  
 — megismerés és megnevezés 376.  
 — ész és nyelv 376.  
 — a szavak általános fogalmakat fejeznek ki 383, 384.  
 — természetes kiiktatás 383.  
 — szó és gondolat 384.  
 — a gyököknek természetes kiválasztása 387.  
 — semmi sem önkényes a nyelvben 392.  
 — a nyelveknek eredete és megoszlása 393.  
 Nyelvcsaládok: Európa és Ázsia fő nyelveinek bizonyos nyelvcsa-

- ládokra való visszavezetésének bizonyítékai 162.
- Nyelvészet I. Nyelvtudomány.
- Nyelvjárás alatt mit értünk 45.
- Nyelvjárások, olasz 45.
- francia 46, 59.
  - új görög 46.
  - friz 47.
  - angol 49, 59.
  - inkább éltető forrásai, mint csatornái az irodalmi nyelveknek 59.
  - eredetéről Grimm 49.
  - története nyomozásának bajos-amerikai 52. [sága 50.
  - birmai 52.
  - osztják 53.
  - mongol 53.
  - délafrikai 53.
  - néposztályokéi 55, 60.
  - kimeríthetetlen forrásai 60.
  - tenyészetét nem szabályozhatják egyesek 63.
- Nyelvjárási tenyészet egyike azon folyamatoknak, melyekből a nyelv növése áll 39.
- Nyelvtan a nyelvek rokonságának kriteriuma 69.
- az angol, félreismerhetetlenül germán eredetű 69.
  - semmi nyoma a régi sínai nyelvben 74.
  - a brahmánok korán kezdték
  - a görögök is 77. [mívelni 76.
  - eredete 78.
  - komolyan mívelték a görög nyelvtant Rómában 96.
  - a hinduk nyelvtani tudománya 103.
- Nyelvtan, a szanszkrit, eredete és tör-  
 — a tapasztalati 104. [ténete 103.  
 — nyelvtani alakok eredete 106.  
 — történeti bizonyítékok 107.  
 — kölcsönös bizonyítékok 109.  
 — genealogikus osztályozás 110.  
 — az összehasonlító nyelvtan 202.  
 — Bopp összehasonlító nyelvtana 202.  
 — nyelvtani alakok eredete 206.  
 — az árja nyelvekbeli alaki elemeknek önálló szavakra való visszavezetése módja 219. 222.  
 — Bopp összehasonlító nyelvtanának eredménye 222.  
 — árja nyelvtan 223.  
 — török nyelvtan 296.
- Nyelvtudomány új tudomány 5.
- nevei 5.
  - jelentése 6.
  - keveset nyújt korunk haszonkereső szellemének 12.
  - fontossága politikai és társadalmi kérdésekben 13.
  - a természeti tudományok közé való 22.
  - összehasonlító nyelvtudomány és filológia 23.
  - ellentétesek ez ellen 28.
  - mint történeti tudomány 31.
  - fejlődésének tapasztaló foka 77.
  - osztályozó foka 102.
  - Hervas lajstroma a 16. században megjelent nyelvészeti munkákról 116. *jegyzet.*
  - Leibniz 121.
  - Hervas 125.
  - Adelung 129.
  - Nagy Katalin 129.

Nyelvtudomány, a szanszkrit fölfedezésének fontossága 132. 162.  
— a hasonlító, becse 162.  
*Nyolcz* 310.

## O.

*Oar* 240.  
*Obliged* 34.  
Odysseia latinul 91.  
Oersted az észről 376.  
Olasz nyelvjárások száma 46. 184.  
— valódi gyökerei 59.  
— alakok eredete 217.  
Olaszország Görögországnak köszöni a műveltség elemeit 88.  
— az ott divott nyelvjárások Róma emelkedése előtt 184.  
Oláh nyelv 184.  
*On* 382.  
Onomatopoeia 350.  
Ophir 190—193.  
Organikus nyelvek 270.  
Origenes a hébert tartotta az emberiség ős nyelvének 118.  
Orkhán, Oszmán fia 290.  
Ormuzd említve Plátónál 194.  
— Auramazda az ékiratokban 194.  
— az Auramazda vagy Ormuzd névnek eredete 195.  
Orosz ága a szláv nyelveknek 187.  
Oroszlán arab neveinek száma 268.  
— számos neve 383.  
Oroszországot a mongolok elpusztítják 282.  
Osz vagy osszet nép *Ironnak* nevezi magát 230.  
Oszk nyelv és irodalom 184.  
Oszmanli nyelv 298.  
Oszmán 290.

Osszet nyelv 198.  
Osztályozás a természettudományokban 16. 17.  
— célja 18.  
Osztyák nyelvjárások 53. 304.

## Ö.

Ölötök vagy kalmukok 280. 284.  
Örmény nyelv 198.  
Ösztön van emberekben és állatok-  
*öt* 310. [ban 345.  
Özbegek története 286.  
*Özvegy* 413.

## P.

*Paç* 241.  
*Paçu* 377  
Padre Pedro 140.  
Páli: a buddhisták nézete szerint minden nyelvnek gyökere 118.  
— egykor behári népnyelv 132.  
Pallas és Katalin csárnő 130.  
*Palota* a Palatiumtól 372.  
Panaetius, a stoikus bölcész, Rómában 93.  
Pānini szanszkrit nyelvtana 103.  
Pantomimus és a király 365.  
Paolino da San Bartolomeo szanszkrit nyelvtana 128, 147.  
Paradicsomi nyelvek 121.  
Parszi mikor volt élő nyelv Perzsiában 198.  
Parszik vagy tűzimádók 193.  
— virágzó gyarmatuk Bombayban — régi nyelvük 193, 198. [193.  
*Pastor* 268.  
Paszkatír faj. 305.  
*Pater* 45.  
*Payer* 109.

- Päzend 198.  
*Pecunia* 237.  
*Pecus* 377.  
 Pedro, Padre, a térítő 140.  
 Pehlevi vagy huzvares nyelv 197.  
 Pelasgokról Herodot 111.  
*Percussio* 41.  
*Père* 62.  
 Pergamusba küldött görög kéziratok 84.  
 — az ottani tudósok tanulmányozzák a görög nyelvtant 86.  
 Perion nyelvészeti munkája 116.  
*Perm* neve 304. [jegyzet.  
 Permi néptörzsek és nyelvek 304.  
 — ága a finn vagy ugor nyelv-  
 Perzsa nyelv 71. [családnak 304.  
 — hatása a török nyelvre 71.  
 — a régi. L. Zend.  
 — története 197.  
 Perzsiak turkmánok eredete 286.  
*Pešito* 260. *jegyzet.*  
 Péter, Nagy, Leibniznak hozzá in-  
*Pflug* 240. [tézett levele 123.  
 Phighar csillagászati táblái 136.  
 Philolaos sejtelve a földnek a nap  
 körül való keringéséről 20.  
 Philologia I. Filologia.  
 Phoeniciai nyelv közel rokona a  
 hébernek 264.  
 Phrygiai szókkal egyező görög szók  
*Piroska* név eredete 361. [112.  
*Pitypalatty* 353.  
 Plato a görög nyelv eredetéről 112.  
 — Zoroasterről 194.  
 Plautus színműveiben görög szavak  
 90.  
 — minden színművében a görögök  
 voltak mintái 91.  
*Plava* 240.  
*Plejadok* 9.  
*Ploion* 240.  
*Plough* 240.  
*Pluviae* 9.  
 Pogányok 114.  
 Polybius a latin nyelvnek változá-  
 sairól 57.  
 — a Scipiook házában 93.  
 Polygenetikus elméletről Pott 330.  
*jegyzet.*  
 Polysynthetikus nyelvek 313.  
 Pons atya a brahmánok irodalmi  
 kincseiről 146.  
 Porosz, ó, nyelv és irodalom 187.  
 Pott etymologiai nyomozásai 159.  
*Prairie* 62.  
 Prātiçākhják 103.  
 Prákrit nyelvjárások 132.  
*Pré, pratum* 62.  
*Priest* 107.  
 Priscianus nyelvtani munkájának  
 hatásai 101.  
 Probus, a grammatikus 101.  
 Protogoras kísérlete Homeros  
 nyelvének javítását illetőleg 37.  
 Provençal a latinnak származéka  
 162.  
 — nem szülője a francziának, olasz-  
 nak stb. 163.  
 — a legrégebb provençal költe-  
 mény 184.  
 Ptolemaeus csillagászati rendszere,  
 ámbár helytelen, fontos a tudomá-  
 nyban nézve 17.  
*Plōsis* 99.  
 Puštu nyelv 198.  
*Püspök és skeptikus egy gyökből*  
 valók 242.

*Pyrrha* 13.

Pyrrhon elkísérte N. Sándort Indiába 31. *jegyzet.*

Pythagoras mesés utazásai 81.

## R.

*Rabe* 354.

Ragok az igénél legnagyobb részt demonstratív gyökök 256.

Ragozás a turáni nyelvcsaládban 270.

Ragozó nyelvek 270.

Rāmājana lefordítva Akbar számára 138.

Rask zend tanulmányai 159, 194.

*Raucus* 356.

*Raven* 354.

Raynouard nyelvészeti működése 162.

— a Langue Romane-ra nézve föllállított elméletének bírálata 162.

Realismus és nominalismus harcza a közép korban 13.

*Répit* 242.

*Respectabilis* 241.

*Respice* 242.

Revali észt nyelvjárás 303.

Részek, alkotó, a nyelvben 235.

*Rhenus* 374.

Rhetorika 99,

*Rhines* 374.

Rigómezei ütközet 291.

*Rivus* 374.

Roberto de Nobili 142.

Roccha a miatyánkot 26 nyelven tette közzé 117. *jegyzet.*

Rokon értelmű szavak I. Synonymok.

Rokon szavak jegyzéke az ugor nyelvekből 306.

Romane, la Langue 163.

Romanéz nyelv 184.

Román nyelvek eredete a latinból 162.

— gyökereik a régi italiai nyelvjárásokban 184.

Romlás, hangbeli 39.

*Rook* 358.

*Roome* 34.

Rosenkranz definitioja a nyelvről 367.

Roth Henrik 143. 147.

Róma: görögül általában tudtak Rómában 87.

— Görögország hatása Rómára 87.

— a görög rhetorokat és bölcsészeket kiűzik Rómából 97.

— a római miveltek körök nagyon érdeklődtek a görög nyelvtan iránt 97.

Rómaiaknál a *barbár* név használata 113.

*Ru* gyök 355.

*Rufen* 356. *jegyzet.*

*Rugire, rugir* 357.

Rumén vagy romanéz nyelv 184.

*Rumor* 356.

Rumun vagy oláh nyelv 184.

*Runa* 356.

*Rúnen* 356.

## S.

*Sabius* 89. *jegyzet.*

*Saccharum* 361.

Saemund Sigfusson islandi énekgyűjteménye 182.

Sagard a huronok nyelvéről 51.

*Sage* 89 jegyzet.

Salusok költeményei s a későbbi latin nyelv 57.

Sälotar orvosi munkája szanszkritből perzsára fordítva 137.

Sänk'hja bölcsészet 137.

*Saraju* 234.

Sassetti Fülöp 141. 149.

*Saturnus* 89.

*Sau* a vogulban 411.

Sáhnáméh 198. 302.

Sándor, Nagy, Indiában 81.

*Scape* 254.

Scaurus, a grammaticus 101.

*Schaft* 254.

*Schifo* 239.

Schisma est generis neutri 36.

*Schlange* 381.

Schlegel Fr. szanszkrit tanulmányai 156.

— munkája a hinduk nyelvéről és bölcseségéről 156.

— hogyan fogadták munkáját Németországban 158.

— nézete a nyelv eredetéről 204.

Schlegel Á. Vilmos „Indische Bibliothek“ 159.

— bírálja Raynouard elméletét 163.

Schleiden 21.

*Schmerz* 379.

Schmidtner egyetlen egy gyöke 387.

Scipio, P. „Róma története“ 110.

*Sea* 378.

*See* 378.

*Seele* 378.

Semarchus követsége a tukiü törzshöz 285.

*Senior* 215.

*Serpens* 379.

*Sevnek* 293.

*Séd* 369. jegyzet.

Sémi nyelvcsalád 260.

— tanulmányozása 120.

— fölosztása 260.

— arami osztály 260.

— héber 264.

— arab 264.

— a három osztálynak közel rokonsága 265.

— berber nyelvjárások 266.

— „csak a sémi és árja nyelvek érdemlik meg a nyelvcsalád nevét“ 266. és az észrevételekben a könyvnek végén.

— a nyelveknek régi fölosztása sémi, jáfeti és khámi nyelvekre 316.

— genealogikus tábla 396.

Shakspere szavainak száma 252.

*Shapen* 35.

*Ship* és *shape* 254.

*Shunt* 34.

*Sibylla* vagy *Sibulla* jelentése 89. jegyzet.

—, a cumaei, jóslatai görögül voltak írva 89.

Sigfusson I. Saemund.

Sina: buddhisták zarándoklása Indiába 135.

— buddhizmus Sinában 133.

— Sinát elfoglalták a mongolok 282.

Sinai nyelv: a többes szám 42.

— a régi s. nyelvben nincs nyoma grammatikának 74. 104.

— locativus 206.

— instrumentalis 206.

— a gyökök száma, 250.

Sinai ny. alkotó részeinek megtalálására nem kell elemzés 257.  
 — praedicativ gyökök használata 253.  
 — a gyökök 271.  
 — beszédrészek meghatározása a szórend által 272.  
 — agglutinatio nyomai 318.  
 — hangutánzások 362. *jegyzet.*  
 — indulatszók 366. *jegyzet.*  
 — a gyökök természetes kiválasztása 388.  
 — a jövő idő 390.  
*Sind* 65.  
*Sind-hind* 136. *jegyzet.*  
*Sindhu* 375.  
*Sió* 369. *jegyzet.*  
*Sir* 215.  
*Sister* 45.  
 Skalda 182.  
 Skaldok Norvégiában 181.  
 Skandináv ága a germán nyelveknek 179.  
 — keleti és nyugati skandináv faj  
 — irodalom 180. [180.  
*Skeptikos* 242.  
*Skeptomai* 242.  
*Skiuros* 361.  
*Slava* 356.  
*Smara* 379.  
*Smart* 379.  
 Smith Ádám nézete a nyelvnek eredetéről 29.  
 — a gondolat és nyelv fejlődéséről 368.  
 Smith, Sidney, az embernek felsőbb-ségéről 339.  
 Snorri Sturluson prózában irt Eddája 182.

Snorri Sturluson „Heimskringla“  
 — „Skalda“ 182. [182.  
*Sokabb e h. több* 63.  
*Sol* 8.  
 Song-jun sinai zarándok Indiában 135.  
*Soul* 378.  
*Soupson* 243.  
*Spaç* gyök származékai 241.  
*Spake* 35.  
*Specere* 241.  
*Special* 245.  
*Species* 245.  
*Specifikálni* 245.  
*Specify* 245.  
*Speculare* 244.  
*Spēha* 245.  
*Spelunka* 373. *jegyzet.*  
*Spezerien* 246.  
*Spezeria* 246.  
*Spices* 246.  
*Spiritus* 377.  
*Spite* 243.  
*Spy* 242.  
*Squirrel* 361.  
 Stewart, Dugald, véleménye a nyelv eredetéről 30.  
 — kételkedik a szanszkrit nyelv korában és hitelességében 133.  
 — a görög és szanszkrit közt való rokonságról 155.  
 — a nyelv eredetéről 30, 333.  
*Stilo*, L. Aelius, 97.  
 Stoikus bölcsészet Rómában 93.  
 Strabo a barbárokról 112. *jegyzet.*  
 Strahlenberg munkája északkeleti Európáról és Ázsiáról 129. *jegyzet.*  
 Sturluson I. Snorri.



*Sucre* 360.  
*Sucruta*, szanszkrit orvosi munka  
*Sugar* 360. [136.  
 Sullá tudott görögül 93.  
 Sunnia és Fretela 178.  
*Svasar* 45.  
 Svéd nyelv 60. 180.  
*Sydän* 402.  
 Synonymok 183, 268, 383.  
 Synthetikus nyelvek 313.  
*Syöm* 402.

**Sz.**

Szamojédok 304.  
 Szanszkrit nyelv: nyelvtan 103.  
 — ganák 103.  
 — hasonlóság közte és a görög  
 közt 128.  
 — felföldözésének fontossága 132,  
 160.  
 — története 132.  
 — kétségek korára és hitelességére  
 nézve 133.  
 — különböző írók tudósításai India  
 nyelvéről s irodalmáról 134.  
 — a mohammedánok fordításai  
 szanszkritből arabra s perzsára  
 135.  
 — európai térítőik tanulják 142.  
 — szanszkrit nyelvtanok 148. *jegy-  
 zet.*  
 — Schlegel Fr. munkái 156.  
 — rokonsága a görög s latin nyelv-  
 vel 160.  
 — régisége 189.  
 — az iráni nyelvekkel való rokon-  
 sága 193.  
 — locativus 208.  
 — gyökök száma 249.

Szasszanidák idejében a perzsa  
 nyelv 198.  
*Száj* 306.  
 Száleh 136.  
 Száma az ismert nyelveknek 25.  
*jegyzet.*  
*Szár* 306.  
 Származásbeli osztályozás I. Gene-  
 alogikus o.  
 Szász és normán szók aránya az  
 angolban 72.  
*Szem* 306.  
 Szerb nyelvjárások 184.  
 Szerencsétlenség számos neve az  
 arabban 383.  
 Szerves nyelvek 270.  
 Szibériai tungúz törzsek 280.  
 — török törzsek 287.  
 — nyelvek 287.  
 Sziget számos nevei az islandi  
 nyelvben 268.  
 Sziriai nyelv 260.  
 Szittyá nevek görög íróknál 230.  
*Sziv* 306. 402.  
*Szeptikus* és *püspök* egy gyökből  
 242.  
 Szláv nyelvek 187.  
 — egyházi szláv vagy ó bolgár  
 188.  
 Szlovén nyelv 188.  
 Szolimán sáh 290.  
 Szótár, N. Katalin hasonlító szó-  
 tára 129.  
 — 40,000—50,000 szó a sinaiban  
 250.  
 — 300 szó a paraszt napszámos  
 szótárában 251.  
 — 379 szó az ékíratok szótárában  
 251.

Szótár, 658 szó az egyiptomi hieroglyphok szótárában 251.  
 Szövetség, az új, perzsa nyelven 138.  
 — ó, szavainak száma 251.  
 Szű 306. 398.

## T.

Tagadó ige a finn vagy ugor nyelvekben 414.  
*Talítha kumi* 261.  
 Talmud nyelve 261.  
*Tamen* 256.  
 Tamuli nyelvek 312.  
*Tanju, tanjatu, tanajitnu* 360.  
*Tanu* a szanszkritban 360.  
 Targumok nyelve 261.  
 „Tarikhu-l-Hind“ 136.  
 Tarsis 190.  
 Tatár törzsek 280.  
 — az arany horda 281.  
 — szibériai törzsek 287.  
 — nyelv 280.  
 Tavasti finn nyelvjárás 302.  
 Tái nyelvosztály 312.  
*Tear és larme* 45.  
*Tender* 360.  
*Tendre* 360.  
*Tener* 360.  
*Tennis* 360.  
 Terentius Scipio házában 93.  
 Természet műveinek változatlan-sága 31.  
 Természetes kiválasztás 383.  
 Terminologia: egyezések a görögök és hinduk nyelvtani műszavai közt 102.  
*Tev- (tenni, tesz, tegyen)* 309.  
 Tevére számos név 383.

*Tél* 307.  
 Térítők mennyire hozzá járulhatnak a nyelvjárások tenyésztésének földterítéséhez 51.  
 Themistokles tudott perzsául 81.  
*Thin* 360.  
 Thommerel a szansz és egyéb eredetű szavak arányáról az angolban 72.  
 Thrákokról régi írók 112. *jegyzet.*  
*Thunder* 360.  
*Thunor* 360.  
 Tiberius császár és a grammatikusok 36.  
 Tiberius Gracchus tudott görögül 90.  
 Timur mongol birodalma 283.  
*Tithonos* 12.  
*Tiz* 310.  
 Tolmács mesterségre a kereskedés adott alkalmat 80.  
*Tolvaj* 307.  
*Tonare* 360.  
*Tonitru* 360.  
*Tonos* 360.  
 Tooke a ragokról 236.  
 — az indulathangok elmélete ellen 364.  
 Torgod mongolok 284.  
 Török nyelvosztály 284.  
 — nyelvtan 292.  
 — igealakok bősége 311.  
 — idegen szók nagy száma a törökben 71.  
 — a hangzóknak két osztálya 302.  
 — a török nyelvtannak eredetisége és érdekessége 296.  
 — a t. ny. haladása a hajlítás felé 326.

- Török. Ewald a török nyelvet synthetikus nyelvnek tekinti 326.  
 Történet és nyelv 66.  
 Tőváltozás a vogul s osztják nyelvben 403. *jegyzet.*  
*Tri-er-es* 240.  
*Tubarózsa* eredete 361.  
 Tudományok történetének közös vonásai 6.  
 — a tapasztalás foka 6.  
 — szükséges, hogy valamigyakorlati czélnak feleljenek meg 10.  
 — az osztályozás foka 16.  
 — az elmélet foka 18.  
 — különbség természeti és történelmi tudományok közt 22.  
*Tum* 254.  
 Tungúz nyelvekben új nyelvtani életnek nyomai 53. 311.  
 — nyelvosztály 281.  
 — földrajzi határai 281.  
 — nyelvtana 311.  
 Turáni nyelvosztály 272.  
 — a *turáni* névnek eredete 227.  
 — fajok 230.  
 — nevek említve görög írónál 230.  
 — a turáni nyelveknek alkotó részei 257.  
 — ragozó vagy agglutináló nyelvosztály 272. 274.  
 — alosztályai 273; ezeknek egymással való rokonsága 409.  
 — a turáni név 273.  
 — jellemző vonások 274, 276, 278.  
 — különösen ki van téve a nyelvjárási tenyészet hatásainak 277, 278.

- Turáni az ide tartozó nyelveknek átnézete 280.  
 — viszonya az árja és sémi nyelvekhez 323.  
 — genealogikus tábla 417.  
 Turkmánok 286.  
 Turner, Sharon, a norman és szász szók arányáról az angolban 72.  
 Turvaça 230.  
 Tüzimádók I. Parszik.  
*Twenty* 40.

## U.

- Ugly* 380.  
 Ugor ága a finn nyelvosztálynak 304.  
 Ugor-tatár ága a turáni nyelveknek 273.  
 Uj-latin nyelvek 173.  
 Uj szövetség perzsául 138.  
 Ulfilas és gót bibliafordítása 172 —179.  
 Umbriai nyelv és irodalom 184.  
 Umlaut 391.  
 Upanisad 138, 140.  
*Ur* a vogulban 411.  
 Urál-altaji ága a turáni nyelvek-  
 Uráli nyelvek 299. [nek 273.  
 Uranhat törzsek 287.  
 Urdu-zabán, a hindusztáni neve 300.

## Ü.

- Üvegfestés a reformáció előtt és után 11.

## V.

- Vad népek nyelvében gyors változások 33, 52.  
*Vagyol* e h. *vagy* 63.  
*Val-* (*való, vagyok*) 309.  
 Varro munkája a latin nyelvről 97.

Varro, Caesar által a római görög és latin könyvtár őrének kijelölve 88.  
 Vas neve a szanszkritban és gótban 224.  
 Vasco de Gama tértit viz magával Calcuttába 140.  
 Vat harmincz 402.  
 Változások, történeti, minden nyelvben 33.  
 — gyors változások vad népek nyelvében 33, 53.  
 — angolban elavult szók 1611 óta 34.  
 — nyelvtaniak 35.  
 — törvényei a nyelvben 61.  
 Várnai ütközet 291.  
 Vegyült nyelvek I. Keverék ny. Vélő 306.  
 Vergíliæ 9.  
 Very és much 37.  
 Védák 103.  
 — nyelve és a későbbi szanszkrit közti különbség 103.  
 — a brahmánok nem akarják fordítani 138.  
 — Feizi története 138.  
 — a brahmánok sem értik tökéletesen 145.  
 Vér 306.  
 Vidame 215.  
 Vih 238.  
 Viginti 44, 154.  
 Vind vagy szláv nyelvek 187.  
 — fősztása 187.  
 Vinidae 187.  
 Virgarius 9.  
 Visel 309.  
 Vív- (vívó, vinná) 309.

Víz 307.  
 Vjākarana, a nyelvtan szanszkrit neve 103.  
 Vogulok 304.  
 Voltaire az Ezour-védáról 143. jegy-Votjákok nyelve 304. [zet.

## W.

Walk = welsk 79.  
 Washington és Katalin czárnő 131.  
 Welsch 79.  
 Welsh 79.  
 Wendek nyelve 188.  
 Wesdin János Fülöp 147.  
 Whip-poor-will 353.  
 Wilkins fordította a Bhagavadgítát és Hitopadeçát 184. jegyzet.  
 — a szanszkrit és görög közti rokonságról 153.  
 Witsen Miklós, hollandi utazó, szógyűjteménye 127. jegyzet.  
 Wycliffe idejében az angol perfectum képzése 392.

## X.

Xaver Ferenc szervezi a tértitést Indiában 140.  
 — nyelvtudása 140.

## Y.

Ye és you 35.  
 Yea és yes 214  
 Yeast 378.  
 Yes 214.  
 Yesm és yesr 213.  
 You és yea 35.

## Z.

Zend tanulmányai Rasknak 159.

Zend. Burnouf 160.  
 — Haug 196.  
 Zend-Avesta nyelve 193.  
 — görögre fordítva 83.  
 — Anquetil Duperron fordítása  
 160, 194.  
 — Rask és Burnouf munkálatai  
 159, 160, 194.  
 — régisége 197.  
 Zenodotus helyre állította a néve-  
 lőt a tulajdonnevek előtt Ho-  
 merosnál 85.  
 — először fődözte föl a dualist  
 68.  
*Zeus* 13.  
 Zoroaster iratai görögre fordítva  
 83.

Zoroaster. Anquetil Duperron for-  
 dítása 160, 194.  
 — gāthái vagy énekei 196.  
 — élete ideje 197.  
 — reformjának hatása 200.  
 Zürjének lakó helye 304.  
 — nyelve 304.

## Zs.

Zsidók irodalmi nyelve a keresz-  
 tény időszámítás kezdete körül  
 261.  
 — a 4. századtól a 10-ig 261.  
 — elfogadják az arab nyelvet 261.  
 — a modernizált héber nyelv 261.  
 Zsigmond királyról és a cseh is-  
 kolamesterről szóló adoma 36.  
 — megverve Bajazeth által 291.

## Sajtóhibák.

---

81. lap 5. sor alulról szekticizmusát helyett olv. szkepticizmusát.
96. „ 6. „ „ *in lustribus* „ „ *inlustribus*.
98. „ 1. „ fölülről egy töredékes „ „ töredékes.
100. „ 6. „ alulról γεν(π) „ „ γεν(π)
8. „ „ γεν(π) „ „ γεν(π)
109. „ 1. „ „ *paies* „ „ *paies*.
116. „ 6. „ „ *Graece* „ „ *Graeca*.
117. „ 9. 10. „ „ *Druet* „ „ *Duret*.
238. „ 19. „ „ olv. Az *armentum* szó, melynek alakja *jumentum*-éhoz hasonló természetesen . . .
288. „ 12. „ fölülről olv. *Jakutszk* közelében telepedtek meg.
299. „ 12. „ alulról „ *uráliaknak*.

## Pótlék a 61. laphoz.

---

„A paraszt szájában a nemzésnek, a terhességnek, a szülésnek, halásznak, ölésnek majd minden egyes állatnál külön neve van“. . . V. ő. ezt a cikket Geleji Katona István 1845-ki Magyar Grammatikájában (*A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tótsáig*. Pest 1866. 316. l.): „A lelkes állatoknak teniszetik mind az önnön nemekhez illendő szokval mondathatnak ki. Mint: Az aszony *szül*; a' ló *tsikozik*: a' számár *vemhezik*; a' tehén *borjuszik*; a' juh *bárányozik*; a' ketske *gedelyésik*; az eb *kölyköszik*; a' disznó *malacozik*. Nem mind *faszik*, a' mint szoktak szollani. . . A' madár továbbá *köli*; a' hal *ivik*; a' méh *ereszt*, a' vagy *rajszik*, etc. *Meddő* a' tehén, juh etc. az aszony *magtalan*.“



10/R 325

unicus

1ci sil.

305.0.



COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES



0061886351

410  
M9121  
v.1

JAN 3 1966

